ÁNGLIA TÖRTÉNETE

II. JAKAB TRÓNRALÉPTE ÓTA.

IRTA

MACAULAY.

FORDITOTTA

ZICHY ANTAL.

ÖTÖDIK KÖTET.

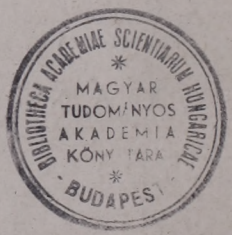
BUDAPEST, 1877.

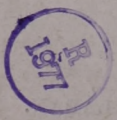
A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

108437

Budapest, 1877. Nyomatott az Athenaeum r. társ. nyomdájában.

XIX. FEJEZET.

Mig Angliát előbb a félelem egy fenyegető megszállástól, utóbb a hős tengerészeinek köszönhető megszabadulása fölötti öröm tartá izgalomban, fontos események történtek a szárazföldön. Marczius hatodikán a király Hágába ment s a közelgő hadjáratra való előkészületeihez fogott hozzá.*)

Az előtte álló kilátások szomoritók valának. A coalitio, melynek ő volt szerzője és feje, nehány hónap óta folyvást a felbomlás veszélyének volt kitéve. Minő erőfeszitéssel, minő elmés feltalálásokkal, hizelgésekkel, cselfogásokkal, vesztegetésekkel sikerült neki visszatartani szövetségeseit, hogy egyik a másik után Francziaország lábaihoz ne vesse magát, azt csak töredékesen tudhatjuk. Heinsiussal folytatott levelezésében található fel legteljesebb s leghitelesebb emléke ama fáradozásoknak s áldozatoknak, a melyek által egy csoport kétszinű és ravasz, a közjóval mitsem törődő s egymásra féltékeny potentátot összetudott tartani. Ama levelezésben egészen jellemzi magát Vilmos. Sokszor kelle neki, eseménydus élete folyamában, oly szerepet vinni, a melyre nem volt kiválólag minősitve; s az ilyenekben elért sikerei gyarlók is valának. Mint Anglia uralkodója oly képességeket és erényeket fejtett ki, melyek

*) London Gazette marcz. 14. 1692.

tisztességes nevet biztositanak neki a történelemben, ámde fogyatkozásai is nagyok valának. Utoljára is csak jövevény volt köztünk, hideg, visszatartó, soha teljes jókedvében, és soha sem egészen otthonos. Az ő királysága reá nézve számkivetés volt. Legszebb palotái börtönök. Számitgatta mindig a napokat, melyeknek elmulni kelle, mig szülőföldjét ujra megláthatá, a nyesett fákat, a tömérdek szélmalmok vitorláit, a gólyafészkeket a magas háztetőkön s a csatornák csendes vizében tükröződő festett nyári lakokat. Soha sem ügyekvék eltitkolni, hogy mennyire elsőbbséget ad szülőföldjének s régi barátjainak; s ennél fogva, habár hazánknak nagy szolgálatokat tett is, sziveink fölött soha sem uralkodott. Mint hadvezér a csatatéren ismét ritka tehetséget és bátorságot mutatott, de a taktikában, bármi legyen az oka, alantabb áll több olyan kortársánál, a kik lelki tehetségre nézve különben átalában alatta állottak. Az a mire mindenek fölött kitünő képességgel birt, a diplomatia volt, a szónak legmagasb értelmében. Kételkedni lehet, ha vajon valaha fölülmulta-e őt valaki ama nagy fontosságu alkudozások vezetésének művészetében, a melyektől nemzetek jóléte függ. A közkormányzat ez ágábani ügyessége soha sem bizonyult be kitünőbb módon, mint az 1691. év utolján s az 1692. elején.

Egyik legnagyobb nehézséget az éjszaki hatalmak barátságtalan és fenyegető magatartása okozá. Dánia és Svéczia egy időben hajlandóknak mutatkoztak belépni a coalitióba, de csakhamar lehültek s majdnem ellenséges érzelmüek lettek. Francziaországtól, biztaták magukat, nincs mit tartaniok. Nem igen volt hihető, hogy hadseregei átmenjenek az Elbén vagy hogy hajóhada betörjön a Szundba. De Anglia és Holland egyesitett tengeri ereje

aggályt gerjeszthete Stockholmban ugy mint Kopenhágában. Majd izetlen kérdések merültek fel a tengeri jog körül, oly kérdések, melyek napjainkban is majd minden nagyobbszerü tengeri háboru alatt, a hadakozók és a semlegesek közt fel szoktak merülni. A skandináv fejedelmek panaszt emeltek, hogy a balticummal való jogos kereskedés bitor módon megzavartatott. Noha átalában nem igen jó lábon álltak egymással, szorosabban kezdtek összetartani, ármánykodtak minden kicsi német udvarnál s azon valának, hogy, mint Vilmos nevezé, egy harmadik pártot alakitsanak Európában. A svéd király, a ki mint Pomeránia herczege három ezer embert tartozott a birodalom védelmére kiállitani, e helyett azon tanácsát küldé, hogy a szövetségesek kössék meg a békét olyan áron, a mint lehet.*) A dán király nagyszámu hollandi kereskedelmi hajókat fogott el s Holsteinban hadsereget gyüjtött, a mi nem kis nyugtalanságba ejté szomszédjait »Félek« irá Vilmos, a mély leveretés egy órájában Heinsiusnak, »félek, hogy eme harmadik pártnak oly békekötés a czélja, mely maga után vonja Európa szolgaságát. Eljön az a nap, mikor a svédek és szövetségeseik befogják látni, minő nagy hibát követtek el. Távolabb vannak, az tagadhatlan, a veszélytől mint mi; s onnét van az, hogy oly serényen müködnek a mi romlásunkon s a magukén. Hogy Francziaország most méltányos feltételekre legyen hajlandó, azt nem lehet várni; s jobb volna fegyverrel kezében elesni, mint minden parancsának alávetni magát.**)

Mig a királyt az éjszaki hatalmak magatartása igy nyugtalanitá, egészen másrészről mutatkoztak baljóslatu

*) A svédek megjöttek ugyan, de akkor a hadjáratnak már vége volt. London Gazette sept. 10. 1691.

**) Vilmos Heinsiusnak marcz. 14/24. 1692.

jelek. Legelőször is nem könnyü feladat volt oly uralkodókat, a kik gyülölték és saját birodalmaikban üldözték is a protestáns vallást, rábirni, hogy megsziveljék azt a forradalmat, mely ezt a vallást egy nagy veszedelemtől szabaditá meg. De szerencsére a Vatikán példája és tekintélye győzte le ezen kételyeket. Tizenegyedik Incze és nyolczadik Sándor Vilmos iránt roszul takart részrehajlással viseltettek. Nem volt ugyan barátjok; de ellensége volt az ő ellenségöknek; Jakab pedig, ellenségöknek vazallja volt s az leendett szükségkép ismét, ha visszahelyeztetik.

Az eretnek unokaöcsnek tehát tényleges segélylyel, az igazhitü nagybátyának pedig csak bókkal és áldással szolgáltak. De nyolczadik Sándor nem ült tovább a pápai trónuson tizenöt hónapnál. Utóda, Pignatelli Antal, a ki tizenkettedik Incze nevét vette fel, türelmetlenül várta Lajossal való kiengesztelődését. Lajos most észrevevé, minő nagy hibát követett el akkor, a midőn egyszerre maga ellen lazitá fel a protestántismus szellemét és a pápaságét. Megengedé, hogy a franczia püspökök a szent széknek alávessék magukat. A viszály, mely egy ideig egy nagy gallican schismával látszék végződni akarni, most kiegyenlittetett; s alaposan föltehető volt, hogy az egyház feje ama kötelékek meglazulására fogja befolyását érvényesiteni, a melyek egynémely katholikus fejedelmet az angol trónt bitorló kálvinistához füztek.

Azalatt a coalitio, melynek felbontásán egyfelől a harmadik párt, másfelől a pápa működtek, abban a nagy veszélyben forgott, hogy önmagában szétmállik. A szövetséges hatalmak ketteje, s csakis e kettő, komolyan hordá szivén a közös ügyet; Anglia, magával vonva a többi britt királyságokat is; és Hollandia, mely a többi batáviai köz-

társaságokat voná maga után. Anglia és Hollandia ugyan benső pártoskodások által szaggattatának, s őket egymástól kölcsönös féltékenység és ellenszenv választá el, de ők teljesen el voltak határozva meg nem hajolni a franczia uralom előtt; s mind a kettő kész volt a maga feladatát s ennél többet is teljesiteni, a küzdelem istápolására.

Legtöbben a confoederatio tagjai közől nem voltak nemzetek, hanem egyes emberek, egy császár, egy király, választófejedelmek, herczegek; s ezen emberek közt alig volt egy, a ki egész lélekkel csüggött volna a háborún, alig egy, a ki ne lett volna késedelmes, a ki ne talált volna valami mentséget kötelezettségeinek elmulasztására, a ki ne várta volna, hogy pénzzel béreljék fel saját jogainak és érdekeinek a közös ellenség elleni megvédésére. De a háboru Anglia népének és Holland népének a háboruja volt. Ha az nem lett volna, sem Anglia sem Holland még egy évig sem viselték volna el a terheket, melyeket az szükségkép reájok rótt. Ha Vilmos ugy nyilatkozott, hogy inkább meghal karddal a kezében, semmint Franczia ország előtt megalázza magát, ugy csak azon érzelmet fejezte ki, melytől az a két nagy nemzet, át meg át volt hatva, melynek ő első tisztviselője volt. E két nemzettel, szerencsétlenségre, a többi államok nem igen rokonszenveztek. E két nemzettel a többi államok valóban ugy bántak mint lépre került dúsgazdag nagylelkü tékozlókkal alávaló zsebmetszők szoktak bánni. Anglia és Holland gazdagok voltak, s föllelkesültek. — Az ő gazdagságuk felkölté az egész szövetség kapzsiságát; s ama gazdagsághoz csak az ő buzgalmok szerezhetett kulcsot nekik. Szennyes tolakodással üldözték hát őket minden szövetségeseik, elkezdve a császártól, ki az ő kiváltságos méltóságában büszkélkedve

vonakodék Vilmost a felség czimével megtisztelni, le a legkisebb határgrófig, a ki egész országát beláthatta ama hitvány dülékeny háznak ablakaiból, melyet palotájának nevezgetett. Nem volt elég, hogy Anglia és Holland a szárazföldi háboruhoz többet adtak, mint az ő összes járulékaik, és hogy a tengeri háboru egész terhét maguk viselték. Még egy csapata a magasrangu koldusoknak vette őket ostrom alá, kik hol durván hol alázatosan léptek föl, de mindig kikerülhetlenek és soha ki nem elégithetők voltak. Jött egy fejedelem s évenkint eldudolta előttök az ő szenvedéseinek szomoru nótáját. Jött egy másik konokabb, a ki azzal fenyegetődzött, hogy a harmadik félhez áll, s külön köt békét Francziaországgal, ha kivánatait nem teljesitik. Aztán minden uralkodónak voltak ministerei és kegyenczeik; e ministerek és kegyenczek örökké azt rebesgették, hogy Francziaország mennyit fizetne nekik azért, hogy uraikat lebeszéljék a szövetségről, s hogy Anglia és Holland okosan cselekednének, ha többet igérnének.

De a szövetséges udvarok kapzsisága még nem okozott annyi zavart, mint az ő nagyravágyásuk és gőgjük. Az egyik fejedelem valami gyermekes kitüntetéshez kötötte magát, valami czimhez vagy kereszthez s addig, mig e vágya nem teljesült, mitse tett volna a közös ügyért. Más azt képzelte magában, hogy meg van sértve, s nem mozdult addig mig elégtételt nem kapott. A braunschweigi herczeg nem akart egy zászlóaljat is kiállitani Németország védelmére, mig csak választó fejedelemmé nem teszik.*) A brandenburgi választó fejedelem kijelenté, hogy ő olyan ellenséges indulattal van ugyan Francziaország iránt mint bár-

*) Vilmos Heinsiushoz feb. 2/12, 1692.

mikor, de hogy őt a spanyol kormány megbántotta; s hogy annál fogva ő a spanyol Németalföld védelmére nem adhatja oda katonáit. Ő kész a háborunak reá eső terheit viselni, de azt csak a maga módja szerint teheti; ő egy külön hadsereget akar vezérelni; s állást a Rajna és a Maasz között foglalni. *) A szász választófejedelem panaszt emelt, hogy csapatainak rosz téli szállást rendeltek, s azért épen akkor vonta vissza őket, mikor csatára kellett volna készülniök; ellenben egész hidegvérrel megigéré, hogy visszaküldi őket, ha Anglia és Holland négyszázezer birodalmi tallért fizetnek neki. **)

Azt lehetett volna várni, hogy legalább az osztrákház két feje, ily körülmények közt mindent el fog követni, versenytársa a bourbonház ellenében. De fájdalom, nem lehetett rábirni őket, hogy bár saját fentartásuk érdekében valami nagyobb erőt fejtsenek ki. Fölötte érdekelve voltak abban, hogy Franciaországot kivessék Olaszországból. De csak nehezen lehetett őket rábeszélni, hogy a savoyai herczegnek bár legcsekélyebb segitséget is küldjenek. Ugy látszik azt hitték, hogy Anglia és Holland feladata megvédni az alpesek átjáratait s megakadályozni Lajos seregeit Lombardia elárasztásában. A császár előtt a Franciaország elleni háboru valóban másodrendü dolog volt. Előtte első volt a török elleni háboru. Ő buta volt és vakbuzgó.***) Ugy látta, hogy a Franciaország elleni háboru, bizonyos tekintetben a katholika hit ellen folytatott háboru; s hogy a török elleni háboru egy kereszteshad

*) Ismét jan. 12/22. 1692.

**) Ismét jan. 14/24. 1692.

***) Ez a némely történetiró által nagynak nevezett I. Lipót császár és magyar király volt. F.

jellegével bir. Utolsó hadjárata a Dunánál szerencsés volt. Könnyen köthetett volna tisztességes békét a portával s aztán fegyvereit nyugot ellen fordithatá. De ő azt a reményt táplálta, hogy a hitetlenek rovására fogja örökös birtokait nagyobbithatni. Agyában egy Konstántinápolyba való győzelmes bevonulásnak s a szent Zsófia templomában tartandó Te deum álomképe merült föl. Ő keleten nem csak nagyobb erőt tartott, mint a mennyi elég lett volna Piemont megvédézesére és Lotharingia visszahóditására; de azon hitben látszék lenni, hogy Anglia és Holland neki adósai lettek azért, hogy érdekeik elhanyagolásával inkább saját érdekei után látott. *)

Spanyolország már akkor lett azzá, a mi egész napjainkig volt. Azon Spanyolországból, mely szárazon és vizen az ó és uj világ fölött uralkodott, azon Spanyolországból, mely rövid tizenkét év alatt, egy pápát, egy franczia királyt, Mexico és Peru uralkodóit foglyaivá tett, azon Spanyolországból, mely egy hadsereget Páris falai alá küldött, mig egy hatalmas hajóhadat Anglia megszállására szerelt föl, most mi se maradt egyéb mint ama gőgje, mely egykor gyülöletet és rémülést, most azonban már csak gunyt és nevetséget támasztott maga ellen. Kiterjedésre nézve, igaz, a katholikus király birodalma fölülmulta Róma birtokait, mikor Róma hatalmának zenitjen állott. De a nagy tömeg tespedésben és tétlenségben hevert, s büntetlenül gunyolták és prédálgatták azt. Egész közigazgatása, ugy a hadi mint a tengerészeti, a pénzügyi és gyarmati, teljes felbomlásban volt. Károly hű képviselője volt birodalmának, testileg, lelkileg és erkölcsileg tehetetlen, tudatlanságba, tétlenségbe és babonaságba sülyedve, de felfuvalkodva saját méltósága

*) Burnet II. Vilmos és Heinsius levelezései.

önérzetétől mindig kész valamely bántalmat akár képzelni, akár megtorolni. Neveltetése annyira el volt hanyagolva, hogy mikor Mons elestéről értesitették, a mely birodalma legfontosabb erőssége volt, ő azt kérdezé, vajon Mons Angliában van-e. *) Azon ministerek közt, a kiket az ő ingatag szeszélye emelt föl vagy buktatott meg, egy sem volt arra alkalmas, hogy az állam bajait orvosolja. S valóban még egy Ximenesnek is nehéz feladat lett volna ezen szélhüdött izmokba uj életet önteni. A spanyol koronának egy szolgája sem foglalt el fontosabb állást s egy sem volt annyira alkalmatlan egy fontos állás elfoglalására, mint Gastanaga markisz. Ez volt Németalföld kormányzója, s minden valószinüség szerint Németországban kelle a keresztyénség sorsának eldöntetnie. Megbizatásában épen ugy járt el, mint akkor bármely megbizatásban eljárni szoktak, ama birodalom minden részében, mely büszke volt reá, hogy területén a nap soha le nem áldozik. A mily gazdag és termékeny volt ama nagy ország, a mely fölött rendelkezett, ő annak megvédését egészen Angliára és Hollandiára háritotta át. Arra várt, hogy fegyvert, lőszert, szekeret, élelmet, mindent az eretnekek szállitsanak. Esze ágában sem volt, hogy neki volna kötelessége s nem azoké, Monsot egy ostrom kiállására képessé tenni. A közvélemény hangosan vádolá őt, hogy ezt a nevezetes erősséget eladta Francziaországnak. Valószinü azonban, hogy egyéb vétke nem volt, mint nemzetének ama sajátságos nagy tétlensége és gondatlansága.

Ilyen volt az a coalitio, melynek élén Vilmos álla. Voltak pillanatok, a mikor egészen leverve, minden bátor-

*) Torcy emlékiratai.

ságát veszteni kezdé, a mikor türelme elfogyott, s kitört rajta az ő természetes indulatossága. »Mitsem hozhatok javaslatba« irá, »anélkül, hogy azonnal segélypénz kérésével ne feleljenek.« *) »Kereken megtagadtam,« irá egy más alkalommal, mikor ismét pénzért zaklatták: »merőben lehetetlen, hogy az egyesült tartományok és Anglia egyedül elbirják a terhét a rajnai hadseregnek, a piemonti hadseregnek s Flandria egész megvédésének, nem is emlitve a tengeri háboru roppant költségeit. Ha a mi szövetségeseink semmit se képesek önmagukért tenni, ugy annál jobb ha minél előbb szétbomlik az egész szövetség.«**) De a csüggedés s a kedvetlenség minden rövid kisértései után ő gyorsan összeszedte ismét lelki erejét s uralkodott kedélyén. Bármily gyenge, hitvány, csalfa és önző volt legyen is legtöbb szövetségese, mégis csak azok közreműködésével érhette el azt, a mit ifjukora óta élete hivatásának nézett. Ha ezek elpártolnak tőle, Franciaország, vetélytárs nélkül, ura lesz Európának. Bármennyire megérdemelték volna ők, hogy bünhödjenek, ő nem nézhette el, hogy miattok az egész polgárisult világ rabságba süllyedjen. Neki edzé tehát magát, hogy legyőzze az egyik akadályt, megkerülje a másikat. A skandináv hatalmakat, nem szivesen bár s erős benső küzdelem után, némely tengeri előjogainak feláldozásával engesztelé meg.***) Rómában, befolyásával, bár csak közvetett uton, magát a pápát is ellensulyozá. Lajos és Jakab tapasztalták, hogy a vatikánban nincs egyéb barátjok mint Incze pápa, Incze pápa pedig, nyájas és ingatag lelküle-

*) Vilmos Heinsiusnak okt. 28/nov. 8. 1691.

**) Vilmos Heinsiusnak jan. 11/29., 1692.

***) Heinsiushoz irt levelei teli vannak e kérdés emlegetésével.

ténél fogva visszahökkent attól, hogy oly eljárást kövessen, mely egész környezetének érzületével ellenkezik. Magán társalgásaiban a jakobitákkal, a Stuartház érdekei pártolójának vallá magát: de nyilvános cselekményeiben szoros semlegességet tartott. Saint Germainsbe huszezer koronát küldött: de Francziaország ellenségei előtt azzal mentegeté magát, hogy e küldeménye nem volt valami politikai czélokra szánva, hanem merő alamizsna a szegény brit katholikusok számára. Megengedé, hogy a jó ügyért imák mondassanak a római angol kollegiumban: de meghagyá, hogy ezen imák általános kifejezésekben tartassanak és senkinek neve azokban ne emlittessék. A Stuart- és Bourbonház követei hiába késztették őt valamely határozottabb rendszabályokra. »Isten tudja« kiálta föl egy ily alkalommal, »örömest ontanám véremet, hogy Anglia királyát visszaállitsam. De mit tehetek én? Ha egy lépést teszek, azt mondják rám, hogy a francziát pártolom és segitem a világuralom megállapitásában. Helyzetem nem olyan, mint a régi pápáké. A királyok nem hallgatnak ugy én reám, mint hallgattak elődeimre. Nem uralkodik most a vallás, hanem csak a gonosz világi érdek. Az orániai herczeg az ur· Ő parancsol mindnyájunknak. Oly felsőbbséget gyakorol a császár és a spanyol király fölött, hogy ezek nem mernek ellene cselekedni. Isten segitsen rajtunk. Egyedül ő segithet rajtunk.« S midőn igy szólott az öreg ur, a tehetetlen harag és fölindulás egy szomoru perczében kezével az asztalra ütött. *)

*) L. a római leveleket a Nairneféle iratok közt. Az 1692-kiek Lytcottól vannak; az 1693-kiak Howard bibornoktól; az 1694-kiek Ellis püspöktől; s az 1695-kiek Perth lordtól. Mind ugyanazt mondják.

A német fejedelmeket együvé tartani nem könnyü feladat volt: de ez megtörtént. Pénzt osztatott ki közöttük, sokkal kevesebbet bár mint a mennyit kértek, de sokkal többet mégis, mint a mennyit tisztességes ürügy alatt kérhettek volna. A szász választóval kiegyenlités történt. Ő, a segélypénzekre való nagy éhezésével, azon vágyat egyesité, hogy a lovagrendek legjelesbjeinek tagja lehessen. Ugy látszik, a kért négyszázezer birodalmi tallér helyett megelégedett egy száz ezerrel is, de melyet a térdszalaggal együtt adtak neki.*) Első ministerét Schoeninget, a legálnokabb és legfukarabb embert, évi fizetéssel kenyerezték le.**) A braunschweig-luneburgi herczeg számára, Vilmos, nem minden nehézség nélkül, kieszközlé a hannoveri választófejedelem rég áhitott czimét. Ily eszközökkel a coalitiót veszélyeztető szakadások oly ügyesen lettek megorvosolva, hogy az most már erős védül látszék az ellenség ellen szolgálni.

Vilmos keserü panaszt emelt a spanyol kormánynál Gastanaga tétlensége és tehetetlensége miatt. A spanyol kormány minden ügyefogyottsága és aluszékonysága mellett is nem nézhette érzéketlenül a Flandriát és Brabantot fenyegető veszélyeket. Gastanaga visszahivatott; s Vilmost kérték föl, hogy a németalföldi tartományok kormányzatát teljes királyi hatalommal vállalja magára. Második Fülöp nem könnyen hitte volna el, hogy halála után egy száz év

---

*) Vilmos levelezése Heinsiussal; London Gazette, febr. 4. 1691. Egy azonkori gúnyiratban, melynek czime »az augsburgi vásár« a szász választófejedelem igy beszél: »Moy, je diray naivement, Qu'une jartière d'Angleterre, Feroit tout mon empressement; Et je ne vois rien sur la terre, Ou je trouve plus d'agrément.«

**) Vilmos levelei Heinsiushoz. Gróf Dohna emlékirataiban érdekes adat van Schoeningről.

mulva az ő unokája a felségi jogoknak Brüsselben gyakorlására a hallgatag Vilmos egy unokáját fogja fölkérni.*)

Ez ajánlat bizonyos tekintetben csábitó volt: de Vilmos sokkal okosabb volt, semhogy azt elfogadja. Tudta, hogy a spanyol Alföld népessége buzgón ragaszkodik a római egyházhoz. Egy protestáns uralkodónak minden tettét az ország papsága és lakossága bizalmatlansággal nézte volna. Már Gastanaga, mellőztetése fölötti bánkódásában, a római udvart ugy értesité, hogy olyféle változtatások vannak czélbavéve, a melyek folytán Gent és Antwerpen ép oly eretnekké lesznek, mint Amsterdam és London.**) Bizonynyal azt is meggondolta Vilmos, hogy ha ő szelid és igazságos kormányzattal s a római katholikus vallás szertartásainak tiszteletben tartásával képes lenne megnyerni a belgák bizalmát, ezzel a mi szigetünkben mindenféle megszólást és neheztelést fogna magára vonni. Tapasztalásból tudta, mi volt az, két olyan népet kormányozni, mely két különböző hitvalláshoz ragaszkodik. A püspökiek közt egy nagy párt nem tudta megbocsátani neki, hogy a presbyteri egyházszervezetnek Skócziába behozatalát jóváhagyta. A skót presbyteriek között pedig egy nagy párt kárhoztatá őt azért, hogy Angliában a püspöki kormányzatot tartja fönn. Ha most még pártfogása alá veszi a miséket, körmeneteket, faragott képeket, barátokat, apáczákat, s mi ezeknél sokkal roszabb, a jezsuiták szószékeit, jezsuita gyontatókat és jezsuita kollegiumokat, lehetett-e mást várnia, mint hogy Anglia és Skóczia a kárhoztatás egyhangu lármájával törjön ki ellene? Ő tehát elutasitá magától a német-

*) Burnet. II.

**) Luttrell Narcisz naplója.

alföld kormányzását, s azt inditványozá, hogy az a bajor választófejedelemre ruháztassék. A bajor választófejedelem a császár után Németország római katholikus hatalmasságai között a legelső volt. Fiatal volt, vitéz s katonai kitüntetésekre vágyakodó. A spanyol udvar hajlandó volt őt alkalmazni, ő meg vágyódott ez alkalmaztatásra: de egy botor akadály hátráltatá a dolgot. A választó szükségesnek látta, hogy kéresse magát arra, a mi legforróbb vágya volt. A madridi kabinet formalistái pedig a katholikus király méltóságához illetlennek találták oly valamit adni, a mit nem kérnek tőle.. Közbejárásra volt szükség, s ez végre czélhoz vezetett. De azalatt sok idő elveszett; s a tavasz már előre volt haladva, mielőtt az uj németalföldi kormány megkezdhette volna működését. *)

Vilmos megmenté a coalitiót az egyenetlenség miatti felbomlástól. De arra, hogy idejekorán sikra is szálljon, se rábeszélésekkel, se alkudozásokkal, se ajándékokkal nem birhatta reá. Tanulhattak volna azon keserü leczkéből, melyet az előző évben kaptak. De megint csak késedelmezett mindegyik, s csodálkozott egyre a többiek késedelmezésén; s ujra kitünt, hogy az, a ki egymaga rendelkezett egész Francziaország hatalmával, ugy, mikép azt büszke jelszava (Nec pluribus impar) rég hirdeté, ellenségei nagy sokaságával megmérkőzhetett. Ellenségei, még készületlenek, rémülve hallották, hogy nemessége élére állva maga személyesen szállott táborba. Ama vitéz aristocratia még

*) Havi Mercur jan. és apr. 1693. Burnet II. Burnet kéziratában meleg dicséret foglaltatik a bajor választó fölött. Mikor ez iratott, ő Anglia szövetségese volt Francziaország ellen. A történetben, mely sajtó alá akkor adatott, mikor már Francziaország szövetségese lett Anglia ellen, az a dicséret, elhagyatott.

soha nagyobb pompával nem sereglett körülötte. Csak egy körülményből is kitünik tábora fényüzése és pompája. Az ő udvartartása muskatérosai közt egy tizenhét éves ujoncz volt, kire később a Saint Simon herczegi czim szállott, kinek ama megbecsülhetetlen emlékiratokat köszönhetjük, melyek, több nemzet és több nemzedék mulattatására és tanulságára egy eleven képét tartották fenn ama régi Franciaországnak, mely azóta már letünt. Noha a fiu családja azon időben a pénznek nagy szükében volt, ő mégis harminczöt lóval és öszvérrel követte uralkodóját. A vérségbeli herczegasszonyok, a kisérethez csatlakoztak; mindegyik előkelő és kecses hölgyektől véve körül magát, s egynémely bájos hölgy mosolya nem közönséges bátorságra tüzelé ama seregét a hiu és élvsovár, de lelkes nemes uraknak. A franczia Augustust környező csoportban megjelent a franczia Virgil, a kecses, a gyengéd, a hangzatos Racine. Az uralkodó divathoz képest ájtatossá lőn, felhagyott a szinműirással; s szorgalommal feküdve neki azon kötelességeknek, melyeket mint Franciaország historiographusa szabott magára, eljött saját szemével nézni az eseményeket, melyeket tisztében álla aztán elbeszélni. *)

Mons környékén Lajos a hölgyeket a legfényesebb szemlével mulattatá, melyet az ujabb Európa valaha látott. A világ legszebb hadcsapatainak egy százhuszezernyi népe nyolcz mértföld hosszában volt sorba állitva. Kétkedni lehet, vajon volt-e valaha együtt egy ilyen hadsereg a római sasok alatt. A szemle kora reggel megkezdődött, s még nem volt vége a hosszu nyári nap bezártával. Racine, elbá-

*) Saint Simon emlékiratai; Dangeau; Racine levelei stb. Havi Mercur, máj. 1692.

mulva, halálra kifárasztva hagyá ott a tért. Egy magánlevélben kifejezést mert adni egy jámbor óhajtásának, melyet az udvari körökben bizonynyal még suttogva sem nyilvánitott volna: »adná az ég, hogy ezek a szegény ficzkók már ismét az ő kunyhóikban lehetnének nejeikkel és porontyaikkal.« *)

Ezen fényes látvány után Lajos kijelenté szándokát, Namurt ostrom alá venni. Öt nap mulva e vár falai alatt állott több mint harminczezer ember élén. Huszezer parasztot, a francziák által elfoglalt részekből, utászmunkára kényszeritettek. Luxemburg, tizennyolczezer emberrel, erős állást foglalt a Namur és Brüszel közötti uton, s készen állt szembeszállni bármely haderővel, mely netán az ostrom felszabaditására vállalkoznék. **) A teendők e felosztása nem volt meglepő. Rég tudva volt, hogy a nagy monarcha inkább szerette az ostromokat semmint a nyilt csatákat. Szerinte a katonai ügyesség igazi próbaköve az ostrom volt. Nyilt mezőn két hadsereg összeütközésének sorsát, nézete szerint, gyakran véletlen eset dönté el: de bástyák és sánczok ellen, miket a tudomány emelt, csakis a tudomány vezethetett győzelemre. Rágalmazói gúnyosan szerencsés véletlennek nyilvánitották, hogy a hadművészet azon ága, melyet ő felsége legmagasbra helyezett, olyatén volt, mely ritkán hozá őt azon kényszerüségbe, hogy népe előtt olyannyira becses életét komoly veszélynek tegye ki.

Namur, a Sambre és Maasz egybefolyásánál, egyike volt Európa nagy várerősségeinek. A város sikságon feküdt, s egyéb erőssége nem volt, mint a mi mesterségesen

*) Saint Simon emlékiratai; Racine Boileauhoz máj. 21. 1692.
**) Havi Mercur jun.; Vilmos Heinsiushoz máj. 26/jun. 5. 1692.

készült. De természet és mesterség összeműködtek ama hires légvár megerősitésére, mely egy magas sziklacsúcsról, a két szép folyam által öntözött gabnaföldek, erdők és rétek tömegére néz alá. Ama város és vidéke lakói nagyon büszkék voltak az ő bevehetetlen várukra. Azzal szerettek büszkélkedni, hogy a Németalföldön dult annyi háboruk közt ama bástyákon sem ügyesség sem merészség ki nem foghatott. A környékbeli erősségek, noha egész világon hiresek voltak, Antwerpen és Ostende, Ypres, Lisle és Tournay, Mons és Valenciennes, Cambray és Charleroi, Limburg és Luxemburg, kaput tártak hóditóik előtt: de Namur bástyáiról soha le nem szállott a zászló. Hogy mi se hiányozzék az ostrom érdekes voltához, az erődités két nagy mestere állott szemben egymással. Vauban számos évek óta a legelső tüzérnek tartatott: de félelmes versenytársa támadt legujabban Menno, Cohorn báró személyében, a ki legügyesb vezér volt az egyesült tartományok szolgálatában. Namur védművei Cohorn felügyelete alatt állittattak ujra helyre s erősbittettek meg; s ő maga most e falak között volt. Vauban Lajos táborában volt. Ennélfogva méltán lehetett várni, hogy mind a támadás, mind a védelem tökéletes ügyességgel fog vezettetni.

Ez időben a szövetséges hadseregek is gyülekeztek; de későn volt már.*) Vilmos sietett Namur felé. A franczia műveleteket előbb nyugotról, aztán északról, majd keletről fenyegette. De közte és az ostromárkok vonala közt Luxemburg állott, a ki mozdulataihoz képest tette fordulatait s mindig oly erősen állott, hogy őt megtámadni a legnagyobb oktalanság lett volna. Eközben az ostromlók, Vauban vezetése alatt s Lajos jelenléte által buzdittatva,

*) Vilmos Heinsiushoz máj. 26/jun. 5. 1692.

gyorsan haladtak előre. Valóban sok nehézséget kelle legyőzni, sok fáradságot kiállani. Az időjárás viharos volt; s junius nyolczadikán, szent Medárd napján, mely a franczia naptárban szintoly végzetes jelentőséggel bir, mint a mi naptárunkban szent Swithin, zuhogott az eső. A Sambre kiöntött s messzire elárasztotta a vidéket, melyen már a gabna zöldelt. A Mehaigne rohamosan sodorta hidjait be a Maaszba. Az utak járhatlanokká lettek s az árkok ugy megteltek iszappal és vizzel, hogy három nap alatt is alig lehetett egy ágyut egyik ütegtől a másikhoz átszállitani. A franczia tábort kisérő hatezer szekér hasztalan volt. A lőport, golyókat, gabnát, szénát egyik helyről a másikra lóháton kelle átvitetni. Csakis Lajos tekintélye volt képes ily körülmények közt a rendet fentartani s az emberekbe bátorságot önteni. S katonái valóban nagyobb tisztelettel viseltettek iránta mint vallásuk megszentelt tárgyai iránt. Szivből káromolták szent Medárdot, s a hol csak egy képét megtalálták, széttörték vagy elégették azt. De királyukért semmi se volt, a mit tenni vagy szenvedni készek ne lettek volna. Minden nehézség daczára mind több tért nyertek. Cohorn nehéz sebet kapott, elkeseredéssel védve egy erődöt, melyet maga épitett, s melyre nagyon büszke volt. Helyét nem lehetett mással pótolni. A kormányzó gyenge ember volt, kit Gastanaga nevezett ki, s a kinek elmozdittatását nem rég Vilmos a bajor választófejedelemnél sürgette. Az őrség bátorsága lelohadt. A város az ostrom nyolczadik napján megadta magát, a fellegvár mintegy három héttel később. *)

*) Monthly Mercury jun. és jul. 1692. London Gaz. jun.; Gaz. de Paris; St. Simon emlékiratai; Dangeau; Vilmos Heinsiushoz; Vernon levelei Colthoz. (Tindalnál) Racine elbeszélése, s levelei Boileauhoz.

Namur eleste 1692-ben nagy hasonlatossággal bir Mons elestéhez 1691. Ugy 1691-, mint 1692-ben Lajos, mint egyedüli és korlátlan ura az ő országa segédforrásainak, képes volt megkezdeni a hadjáratot még mielőtt Vilmos, mint vezére egy szövetségnek, szétszórt erőit csak összse is szedhette volna. Mind a két évben az első kezdeményezés előnye dönté el a játékot. Namurnél, mint Monsnál Lajos vezeté, Vauban segédletével az ostromot. Luxemburg fedezé azt: Vilmos hasztalan igyekvék felmenteni azt, s mély boszankodással kellett néznie ellensége diadalát.

Egy tekintetben azonban a két erősség sorsa nagyon különböző volt. Monsot saját lakói adták föl. Namurt talán meg lehetett volna menteni, ha az őrsége szintoly lelkesült vala mint lakossága. Különös dolog, hogy ezen helyen, mely oly sokáig volt idegen uralom alatt, a hazafiság érzete oly erős volt, mint a kis görög községeknél. Nincs okunk föltenni, hogy a polgárok sokat törődtek volna a hatalmak egyensúlyával, vagy hogy valami előszeretettel viseltettek akár Jakab vagy Vilmos, akár a legkeresztyénebb király vagy a legkatholikusabb király iránt. De mindegyik polgár a saját becsületét azonositotta ama szüz vár becsületével. Igaz, hogy a francziák nem éltek vissza győzelmökkel. Nem történt semmi kihágás: a helyhatóság jogai tiszteletben tartattak, a tisztviselők nem változtak. A népesség mégis az ő eddigelé bevehetetlennek tartott bástyái közt egy idegen hóditót csak a szégyen és düh könnyeivel nézhetett. Még a mezétlábu karmeliták is, a kik minden gyönyörélvezetről, tulajdonról, társaságról s családi érzelmekről lemondottak, a kiknek minden napjok bőjti nap volt, a kik egyik hónapról a másikra egy szót sem ejtettek ki szájukon, sajátságos módon meg voltak indulva. Hasztalan

volt, hogy Lajos őket a tisztelet jeleivel és gazdag adományokkal igyekezett megvigasztalni. Bárhol egy franczia egyenruhával találkoztak, elforditották fejöket, oly tekintetet vetve, a mely nyilván elárulta, hogy egy imádságban, nélkülözésben és hallgatagságban töltött élet is egy emberi érzelmet még illetetlenül hagyott. *)

Ez volt tán az a pillanat, a melyben Lajos gőgje tetőpontját érte. Életének utolsó s legfényesb haditettét fejezte be. Szövetséges ellenfelei, angolok, hollandiak, németek, saját levertségökben még nagyobbitották az ő diadalát, s szemtanui voltak dicsőségének, mely az ő sziveiket elkeserité. Az ő öröme határtalan volt. Az általa ezen esemény megörökitésére veretett érmek feliratai, a királysága főpapjaihoz Te Deumok tartása végett irott levelei telvék dicsekvéssel és sarcasmussal. Népe, oly nép, a melynek számos jó tulajdonai közé a jó szerencsében való mérséklet nem tartozik, egyidőre részegnek látszék a dicsőségtől. Még Boileau is, elsodortatva az általános lelkesedéstől, félretevé azon józanságot és jóizlést, melynek hirnevét köszönheté. Lyrai költőnek képzelé magát, s százhatvan sornyi fagyos szóvirágban önté ki érzelmeit, zengve Alcidest, Marst, Bacchust, Cerest, Orpheus lantját, a thrák cserfákat s a permesszi nymphákat. Bámulva kérdé, vajon Namurt, ugy mint Troját, Apollo és Neptun épitették-e. Kérdé, minő hatalom birna bevenni egy várat, mely erősebb annál, a mely alatt a görögök tiz évet töltöttek el; s azzal felelt önmagának, hogy ily csodát csak Jupiter és Lajos tehet. Lajos kalapján a toll a győzelem csillaga volt. Lajos előtt mindennek meg kell hajolni, fejedelmeknek, népeknek, sze-

*) Saint Simon emlékiratai.

leknek és vizeknek. Záradékul a poéta Francziaország szövetséges ellenfeleihez fordult s dölyffel hivta fel őket, menjenek haza s vigyék hirül, miként adta meg magát Namur az ő szemök láttára. Alig mult el egynehány hónap, mind a gőgös király, mind gőgös poetája belátták, hogy az okossággal s az illemmel megegyezőbb szerényebbnek lenni a győzelem perczeiben is.

Szerencséje közepett is Lajosnak egy nagy boszusága volt. Mig ő Namur előtt állott, a távolból áthallotta a szövetséges tábor örömhangjait. Száznegyven ágyu háromszori megdördülésére hatvanezer puskának háromszori üdvlövése felelt. Csakhamar tudva lőn, hogy ezen üdvlövések a la hoguei ütközet alkalmából történtek. A franczia király vidámság látszatára erőlteté magát. »Be nagy lármát ütnek« mondá, »egy pár hajónak az elégése miatt.« Való azonban, hogy nagyon meg volt hatva, s annál inkább, mert az a hir terjedt el Németalföldön, hogy nagy tengeri ütközet volt, s hogy abban az ő hajóhada győzött. Jó kedve mindazáltal hamar visszajött azon hadműveletek szerencsés menete folytán, a melyeket közvetlen maga vezérlett. Az ostrom befejeztetvén, a hadsereg parancsnokságát Luxemburgra bizva, visszatért Versaillesba. Versaillesban azonnal a szerencsétlen Tourville mutatá be magát s kegyesen fogadtatott. Mihelyt az udvari körben megjelent, a király fenhangon üdvözlé őt. »Tökéletesen meg vagyok elégedve önnel s hajósaimmal. Megverettünk, az igaz: de önnek becsülete és a nemzeté csorbát nem szenvedett.« *)

Noha Lajos eltávozott Németalföldről, egész Európa

*) London Gazette; máj. 30. Saint Simon. Dangeau. Boyer, III. Vilmos története.

szemei azon országon csüggtek. Az ott levő hadseregek sok felől kaptak erősitéseket. Másfelé mindenütt azon évben lanyhán és érdektelenül folytak a hadműveletek. A nagyvezér és badeni Lajos egyebet alig tettek, mint hogy egymást megfigyelték a Dunán. Noailles tábornagy és Medina Sidonia herczeg alig tettek többet, mint hogy egymást megfigyelték a Pyreneken. A felső Rajnán s a Francziaország és Piemont közötti határvonalon, egy eredménytelen rablóháboru folyt, a mely alatt a katonák keveset, a földművesek sokat szenvedtek. De mindenki feszült várakozással lesett valamely nagy eseményt a brabanti határon, hol Vilmos állott Luxemburg ellenében.

Luxemburg, most hatvanhat éves, fokonként emelkedett föl, több nagy ember halála folytán, kora tábornokai között az elsők sorába. Amaz előkelő Montmorency házból származott, melyet mythos és történelem a dicsőség számos czimeivel ruházott föl, mely azzal dicsekvék, hogy amaz első franktól ered, a ki az ötödik században a Krisztus nevére kereszteltette magát, s a kinek utódai a tizenegyedik század óta Francziaországnak a connetablek és marsallok egész sorát adták. Bátorságra és ügyességre nézve Luxemburg nem állott alább hires nemzetségének bármely tagjánál. De a mily magas származásu és magas képességü volt, oly számos akadályokkal kellett megküzdenie, mig a dicsőség utjára léphetett. Ha sokat köszönhetett a természet és jószerencse kedvezéseinek, még sokkal többet kelle türnie azok mostohaságától. Képe borzasztó csunya volt, növése alacsony; hátán egy nagy és hegyes pup emelkedett. Egészsége gyenge, beteges volt. Erkölcsei ellen sulyos vádak emelkedtek. Perbe fogták, hogy boszorkányokkal és méregkeverőkkel közösködik, sokáig börtönben sinlődött s végre

szabadságát visszanyerte, a nélkül, hogy becsületét is egészen visszanyerte volna.*) Mindig egyaránt gyülölte őt ugy Louvois mint Lajos. De még csak rövid ideig tartott az európai coalitio elleni háboru, s mind a minister, mind a király már belátták, hogy a tábornokra, kinek személye nem kedvelt, fölötte szüksége van az államnak. Condé és Turenne nem voltak többé; s Luxemburg volt kérdésen kivül első katonája Franczia országnak. Éberségben, szorgalomban és kitartásban kissé hátrább állott. Ő magas tulajdonait nagy eseményekre tartá fenn. Nyilt csatatéren mutatta magát egészen annak a ki volt. Saspillantása gyors és csalhatatlan volt. Itélete akkor volt legtisztább és legbiztosb, mikor legsúlyosb felelősséggel járt, s mikor a legnagyobb nehézségek környezték. Az ő ügyességének, erélyének s lélekjelenlétének nem egy fényes napot köszönhet hazája. De noha kiválólag szerencsés a csatatéreken, nem volt kiválólag szerencsés a hadjáratokban. Vilmos rovására roppant hirnévre tett szert; s pedig, tekintve a háboru feladatait, nem sok különbséget lehet a két hadvezér közt tenni. Luxemburg több izben volt győztes: de nem birta győzelmeit felhasználni. Vilmos több izben vereséget szenvedett; de egy hadvezér sem tudta annyira helyreütni a veszteségeket.

---

*) Saint Simon emlékirat. Voltaire XIV. Lajos százada. Voltaire, gondolom méltó megvetéssel szól ezen ügynek előadásáról a »Causes celèbres« közt. L. Madame de Sévigné leveleit jan. és febr. 1680. Több angol gúnyversben Luxembnrg Aesopnak neveztetik, rútsága miatt s La Voisinnel való ismeretsége miatt varázslónak is. Egy jacobita allegoriában ő a necromanta Grandorsio. Luttrell Narcisz naplójában (jun. 169?.) büvölőnek neveztetik. Láttam egy két torzképet Luxemburg alakjával.

Julius hóban Vilmos főhadiszállása Lambequeben volt. Mintegy hat mértföldnyire tőle, Steinkirknél, Luxemburg táborozott serege zömével; s hat mértfölddel tovább Boufflers marquis vezetése alatt, a ki Lajos tisztjeinek egyik legjelesbike volt, egy nevezetes haderő állott.

Lambeque és Steinkirk közt a vidékét számos bozót és árok szeldelte át; s egyik sereg sem közeledhetett a másikhoz, több hosszu utszoros áthatolása nélkül. Luxemburgnak tehát nem igen lehetett félnie attól, hogy sánczai közt megtámadják; abban pedig biztos lehetett, hogy jókor megtudja, ha bármi támadás készülne ellene: mert sikerült neki egy Millevoix nevü kalandort megvesztegetnie, a bajor választófejedelem első zenészét és magántitkárát. Ez az ember rendes és hiteles tudósitásokkal látta el a francziák főhadiszállását, a szövetségesek minden tervéről.

A tábornagy, bizva erős állásában, valamint értesülései pontosságában, ugy élt sátorában, mint Párisban palotájában szokott élni. Ő gyengélkedő is volt, kéjencz is volt; mindkét minőségében szerette a kényelmet. Alig ült ő valaha lóra. Ledér társalgással és kártyajátékkal tölté el idejét. Fényes asztalt tartott; s ha egyszer leült vacsorálni, nem volt tanácsos őt abban háborgatni. Némely csufolódók azt vélték észrevehetni, hogy tábori intézkedéseit nem csak hadászati tekintetek sugalmazták, hanem hogy rendesen olyan helyekre vette magát, a hol különösen jó borjuhús és baromfi volt kapható, s hogy mindig gondja volt reá nyitva tartani a tenger azon részei felé a közlekedést, a honnét septembertől aprilig biztosan kaphatott mindig sandwichi osztrigákat. Ha tábora szomszédságában valamely csinos nők léteztek, azok bizonyosan ott voltak láthatók lakomáinál. Könnyü elképzelni, hogy ily vezér alatt Francziaor-

ság ifju herczegei és nemesei fényüzésben és lovagiasságban mennyire versenyeztek egymással. *)

Mig ő igy szokott módja szerint mulatozott, a szövetséges fejedelmek reájöttek, hogy terveik el vannak árulva. Egy paraszt megtalált egy elvesztett levelet s a bajor választóhoz vitte azt. Teljesen kiderült abból Millevoix vétke. Vilmos azon reménynek adott helyet, hogy a neki vetett hálókban fogja ellenségeit megfoghatni. Az áruló titkár a király elé állittatott s vétke szemére vettetett. Tollat adtak kezébe: pisztolyt szegeztek mellének; s rögtöni halál fenyegetésével késztették az irásra. A Vilmos által diktált levél a franczia táborba küldetett. Azt adá tudtára Luxemburgnak, hogy a szövetségesek másnap egy nevezetes élelmi készletet fognak szállitani. Ezen szállitmánynak véletlen megtámadtatás elleni biztositására, nehány gyalog zászlóalj, tüzérség fedezete alatt, éjjel ki fog indulni a két tábor közti mély utak elfoglalására. A marsall olvasta, elhitte s nyugodni ment, Vilmos pedig átalános támadást készitett elő a franczia hadsorokra.

Még sötét volt, mikor már az egész szövetséges hadsereg fegyverben állott. Szürkületkor Luxemburgot azzal a hirrel verték föl, hogy az ellenség nagy erővel közeleg. Eleinte nagyon könnyen vette e hireket. Levelezője, látszat szerint, szokott pontossággal és szorgalommal teljesité tisztét. Az orániai herczeg az ő fuvarosai védelmére küldött ki egy csapatot, s azt a kis csapatot a félelem egy nagy seregnek láttatja. De az egyik rémhirt nyomban követé a másik. Az utszorosok, ugy mondák, mind el vannak lepve gyalog-

*) Saint Simon; Villars emlékirat. Racine Boileauhoz máj. 21. 1692.

sággal, lovassággal s tüzérséggel, Anglia és Spanyolország, az egyesült tartományok és a birodalom zászlói alatt; s mindegyik hadoszlop Steinkirk felé tart. Végre a tábornagy fölkelt, lóra szállt s kilovagolt utána nézni a történőknek.

Ez alatt a szövetségesek előhada egész a franczia előőrsökig nyomult. A sereg közelében mintegy fél mértföldnyire egy dandár táborozott, mely nevét Bourbonnais tartománytól vevé. Ennek kelle az első rohamot kiállania. Meglepve s páni félelemtől ragadtatva egy percz alatt szétszóródtak, s futva mentették meg életöket, a támadóknak hagyva sátraikat és hét darab ágyút.

Idáig Vilmos vállalata szerencsés volt; most azonban ellene kezdett fordulni a koczka. Roszul értesitették a talaj minőségéről, mely a bourbonnais dandár álláspontja s az ellenséges hadsereg zöme közt feküdt. Azt remélte, hogy egy percznyi késedelem nélkül fog előbbre mehetni, hogy a franczia hadsereget a legvadabb rendetlenségben fogja találni, s hogy győzelme könnyü és teljes lesz. De haladásában több rendbeli sáncz és árok akadályozá. Ez a késleltetés ugyan nem sokáig tartott; de elegendő volt mégis terve meghiusulására. Luxemburg épen ily helyzetekre való ember volt. Nagy hibákat követett el: igen vigyázatlan volt, felült a hamis értesitéseknek, nem figyelt a hű értesitésekre; egy osztálya zavart futásnak eredt: más osztálya készületlen volt az ellenállásra. Ily válság egy hétköznapi vezér minden tehetségét kimeritette volna: de Luxemburgét csak fokozta és aczélozta. Nem csak lelke, hanem beteges megtört teste is a baleset és viszontagság közt uj erőt és épséget látszék nyerni. A legrövidebb idő alatt mindent elrendezett. A franczia hadsereg csatarendben

állott. Feltünt e hatalmas sorok közt Lajos testőrcsapata, Európa hadtesteinek leghiresebike ; s élükön az ifju herczegek és nemesurak sebtében felöltött csipkés himzett öltönyeikben, kiket a trombitaszó épen ágyaikból vagy tivornyáikról riasztott föl, s kik most a franczia nemességet jellemző vidámsággal s félelmet nem ismerő bátorsággal siettek szemébe nézni a halálnak. E magas származásu hadfiak közt első rangu volt egy tizenhat éves ifju, Fülöp, Chartres herczeg, fia Orleans herczegnek, a franczia királynak unokaöcscse. Nagy erőltetéssel és könyörgéssel vitte ki a vitéz fiu, hogy Luxemburgtól engedelmet nyert oda mehetni, hol a csata leghevesebb volt. Más két királyi vérü ifju, Lajos Bourbon herczeg, és Armand Conti herczeg, őseikhez méltó vitézséget mutattak. Velök negyedik Henrik egyik bastardjának utóda volt, Lajos Vendome herczeg, máskülönben tunyaságba s bűnök posványába sülyedt ember, de nagy pillanatokban teljesen alkalmas arra, hogy nagy katonának tünjék föl. Berwik is, a ki katonai hirnévre kezdett épen szert tenni, ott volt; mellette lovagolt Sarsfield, a ki bátorsága és ügyessége által e napon az egész hadsereg tiszteletét kiérdemelte. Az alatt Luxemburg sietve küldött segitségért Boufflershez. De ez a hivás felesleges volt. Boufflers meghallotta a tüzelést, s egy vitéz és értelmes vezérhez illő módon rögtön arra felé sietett, a honnét a neszt hallá.

A támadók bár az első meglepés minden előnyétől elestek, férfiasan törtek előre. A had élén a brittek állottak Solmes gróf vezetése alatt. Utat nyitni a Mackay osztályának lőn feladata. Őt, Vilmos terve szerint, egy erős gyalog és lovas csapatnak kelle támogatni. Noha Mackay legtöbb embere még soha sem volt tüzben, ugy viselték

magukat, hogy egy Ramilies vagy Blenheim volt várható tőlök. Elsőben is a svájcziakkal találkoztak, kik a franczia seregben diszes helyet foglaltak el. A verekedés oly kétségbeesetten s oly közelről folyt, hogy a puskák egymást érték. A svájcziak, borzasztó vérontással vettettek vissza. A franczia jelentések szerint, több mint ezernyolczszáz emberök életett vagy sebesült meg. Luxemburg utóbb maga mondá, hogy soha sem látott ily dühös harczot. Hamarjában kikérte az őt környező tábornokok véleményét. Mind ugy látták, hogy az eset rendkivüli s nem közönséges eszközök alkalmazását kivánja. A királyi testőrcsapatnak kell az angolokat megtámadni. A tábornagy kiadta a jelszót; s a testőrség, a királyi herczegek vezetése alatt, előlépett vára vetett muskétákkal. »Ki a karddal« hangzott a kiáltás e félelmes dandár sorain végig: »ki a karddal. Nem tüzelünk. Hideg vassal végezzük.« Hosszas, kétségbeesett ellenállás után az angoloknak tágitani kellett. Mindig azt mondogatták, hogy ők, ha Solmes akkor megteszi kötelességét, a testőrséget is leverik. De Solmes nem eléggé támogatta őket. Csakis némi lovasságot küldött nekik, mely azonban, a talaj minőségénél fogva, keveset vagy semmit se tehetett. Gyalogságát nem engedte kimozdulni. Az nem ért volna semmit, mondá, s hasztalan nem akará lemészároltatni őket. Ormond szeretett volna honfitársai segitségére sietni, de nem kapott reá engedelmet. Mackay sürgönyt küldött, s megizené, hogy maga és emberei bizonyos vesztöknek vannak kitéve: minden hiába volt. »Legyen tehát isten akarata« mondá a derék aggastyán. Ugy halt meg, mint élt, jó keresztyén s jó katona gyanánt. Vele estek Douglas és Lanier, Irland hóditói közt e legkitünőbb két tábornok; Mountjoy is az elesettek közt volt. Három évig a

bastilleben sinlődvén, épen akkor cserélték ki Hamilton Rikhárdért, s őt a szenvedett méltatlanság hatalmasabban téritvén meg a whiggismusra mint Sidney vagy Locke minden érvelése, sietett Vilmos táborába mint önkéntes.*) Öt szép ezred egészen széttöretett. Ezen buzgó csapatból egy darabka sem maradt volna fönn, ha a vitéz Auverquerque nincs, ki a legvégső veszély perczében két uj zászlóaljat hozott megmentésökre. Azon vitéz tettét, melylyel a Mackay hadosztályainak maradványait összeszedte, sokáig hálás csodálattal emlegették a brit tábortüzeknél. A tér, a melyen a csata dühöngött, el volt lepve holt testekkel; s a kik a halottakat temették, megjegyezték, hogy majd minden seb szoros viaskodás közt, karddal avagy szuronynyal ejtetett.

Beszélték, hogy Vilmos annyira megfeledkezett szokott stoicismusáról, hogy élesen feljajdult az angol ezredek áldozatul esésének módja fölött. De csakhamar visszanyeré lelki nyugalmát, s elhatározá magát a visszavonulásra. Legfőbb ideje volt: mert a franczia sereg pillanatonkint erősbödött, a Boufflers ezredei egymásután gyorsan érkezvén. A szövetséges hadsereg háboritlanul és legjobb rendben visszahuzódott Lambequebe.**)

---

*) Luttrell Narcisz apr. 28. 1692.

**) London Gazette, aug. 4., 8., 11. 1692.; Gazette de Paris aug. 9., 16. Voltaire XIV. Lajos százada. Burnet II. Berwick emlékirat. Dykvelt levele az egyesült tartományokhoz aug. 4., 1692. L. szintén az ügy fölötte érdekes tárgyalását az alsóházban nov. 21., 1692. Luxemburg igen szép és gondosan irt jelentésének egy angol forditása látható a Monthly Mercury septemb. sz., 1692. Az eredeti legujabban Dangeau uj kiadásában jelent meg. Lajos ezt a legjobb hadi jelentésnek nyilvánitá, mely valaha szeme előtt volt. A Mercury

A francziák bevallottak mintegy hétezer halottat vagy sebesültet. A szövetségesek vesztesége kevéssel volt, ha volt is, nagyobb. A két sereg viszonylagos létszáma az maradt, a mi előbb volt; s megtarták állásaikat. De erkölcsi hatása nagy volt a csatának. Vilmos hirének dicsfénye elhalványult. Még bámulói is kénytelenek voltak bevallani, hogy a csatatéren Luxemburggal nem mérkőzhetik. Franczia országban az ujság kitörő örömmel és büszkeséggel fogadtatott. Az udvar, a főváros, még a parasztság is a legtávolabb eső tartományokban büszke volt ama kitünő vitézségre, melyet oly sok ifju nemes, megannyi nagy név utóda, ez alkalommal tanusitott. Az egész országban örömujjongva s csodálattal hiresztelték, hogy az ifju Chartres herczeget semmikép sem lehetett visszatartani a legveszélyesb helyektől, hogy egy golyó ment át ruháján, hogy

---

kiadója azt állitja, hogy Párisban csinálták azt. »Merő bolondság volna«, azt mondja róla, »mást hinni; mintha egy Luxemburg ráért volna oly hosszu levél irására, még pedig hogy inkább egy pedans tudós mint egy tábornok stiljében irja azt, vagyis még inkább egy iskolafelügyelő modorában, a ki tanitójának számot ad a többi gyermek magaviseletéről«. Azon havi füzetben megtalálható a halottak és sebesültek egy hivatalos jegyzéke is. A csata minden leirása közt szerintem az a legjobb, mely Fequiéres memoirjaiban foglaltatik. Van hozzá térkép is. Fequiéres igen igazságosan osztja a dicséretet és megrovást a tábornokok közt. Az angol tábori mondákat feljegyzé Sterne, a ki az öreg katonák térdein nőtt fel. »Itt volt Cutts«, folytatá a káplár, jobbkeze mutatóujját a balkeze hüvelykére téve, s igy végig olvasva ujjain; »itt volt Cutts, Mackay, Argua, Grahara és Leven ezredes mind szétzuzva; s az angol testőrség is ugy járt volna, ha a jobb szárnyról egy-két ezred bátran segitségökre nem jön s szembe nem áll az ellenség tüzével, mielőtt maguk még egy lövést tehettek volna. »Isten a menyországba segitse őket azért«, tevé hozzá Trim.«

vállán sebet kapott. A nép kiállott az utak széleire, hogy megláthassa a Steinkirkről visszatérő herczegeket és nemes urakat. Az ékszerészek steinkirki csatokat készitettek, az illatszerészek steinkirki pudert árultak. De különösen a nyakravalók egy neme nyerte el a csatatér nevét. Az akkori gavalléroknál csipkés nyakravalók voltak divatban, s azokat nagy gonddal szokták felkötözni. De ama vészterhes pillanatban, mikor a bourbonnais dandár a szövetségesek rohama elől futásnak eredt, nem volt idő a piperére gondolni; s a legfinomabb udvari uracsok rendezetlen nyakkötőkkel vágtattak a csatasorokba. Divatba jött tehát Páris szépségeinél, csipkés nyakkendőket keriteni nyakuk körül, de bizonyos mesterkélt kuszáltsággal; s ezek a csipkés kendők a Steinkirk nevet viselték.*)

A szövetségesek táborában nagy volt az elégületlenség és az egyenetlenség. A nemzetiségek féltékenysége és versengése leplezetlenül és korlátlanul kitört. Az angolok fenhangon nyilvánitották boszuságukat. Solmes noha azok szerint, a kik közelebbről ismerték, igen becses tulajdonokkal birt, nem arra való ember volt, hogy az ellene, mint idegen ellen, előitéletes katonákat megnyerje. Magaviselete gőgös, lelkülete hajthatatlan volt. Még a steinkirki nap előtt sem örömest társalogtak vele az angol tisztek, s a közemberek zokon vették nyerseségét. De már a csata után dühösen lármáztak ellene. Vádolták, igazságtalanul tán, hogy mialatt az angol ezredek kétségbeesetten küzdöttek a túlerő ellen, ő szivtelen könnyelmüséggel azt mondotta volna, kiváncsi látni, miként fognak az angol buldogok a bajból kiszabadulni. Merné-e valaki még állitani, kérdék, hogy értelmi

*) Voltaire, Siècle de Luis XIV.

felsőbbsége és nagyobb jártassága miatt tették őt elébe annyi derék angol tisztnek? Azt szokták ugyan ellenvetni, hogy ezek a tisztek háborut nagyobb szabásokban még nem láttak. De annyit mint Solmes, bizonynyal bármelyik ujoncz is tudott volna, félreérteni a rendeleteket, lovasságot bizni meg oly feladattal, mely csak gyalogságnak való s biztos távolból nézni, mint ölik le a vitézeket. Az már szerfölött sok volt, hogy megszégyenitsék és fel is áldozzák őket; megfosszák a hadi kitüntetésektől, de neki lóditsák a legnagyobb hadi veszélyeknek, lenézzék mint tudatlan ujonczokat, s mégis támasz nélkül szembe állitsák a hadastyánok legszebb csapatával, mely a világon van. Igy panaszkodott az angol hadsereg; s viszhangoztatá azt az angol nemzet.

Szerencsére ez időtájt egy felfödözés történt, mely ugy a lambequei tábornak mint a londoni kávéházaknak uj szóbeszéd tárgyát szolgáltatta, olyat, mely a jacobitáknak sokkal kevesebb örömére vált mint a steinkirki baleset.

Vilmos élete ellen, a franczia hadügyi hivatalban egy merénylet tervét érlelték már hónapok óta. Ugy látszik, mintha Louvoistól származott volna az eredeti terv s aztán fiára és utódára Barbesieuxra maradt. Barbesieux a tervet kifejté. Kivitele egy Grandval nevü tisztre bizatott. Grandval kétségkivül vitéz ember volt, s hazája és vallása iránt lelkesülve. Egy kissé hóbortos volt ugyan és féleszü, de azért nem kevesbbé veszélyes lehetett. Mert épen egy hóbortos és féleszü ember a legalkalmasb eszköz szokott lenni az ügyes és ravasz politikusok kezében, mikor valami nagyobb koczkázattal járó vállalatba kezdenek. Valamely

hideg számító soha se tette volna ki magát egy Chatel, Ravaillac vagy Gerarts sorsának.*)

Grandval biztositá magának, ugy vélte legalább, két kalandor közremüködését, a vallon Dumontét és a hollandi Leefdaleét. Aprilben, mihelyt Vilmos a Németalföldre érkezett, a két orgyilkosnak helyre kelle állaniok. Dumont akkor Westphaliában volt, Grandval és Leefdale Párisban. Uden, északi Brabantban, volt hármuk összejövetelének kitüzött helye, a honnét a szövetségesek fő hadiszállására kelle indulniok. Mielőtt Grandval elhagyta volna Párist, látogatást tett St. Germainsben, s bemutatta magát Jakabnak és modenai Máriának. »Értesültem már« mondá Jakab, »a vállalatról. Ha ön és társai megteszik nekem ezt a szolgálatot, soha sem látnak szükséget.«

Ezen kihallgatás után Grandval utnak indult. Legkisebb gyanuja sem volt, hogy már el van árulva mind kiséretében levő czinkosai által, mind azok által, a kikkel találkoznia kelle. Dumont és Leefdale nem voltak enthusiasták. Mit se törődtek ők Jakab visszahelyeztetésével, Lajos nagyságával s a római egyház felsőbbségével. Világos volt minden józaneszü előtt, hogy akár sikerüljön a szándék, akár nem, az orgyilkosok megjutalmazását a versaillesi és saintgermainsi udvarok tettetett borzadással fogják elutasitni maguktól, a tettesek pedig tüzes vasakkal fognak megbélyegeztetni, öntött ólommal kinoztatni s lovakkal szétszakgattatni. Közönséges lelkületü embereket ily kilátások nem igen csábithattak. Ez a két ember tehát, majd-

*) Longhorne, a jezsuiták első világi ügynöke Angliában, mint maga bevallá Tillotsonnek, mindig ily szempontból szokta megválasztani eszközeit. Burnet I.

nem egy időben, s ugy látszik, minden összebeszélés nélkül, két egészen különböző uton értesité Vilmost, hogy élete veszélyben forog. Dumont mindent elbeszélt a zelli herczegnek, egyik szövetséges fejedelemnek. Leefdale kimerítő jelentéseket küldött Hollandban lakó rokonai utján. Eközben Morel, egy akkor Francziaországban levő svajczi protestáns, nagy tudományu ember, Burnetet értesité, hogy a bárgyu és eszelős Grandvalt dicsekedve hallották egy bekövetkezendő eseményről beszélni, mely a világot bámulatba fogja ejteni s biztosan jósolgatá, hogy az orániai herczeg egy hónapnál tovább nem fog élni.

Ezen intelmek nem hagyattak figyelmen kivül. Azon percztől fogva, a mint Grandval a Németalföldre lépett, minden lépését kémek kisérték. Minden mozdulatára vigyáztak; minden szavát följegyezték; végre elfogták, kérdőre vonták, bűntársaival szembeállitották s a szövetségesek táborába szállitották. Egy hétre a steinkirki ütközet után, hadi törvényszék előtt állott. Ginkell, a ki Irlandban tett nagy szolgálataiért az athlonei grófi (Earl) czimet nyerte, itt az elnökséget vitte; Talmash pedig a birák közt foglalt helyet. Mackay és Lanier is a testületbe neveztettek, de ők nem éltek már; helyeiket ifjabb tisztek pótolták.

A hadi törvényszék feladata igen egyszerü volt, mert a fogoly nem védelmezte magát. Ugy látszék, mintha rögtön fölébredt volna benne a lelkiismeret. Bűnbánatosan vallá be az ellene emelt vádak igazvoltát, részletes és látszólag egészen őszinte vallomást tett s beismeré, hogy a halált megérdemelte. Kötélre, belei kivételére s négyeltetésre itéltetett s büntetését nagy lelkierővel s szembetünő megadással állotta ki. Nehány sort hagyott hátra, mely-

ben kijelenté, hogy életét azért kellett elvesztenie, mert szerfölött bizott Barbesieux biztatásaiban.

Vallomását azonnal több nyelven közzé tették s az különböző és mély benyomásokat tett. Valódiságához kétség nem férhetett, mert a legkitünőbb élő katonai egyéniségek aláirásával volt hitelesitve. Hogy a bocsánat reménye sugalta volna, az alig volt föltehető, mert Vilmosnak gondja volt reá elfojtani az eféle reményt. Még kevesbbé lehetett föltenni, hogy a fogoly a kinpadra feszittetés félelmétől indittatva valótlanságokat beszélt volna. Mert, habár Németalföldön átalános divat volt a vétkeseknek bizonyult orgyilkosokat, netaláni büntársaik megnevezése végett kinpadra feszíteni, Vilmos ez esetben világosan megtiltá e vallatási módnak alkalmazását, sőt még csak előhozatalát is. Még hozzá kell tenni azt is, hogy a törvényszék nem vette szoros faggatás alá a foglyot, hanem reá hagyta, hogy a maga módja szerint beszélje el a történetet. Helyesen lehet tehát következtetni, hogy vallomása lényegében igaz; s egy része sem annyira valószinü, mint ama kihallgattatás elbeszélése, melylyel őt Saint Germainsben Jakab megtisztelte.

A mi szigetünkön ezen esemény hire nagy benyomást tett. A whigek fenhangon orgyilkosoknak nevezték ugy Jakabot mint Lajost. Hogyan lehetne, kérdék, a legkisebb józan észszel ártatlan értelmet tulajdonitni azon szavaknak, melyeket Grandval a számüzött angol király ajkairól hallott? S a ki a versaillesi udvart ismeri, elhihetné-e, hogy Barbesieux egy ifju s merőben ujoncz politikus, inkább irnok mint minister, mert volna valami olyat tenni urának beleegyezése nélkül? Nagyon kegyeletes és nagyon tudatlan emberek talán föltehetnék, hogy Lajos a véghez-

vitel előtt mitsem tudott a dologról. De, hogy a véghezvitel után hozzájárulandott, az iránt senkinek kétsége nem lehet. Kellett neki látni a haditörvényszék adatait, eljárását, a vallomást. Ha valóban kárhoztatta az orgyilkosságot, mint egy becsületes ember szokta kárhoztatni, nem kellett volnae Barbesieuxt gyalázattal elkergetni az udvartól, s a bastillebe záratni? De Barbesieux még mindig a hadügynél volt; s nem hallatszott, hogy bár egy szóval vagy egy komor tekintettel lett volna büntetve. Világos tehát, hogy mind a két király részese volt a Grandval merényletének. S ha azt kérdezzük, hogy két fejedelem, a ki oly fenhangon hirdeté a vallásosságot, miként vetemedhetett ily gonoszságra? a felelet az, hogy ők a vallásosságot a jezsuitáktól tanulták. Ily szemrehányásokra az angol jacobiták nem sokat felelhettek; s a franczia kormány épen semmit sem felelt.*)

A hadjáratnak Németalföldön semmi más említésre méltó eseménye nem volt. October tizennyolczadikán Vilmos Angliába érkezett. Huszadikán késő este Kensingtonba ért, végig menve egész hosszában a fővároson. Szivélyesen fogadtatott. Nagy tömeg ment elébe; fen-

*) Grandval merényletének történetét főleg Grandval saját vallomásából vettem. Nem említém Madame de Maintenont, mert vallomásában, Grandval sem emliti őt. Az ellene való vád csak Dumonttól származik. L. még az ő legszentebb felsége, IV. Vilmos élete elleni borzasztó összeesküvés hű leirását 1692; Észrevételek az utóbbi borzasztó összeesküvésre, melyet ő felségének Flandriában leendő meggyilkolására némelyek a franczia udvarnál szőttek 1692; Burnet II. Vernon levele a táborból Colthon, kiadva Tyndalnál. London Gazette aug. 1. A párisi Gazette egy szóval sem említé az esetet, — a mely hallgatás valóban jellemző.

hangon üdvözölték, s minden ablak, Aldgatetól Piccadillyig ki volt világitva.*)

Azonban, daczára a kedvező jeleknek, a nemzet mélyen el volt kedvetlenedve. A háboru szárazföldön eredménytelen volt. Tengeren nagy előnyben voltunk, de azt nem használtuk föl. Átalában azt várták, hogy a májusi győzelem után Francziaország partjainak megszállása fog következni, hogy Saint Maloes bombáztatni fog, hogy Tourville hajóhadának utólja is szét fog romboltatni, s hogy Brest és Rochefort fegyvertárai el fognak pusztulni. Ezen várakozása a közönségnek kétségkivül helytelen volt. Abból, hogy Rooke és tengerészei Bellefonds sebtében felhozott ütegeit elhallgattatták, még nem következik, hogy tanácsos volna egy rendes erősség tüzelésének kitenni a hajókat. A kormány azonban nem kevesbbé vérmes volt mint a nemzet. Nagy előkészületek tétettek. A szövetséges hajóhad, gyorsan kijavittatván Portsmouthban, ujra tengerre szállt. Rooke kiküldetett, hogy a britt tengerpart hosszában kémlelje ki a viz mélységeit és áramlatait.**) A szállitmányok szent Ilona szigeténél gyüjtettek egybe. Portsdownál tizennégy ezernyi csapat gyült egybe Schomberg Menyhért vezetése alatt, a ki atyja és saját érdemei elismeréseül az ir peerség legmagasb rangját nyerte el s most Leinster herczege volt. Alatta álltak Ruvigny, Aghrimnél tett jó szolgálataiért most Galway gróf, La Melloniére és Cambon, menekült vitézek csapataival, és Argyle a nevét viselő ezreddel, a mely, mint hire ment, az utóbbi télen valami rendkivüli és borzasztó dolgot vitt

**) London Gazette oct. 20. 24. 1662.

*) L. jelentését Burchettnél.

véghez egy vad vidéken, mely sziklával és hóval van boritva és soha angolt nem látott.

Julius huszonhatodikán a csapatok mind hajón voltak. A szállitmányok is Portland közelében nehány óra alatt utolérték a hajóhadat. Huszonnyolczadikán átalános haditanács tartatott. A tengerész tisztek, Russellel élükön mindnyájan merő őrültségnek nyilvánitották a hajókat a Saint Maloe erőd ágyui lőtávolába vinni, hanem szükségesnek tartották előbb a várat szárazföldről venni be, mielőtt a hadihajók a siker némi reményével, a kikötő felől kezdhetnének valamely támadást. A katonatisztek szintoly egyhangulag jelentették ki, hogy a szárazföldi hadsereg mitsem vihet ki a hajóhad együttes támogatása nélkül. Aztán fontolóra vétetett, vajon Brest vagy Rochefort ellen volna-e czélszerübb az első támadást intézni. Russell s a többi tengerész főtisztek, köztük Rook, Shovel Almonde és Evertsen, azon nézetben voltak, hogy a nyári idény minden eféle vállalatra már szerfölött előre haladott. *) Föl kell tennünk, hogy azon vélemény, a melyben akkor oly sok kitünő tengernagy, angol és hollandi, megegyezett, bármily különösnek lássék előttünk most, a tengeri hadászat akkor érvényben volt elveivel tökéletesen megegyezett. De már azon méltán csodálkozhatunk, hogy mindezen kérdések miért nem hozattak tisztába egy héttel ezelőtt, s hogy tizennégy ezer embert miért szállitottak hajóra s vittek ki a tengerre, mielőtt tudták volna, hogy mit akarnak velök kezdeni. Az egész had, a nemzet nagy meglepetésére

*) London Gazette, jul. 28. 1692. L. a Burchettnél a haditanács határozatairól való jelentést. Egy Nottinghamhez jul. 10. irt levélben Russell azt mondja: »hat hét mulva vége lesz annak, a mit uyárnak nevezhetünk.« Felsőh. napló dec. 19. 1692.

és boszuságára, visszatért Szent Ilonára.*) A ministerek a parancsnokokat, ezek viszont a ministereket vádolták. Russell és Nottingham közt fenhangu és heves szóváltás volt. Nottingham, becsületes, szorgalmas hivatalnok, jártas a kormányzási ügyekben s ékesszóló a parliamentben, semmi képességgel sem birt a tengerészeti ügyek vezetéséhez s nem vette észre annak hiányait. Közte és az avatott tengerészek közt egy régi keltü ellenségeskedés volt. A forradalom előtt egy kis ideig az admiralitás lordja volt; s azt képzelte magának, hogy azon idő alatt a tengerészeti ügyeket tökéletesen megtanulta. De ezen képzeleteiben vele senki sem osztozott. Oly férfiak, a kik életök fele részét a vizeken tölték, akik csatákat láttak és zivatorokot és hajótöréseket, türelmetlenül hallgatták az ő pompásan hangzó leczkézéseit és korholásait, s merő pedansnak nyilvánitották őt, a ki minden szobatudóssága mellett annyit sem tudott, a mennyit bármely hajóslegény is tud. Russell mindig fenhéjázó, kevély és zavargós ember volt, s a jószerencse és dicsőség most még inkább kifejtették hibáit. A kormány irányában, melyet ő mentett meg, olyan szabadságokat vett magának, mint valamely elbizott szolga, aki magát nélkülözhetetlennek hiszi, felsőbbjei parancsait becsmérelve félretevé, bármily kiméletes roszalást is megorrolt mint valamely bántalmat, maga semmi tervét be nem mutatá s elhatározva látszék más bárki terveit végre nem hajtani. Különösen Nothingham ellen erős és megfogható ellenszenve volt. Ők valóban nem illettek össze. Nottingham tory volt; Russell whig. Nottingham elmélet· tengerész volt, tantételeibe bizó; Russell gyakorlati tenge-

*) Monthly Mercury, aug. sept. 1692.

rész, érdemeivel büszkélkedő. Nottingham ereje a beszédben volt: Russel ereje tettekben. Nottingham magaviselete illedelmes volt a formaszerüségig; Russell szenvedélyes volt és nyers. Végre Nottingham becsületes ember volt; Russell pedig hitvány ember. Most tehát halálos ellenségek lettek. Az admirál gúnyolta az államtitkár tudatlanságát a tengerészeti ügyekben; az államtitkár vádolta az admirált, hogy szeszélyeinek feláldozza a közügyet; s mind a kettőnek igaza volt.*)

Mig ezek egymással czivódtak, a kereskedők az ország minden kikötőiben nagy lármát ütöttek a tengeri kormányzat ellen. A győzelmet, melyre a nemzet oly büszke volt, a cityben határozott szerencsétlenségnek tekintették. Az ütközet előtt egynehány hónapon át az ellenséges haderők nagy tömegekben gyüjtettek egybe, részint a földközi részint az atlanti tengeren. Ennélfogva nem igen divatozott a kalózkodás s az ut Uj-Angliába vagy Jamaicába szintoly biztos volt, mint béke idején. Az ütközet óta azon haderő utólja, melyet Tourville összeszedett volt, az egész tengeren szétszóratott. Még Angliából Irlandba sem lehetett bizton áthajózni. Minden héten hallatszott, hogy husz, harmincz, ötven londoni vagy brisztoli hajót elvettek a francziák. Az őszön át száznál több ily préda esett csak Saint Maloe alatt. A hajótulajdonosok és kereskedők nézete szerint sokkal jobb lett volna, ha a »királyi nap« még ott pompázna az ő ezer fegyveres emberével a helyett, hogy a cherbourgi part előtt hamvaiban fekszik

*) Evelyn naplója, jul. 25. 1692; Burnet II. Dartmouth lord jegyzéke. A Russell és Nottingham közti czivódást legbiztosabban meg lehet tanulni a parlamenti naplókból, 1692/3. ülésszak alatt.

mig legénysége, husz brigantinra felosztva Cap Finisterre és Cap Clear között leskelődik a prédára.*)

A dunkirki kalózok rég hiresek voltak, s köztük Bart János, egy alacsony származásu s névtelen, de feltünő vitézségü és tevékenységü ember, kétségbevonhatatlan felsőbbségre vergődött. Az Anson és Hawke, Howe és Rodney, Duncan, Saint Vincent és Nelson hazájában, a legügyesb és legmerészebb kalóznak alig volt kilátása arra, hogy neve megemlittessék. De Francziaország, a melynek dicsősége oly sokféle czimeihez vajmi kevés sorakozik a tengeri háboru teréről, Bartot az ő nagy emberei közé emelte. 1692. őszén ezen merész tengerirabló minden angol és hollandi kereskedőnek a balti tengeren rettegése volt. A mi szigetünk keleti partjainak legközelében vette el s pusztitotta el hajóikat. Még Northumberlandben kikötni is mert, s több házat fölégetett, mielőtt az őrcsapatok összeszedhetők voltak elűzésére. Az általa honi kikötőibe elhurczolt zsákmányt mintegy százezer font sterlingre becsülték.**) Ugyanezen időben egy ifjabb kalandor, a ki Bartot elérendő sőt tulhaladó leendett, egy kis hadi hajó parancsnokává lett. Ez a vakmerő fiu, — mert alig volt még husz éves, — behatolt a Shannon öblébe, a Clare grófságban felprédált egy majorságot, s nem huzódott vissza, mig Limerick őrségét nem látta maga ellen kiindulni.***)

Mig ezen rablók kereskedésünket háborgatták s partjainkat fenyegették, némely oly baleset is öregbité a

---

*) Alsóh. napló, nov. 19. 1692. Burnet II. Grey: Debates, nov. 21. 1692: Párisi lapok, aug. sept. Luttrell Narcisz napl. sept.

**) L. Bart nemesi oklevelet, s a párisi hirlapokat 1692. őszén.

***) Guay Trouin emlékiratai.

közelégületlenséget, a melyet semmi emberi előrelátás nem birt megakadályozni. A virágzó jamaikai telepet alig három percz alatt egy borzasztó földrengés pusztitotta el. Egész ültetvények helyeiket változtatták. Egész falukat elnyelt a föld. Port Royal, a legszebb és legerősb város, a melyet az angolok az uj világrészben épitettek, hires sétányaival, raktáraival, tágas utczáival, melyek Cheapside-del vetélkedtek, egy romhalommá lett. Ezer ötszáz lakosa a házak alatt lelte sirját. E szerencsétlenség következményeit sulyosan érzé több londoni és bristoli kereskedő ház. *)

Még nagyobb baj volt a rosz aratás. Egész nyugoti Európán át nedves nyár uralkodott. Azok a nagy esőzések, melyek a franczia utászok működését Namur védsánczainál meghiusitották, igen nagy kárt tettek a gabnatermésben is. Öreg emberek 1648. óta olyan nyárra nem emlékeztek. Semmi gyümölcs nem érhetett meg. A gabna ára kétszeresre hágott. A bajt növelé a vert pénz értéktelensége, melynek megnyirbálása annyira divatba jött, hogy a font és a shilling szónak nem volt többé biztos értelme. Franciaországhoz hasonlitva ugyan, Angliát még boldognak lehetett nevezni. Itt a közterhek sulyosak voltak; amott már elviselhetlenek. Itt a munkás embernek gazdálkodni kellett az ő árpakenyerével; de ott nem ritkán fordult elő az eset, hogy éhen halva találták az úton s szájában félig megrágott fű volt. Elődeink némi vigasztalást meritettek abból, hogy félelmes ellenségök segédforrásai előbb ki-

*) London Gazette aug. 11. 1692. Evelyn naplója aug. 10. Monthly Mercury sept. Hű elbeszélése Port Royal borzasztó földrengésének Jamaikában, kiadva sept. 9. 1692.

apadnak s hogy az előbb ki lesz fárasztva a küzdelemben. Mégis sokat kellett türni és szenvedni. Némely megyében a csőcselék megrohanta a magtárakat. Minden rendü család kénytelen volt összehúzni magát. Egy elmés jókedvü dologtalan ember, a ki alig hitte, hogy elmén zkedése meg fog emlegettetni valaha kora történetének jellemzésére, panaszra fakadt, hogy ezen évben a bor egészen eltünt ama vendégszerető asztalokról, a melyeken máskor megszokta, s hogy most annak helyét a punch foglalta el.*)

A köznyomornak sokkal nyugtalanitóbb jelensége is volt, mint a claretnek égettbor és czitrom által helyettesitése, s ez a büntettek szaporodása volt. Az 1692. őszén s reá következő télen át, a főváros a házbetörések miatt folytonos rettegésben élt. Egy tizenhárom emberből álló csapat, a Saint James squareben betört az Ormond herczeg házába s majdnem sikerült nagyszerü ezüstjét és ékszereit mind elhordaniok. A másik banda a Lambeth palotát kisérté meg.**) A hol városi lakások, számos háziszolgák őrizete daczára, ily veszélyben forogtak, képzelhetni, hogy mily kevessé lehettek biztosságban a magánosok lakai és az árusok rakházaik. Bowtól Hyde Parkig, és a Themzetől a Bloomsbury utcáig, nem volt oly negyed, melyben egy-egy csendes lakot a rablók föl ne törtek volna.***) Azalatt az országutakat az utonállók majdnem járhatlanná tették, a kik azelőtt szokatlan nagyobb csapatokban léptek föl Volt egy esküvel lekötött társulatuk, mely húsz tagból

*) Evelyn napl. jun. oct. 1690. Luttrell Narcisz napl. jun. 1692. máj. 1693. Monthly Mercury, apr. máj. jun. 1693; Brown Tamás leirása a falusi életnek 1692.

**) Luttrell Narcisz naplója, nov. 1692.

***) London Gazette, jan. 12. 1693.

állott s Soutwarkban egy sörházban tartá gyüléseit. *) De a legfélelmesb rablóbanda huszonkét lovasból állott. **) Ugy látszék, hogy azon időben egy husz mértföldnyi utazás Anglia legnépesebb és legvagyonosb megyéin át szintoly veszedelmes vállalat volt, mint akár egy zarándoklás Arabia sivatagjain. Az oxfordi szekérpostát fényes nappal kirabolták, véres verekedéssel.***) Egy tizenötezer font közpénzekkel terhelt kocsit megállitottak és kifosztottak. Ezen művelet több időt igényelvén, a rablók azalatt, mig azzal foglalkoztak, minden arra menő utast letartóztattak. Miután prédájokat biztos helyre tették, foglyaikat elereszték, de gyalog, lovaikat pedig, nehogy üldöztetés alá kerüljenek, vagy lelőtték vagy lábizmaik elmetszésével bénitották meg. †) A porsmouthi málhaszekeret jól fegyverzett lovasok kétszer egy hétben kirabolták. ††) Egy-két jókedvü essexi földesur, lóháton kergetvén egy nyulat, egyszer csak kilencz egészen másnemü vadásztól látta magát körülvéve, s meg kellett köszönniök, hogy, üres zsebekkel bár, haza mehettek. †††)

A kormány barátai azt állitották, hogy a rablók mind jacobiták; s valóban némely jelek arra látszottak mutatni. Például, tizenöt mészárost, kik a thamei vásárra barmot venni mentek, megállitott egy nagy csapat, s előbb elvette pénzét, aztán pedig pálinkával a Jakab király

---

*) Luttrell Narcisz napl. dec. 1692.

**) U. o. jan. 1693.

***) U. o. jul. 1692.

†) Evelyn; Luttrell; London Gazette nov. 24. Hopp a szövetséges államok jegyzőjéhez nov. 18/28.

††) London Gazette dec. 19. 1692.

†††) Luttrell Narcisz napl. dec. 1692.

egészségére inni kényszerité.*) A zsiványok mindazonáltal, hogy igazságosak legyünk irántuk, az ő hivatásuk gyakorlatában egyik politikai pártnak sem adtak valami határozott elsőbbséget. Nehányan Saint Albans közelében megrohanták Marlborought s daczára az udvarral való ismert meghasonlásának s legujabb befogatásának, ötszáz guineát zsaroltak rajta, a melyet ő kétségkivül szerencséje és dicsősége hosszas pályafutásán át mindvégig fájlalt. **)

Mikor Vilmos, a szárazföldről visszatérve, megtudta, hogy mennyire ment az ily emberek vakmerősége, nagyon fel volt indulva s elhatározta, erős kézzel vetni véget azoknak. Egy vén zsiványt rábirtak, hogy kémmé változva, a királynak elébe adja azok szokásait, fő menhelyeiket, s fő embereiknek egy teljes névjegyzékét. Ugy mondaték, hogy e jegyzékben szinte nyolczvan név foglaltatott.***) Erős lovas csapatok rendeltettek ki az utak védelmére; s ezen elővigyázat, mely rendes körülmények közt, nagy elégületlenséget támasztott volna, most közhelyesléssel találkozott. Egy szép ezred, mely most a második dragonyos testőrök nevét viselé, s mely Irlandban a rappareek elleni apró háboruban tevékenysége és sikerei által tünteté ki magát, a fővárosba vezető fő utak őrizetére választaték ki. Blackheath, Barnet, Hounslow őrállomásokká tétettek. †) Pár hét

*) Luttrell Narcisz napl. nov. 1692.

**) U. o. aug. 1692.

***) Hopp a szövetséges államok jegyzőjéhez dec. 23./jan. 2. 1692/3. Az ezen évi hollandi jelentések teli vannak rabló történetekkel.

†) Hopp a szövets. államok jegyzőjéhez dec. 23./jan. 2. 1692/3; A Queens Bay's történeti jegyzetei, hivatalos kiadásban; Luttrell Narcisz. nov. 15.

alatt az útak ismét oly biztosak voltak, mint rendesen. Számos kivégeztetés történt, mert mig a baj ki nem irtatott, a király határozottan visszautasitott minden kegyelemért való könyörgést.*) A kivégzettek közt volt Whitney Jakab, az országban a leghiresebb haramiafőnök. Ez, nehány hónapon át, a Londonba utazók rettegése volt mind észak mind nyugot felé, s végre egy kétségbeesett viaskodásban, melyben egy katona megöletett s többen megsebesültek, került csak kézre.**) A londoni ujságban közhirré tétetett, hogy a hirhedt utonálló el van fogva, s felhivatott mindenki a kit megrabolt, hogy jelenjen meg Newgateben s győződjék meg személye azonosságáról. Fölismerni őt nagyon könnyü volt, mert nagy sebhely volt arczán s egy hüvelyke hiányzott.***) Ő pedig azon czélból, hogy a koronaügyész tanuit zavarba hozza, száz fontot költött egy pompás selyem himzetü öltözetre, melyben a biróság előtt megjelenjen. Ezen elmés ötletét meghiusiták az ő keményszivü őrei. Rendes ruháiban állitották őt ki a korláthoz, elmarasztalták s halálra itélték.†) Előbb kisérletet tett személye megváltására, azt ajánlva, hogy csupa haramiákból egy szép lovas csapatot fog kiállitani a flandriai szolgálatra; de ezen ajánlata visszavettetett.††) Még egy menedéke maradt. Azt állitá, hogy egy felségáruló összeesküvésről bir tudomással. Néhány jakabpárti roppant pénzösszeggel

*) Luttrell Narcisz napl. dec. 22.

**) U. o. dec. 1692. Hopp jan. 3/13. Hop Whitneyt mint: »den befaamsten roover in Engelandt« jellemzi.

***) London Gazette jan. 2. 1692/3.

†) Luttrell Narcisz napl. jan. 1692/3.

††) U. o. dec. 1692.

kinálta, ha egy vadászat alkalmával a windsori erdőben, rajta üt a királyon. Whitney meséje nem birt épen benső valószinütlenséggel. Egy ehhez hasonló tervet valóban forraltak az elégületlenek három évvel később, s kicsi hijja volt, hogy az ki nem vitetett. De sokkal jobb volt büntetlenül hagyni egy két gonoszt, sem mint minden becsületes ember azon félelemben éljen, hogy a gazok hamis vádjai folytán akasztófára kerülhet. Az országbiró Holt a királynak azt javaslá, hogy az igazságot hagyja a maga utjára. Vilmos, a ki különben sem könnyen adott hitelt az összeesküvésekről szóló mendemondáknak, szivesen beleegyezett. A kapitány, mint őt nevezték, Smithfieldben, felakasztatott s igen bünbánó módon halt meg.*)

Ekközben, a legnagyobb elégületlenség, zavar és rendetlenség perczeiben, megnyittatott az uj parliamenti ülésszak, a legnevezetesbek egyike, a melytől az angol pénzügyeknek egy uj korszaka datálódik, s a melyben fontos alkotmányos kérdések, bár nem nyertek végleges megoldást, legelőször pendittettek meg.

Igen sajnálandó, hogy ezen ülésszakról a megszerezhető gyér és szétszórt adatok után csak igen tökéletlen és homályos leirást adhatunk. A parliamenti pártok egymásközti viszonya ezen évben igen bonyolult volt. Mindegyik ház sok osztályra és alosztályra bomlott szét. Mellőzve a kisebb megkülönböztetéseket, az első nagy választó vonal a torypárt és a whigpárt közötti volt; aztán volt egy nagy választó vonal a hivatalban levők s azok barátjai és alá-

*) Luttrell Narcisz naplója jan. és febr. Hop jan. 31./febr. 10. és feb. 3/10 1693; Trenchard államtitkárhoz szóló nyilt levél 1694 Uj udvari cselszövények, s ujabb összeesküvések, 1693.

rendeltjei, vagyis átalában ugynevezett udvari párt között s azok között, a kik néha a mormogóknak (Grumbletonians) gunyoltattak, néha a hazafipárt diszes nevét viselték S ez a két fővonal egymást keresztezé. Mert a korona szolgái közt mintegy fele whigek fele toryk voltak. Meg kell még jegyezni, hogy a whigek és toryk közötti nagy szakadás, valamint a benn levők és künn levők közötti nagy szakadáson kivül még ott volt a lordok mint lordok és az alsóháziak mint alsóháziak közötti nagy választóvonal. Mind a választott mind a született törvényhozók indulatossága az utóbbi ülésszakban a főudvarmesteri törvényszék körüli vita alkalmával lett felizgatva; s most nagyon kihivó módon állottak egymással szemben.

A király megnyitó beszéde igen ügyesen volt a két ház kibékitésére számitva. Eljött, ugy mondá, hogy tanácsukat és támogatásukat kikérje. Szerencsét kivánt nekik a la-hoguei győzelemhez. Nagy sajnálattal ismeré el, hogy a szövetségesek hadmüveletei szárazon nem voltak oly szerencsések mint vizen; de hévvel tevé hozzá, hogy az angol alattvalók vitézsége ugy vizen mint szárazon fényesen tündökölt. Népe balesetei, mondá, őt sujtják, az ő érdekeik egymástól elválhatlanok, neki nehezére esik uj áldozatokra hivni föl őket, de oly áldozatoktól, melyek az angol nemzet és a protestáns hit biztositására szükségesek, egy jó angol és jó protestáns sem fog visszariadni.*)

Az alsóház szivélyes szavakban mondott köszönetet a királynak e kegyes beszédeért.**) De a felsőház kedvetlen volt. Két tagja, Marlborough és Huntingdon, a

*) Felsőházi és alsóházi naplók nov. 4. jan. 1692.

**) Alsóh. n. nov, 1692.

szünet alatt, mig minden órában egy támadás és egy felkelés fenyegetett, a Towerban ült s még vizsgálat alatt volt. Ha ily nyugtalanitó körülmények közt valamely vidéki nemest vagy kereskedőt fogtak volna el kezességre, lett volna az bár sokkal hitványabb ürügy alatt, a lordok azzal bizonyosan nem törődtek volna. De valamely méltatlanság, mely az ő rendöket látszék érinteni, nagyon könynyen felinditotta őket. Nem csak erősen összevissza kérdezgették Smith Áront, a kincstári ügyészt, ki jelleménél fogva, a valót megvallva, nem sok kiméletet érdemelt, de harminczöt szavazattal huszonnyolcz ellen egy, a királyi tábla tagjait közvetve kárhoztató határozatot is hoztak, a mely férfiak pedig becsületességre nézve alatta nem, tudományosságra nézve minden esetre fölötte állottak a királyság bármelyik peerjének. A király jónak vélte a nemesség sértett büszkeségét azzal engesztelni ki, hogy a vizsgálatok megszüntetését rendelé el; s ezen engedménynyel a ház meg volt elégedve, nagy boszuságára a jakobitáknak, a kik azt remélték, hogy a viszálynak valami komoly következménye lesz, s látva csalódásukat, azzal elégitették ki boszuságukat, hogy az elkorcsosult angol bárók gyávasága fölött csináltak élczeket. *)

Mind a két ház hosszas és komoly tanácskozás alá vette az ország állapotját. A király, mikor tanácsukat kikérte, bizonnyal gondolt arra, hogy szavait az egész közigazgatás átvizsgálására való felhivásnak fogják venni, s hogy oly dolgokra is ki fognak terjeszkedni, melyeket a

*) Felsőházi napló nov. 7—18. 1692. Burnet II. Tyndal elbeszélése Warre titkárnak, Colthoz a hannoveri követhez irt leveleiből van véve, Trenchard titkárhoz intézett levél, 1694.

parliamentek rendesen a koronára szoktak bizni. Némely elégületlen peer azt javaslá, hogy egy felső- és alsóházi tagokból álló vegyes bizottság vegye vizsgálat alá a közügyek összes kezelését. De mindenki belátta, hogy ily bizottság egy második és hatalmasb államtanács lenne, mely nem függne a koronától s minőt eddig az alkotmány nem ismer. Az inditványt tehát negyvennyolcz szavazat harminczhat ellen elvetette. Ezen alkalommal, a miniszterek, alig egy kivétellel, a többséggel szavaztak. A kisebbség tizennyolcz tagja ovást adott be, köztük voltak a peerek legdühösb whigjei és legdühösb toryjai.*)

A két ház mindegyik külön vette vizsgálat alá az ország bajait. Az alsóház nagy bizottsággá alakitotta magát, hogy a királynak adandó válasz fölött tanácskozzék. Azon rövid kivonatokból és töredékekből, melyek hozzánk jutottak, ugy látszik, hogy ezen, több napon át tartott bizottsági ülésekben, a tanácskozás nagyon széles terjedelmet nyert. Egy tag a haramiák elhatalmosodását hozta szóba, más a királynő és a herczegasszony közötti viszályt fájlalta s azt kivánta, hogy két vagy három gentleman bizassék meg annak kiegyenlitésével. Egy harmadik a jakabpártiaknak a mult tavaszon át folytatott fondorkodásait beszélte el. Köztudomású, ugy mondá, hogy egy fölkelésre tétetnek előkészületek s hogy fegyverek és lovak gyüjtetnek; s mégis egy árulót sem állitottak biró elébe.**)

A szárazföldön és vizen folytatott háboru eseményei több komoly tárgyalásra adtak alkalmat. Számosan pa-

---

*) Felsőházi napló dec. 7; Tindal, a Colt féle iratokból; Burnet II.

**) Gray Debates nov. 21. 23. 1692.

naszt emeltek, hogy az angolok az idegenek miatt mellőztettek. Az egész steinkirki ütközet még egyszer eljátszatott, és Solmesra hullottak a kemény megjegyzések. »Angol katonákat csak angol tábornok vezérletére kell bizni,« kiálták majdnem mindnyájan. Seymour, a ki az előtt az idegenek iránti gyülölete által tünt föl, de mióta a kincstári bizottságba lépett, nézetét megváltoztatá, azt kérdé tőlök, hol vannak azok az angol hadvezérek. »Én nem szeretem a külföldieket, azért mert külföldiek, de nincsen más választásunk. Az ember nem születik tábornoknak, s lehet valaki derék kapitány vagy őrnagy, de nem vállalhat magára azért egy hadsereg vezérletét. Nagy hadvezérré csak a jártasság tehet. De hazánkfiai közől vajmi kevésnek van jártassága; s azért egyelőre kénytelenek vagyunk külföldieket alkalmazni.« Lowther ugyanily nézetet nyilvánitott. »Mi sokáig békében voltunk; s ennek egyik következménye az, hogy magasb hadvezérletre alkalmas tiszteket nem mutathatunk föl. A hounslowi tábor és ütegek még nem elég iskola azon csatatérekhez és ostromsánczokhoz hasonlitva, a melyeken a szárazföldi nagy hadvezérek tanulták az ő mesterségöket.« Válaszul ezen érvekre a másik fél egyik szónoka oly képtelenséget mondott, hogy ő megnevezhetne tiz olyan angol tisztet, a kik franczia szolgálatban már tábornagyok volnának. A Steinkirken jelenvolt négy vagy öt ezredes is részt vett a vitában. Beszélték rólok, hogy oly szerényen viselték magukat a tanácsteremben, mint a minő vitézséget tanusitottak a csatatéren; s a hozzánk eljutott tökéletlen jelentésekből is kitünik, hogy e dicséretet csakugyan megérdemelték. Ők nem csatlakoztak a hollandiak ellen lármázó tömeghez. A külföldi tisztekről átalában jót mondottak s különösen elismerték

Auverquerque bátor és eszélyes eljárását a Mackay szétszórt osztálya maradékainak megmentése körül, mely különben bizonnyal elveszett volna. De már Solmes védelmére egy szó sem emelkedett. Az ő szigora, gőgös magaviselete s főleg az a közöny, melylyel a tulerő ellen viaskodó angolokat nézte, mikor a franczia testőrökkel voltak kézről kézre összekeveredve, annyira gyülöltté tevé őt, hogy több tag az ő elmozdittatását akarta kérelmeztetni, s helyének Talmash általi betöltetését, a ki Marlborough bukása óta, a hadsereg legelső emberének tartatott. De Talmash barátai okosan ellenzék ezt. »Én valóban becsülöm,« mondá egyikök, »ezt a gentlemant; s igen kérem önöket, ne szerezzenek neki bajt azon ürügy alatt, hogy barátságot tesznek vele. Vegyék fontolóra, hogy a királynak egy különös előjogát akarják bitorolni. Önök tiszteket akarnak letenni s kinevezni.« A vita a nélkül végződött, hogy Solmes ellen a roszalás kimondatott volna. De kifejezték mégis, nem igen parliamenti modorban, azt a reményt, hogy az a mi a committeeben mondatott, tudtára fog esni a királynak, s hogy ő felsége nem fogja figyelmén kivül hagyni a népe képviselőinek átalános óhajtását.*)

Az alsóház aztán a tengerészeti közigazgatás vizsgálatára ment át s azonnal vitába keveredett a kérdés fölött a főrendekkel. Az nagyon világos volt, hogy egynémely hibák követtettek ott el. Alig lehetett akár Russellt akár Nottinghamot egészen fölmenteni; s mindenik ház a maga tagját pártolta. Az alsóház, mindjárt az ülés megnyitása után, egyhangulag köszönetet szavazott Russellnek

*) Grey Debates nov. 21. 1692. Colt-féle iratok Tindalnál.

az ő magaviseleteért La Hoguenál. Most, a nagy bizottságban, az ütközet után történt hibákat kezdték birálat alá venni. Egy inditvány tétetett oly átalános kifejezésekben, hogy alig volt valami értelme. Mindaz által Nottingham ellen intézett roszalást látszék magában foglalni s azért heves ellenzésre talált annak barátai részéről. Szavazáskor az igenesek száz hatvanöten, a nemesek száz hatvanegyen voltak. *)

Mindjárt másnap Nottingham a lordokhoz fölebbezett. Ügyét egy gyakorlott szónok ügyességével adá elő s azon nyomatékkal, mely a feddhetetlen jellemet megilleti. Az asztalra egy csomó ügyiratot tett le, melynek elolvasását és figyelembevételét kérte a háztól. Ugy látszék, a peerek ez iratokat komolyan és szorgalmasan tanulmányozták. E tanulmány eredménye épen nem volt kedvező Russelre nézve. Mégis igazságtalan dolog lett volna őt kihallgatás nélkül itélni el; nehéz volt pedig módját találni annak, hogy ő lordságaik előtt kihallgattassék. Végre elhatározták, az iratokat átküldeni az alsóházhoz oly izenettel, hogy a felsőház nézete szerint olyan vád forog itt fönn a tengernagy ellen, melyre neki okvetlen felelnie kell. Az ügyiratok mellé, azok tartalmának egy kivonatát is mellékelték.**)

Az izenet nem nagy tisztelettel fogadtatott. Russellnek akkor oly nagy népszerüsége volt, melyet nem igen érdemelt meg, de a mely nem lephet meg minket, ha meggondoljuk, hogy a közönség mitsem gyanitott az ő árulásáról s csak azt tudta, hogy ő az egyetlen élő angol, a ki

*) Tindal, Colt; Alsóh. n. jan. 11 1692/3.
**) Colt. Felsőh. n. dec. 6—19. 1692.

egy nagy ütközetet nyert. Az ügyiratok lajstromát a ház jegyzője felolvasta. Russel aztán nagy tetszés közt szót emelt; s barátai az ügynek azonnali eldöntését sürgették. Sir Musgrave Kristóf azon helyes megjegyzést tevé, hogy lehetetlen itéletet mondani az ügyiratok ily halmaza fölött azok elolvasása nélkül, de ezen ellenvetést figyelembe nem vették. A whigek a vádlottban egyik párthivöket látták, több tory el volt vakitva az ő legujabb győzelme fényétől; aztán sem tory sem whig nem volt hajlandó valami különös tiszteletet tanúsitni a peerek tekintélye iránt. A ház, az iratok olvasása nélkül, egyhangu határozattal mondá ki Russell egész eljárásának helyeslését. A gyülés hangulata olyan volt, hogy némely buzgó whig még nyilt roszalást is mert inditványozni a névszerint megnevezett Nottingham ellen. De ez a kisérlet meghiusult. »Kész vagyok részemről,« mondá Lowther, — s kétségkivül sokak érzelmét fejezte ki, — »kész vagyok támogatni oly inditványt, mely a tengernagynak megtiszteltetésére céloz; de nem pártolhatok az államtitkár ellen intézett valamely megtámadást. Mert, tudtomra, ő felségének nincs több oly buzgó, szorgalmas és hűséges szolgája, mint lord Nottingham.« Finch az ő mézzel folyó ékesszólását lehetőleg felhasználta testvére védelmére s a nélkül, hogy az uralkodó hangulatnak egyenesen ellenszegülne, megérteté, hogy Russell magaviseletét nem tartja egészen hibátlannak. A Nottingham elleni roszaló szavazatot nem erőltették. A határozat, mely szerint Russell eljárása minden dicséretre érdemesnek nyilvánittaték, átküldetett a felsőházhoz; s azon irományok, melyeket ez ügyben áttett volt, minden udvariasság nélkül vissza menesztettek.*) A főrendek,

*) L. als. napl. dec. 20. Vilmot Róbert levelét, kartársához, Greyhez.

nagyon megbántódva, egy vegyes tanácskozmányt kivántak. Ez megadatott, s a két ház megbizottjai a festett teremben összejöttek. Rochester, kartársai nevében azon okokat kivánta megtudni, a melyek alapján a tengernagy hibátlannak nyilvánittatott. Ezen felhivásra az asztal másik oldalán ült gentlemanek csak azt felelték, hogy nincsenek felhatalmazva felvilágositások nyujtására, s hogy készek erről küldőiknek jelentést tenni.*)

Ezen időben az alsóház egészen bele fáradott a háboru viselése fölötti nyomozásokba. A képviselők a hazulról magukkal hozott rosz kedvnek egy nagy részét, a kibeszélés egyszerü módja által elvesztették. Burnet czélzást tesz arra, hogy azon müvészet, melynek Caermarthen és Trevor oly nagy mesterei voltak, ezuttal oly határozatok elháritására szolgált, a melyek a kormánynak komoly zavarokat szerezhettek volna. Nem lehetetlen ugyan, hogy egy két magát nagy hazafinak tartó lármás embert egy-egy zacskó aranynyal csititottak le, azt azonban képtelenség volna hinni, hogy az egész ház ily befolyások alatt állott. A ki látott efféle gyüléseket, tudja, hogy azon nagy hév, a melylyel nagyobbszerü nyomozásokhoz hozzá szokott fogni, csakhamar lelankad, s hogy haragja, hacsak oktalan ellenszegülés ujra föl nem ingerli, rendesen kihűl. Rövid idő alatt mindenki megunta az ország állapotát tárgyaló nagy bizottságot. A viták unalmasak lettek, s megcsalták a várakozást. A hozott határozatok nagyobb részben egészen gyermekesek voltak. A királyt alázatosan megkérni javasolták, hogy ügyes és becsületes embereket alkalmazzon.

*) Alsóh. n. jan. 4. 1692/3.

Hogy oly embereket alkalmazzon, a kik vele tartanak Jakab ellen. A ház béketürése kimerittetett a hosszu vitatkozások által, melyek vége ily átalánosságok kimondása lett. Végre jött a kitörés. A mormogók egyike a nagy bizottság figyelmét azon megdöbbentő tényre hivá föl, hogy két hollandit neveztek ki a fegyvertárhoz, s inditványozá, hogy a királyt azok elbocsátására kérjék föl. Az inditvány megvető mosolylyal fogadtatott. S feltünt, hogy a megvetés nyilvánitásaiban különösen a katona tagok jártak elől. »Tehetjük-e azt komolyan, hogy miután a király oly kegyes volt az ország válságos állapotában tanácsunkat kikérni, mi hozzá menjünk őt arra kérni, hogy két hollandi raktárőrt a fegyvertárból bocsásson el? No, ha ennél fontosabb dologgal nem tudunk a trón elébe lépni, ugy sokkal jobb lesz, ha ebédelni megyünk.« A ház tagjai mind ily nézetben voltak. A bizottság elnökét szavazat utján azonnal fölmentették tisztjének teljesitésétől s annak tovább folytatását azontul sem kivánták tőle többé. A bizottság megszünt lenni. Az általa hozott határozatok formaszerint bejelentettek a háznál. Egy elvettetett; a többi elejtetett; s az alsóház, miután több héten át azon tanakodott, minemü tanácsot adjon ő felségének, utóbb azzal végezte, hogy semmiféle tanácsot sem adott.*)

Más hangulatban voltak a felsőháziak. Több jel arra mutat, hogy a hollandiakat sehol annyira nem gyülölték akkor, mint a felsőházban. Az a kedvetlenség, melylyel egy középosztálybeli angol a király külföldi barátait nézni szokta, csupán csak nemzetiségi versenygésből eredt. De az a kedvetlenség, melylyel egy angol főur tekintette őket, már személyes ellenszenvből eredt. Ők már közte és ő felsége

*) Colt, Tindal; Alsóh. n. dec. 16. 1692. jan. 11. 1692, 3. Burnet II.

között állottak. Elfogták tőle a királyi kegy sugarait. Az elsőbbség, a melyben részesültek, ugy érdekeiben mint büszkeségében sértette őt. A térdszalagra annál kevesebb kilátása volt, minél több vetélytársa volt reá. Ő lehetne fölovászmester, ha nem volna Auverquerque, lehetne főruhatárnok, ha nem volna Zulestein, főkamarás, ha nem volna Bentinck.*) A főnemesség elégületlenségét tápláita Marlborough, a ki ez időben az üldözött hazafit játszotta, a ki résen áll a benszülöttek védelmére a hollandiak ellen, s a ki nem gyanitá, hogy egykor azzal fog vádoltatni, hogy hazája érdekeit feláldozta hollandi érdekeknek. A peerek elhatározák feliratban kérni föl a királyt, hogy az angol hadsereget ne adja külföldi tábornok vezérlete alá. Ők komolyan fogták fel azt a kérdést, mely az alsóházat nevetésre inditá, s ünnepélyesen adták ő felségének azt a tanácsot, hogy raktáraiban külföldieket ne alkalmazzon. Marlborough sugallatára azt kivánták a királytól, hogy a legifjabb angol tábornoknak mindig elsőbbséget adjon az egyesült tartományok szolgálatában álló legidősb tábornok fölött. Nem egyez meg, ugy mondák, a trón méltóságával, hogy egy tiszt, a kit ő felsége nevezett ki, bármikor alatta álljon egy oly tisztnek, a kit egy köztársaság nevez ki. Erre a tanácsra, melyet nyilván a Hollandia elleni nemtelen gyülölet diktált, Vilmos, a ki különben is a felsőháznak az alsóház által nem támogatott javaslatait nem sokba vette, igen rövid és száraz feleletet adott.**)

---

*) Az angol főuraknak a hollandi kegyenczek elleni különös ellenszenve meg van emlitve Renaudotnak egy igen érdekes jegyzékében, 1698. (a franczia külügyi hivatal levéltárában).

**) Colt iratai Tindalnál. Felsőházi napló, nov. 28. 29. 1692. feb. 18. 24. 1692/3.

Mig a hadviselés fölötti vizsgálat függőben volt, az alsóház egy fontos tárgyat vett ujra tanácskozás, alá ,mely már tavaly is nagyban foglalkoztatá. Egy bill a felségsértési perek szabályozása tárgyában, hozatott be ujra, s a hivatalban levő toryk és whigek részéről egyaránt heves ellenzésre talált. Somers, most államügyész halasztást sürgetett. Hogy a fönálló törvény sok komoly ellenvetés alá esett, az tagadhatatlan, de azt állitották, hogy a javaslott ujitás azon pillanatban több kárt fogna tenni mint hasznot. Senki se merné állitani, hogy a létező kormány alatt, ártatlan alattvalók élete veszélyben forog. Senki sem merné tagadni, hogy ellenben maga a kormány folytonos veszélyben forog. Vajon bölcs eljárás-e annak a helyzetét sulyosbitani, a ki folytonos veszélyben van, csak azért, hogy ujabb biztositékokkal láttassék el az, a ki különben is egész biztosságban van? Azok, a kik igy beszéltek, a következetlenség vádját vonták magukra, s azt kérdezték tőlök, miért nem ellenzették a billt az előző évben. Ők meglehetős jól feleltek azzal, hogy az azóta történt események komoly tanúságot nyujtanak mindenkinek, a ki egyátalában tanulni akar. Az országot egyszerre bellázadás és kültámadás veszélye fenyegeti. Senki józanúl nem kétkedhetik, hogy számos áruló készül Franciaországhoz csatlakozni, s hogy e czélra fegyvert, lőszert, lovat gyüjtenek. De, habár erkölcsi bizonyiték bőven van is a haza ily ellenségei ellen, eddig nem volt lehetséges törvényes bizonyitékokat kapni csak egyikök ellen is. A hazaárulásról szóló törvény elméletben tán szigoru, s való, hogy a multban nagy visszaélésekre adott alkalmat. De ha egy államférfi többet nem hajt az elméletre mint a gyakorlatra, s ha többe nem veszi a multidőket mint a

jelen időt, ugy azt a törvényt inkább nagyon enyhének, sem mint tulszigorunak fogja találni, s mig a közállam a legnagyobb veszedelmeknek van kitéve, nem fog beleegyezni annak még enyhébbé tételébe. Minden ellenzés daczára is azonban a bill elvben elfogadtatott, százhetvenegy szavazattal százötvenkettő ellen. A bizottságban azonban az hozatott javaslatba s fogadtatott el, hogy az uj eljárás előbb ne lépjen életbe, semmint a franczia háborunak vége lesz. Ez a módositvány a házba bevitetvén, szavazás történt fölötte s száz negyvenöt szavazat százhuszonöt ellen elfogadta azt. A bill ennélfogva elejtetett.*) Ha átküldik a főrendekhez, bizonnyal megbukott volna az, csakhogy előbb a két ház között ujabb viszályt idézett volna elő. Mert a peerek el voltak határozva ily törvényjavaslatot át nem bocsátni, ha csak a főudvarmesteri itélőszék szervezetének módositását nem foglalja magában, egy ily módositást magában foglaló záradékot pedig az alsóház semmikép el nem fogadott volna. Mert ezen ülésszak folyama alatt egy esemény ismét megmutatta, hogy a nagyokat a fönálló törvény ugy a mint van, eléggé oltalmazza, a mely esetet, mint azon kor erkölcseire és szokásaira nézve fölötte jellemzőt, méltó megemlitenünk

Mindazon szinmüvészek között, a kik akkor az angol szinpadokon szerepeltek, a legkedveltebb Mountford Vilmos volt. Hivatásához minden kellékkel föl volt ruházva, nemes testalkattal, szép arczvonásokkal, kellemes csengésü hanggal. Nem lehetett elhatározni, vajon hősi szerepekben vagy vigjátékban volt-e jelesebb. El volt ismerve, hogy ő volt a

*) Grey : Debates, nov. 18. 1692. Alsóh. napló, nov. 18. dec. 1. 1692.

legjobb Alexander s a legjobb Countly Nice a kit valaha a deszkákon láttak. Különösen nagy bámulója volt Mária királynő, a kinek nagyon felületes ismeretei voltak ugyan, de arra, a mi a müvészetben kitünő, igen élénk és gyors felfogása volt. Nem csak szinész, hanem szinmüiró is volt, s egy szindarab maradt fönn tőle, mely valóban nem megvetendő.*)

Azon időben a legnépszerübb szinésznő Bracegirdle Anna volt. Voltak a szinpadon sokkal tökéletesb szépségek, de egy sem volt, kinek modora és alakja oly nagy mérvben birta volna megbűvölni a férfiak érzékeit és érzelmeit. Az ő ragyogó fekete szemének s mosolygó piros arczának látása elég volt a legnyugtalanabb hallgatóságnak is elbájolására. Mondatott róla, hogy egy tömött szinházban a hány férfi, annyi imádója volt. De egy imádója sem tudta őt rábirni, lett volna bár a leggazdagabb vagy legmagasb állásu, hogy szeretője legyen. Azok, a kik az ő szerepeit ismerték, a melyeket rendesen játszott, vagy azon epilógokat, melyeket mindig ő szokott elszavalni, nehezen fognák nála az erkölcsiség és gyengéd érzelem valami igen magas fokát föltételezni. Egy hideg, hiu és önző kaczérnak látszék, a ki jól tudta azt, mennyire fokozhatja bájai hatalmát a feddhetlenség hire által, mely pedig neki semmibe sem kerül, s a ki egy sereg udvarlójának elbolondítását bátran magára vállalhatta a nélkül, hogy azok lángjától saját szive jegének felolvadását kellene féltenie.**) Azok közt, a kik őrült vágyódással vették őt üzőbe, volt egy Hill nevezetü kapitány is. Hillnek a dorbézolásban és kicsa-

*) L. Cibber apologiáját, és Mountford Greenwich-parkját.

pongásban, méltó pajtása volt Mohun Károly lord, egy ifju főnemes, a kinek egész élete tivornyában és hasztalanságban folyt el. Hill, látva, hogy a szép barna meghódithatatlan, azt képzelte magának, hogy ő egy más szerencsés vetélytárs miatt van mellőzve, s hogy ez a veszedelmes Mountford. A féltékeny szerelmes egy korcsmában poharazás közben megesküdött, hogy leszúrja azt a gazembert. »Én pedig,« mondá Mohun, »állok barátom mellett.« A korcsmából mind a ketten, nehány előre felfogadott katona kiséretében, Drury Lanebe mentek, a hol a lady lakott. Ott egy ideig leskelődtek reá. A mint az utczán megjelent, megragadták s egy kocsiba hurczolták. A nő segitségért kiabált, az anyja átkarolta őt, az egész szomszédság talpra kelt; s megszabaditották. Hill és Mohun boszut fogadva távoztak el. Két óra hosszat kivont kardokkal hadaráztak az utczán a Mountford lakása körül. Az őrök felszólitották őket fegyvereik letételére, de mikor az ifju tudtokra adá, hogy ő angol peer, felhíva őket, hogy nyuljanak hozzá, ha mernek, akkor békén hagyták őket. Oly erős volt akkor a kiváltság s oly gyenge a törvény. Emberek küldettek Mountfordhoz, hogy őt a reá váró bajról értesitsék, de szerencsétlenségre, ezek nem találták meg. Ő eljött. Rövid szóváltás után közte és Mohun közt, mig ők perlekedtek, Hill a szegény szinészt keresztül szúrta s aztán elfutott.

Middlesex nagy juryja, mely kitünő főurakból állott, gyilkolás végett emeltetett vádat Hill és Mohun ellen. Hill megszökött; Mohunt elfogták. Anyja elment Vilmos lábaihoz borulni, de ez nem használt. »Kegyetlen dolog követtetett el« mondá a király, »a törvény itéljen fölötte.« A per a főudvarmesteri itélőszék elé került; s minthogy véletlenül a parliament is együtt volt, a vádlottnak azon

előnye volt, hogy a peerek egész testülete itélt fölötte. Akkor a felsőháznak nem volt egy jogtudósa. Szükségessé vált tehát, a mi azóta, hogy Buckhurst egy Essex és Southampton fölött mondá ki az itéletet, nem történt, hogy egy peer, a ki a jogtudománynyal soha nem foglalkozottt, egy oly nagy tekintélyü törvényszéknél az elnökséget vigye. Caermarthen, mint lord praesident minden nemes közt elsőbbséggel birván, lord főudvarmesterré neveztetett. Az eljárásról kimeritő jelentés maradt fönn. Bárki a jelentést figyelemmel megolvassa s a birák egyhangu válaszát tekintetbe veszi, melyet a hozzájok Nottingham által intézett s a tényálladékot egész tisztaságában feltüntető kérdésekre adtak, az iránt legkevesebb kétséget sem emelhetne, hogy a vádlottra a gyilkosság ténye reá bizonyult. Ily nézetben volt a király is, a ki a tárgyalásoknál jelen volt, s az egész közönség átalában e nézetben volt. Tárgyalták volna ezt a vádat Old Baileyben Holt alatt, tizenkét egyszerü esküdt előtt; a vétkesség kétségkivül kimondatott volna. A peerek azonban, hatvankilencz szóval tizennégy ellen, fölmentették az ő vádlott véröket. Egy nagy ur oly buta és otromba volt, hogy ily szóra fakadt: »a ficzkó végre is csak egy színész volt, s a színészek mind gazemberek.« Minden hirlapiró, minden kávéházi szónok, nagy panaszt emelt, hogy a szegényeknek a nagyok büntetlenül onthatják vérét. Elménczkedők azt az észrevételt tették, hogy az egész eljárásnál csak a karzaton jelen volt uri hölgyek nyujtottak valami szép látványt. Fönmaradtak még levelek és naplók, melyekben legkülönbözőbb árnyalatu emberek, whigek, toryk, nemesküvők, a biróságot részrehajlással vádolják. Nem lehetett azt várni, hogy az alatt mig ez a botrány a

közvéleményre mély benyomást gyakorolt, az alsóház a vádlott peerek javára valamely ujabb engedményeket tegyen.*)

Egy időben az alsóház egy más nagyon fontos kérdést vett tárgyalás alá, az indiai kereskedés ügyét. Az előző ülés vége felé felkérték volt a királyt, hogy oszlassa föl a régi társaságot s állitson föl egy ujabbat az általa legczélszerübbnek vélt uton és módon; ő viszont megigérte, hogy ezt a kérelmet komoly megfontolás alá veendi. Most egy izenetet küldött, mely szerint azt, a mi kéretett tőle, nem állana hatalmában teljesitni. A régi társaság kiváltságlevelét birák elé terjeszté, s a birák kimondották, hogy ama kiváltságlevél erejénél fogva a régi társaságot, három évi felmondás nélkül, feloszlatni nem lehet, s ezen három év alatt annak a keletindiai kereskedés kizárólagos élvezetében kell maradnia. Hozzá tevé, hogy miután az alsóház kivánságát szivesen teljesitené, de az általa kijelölt uton azt nem teheti, megkisértette a régi társaságot valamely compromissumra reábirni, de hogy az a testület makacsul ragaszkodik az ő szoros jogához; s hogy e részbeli fáradozásai sikeretlenek valának.**)

Ezen izenet az egész kérdést ismét fölelevenité. A cityt megosztó két párt azonnal mozogni kezdett. A házban hosszu és heves viták voltak. Kérvények nyujtattak be a régi társaság ellen. Az uj társaság ellen gúnyos röpiratok

*) Ezen perről legbővebb értesülést vehetni magából a vádlevélből, mely Howell gyüjteményében meg van. L. Evelyn naplóját. Némely részletet Luttrell N. naplójából s egy Sancroftho szóló levélből is (Tanner kézirt.) s Brewernek Wartonhoz irt két leveléből (szintén a bodleyi kvtárban) vettem.

**) Alsóházi napló, nov. 14. 1692.

osztattak szét a folyosókon. Végre sok vitatkozás után, elhatározták a királyt egy feliratban arra fölkérni, hogy a birák által szükségesnek nyilvánitott felmondást tegye meg. Ő megigérte, hogy a kérdésre lesz gondja s hogy mindent el fog követni az ország közjavának előmozditására. Ezen felelettel a ház beérte, s a kérdés, egész a legközelebbi ülésszakig, nem jött többé szóba.*)

Az alsóház vitatkozásai, a háboru vitele fölött, ugy a felségsértési perek és az indiai kereskedés ügyében, sok időt vettek el, de semmi különös eredményre nem vezettek. De az alatt fontos dolgok történtek az adóügyi és a fedezési alapról gondoskodó bizottságokban. Az adóügyi bizottság (Committee of Supply), hamar kész volt véleményével. Nehány tag azon nézetét fejezte ugyan ki, hogy Angliának a száraz földről vissza kell vonnia hadseregét, hogy fősulyt a tengeri hadviselésre kell fektetnie, otthon pedig csak annyi haderőt tartania, a mennyivel a hajóhad őrködését netán kikerülő valamely betörőket visszaverhet. De ez a tan, melyet nemsokára az ország egyik nagy pártja jelszavának fogadott, akkor még csak egy kisebbségé volt, a mely nem is mert szavazást kérni.**)

A fedezés módjairól gondoskodó bizottságban (Committee of Ways and Means) elhatározták, hogy az azon évi terhek egy nagy része oly adóval fedeztessék, mely lényegében ugyan régi, de alakjára nézve egészen uj volt. Legrégibb időktől kezdve egész a tizenhetedik század közepéig a parliamentek a kormányzás rendkivüli szükség-

---

*) Alsóházi napló nov. 17., decz. 16., febr. 28., marcz. 3. Colt, Tindal.

**) Alsóházi napló, decz. 10. Tindal, Colt.

leteiről főleg subsidiumok (segélypénz) megajánlásával szoktak volt gondoskodni. Ily subsidium az ország népességére a fekvő birtok becsértéke szerint kivetett adóból állott. A földbirtok képezte az adókivetés főtárgyát, s névszerint négy shilling esett egy fontra. De a kivetés oly módon történt, hogy az nemcsak nem emelkedett a fekvő birtok értékének emelkedése és az érczpénz értékének sülyedése arányában, hanem folyvást alábbra szállt, annyira hogy utóbb valóságban már két pence sem esett egy font jövedelemre. Első Károly idejében, a földbirtokra egy font után négy shillinggel kivetett adó valósággal reá ment volna közel ötödfél millióra, holott tényleg az egész subsidium alig volt több ötvenezer fontnál.*)

A hosszu parliament pénzügyészei behatóbb módját gondolták ki a földbirtok megadóztatásának. Meghatározták az összeget, melyre szükségök volt. Ezt aztán kivetették a megyékre az ő vélt vagyoni jólétök aránya szerint, s minden megye a maga kebelében beszedte azt. Ezen kivetés alapján a köztársaság idejében a havi bevétel harminczötezer és százhuszezer font között állott.

A restauratio után, a törvényhozás egy darab ideig ugy látszék, hogy mindenben s igy a pénzügyekben is, a régi gyakorlatot akarja vissza állitani. Második Károlynak egyszer vagy kétszer ajánltattak subsidiumok. De csakhamar kitünt, hogy a régi divat nem volt oly czélszerü mint az ujabb rendszer. A cavalierek méltónak tartották

*) L. Coke: Institutes, IV. ch. 1. 1566. egy subsidium volt 120,000 ft; 1598. 78,000 ft. Mikor Coke irta e munkáját, I. Jakab alatt, volt 70,000 ft. Clarendon szerint 1640-ben tizenkét subsidium mintegy 600,000 ftra becsültetett.

a gömbfejektől venni leczkét az adóztatás mesterségében, s a restauratio és a forradalom közti időközben rendkivüli szükségletek alkalmilag egészen a köztársaság alatt divatozott módszerinti kivetés utján fedeztettek. A forradalom után, a franczia háboru elkerülhetetlenné tette, hogy a bevétel e bő kutforrása évenkint igénybe vétessék 1689., 1690 és 1691-ben nagy összegek vettettek a földbirtokra. Végre 1692-ben a fekvő birtoknak az eddiginél sokkal nagyobb mérvü megadóztatása határoztatott el. Az alsóház elhatározta, hogy a birtok ujabb és pontosabb becslés alá vétessék az egész országban s hogy az ilykép kipuhatolt évi jövedelem minden fontja után egy bizonyos adótétel rovassék ki.

Ez volt eredete a maig fönálló földadónak (Landtax). Az 1692-ben történt becslés változatlanul megmaradt napjainkig. Ama becsléshez képest, az egy font után kivetett egy shilling adó az egész országban, kerekszámmal, félmilliót hozott. Száz hat év alatt a parliament elé évenkint egy földadó bill terjesztetett, s az mindannyiszor, a vidéki nemesek némi zugolódása közt bár, elfogadtatott. Háboru idején a tétel négy shilling volt egy font után. Béke idején, harmadik György országlása előtt, rendesen csak két vagy három shilling ajánltatott meg; s egy kis ideig, Walpole bölcs és jó igazgatása alatt, a kormány nem is kért többet egy shillingnél. De ama szerencsétlen év után, a melyben Anglia fegyvert ragadott az ő gyarmatai ellen, a tétel soha sem volt négy shillingen alól. Végre 1798-ban a parliament fölmenté magát azon kellemetlenségtől, hogy minden tavaszszal egy uj törvényt szavazzon meg. A földadó, négy shillinget számitva egy fontra, állandóvá lett; s azoknak, a kik azt viselték, annak

megváltása is megengedtetett. Egy nagy része megváltatott; s jelenleg béke idején a rendes állambevételnek alig egy ötödrészét teszi azon adó, a melyet egykor az állam legtermékenyebb jövedelmi forrásának tartottak.*)

A földadó 1693-ban négy shillingben állapittatott meg minden font után, s ilykép kivetve mintegy két milliót hozott be a kincstárba. Azon összeget csekélynek nézheti oly nemzedék, mely tizenkét hónap alatt százhusz milliót költ el, de akkor az több volt, mint a mi valaha egyenes adózás után bejött. Mind az angolok, mind a külföldiek roppant nagynak tartották azt. Azt mondják, hogy Lajos, a ki alig birta a legkegyetlenebb behajtás utján Franciaország elszegényedett parasztságából kipréselni a római birodalom bukása óta a világ legnagyobb hadseregének s legfényüzőbb udvarának főntartására megkivántató költségeket, haraggal vegyes bámulattal kiáltott föl, mikor megtudta, hogy az angol alsóház tagjai az ő tulhatalma félelme és gyülölete miatt, egyhangulag vetettek ki magukra, a közinség és kereskedelmi pangás egy évében, oly terhet, melyhez hasonlót sem ők sem atyáik soha nem viseltek. »Az én kisöcsém, az orániai«, mondá, »ugy látom biztosan ül a nyeregben.« Aztán később hozzá tette: »Mitse tesz; az utolsó arany lesz mégis a nyertes.« Ez azonban olyan észrevétel volt, a mely néki, ha Anglia segédforrásairól jól volt értesülve, igen kevés vigasztalást nyujthatott. Igaz, hogy Kensington csak egy gunyhó volt az ő pompás Versaillesához hasonlitva. Az a fényüzés ékszerekben, tollakban, csipkékben, lovakban, aranyozott kocsikban, mely őt mindennap környezni szokta, nagyon túlragyogta azt a pompát,

*) L. a régiföldadó törvényeket, s a földadó megváltása fölötti vitákat, 1798.

a melyet a mi fejedelmeink, még legünnepélyesb alkalmakkor is, kifejteni szoktak. De Anglia népességének nagyobb része kétségkivül oly helyzetben volt, melyet Franciaország népességének nagyobb része csak irigyelhetett. Valóban az, a mit nálunk inségnek neveztek, ott még hallatlan jóllétnek tartatott volna.

A földadó behozatala a két ház között semmi vitát nem idézett elő. Az alsóház biztosokat nevezett a becslés eszközlése végett. Biztosokká minden megye legelőkelőbb birtokos urai lettek, s neveik a törvénybe iktatattak. A lordok ezen eljárást a főrendek méltóságára nézve sérelmesnek találták. Egy záradékot tettek tehát hozzá, melyszerint az ő birtokaikon a becslést az ő rendjök husz tagjának kell vala megtennie. Az alsóház boszusan félreveté ezt a javitmányt s vegyes tanácskozmányt kivánt. Némi huzavona után, mely az alsóház rosz kedvét csak fokozá, ez a tanácskozmány megtartatott. A bill a peerekhez azon határozott és büszke követeléssel küldetett vissza, hogy ő nekik nincs joguk az adót illető törvényjavaslatokban bármely módositásokat tenni. A főrendek egy nagy része makacsul ragaszkodott nézetéhez. Mulgrave hosszu beszédet mondott a plebejusok ama követelése ellen. Figyelmezteté véreit, hogy ha e kérdésben engednek, ugy lemondanak azon előjogokról, melyek őket mint az ország báróit, az angol királyság első megállapitása óta illették s hogy régi nagyságokból mi sem marad egyéb mint czimerök koronái és a hermelin. Burnet azt mondja, hogy ez volt a legszebb beszéd, melyet parliamentben valaha mondottak; s Burnet kétségkivül illetékes biró volt a szónoklatra nézve és sem Mulgrave iránt nem volt részrehajló, sem a főnemesség kiváltságai iránt különösen lelkesülve. A szónok mind

azáltal, bár elbájolta hallgatóságát, nem birta azt meggyőződésére tériteni. Legtöbben féltek az összeütközéstől, a melyben az alsóház mint egy ember állott ellenökben s állott maga a király is, a ki szükség esetében, készebb volt inkább uj ötven peert kinevezni, semmint a földadótörvény bukását elnézni. Mégis két erős tiltakozás, egyik huszonhét, a másik huszonegy ellenvéleményü aláirásával, tanúskodik a mellett, hogy számos főur kész volt bármely esélyre is, sikra szállani az ő osztálya előjogai mellett. Még egy tanácskozmány tartatott; s ebben Rochester kijelenté, hogy a főrendek, a közjó érdekében elállanak attól, a mihez különben kétségtelen joguk van, s nem sürgetik többé a módositások elfogadását.*) A bill keresztül ment, s azt még egy másik követé a bevitelre vetett adókról és egy harmadik a részvénytársaságok osztalékainak megadóztatásáról.

Az előirányzott bevétel azonban eddig még sem fedezé az előirányzott szükségletet. Az 1692. év nagy deficitet hagyott az 1693. évre; s valószinü számitás szerint az 1693. év terhei ötszáz ezer fonttal többre fogtak menni, mint az előbbi éviek. Két milliónál több szavaztatott meg a hadseregre és tüzérségre; s majdnem két millió a hajó-

*) Felsőházi napló, jan. 16. 17. 18. 19. 20. Alsóházi napló jan. 17. 18. 20. 1692. Tindal, Colt; Burnet II. Burnet egy helytelen kifejezést használt, melyet Tindal, Ralph és mások utána leirtak. Ő ugy mondja, hogy a kérdés az volt, vajon a főrendek önmagukat megadóztassék-e. De a lordok nem igényelték maguknak azt a jogot, hogy az alsóház által megállapitott adó mennyiségét megváltoztassák. Ők csak annyit akartak elérni, hogy az ő birtokaikat ne a rendes biztosok, hanem az ő különös magasb rangu biztosaik becsüljék meg.

hadra.*) Csak nyolcz évvel azelőtt tizennégyszáz ezer font elég volt az egész kormányzat egy évi szükségletére. Most ezen összegnek négyszerese is elégtelen volt. Mind az egyenes mind a közvetett adózás hallatlan magasságra volt emelve, s az állam bevételei mégis majdnem egy millióval maradtak alatta a szükségletnek. Ki kellett valamit találni. S ki is találtak valamit, a minek hatása a világ minden részében maig is érezhető.

Tulajdonkép semmi különös vagy titokszerü nem volt azon kisegitő módban, a melyhez a kormány most folyamodott. A szárazföld financztudósai, már kétszázadon át ismerték azt, s igy bajos lett volna arra rá nem jönnie egy angol államférfinak, ha az államkincstár ürességét a pénzpiacz túláradó bőségével össze hasonlitotta.

A restauratio és forradalom közti időszakban a nemzet jóléte gyorsan emelkedett. A szorgalmas polgárok ezrei, karácsonyestéjén számot vetve magukkal, ugy találták, hogy kiadásaikat levonva évi bevételeikből, még egy jókora többletök megmaradt a háztartás javára; s néha csak az volt a nehéz kérdés, hogy hová tegyék ezt a többletet. Napjainkban, ily többletnek valamivel több mint három száztólira biztos elhelyezése egy pár percz alatt megtörténhetik. De a tizenhetedik században az ügyvéd, az orvos, az üzletétől visszavonuló kereskedő, a ki egy pár ezeret megtakaritott magának, sokszor nagy zavarban volt annak biztos és jövedelmező elhelyezése iránt. Három emberöltővel az előtt, a ki valamely keresetével gazdaggá lett, rendesen fekvő birtokot vett, vagy tőkéit biztositékra adta ki. De a holdak száma az országban a régi maradt;

*) Alsóházi napló, decz 2/12. 1692.

a föld értéke pedig, noha nagyban emelkedett, nem tartott lépést mégis a tőkék szaporodásával, a melyek most elhelyezésre vártak. Sokan oly helyre is szerették volna pénzöket tenni, a hol minden órában megkaphatják, s olynemü birtok után kémlelődtek, a mely könnyebben forgatható, mint egy ház vagy egy föld. A tőkepénzes odadhatta pénzét hajózási vállalatra vagy személyes hitelre; de ekkor megtörténhetett, hogy kamatját is tőkéjét is elveszti. Volt egynehány részvénytársaság, s ezek közt a keletindiai társaság első helyen állott, de az ily társaságok részvényeinél a kereslet a kinálatot nagyon fölülmulta s valóban az a lárma egy uj keletindiai társulat alakitásáért főleg oly emberektől származott, a kik megtakaritott tőkéiket biztos helyre és jó kamatra akarták elhelyezni. Oly nehézséggel járt ez, hogy a pénzkészletnek zár alatt tartása nagyon mindennapi dolog volt. Ugy beszélték, hogy Pope költőnek az atyja, a ki a forradalom idejében a cityben folytatott üzleteitől visszavonult, falusi magányába egy erős ládat vitt magával, melyben husz ezer font volt, s hogy időről időre kinyitogatta s a napi szükségekre valót kivette belőle; nagyon valószinű pedig, hogy ez nem az egyetlen eset volt. Jelenben az eldugott pénz egyes magánosoknál oly csekély összegre megy, hogy annak felszabaditása a rendes forgalomban észrevehető változást nem tenne. De harmadik Vilmos uralkodása elején a legjelesebb pénzügyi tehetségek azon meggyőződésben voltak, hogy az arany és ezüst nagy mennyisége van titkos szekrényekben s a falak rejtélyeiben eldugva.

A dolgok ily állásának természetes következménye volt, hogy egy sereg tervkoholók, elmések, hóbortosak, becsületesek és csalók, uj és uj eszmékkel léptek föl a

túláradó tőke elhelyezésének módjára nézve. 1688. körül hallatszott először Londonban a stockjobber (tőzsdeüzér) név. Rövid négy év alatt tömérdek társulat keletkezett, mely mindegyik roppant nyereményt helyezett kilátásba aláiróinak, biztositó-társulat, papir-társulat, húrgyár-társulat, gyöngybuvár-társulat, üveggyár-társulat, szikső társulat, kőszén-társulat, kardgyár-társulat. Létezett egy kárpitos-társulat, mely a középosztály lakszobáit és az előkelők hálótermeit a legfinomabb szőnyegekkel volt ellátandó. Létezett egy réztársulat, mely az angol rézbányákat akarta kiaknázni azon biztos reményben, hogy azok sokkal értékesebbek lesznek a potosiaknál. Volt egy buvártársulat, mely az elsülyedt hajók kincseit volt napfényre hozandó s azzal dicsekedett, hogy oly gépezettel bir, mely egy hadi felszereléssel vetélkedhetik. A buvársisak elején egy nagy üvegszem volt látható mint valami cyclopé s a csucsáról egy cső nyult föl a lég bebocsátása végett. Az egész eljárást bemutatták a közönségnek a Themzén. Szép uracsok és delnők voltak meghiva a látványhoz, diszesen megvendégeltettek s el voltak ragadtatva, mikor a készlettel többeket a viz fenekére szállni s onnét csakhamar régi vasdarabokkal s tört hajórészekkel visszatérni láttak. Létezett egy grönlandi halásztársulat, mely biztos volt abban, hogy a hollandi czápahalászokat és héring gyüjtőket az északi tengerről ki fogja szoritani. Volt egy timár társulat, mely oly bőrt igért, minőt Törökország és Oroszország nem mutathat föl. Volt egy más egyesület, mely ifju gentlemaneknak olcsó áron jó neveltetését igérte s a »Royal Academies Company« hangzatos czimét vette föl. — Egy pompás hirdetményben közhirré tették, hogy a királyi akadémia-egyesület igazgatói a tudomány

minden ágaiban a legjobb tanerőket szerezték meg s készek husz ezer részjegyet husz shillingjével kibocsátani. Egy sorsjáték volt vele összekötve, két ezer nyereménynyel; s a szerencsés nyerők, a társulat költségére fognak ingyen tanulni latin, görög, héber, franczia és spanyol nyelvet, konikus szegvényeket, trigonometriát, heraldikát, edényfestést, erődítést, könyvvitelt és a lantpengetés művészetét. Némely ily társulat nagy lakásokat bérelt, s falragaszait aranyos betükkel nyomatta. Mások, szerényebben beérték tentával is s a királyi bank közelében fekvő kávéházakban terjesztették hirdetményeiket. A Jonathan és Garraway kávéházak mindig tömve voltak alkuszokkal, adókkal, vevőkkel, igazgatók s részvényesek gyüléseivel. Majd az időre szóló eladások is divatba jöttek. Messzevágó tervek és képtelen mesék hozattak forgalomba némely részvények értékének felszökkentése vagy lenyomása végett. Hazánk akkor először látta azon üzelmeket, melyeket azóta hosszas tapasztalás utján annyira megszokott. Bizonyos szédelgés szállta meg az elméket, lényegében ugyan olyan, minő az 1720-diki, az 1825-diki és az 1845-diki szédelgés volt. A türelmetlen vágy hirtelen gazdagságra jutni, s lenézése ama lassu de biztos nyereménynek, mely a szorgalomnak, béketürésnek és takarékosságnak szokott jutalma lenni, vett erőt a társadalom minden rétegén. A farkcsóváló koczkajátékosok szelleme látszott a city komoly senatorait, a testületek elnökeit, a képviselőket és tisztviselőket is megszállani. Sokkal könnyebb volt és sokkal nyereségesebb egy hazug kiáltványt tenni közzé valamely uj részvényes vállalat tervével, elhitetni a tudatlan néppel, hogy az osztalék legalább is husz száztóli leend, s a képzelt öt ezer fontnyi nyereség reményét tiz ezer arany guineért eladni,

semmint becses árúkkal megrakni valamely hajót s elküldeni Virginiába vagy a Levantéba. Mindennap támadott egy uj szappanbuborék, mely csillogva szállott a légbe, aztán szétpattant és feledésbe ment. *)

A kapzsiság ez uj alakja a humoristáknak és szatirikusoknak kimerithetlen anyagot szolgáltatott; s annál inkább kaptak rajta, mert az ujnemü szédelgők leggonoszabbjai és legszerencsésbjei között voltak olyanok is, a kik fekete ruhában, sima hajjal jártak, a kik a kártyát az ördög könyvének nevezték s véteknek és nagy botránynak tartották, ha valaki az ostáblán nyert vagy vesztett egykét pennyt. Shadwell utolsó szindarabja volt az, a melyben ezen üzérkedők álszenteskedése és gazsága először állittatott pelengérre a közönség gúnykaczaja közt. Ő meghalt novemberben 1692., még mielőtt az ő »Stockjobber«-jei a szinpadra kerültek: s az epilógot egy mély gyászba öltözött színész szavalta el. Legjobb jelenete az, a melyben négy vagy öt makacs nonconformista, teljes puritán mezbe öltözve, előbb megbeszéli az egérfogó részvénytársaság és a bolhairtó részvénytársaság jó kilátásait, aztán fölveti a kérdést, vajon istenfélő emberekhez illő vállalat lenne-e

*) A börzejáték eredetéről való ezen adataimat első sorban egy ily czimü érdekes folyóiratnak köszönhetem. »Adalék az iparkereskedés emeléséhez, irta Houghton J.« Ez hetenként adja az azon időbeli kereskedelmi mozgalmak történetét. Több évi folyamot átnéztem. Marcz. 17. 33. sz. 1692/3 Houghton igy ir: »A részvények adása és vevése most a legdivatosabb üzlet. Ugy találom legtöbben nem értik ezt az ügyet« Jun. 13. és 22. 1694. leirja a börzejáték egész folyamát. Julius 13-dikán először emliti meg az időre szóló eladásokat. A ki az emlitett társulatokról bőven kiván értesülni, nézze meg Houghton gyüjteményét, és egy »Angliae Tutamen« czimü röpiratot 1695-ből.

egy részvénytársaságot alapitani chinai kötéltánczosok behozatalára. »Igen nevezetes emberek vállalkoznak reá« mondja egy szigoru férfiu, rövidre nyirott hajjal és papi gallérral »de nekem valóban kétségem van az iránt, vajon ez helyes-e vagy nem.« Kételyeit eloszlatja egy tenyeres talpas gömbfejü ezredes, a ki Marston Moornál csatázott, s arra figyelmezteti ifjabb vérét, hogy hisz a szentek nem fogják nézni a kötéltánczosokat, sőt hogy valószinüleg nem is kerül kötéltánczolásra a dolog. »Az a vállalat,« ugymond, »sokaknak tetszeni fog: a részvényeket jól el kell adni; aztán keveset törődjünk azzal, vajon kötéltánczosok jönnek-e vagy sem.« Méltó megfigyelni azt, hogy ez a jelenet eljátszatott és tapsokat aratott oly időben, mikor még egy fillér sem volt a nemzeti kölcsönre aláirva. Látszik ebből, mily roszul voltak értesülve mindazon irók, a kik a nemzeti kölcsönnek rójják föl a börzejáték létrejöttét s a vele járó erkölcsi romlást. Való az, hogy a társadalom az ő természetes fejlődésében, végre azon fokra ért, melyen a börzei szédelgés, akár lett volna nemzeti kölcsön akár nem, szinte elkerülhetlenné vált, valamint nem lehetett elkerülni, hogy a hosszu és költséges háboru után, a nemzet adósságot ne csináljon.

Hogy is lehetett volna elkerülni a kölcsön megkötését, mikor az egyik fél azon kényszerüségbe jött, hogy kölcsön vegyen, a másik fél hasonló kényszerüségben látá magát, hogy kölcsön adjon? Oly pillanat volt az, a melyben a kormánynak a legiszonyubb elégületlenség felköltése nélkül lehetetlen lett volna az ország szabadságának és függetlenségének megvédésére szükséges költségeket egyenes adóztatás utján kiteremteni; s ugyanakkor tömérdek pénzesember aggódva nézett körül, hova helyezze el biztos módon

megtakaritott készleteit, s biztos mód és alkalom hiánya miatt vagy zár alatt tartotta kincseit vagy képtelen vállalatokra pazarolta el. Oly gazdag készletek, melyek egy egész hajóhad kiállitására s a német és atlanti tengernek franczia kalózoktól tisztán tartására, vagy egy Namurt visszahóditandó s a steinkirki esetért boszutállható egész hadsereg föntartására elegendők lettek volna, vagy eldugva hevertek vagy tulajdonosaik kezéből csalókéba mentek át. Egy államférfiu könnyen jöhetett arra a gondolatra, hogy a naponkint elásott vagy eltékozolt gazdagságnak legalább egy részét mind a tőkepénzesek, mind az adófizetők, mind az állam javára, a közkincstárba kellene bevezetni. Miért is fedezné a rendkivüli terheket mindig olykép, hogy elvegye székét, asztalát, ágyát a szegény embernek, hogy rákényszeritse a falusi birtokost erdejének, mielőtt vágás alá megérett, elpusztitására, vagy gazdasági épületeinek elhanyagolására, vagy reményteljes fiának az egyetemről visszatartására, mig a tőzsde utczáján hemzsegett az a sok ember, a ki nem tudta hová tegye a pénzét s fűnek fának kölcsön kinálta azt?

Későbbi időben a toryk, a kik a nemzeti kölcsönt minden egyéb dolognál, Burnetet pedig minden más embernél jobban gyülöltek, gyakran azt állitották, hogy Burnet volt az első ember, a ki a kormánynak egy nemzeti kölcsön fölvételét tanácsolta. Ezen állitásra semmi hiteles bizonyiték nincs, s a püspök hallgatása eléggé megczáfolni látszik azt. Ő legkevesbbé volt olyan ember, a ki titokban tartsa azt, hogy egy oly nevezetes pénzügyi forradalom az ő műve volt. A kincstári bizottság sem olyan emberekből állott akkor, a kik nagyon rászorultak volna, vagy akár különös figyelmet is forditottak volna egy pap tanácsára. A bizott-

ságban volt Godolphin, a legszámitóbb és legtapasztaltabb, s Montague a legmerészebb és találékonyabb financztehetségek. Ezen kitünő férfiak előtt nem volt titok az, hogy a szomszéd államokban régóta bevett szokás volt a béke számos évére osztani szét azon rendkivüli terheket, melyeket a háboru egy éve rótt reájok. Olaszországban ez a gyakorlat már több nemzedéken át ismeretes volt. Franziaország azon háboru alatt, mely 1672-ben kezdődött s 1679-ben ért véget, nem kevesebb mint harmincz milliót vett kölcsön a mi pénzünk szerint. Sir Temple Vilmos, a bataviai szövetségről irt érdekes munkájában elbeszéli, hogy mikor ő Hágában követ volt, az egy hollandi tartomány, melyet akkor az okos és takarékos De Witt kormányzott, mintegy öt millió sterlinget vett föl, a melytől négyes kamatot fizetett mindig pontosan napjára, s hogy mikor a tőkét magát visszafizette, a hitelező könnyes szemmel vette vissza pénzét, mert jól tudta, hogy oly biztos helyre nem adhatja többé. Csodálni nem azt lehet, hogy végre Anglia is utánozta a példát, melyet barátjainál és ellenségeinél láthatott, hanem, hogy Lajossal négy éven át folytatott erős és minden erőt kimerítő harcz volt szükséges ahhoz, hogy egy oly kézen fekvő kisegitő módhoz nyuljon.

Deczember tizenötödikén 1692. az alsóház a fedezet módjairól tanácskozó nagy bizottsággá alakult át. (Committee of Ways and Means.) Somers foglalta el az elnöki széket. Montague inditványba hozta egy milliónyi kölcsön fölvételét: az inditvány helyeslésre talált; s elhatároztatott egy arra vonatkozó billnek előterjesztése. A terv részletei bőven megbeszéltettek és sokfélekép módositattak; de az elvet magát, ugy látszék, minden párt elfogadta. A pénzes emberek örültek a jó alkalomnak, zárva tartott készleteik

elhelyezésére. A földbirtokos osztály, melyre az adó súlya nehezedék, örömmel fogadott mindent a mi terheit a jelenben könnyebbitheté. Senki sem mert szavazást kérni. Január huszadikán a bill harmadszor olvastatott, Somers által a felsőházhoz átvitetett és ott is minden változtatás nélkül elfogadtatott.*)

Ezen nevezetes törvény által egyuttal uj adó vettetett ki a sörre és más italokra. Ezen bevételt az állampénztárnál a többi bevételektől elkülönözve kellett kezelni, s egy hitelalappá gyüjteni, mely egy millió erejéig életjáradékok utján volt törlesztendő. Az életjáradékok élvezői kihalván, az évi illeték a tulélőkre szállott, mig ezek száma hetvenre nem apadott le. Ezen idő mulva minden járadék az államra szállt vissza. Ennélfogva ki lehetett számitani, hogy a tizennyolczadik század derekáig az adósság még nem lesz egészen tisztázva. Az évi kamat tiz száztólira határoztatott egész 1700-ig, ezen év után pedig hét száztólira. Az állam hitelezőinek ezen terv szerint nyujtott előnyök nagyoknak látszanak, de azok csak méltányos arányban állottak a koczkázattal, melynek kitéve voltak. Nem volt lehetetlen föltenni egy ellenforradalmat, s akkor azok, a kik Vilmosnak adtak kölcsön, mind a tőkét mind a kamatot elvesztik vala.

Ez volt eredete azon államadósságnak, mely azóta a legnagyobb csodák egyikévé nőtte ki magát, mely valaha az államférfiak és bölcsészek éles látását kijátszhatta s büszkeségöket megszégyenithette. Azon adósság minden felszaporodásakor a nemzet ismételte jajveszéklését és kétségbeejtő panaszait. Az adósság minden szaporodásánál bölcs

*) Alsóh. napló. Stat. 4. W. és M.

férfiak bizonyos tönkrejutást és közromlást jósolgattak. Az adósság ezalatt mind nagyobbra növekedett; a tönkrejutás pedig és közromlás távolabb esett tőlünk mint valaha. Mikor a tizennegyedik Lajossal vivott nagy tusa az utrechti béke által véget ért, a nemzeti adósság mintegy ötven millió volt; s ezt az adósságot nemcsak az oktalan sokaság, nemcsak a rókavadászó földbirtokosok és a kávéházi szónokok, hanem éles eszü és mélyen gondolkodó férfiak oly tehernek nézték, mely az államtestet örökre meg fogja zsibbasztani. Mindamellett a kereskedés virágzásnak indult: a jólét növekedett, a nemzet mind gazdagabb és gazdagabb lett. Jött azután az osztrák örökösödési háboru; s az államadósság nyolczvan millióra hágott. Röpiratok, történészek, szónokok kimondották, hogy ez az állapot most már teljesen kétségbeesett. Ámde a folyton növekedő vagyonosodás megannyi jelei, miket nem lehetett sem szinlelni sem eltitkolni, minden figyelmes és gondolkodó embert meggyőzhettek arról, hogy nyolczvan millió adósságot Pelham kormányzása alatt az angolok sokkal kevesebbé éreznek meg, mint ötven milliót éreztek Oxford kormányzása alatt. Nem sokára ismét háboru lett s az első Pitt Vilmos erélyes és pazar igazgatása alatt az adósság gyorsan száznegyven millióra rugott föl. Az első győzelmi mámor elmultával, ugy az elmélet mint a gyakorlat emberei majdnem egyhangulag kijelentették, hogy a végzetes nap most már csakugyan elérkezett. Az egyetlen államférfi, ugy a tevékenyek mint az elmélkedők közt, a ki nem osztozott az általános tévedésben, Burke Edmund volt. Hume Dávid, korának kétségkivül egyik legmélyebben gondolkodó nemzetgazdásza azt mondá, hogy a mi őrjöngésünk még sokkal nagyobb mint volt a keresztesvitézeké. Oroszlányszívü Rikhárd és Szent Lajos

nem szálltak annyira szembe a világos számtani bizonyítékokkal. Számtanilag nem lehetett kimutatni, hogy a paradicsom utja nem a szentföldön át vezet: de azt már számtanilag ki lehet mutatni, hogy a nemzeti romlás utja a nemzeti adósságon át vezet. Azonban hiábavaló dolog most az utról beszélni: mi elmentünk már ezen az úton; mi annak végeig értünk már; minden oda van: Trenttől északra és Readingtől nyugatra a sziget minden jövedelme el van már zálogositva. Jobb volna nekünk Poroszország vagy Austria által meghóditva lenni, semmint száznegyven milliónak évi kamatjával megrakva lenni.*) S pedig e nagy bölcsésznek, — mert ő az volt, — csak ki kellett volna nyitni a szemét, hogy meglássa maga körül a mindenütt terjedő jólétet, a mindinkább népesedő városokat, a müveltség hóditásait, a piaczok elégtelen voltát az adók és vevők sokaságához képest, a kikötők megszükülését a betérő hajók nagy száma miatt, a mesterséges viziutakat, melyek az ipar benső székhelyeit a tengerparttal összekötik, a jobban kivilágitott utczákat, mindennel szebben ellátott házakat, dusabb árukat diszesebb boltokban, szebb kocsikat jobb országutakon. Valóban csak Edinburghot, minő az az ő gyermekkorában volt, kellett volna összehasonlitnia azzal, a minővé az ő öreg napjaiban vált. Az ő jóslata az utókorra száll, mint egy nevezetes emlékjele ama gyengeségnek, mely alól a legerősb elmék sincsenek kivéve. Smith Ádám egy kicsit, de csakis kicsit tovább látott. Ő megengedé, hogy bármily borzasztó nagy is a teher, a nemzet elviseli azt, s annak daczára oly módon boldogul, miként az előre-

*) L. egy igen nevezetes jegyzetet Hume angol történetében, Appendix III.

átható sem volt. De inté honfiait, hogy egy ily nyaktörő kisérletet ujra ne próbáljon. A végső határig mentünk már. Még bármi kevéssel több, végveszélybe dönthet.*) Nem lkevesbbé sötét világitásban látta a mi pénzügyi helyzetünket Grenville György, egy igen szorgalmas és gyakorlati felfogásu minister. A nemzetnek, szerinte, száznegyven milliónyi adósság terhe alatt le kell roskadnia, ha csak a teher egy részét az amerikai gyarmatok át nem vállalják. A kisérlet, ezen teher egy részét az amerikai gyarmatokra háritani át, egy ujabb háborut idézett elő. Ez a háboru még egy száz millióval több adósságot rótt reánk, még pedig azon gyarmatok hozzájárulása nélkül, a melyek belevonása oly mulhatlanul szükségesnek állittatott. Akkor is Angliát elveszettnek mondták; s Anglia, a szegény beteg, akkor is daczára az államorvosok diagnosisának s baljóslatainak fokról fokra emelkedett jólétben és gazdagságban. Ugy a mint előbb szembetünőleg jobban érezte magát száznegyven millió adósságával, semmint mikor csak ötven millió adóssága volt, most ismét szembetünőleg jobban boldogult az ő kétszáz negyven millió adósságával, semmint előbb a száz negyven millióval. Nemsokára azonban a franczia forradalomból eredő háboruk, melyek költsége mindent fölülmult, a mit a világ azelőtt valaha látott, a közhitelt a legerősb próbára tették. Mikor a világbéke végre ismét helyreállt, Anglia törzsadóssága nyolczszáz millióra ment. Ha 1792-ben a legfelvilágosodottabb ember azt merte volna állitani, hogy 1815-ben, nyolczszáz milliónak esedékes kamatját a kitűzött napon a bank pontosan ki fogja fizetni, az bizonynyal oly kevés hivőre talált volna, mint ha azt

*) Nemzetek jóléte cz. munka V. kv.

jósolta volna, hogy a kormány az Aladin büvös lámpáját vagy Fortunatus erszényét fogja hatalmába keriteni. Valóban, óriási, mesés összeg volt az; nem csodálhatjuk, hogy a kétségbeesés nagyobb lármáját ütötték fölötte, mint bármikor azelőtt. A kimerültség egy két éve mulva, Anglia ismét összeszedte magát. De ugy mint Addison képzelt betege folyvást sorvadását emlegeti, mig végre annyira meghizik, hogy elszégyenli magát s felhagy panaszaival, Anglia is addig panaszolgatta szegénységét, mig gazdagsága annyi jelekben mutatkozott, hogy panaszai nevetségessé váltak. Ez a koldus, ez a tönkre ment társadalom nemcsak minden kötelezettségeinek képes volt megfelelni; de a mig ezeknek megfelelt, fokról fokra gyarapodott annyira, hogy gyarapodása szemmel látható volt. Minden megyében azt látjuk, hogy kietlen pusztaságok viruló kertekké alakulnak: minden városban uj utczákat, téreket, vásárpiaczokat, pompásabb lámpákat, bővebben csergedező ivóvizet: az ipar nagyobb székhelyeinek környezetében a nyaralók szaporodását látjuk, mindegyiket körülvéve a violák és rózsák egy illatos kis paradicsomától. Mig sikér politikusok mindig azon kérődztek, hogy a nemzet ereje a közterhek sulya által le van nyűgözve, már az első gőzmozdony kezdett járni vasuton. Nem sokára vasutak szeldelték az egész országot. Egy az amerikai háboru utáni egész államadósságot fölülmuló összeget tudott ez a tönkrement nemzet csak nehány év alatt, önként, közutakra, alagutakra, töltésekre, hidakra, állomásokra és gépekre kiadni. Eközben az adó terhe mindinkább könnyebbnek látszott: a közpénztár pedig mindig teli volt. Ma már minden ellenmondás nélkül állithatjuk, hogy oly könnyen fizetjük

nyolczszáz millió adósság kamatját mint elődeink száz évvel ezelőtt fizették a nyolczvan millió kamatját.

Alig lehet ma már tagadni, hogy valami nagy tévedésben élhettek mind azok, a kik hiresztelték, mind azok, a kik elhitték ama biztos jóslatok hosszu sorát, melyet az elvitázhatatlan tények sora oly szépen meghazudtolt. Kimutatni ezt a tévedést nem annyira a történetiró mint a nemzetgazdászok feladata. Itt elég annyit megjegyezni, hogy ama sötét jóslók kétféle csalódásban voltak. Először, hibásan hasonlitották össze az egyes ember helyzetét, a ki adósságba van merülve egy másik ember irányában, az állam helyzetével, a mely önnön magának adósa; s ez a vélt hasonlatosság tömérdek hibás következtetésre vezette őket az államadósság természetére nézve. Másodszor, nem kevésbbé csalódtak az ország segédforrásainak megitélésében. Nem vették számitásba a tapasztalati tudományok folytonos haladásának eredményeit s azon hatást, melylyel az emberek előretörekvő szelleme az életben bir. Azt látták, hogy az adósság növekszik, de arról megfeledkeztek, hogy minden egyéb hasonló arányban növekszik vele.

Hosszas tapasztalás azon föltevésre jogosit bennünket, hogy Anglia, a huszadik században, még könnyebben fog tizenhatszáz millió adósságot megbirni, mint birja mai napság mostani terhét. De legyen az bármiként, az világos, hogy azok, a kik oly bizonyossággal jósolgatták összeroskadását először az ötven millió, aztán a nyolczvan millió, majd a száznegyven millió, s végre a nyolczszáz millió közadósság terhe alatt, kétségkivül kettős csalódás hatása alatt állottak. Tulbecsülték nagyon a teher sulyát; kevésre becsülték nagyon azok erejét, a kiknek a terhet viselniök kell.

Nem lesz tán felesleges még nehány szóval megérin-

tenünk azt, miként járult hozzá a fundált államadósság rendszere a nemzet közjólétének emeléséhez. Ha igaz az, hogy mindenki, a ki a nyers erőt értelmi felsőbbséggel s a becstelenséget becsületességgel győzi le, ezzel a mi fajtánk erkölcsiségét és boldogságát segiti előmozditni, ugy alig lehet tagadni azt, hogy ezen rendszer hatása igen üdvös volt. Mert az bizonyos, hogy minden hitel két dologtól függ, az adósnak fizetési képességétől és fizetési készségétől. Egy társadalomnak adósságai megfizetésére való képessége mindig arányban áll azon haladással, melyet az a társadalom az ipar és kereskedés s mindazon tudomány és mesterség terén tett, a mely a polgári szabadság és törvény előtti egyenlőség jótékony befolyása alatt szokott virágzásnak indulni. A fizetési készsége pedig egy társaságnak mindig arányban áll a kötelességérzet azon fokával, mely azt elvállalt kötelezettségei hű teljesitésére sarkalja. Azon erő fölött, melyet a földterület kiterjedése vagy a fegyveres emberek sokasága nyujt, egy durva zsarnok, a ki csak az ő gyermekes szeszélyeit és vad szenvedélyeit tekinti irányadóknak, vagy a socialisták egy gyülése, mely a tulajdont rablásnak nyilvánitja, tán sokkal korlátlanabbul fognak rendelkezhetni, semmint a legbölcsebb kormány. De azt az erőt, mely a tőkepénzesek bizalmában gyökeredzik, egy oly kényur, s egy oly gyülekezet, soha sem fogja hatalmába keriteni. Ez az erő, — s pedig oly erő az, a mely nem egy nagy összeütközés sorsát dönté már el, — természeténél fogva hátat fordit a durvaságnak és ravaszságnak, zsarnokságnak és rendetlenségnek, de hiven kiséri a polgárisodást, közerkölcsiséget, szabadságot és rendet.

Mig a bill, mely elsőben alapitá meg Anglia consolidált államadósságát, átalános tetszés közt ment a maga

utján keresztül, a két ház, ekkor első izben, a parliamenti reform nagy kérdésével is foglalkozott.

Meg kell jegyezni, hogy ama kor reformereinek czélja nem volt egyéb, mint hogy a képviselőházat a nemzet közérzületét hivebben kifejező testületté tegyék. Az, ugy látszik, egyiköknek sem jutott volna eszébe, hogy a helyhatósági (választó) testületeket a nemzet közhangulata hűtlen tolmácsainak nézze. Igaz, hogy az országos képviselet szervezetében létező ama képtelenségek, melyek napjainkban végre a közfelindulás ellenállhatatlan támadását idézték föl magok ellen, még sokkal csekélyebbek voltak a tizenhetedik században, mint lettek a tizenkilenczedikben. A legtöbb borough, mely 1832-ben megszüntettetett, még harmadik Vilmos idejében ha nem is átalában, de viszonylagosan sokkal fontosabb hely volt, mint negyedik Vilmos alatt. Ama népes és gazdag gyáriparos városok, kikötők és gyógyhelyek közül, melyek negyedik Vilmos alatt képviseletet nyertek, többen harmadik Vilmos uralkodása alatt még csak kicsi faluk voltak, a melyekben nehány földmüvelő, vagy halász szalmafedelü gunyhók alatt lakott: némelyek helyén gabnaföldek állottak, vagy bozótban vizi madarak fészkeltek. Leeds és Manchester kivételével, a forradalom idejében nem volt egy olyan ötezernyi lakosságu város, a mely ne küldött volna két képviselőt az alsóházba. Akkor sem hiányoztak némely feltünő ellenmondások. A keleti és a nyugati Looe, melyek népessége és vagyonossága London város száz kerülete közül a legkisebbik népességének és vagyonosságának felével sem ért föl, csak annyi tagot küldött föl mint London*); Old Sarum, egy elhagyott rom, melyhez az utas

*) Wesleyt meglepte ezen anomalia, 1745-ben. L. naplóját.

nem mert közeledni a benne leskelődő rablók miatt, csak annyi befolyással birt a törvényhozásnál, mint Devonshire vagy Yorkshire.*) Mindkét párt nehány kitünő embere, például a toryk közt Clarendon, a whigek közt Pollexfen, kimondották e rendszer fölött roszalásukat. De egyik párt sem akarta azt megváltoztatni, mindegyik más más oknál fogva. Az egyik fél előítéletei, a másik fél érdekei védték azt. A torysmus szellemével mi sem ellenkezett annyira, mint egy csapással megsemmisiteni ily intézményeket, a melyek annyi éven át fennállottak, csak azért, hogy romjaik fölött valami tetszetősb épülhessen. A whigek másrészről, jól tudták azt, hogy politikai intézményeink e változtatásánál ők többet vesztenének semmint nyerhetnének. Valóban nagy hiba volna azt hinni, hogy egy törvény, mely a politikai jogokat kis testületektől nagyobbakra ruházza át, 1692-ben is azt a hatást tette volna, melyet 1832-ben tett. 1832-ben ez a hatás abban nyilvánult, hogy a városi elem befolyását növelte. Ellenben 1692-ben az a hatása lett volna, hogy a falusi népesség befolyását ellenállhatatlanná szilárditsa. Azon száz és negyven tag, melyet 1832-ben a kis helyektől elvettek, több mint fele részben virágzó nagy városok közt osztatott föl. De 1692-ben alig létezett egy olyan nagy és virágzó város, a mely ne választott volna legalább annyi tagot, a mennyit, minden józan kivánat szerint, igényelhetett magának. Ennélfogva mindazt, a mit a kis városoktól elvettek, a megyéknek kellett volna odaadni; az iránt pedig semmi kétség nem lehetett, hogy bárki a megyéket emelni, a városokat pedig elnyomni igyekezett, annak egészben véve a toryk emelésére s a whigek elnyomására kellett

*) Pepys, jun. 10. 1668.

törekedni. A mi polgári zavaraink kezdete óta, a városok mindig a szabadság és haladás mellett, a falusi nemesek és falusi papság pedig a tekintély és elévülés mellett voltak. Igy tehát, ha mindjárt a forradalom után hozatott volna egy olyan reformtörvény, mely a választási jogot a kisebb politikai testületektől elvette s a nagyobbaknak engedte volna át, alig lehet kétség az iránt, hogy az alsóházban határozott többséggel a falusi baronetek és földesurak, magas egyházpártiak, tősgyökeres toryk és fél jacobiták birtak volna. Egy ilyen alsóházról majdnem bizonyossággal föltehető, hogy a dissentereket üldözés alá vette volna: azt alig hihetnők, hogy Skóciával valamely egyezség létrejőjjön; s nem lehetetlen, hogy a Stuartok visszahelyeztettek volna. Alkotmányunk azon részei tehát, melyeket ujabb időkben a szabadelvü iskola hivei átalában szégyenfoltoknak tartottak, öt nemzedékkel azelőtt épen azoknak birták bizonyos előszeretetöket, a kik legbuzgóbb hivei voltak a polgári és vallásos szabadságnak.

De amig a tory és whig egyetértett a fennálló választási jogok épségben hagyásában, mind a kettő kénytelen volt bevallani azt, hogy a választó és a képviselő közötti viszony nem olyan, a minőnek kellene lenni. A polgári háboruk előtt az alsóház a nemzet osztatlan bizalmát birta. Egy a nép által bizalmatlansággal kisért, lenézett, gyülölt népképviselet valami hallatlan dolog volt. Egy sir Wentworth Péter vagy egy sir Coke Edvard előtt még ily gondolat is képtelenségnek tünt volna föl. De lassanként ez megváltozott. Az 1661-ben a királyi család visszatérte fölötti öröm mámorában választott parliament, a nemzetnek nem komoly akaratát, hanem pillanatnyi szeszélyét képviselte csak. Számosan tagjai közül olyan emberek voltak, a kiknek pár

hónappal azelőtt semmi kilátásuk sem lett volna megválasztatásra, vagyonilag megrongált, erkölcsileg elsülyedt egyének, a kik az iránt nyilvánult közbizodalmat csak a forradalom és a puritánok elleni vak gyülöletöknek köszön hették. A nép, mihelyt mámorából kijózanodott, visszatetszéssel vette észre, hogy milyen emberekre bizta elkábulása perczeiben, a vagyona, szabadsága és vallása fölötti őrködést. S a választás, melyet vakbuzgó lelkesülésben tett, ugy látszék, egy emberéleten át meg fog maradni. Az akkor fennálló törvény egészen a királynak kezébe adta a hatalmat, vajon a választóknak nyujtson-e alkalmat hibájoknak helyrehozására. Tizennyolcz év mult el azóta. Egy uj nemzedék nőtt föl. Ama buzgó alattvalói hűséget, melylyel a visszatérő Károlyt Doverban fogadták, elégületlenség és idegenkedés váltotta föl. Átalában csak az a lárma hallatszott, hogy az ország kormányzata rosz, hogy le van aljasitva, hogy hitvány embereknek s még hitványabb asszonyoknak van prédául oda vetve, hogy hajóhadunk nem birt megmérkőzni a hollandiakkal, hogy függetlenségünk áruba bocsáttatott franczia aranyokért, hogy lelkiismeretünk ujra azon veszélyben forog, miszerint Róma igáját kelljen nyakunkba vennünk. A nép ismét gömbfejüvé lett: mig az a testület, a mely egyedül volt jogositva a nép nevében szólni, a cavalierek egy testülete volt. Igaz, hogy a király némely esetben nem könnyen tudott azon alsóházzal is elbánni. Először is, sok igaz angol volt benne kezdettől fogva: aztán többen bejutottak pótválasztások utján; s még a többinek is, bármily udvarhoz szító volt, némi ragaszkodást kellett mutatni a nemzethez. Egy hazafi párt keletkezett s félelmessé nőtt. De e párt minden erőfeszitését meghiusitá a rendszeresen üzött megvesztegetés. Hogy a törvényhozás

némely tagja egyenes ajándékokat is kapott, azt teljes okkal lehetett gyanitni, habár bebizonyitható nem volt. De hogy a koronának roppant befolyása nagy mérvben felhasználtatott a szavazatok biztositására, az köztudomásu tény volt. Sokan azok közül, a kik a közös erszényből megszavazták a subsidiumokat, annak egy jó részét salarium alakjában visszakapták; s igy képződött egy bérencz had, melyre az udvar, minden szorultságában, bizton számithatott.

Ezen parliament szolgaisága nagy benyomást tett a közérzületre. Átalános volt a nézet, hogy Angliát föl kell szabaditni azon veszély lehetőségétől, hogy ismét hosszu évek során oly emberek képviseljék, a kik bizalmával visszaéltek s a kiket megvesztegettek, hogy érdekei és ohajtásai ellen szavazzanak. A kérdés előhozatott már a conventben, és sokan segiteni akartak e bajon az alatt, mig a trón üresedésben volt. A reform utáni vágy ettől fogva mind hangosabban nyilatkozott. A nép, melyre az adó sulyosan nehezedett, természetes, hogy nem jó szemmel nézett azokra, a kik ezen adóból éltek. A háboru, azt mindnyájan elismerték, igazságos és elkerülhetetlen volt; háborut vinni pedig nem lehet nagy költség nélkül. De mennél nagyobb volt a költség, mely a haza védelmére megkivántatott, annál fontosabb volt ügyelni arra, hogy abból mi se pazaroltassék el. A hivatalban levők roppant hasznaik irigységet és felháborodást keltettek. Itt egy gentleman fizetést húzott azért, hogy semmit se tegyen. Ott több gentlemanek azért huztak fizetést, hogy olyat tegyenek, a mit nem tenni jobb volna. A hivatalnokok fogatait, bérruháit, csipkés nyakkendőiket s gyémántos csatjaikat irigy szemmel kisérték azok, a kik korán keltek

s későn feküdtek azért, hogy őket a pompa és fényüzés ily czikkeivel ellátni segitsenek. Ily visszaéléseket orvosolni az alsóháznak lett volna főfeladata. De mit tett ez irányban az alsóház? Épenséggel semmit. 1660-ban ugyan, a civillista tárgyalásakor, nehány csipős megjegyzés hallatszott. 1691-ben, mikor a fedezet módjai vétettek megfontolás alá, egy oly furcsa szerkezetü határozat jött létre, a mely teljesen haszonvehetetlen korcsszülöttnek bizonyult. A visszaélés tovább tartott s tartandott mindaddig, mig azok hasznot húztak belőle, a kiknek azt megszüntetni kellett volna. Ki várhatott volna hű és éber ellenőrködést olyan őröktől, a kiknek egyenesen érdekökben állott pártolni azt a rablást, a melynek fékezése reájok bizatott. A ház tömve volt mindenféle hivatalnokokkal, kincstári biztosokkal, admiralitási biztosokkal, vámügyi, adószedési, fogyasztási, maradékügyi, fizető biztosokkal, hadügyészekkel, élelmezőkkel, pénztárnokokkal, pénzverdei tisztekkel, az udvar tartáshoz valókkal, szolgálatban levő ezredesekkel, hadihajók kapitányaival, várak parancsnokaival. Mi egy becsületes szomszédunkat, mint független gentlemant, küldöttük fel Westminsterbe, ugy beszélték az emberek, azon teljes bizalommal, hogy az ő érzelmeik és érdekeik teljesen azonosak a mieinkkel. Azt vártuk tőle, hogy megszabadit minden oly tehertől, mely a közhaza szolgálatára nem okvetlen szükséges és melyet ennélfogva nem szivesen viselünk. S ime még vége sincs egy parliamenti ülésszaknak, azt látjuk, hogy ő kelme a főudvarmesteri széknek jegyzője vagy az udvari ruhatárnak felügyelője lett jó fizetéssel. Sőt néha azt tapasztaltuk, hogy a kincstárnál épen olyan hivatalra alkalmaztatta magát, a melynek jövedelme a reánk rótt adók arányában növekszik vagy apad. Az aztán cso-

dálatraméltó volna, ha érdekeinket olyan ember óvná meg, a kinek nyereménye a mi veszteségünk bizonyos százalékaiból gyűl össze. Ezen a bajon nagyot fogna segiteni az, ha nekünk többször adatnék alkalom nyilatkozni az iránt, vajon a mi képviselőink megbizásait meghosszabbitni, vagy visszavenni akarjuk-e. De ugy, a mint volt a fennálló törvény, az ily meghatalmazás eltarthatott húsz vagy harmincz évig. Mig ő él s mig a király vagy a királyné él, nincs kilátásunk választási jogunk ujabb gyakorlatára, azon egy esetet kivéve, ha az udvar és a parliament közt valami viszály támadna. De minél pazarabb és engedékenyebb a parliament, annál kevésbbé fog az összeütközésbe jönni az udvarral. E szerint tehát minél roszabbak a mi képviselőink, annál tovább leszünk megverve velök.

Az elégületlenség fenhangon nyilatkozott. A parliament gyűlöletes csúfneveket kapott. Hol a hivatalnokok parliamentje, hol az állandó parliament volt, s nagyobb csapásnak mondották mint az állandó hadsereget.

Az állam bajainak orvoslására átalában két gyógyszer ajánltatott s részesült egyaránt köztetszésben. Egyik oly törvény volt, mely a hivatalnokokat a parliamentből kizárja. Másik oly törvény, mely egy parliament tartamát három évre korlátolja. Rendesen a tory reformerek a hivatalnokokat kizáró billt kedvelték inkább, a whigek ellenben a hároméves parliamenti billt; de mind a két pártnak nem egy buzgó hive volt, a ki mind a két gyógyszert akarta alkalmazásba venni.

Karácsony előtt a hivatalnokokra vonatkozó bill tétetett le a ház asztalára. A billt roppantul feldicsérték oly irók, a kik soha sem látták azt s csak ugy sejditgették,

hogy mit tartalmaz. De bárki azt a fáradságot veszi magának, hogy százötven éves poráből kiveszi a felsőház irattárában nyugvó eredeti okiratot, nem igen sok dicsérni valót fog abban találni.

Azon módra nézve, a mely szerint ilyféle törvényjavaslatnak szerkesztve kellett volna lennie, mai napság, kevés véleménykülönbség lehetne felvilágosodott angolok között. Mindnyájan egyet fognának érteni abban, hogy nagyon veszedelmes volna minden hivatalnok előtt nyitva tartani az alsóházat, s nem kevésbbé veszedelmes, minden hivatalnok elől elzárni azt. Azon határvonalnak meghúzása, mely a bebocsáthatókat a kizárandóktól elválasztja, oly feladat, mely sok időt, megfontolást és a részletek ismeretét kívánja. De a zsinórmértékül szolgáló általános vezérelvek meglehetős tisztán állanak előttünk. Az alárendelt hivatalnokok egész tömegét ki kell zárni. Nehány, az ügyek élén álló, a közigazgatás vezérletével megbizott hivatalnokot be kell venni.

Az alárendelt hivatalnokokat ki kell zárni, mert azok befogadása egyrészt a parliament jellegét lealjasitaná, másrészt minden közhivatal sikeres müködését megakasztaná. Ők most ki vannak zárva; s a következménye az, hogy az államnak van egy szilárd hivatalnokosztálya, a mely változatlanul megmarad, mig a kabinetek egymásután alakulnak s feloszlanak, a mely minden következő ministert tisztjének részleteibe bevezet, s a mely becsületbeli legszentebb feladatának ismeri mindenkori főnökét hű felvilágositással, őszinte tanácscsal és szerény közremüködéssel látni el. Ezen osztály avatottságának, ügyességének és hüségének köszönhetjük azon könnyüséget és biztosságot, a melylyel az ügyek igazgatása már a mi emlékezetünk óta

annyiszor ment át a toryk kezéből a whigekébe s viszont a whigekéből a torykéba. De ily osztály nem létezhetnék, ha a koronától fizetést húzó emberek minden korlátozás nélkül ülhetnének az alsóházban. Azon biztosi, segédállamtitkári, szakfőnöki hivatalok, melyeket most a párttusákon kivül álló egyének élethosszig viselnek, oly parliamenti tagoknak adattak volna, a kik kész szolgái a kormánynak s azt felszólalásaikkal vagy szavazataikkal támogatják. A hányszor a ministerium változott, az ő hű követőit tömegesen kidobták volna hivatalaikból, hogy helyeikbe más fajta parliamenti tagokat tegyenek, a kik viszont a magok során ismét kidobandók lesznek, még mielőtt teendőikbe beleokultak volna. Ily rendszernek egyrészt szolgalelküség és vesztegetés a törvényhozásban, másrészt a közigazgatás minden ágában tudatlanság és járatlanság elkerülhetlen következményei lettek volna.

De lehetőleg még károsb lett volna oly rendszer, a mely a korona szolgálatában álló minden embert kivétel nélkül kizárna az alsóházból. Aristoteles a kormányzásról irt értekezésében, mely tán legátgondoltabb s legtanulságosabb műve, óva int bennünket oly mesterkélt szövegü törvényektől, a melyek a tömeg kijátszására látszólag democratikus iránynak, de valósággal az oligarchiának kedveznek.*) Ha neki alkalma lett volna az angol alkotmány történetét tanulmányozni, számos olyanféle törvényt sorolhatott volna elő. Hogy oly emberek, a kik a korona szolgálatában állanak s attól dijat húznak, nem valók oly gyülésbe, melynek különös feladatát az ország jogainak és érdekeinek a korona megtámadásai elleni megvédése képezi, az nagyon tetszetős

*) L. Politika. IV.

és népszerü elmélet. De annyi bizonyos, hogy ha azok, a kik öt emberöltővel azelőtt hirdették ezen elméletet, készek lettek volna tetszésök szerint módositani az alkotmányt, abból a törvényhozás azon részének, mely a népből ered és a népnek felelős, lealjasitása, — ellenben közállományunk monarchikai és aristocratiai elemeinek tulsúlyra vergődése következett volna. A kormányzás egészen a patriciusok kezébe esett volna. A felsőház, magához vonzván folyvást az ország első tehetségeit, a legmagasztosabb senatusok egyikéve nőtte volna ki magát, mig az alsóház majdnem egy megyegyülés álláspontjára szállott volna alá. Feltünedeztek volna ugyan időről időre a megyék és városok képviselői közt egyes nagyravágyó s uralkodásra termett szellemek. De minden ily ember a választott kamarát csak lépcsőnek nézte volna, melyen át az örökös (felső) kamarába léphessen be. Becsvágya legelső tárgyát azon főnemesi koronácska képezte volna, a mely nélkül nem bir befolyásra szert tenni az államban. Mihelyt megmutathatta azt, hogy ő félelmes ellenfél és hasznos barát tud lenni, sietett volna ott hagyni az alsóházat s belépni abba, a mely a szónak minden értelmében, igazi felsőház leendett. A Walpole és Pulteney, meg a Pitt és Fox közötti nagy viták a törvényhozás népképviseleti teréről annak aristocratikus terére vitettek volna át. Minden nagy kérdésben, lett legyen külügyi, vagy a bel vagy a gyarmati politikára vonatkozó, a főrendek tárgyalásait lesték volna türelmetlenül s nyelték volna el az emberek. Egy oly gyülés tárgyalásairól szóló jelentések, a melyekben sem a kormány nézeteinek kifejezése, sem magasb politikai körökben jártas férfiaké nem foglaltatik, megvetőleg félretétettek volna. Még a nemzet erszénye fölötti

ellenőrködés is, ha tán nem formailag, de lényegileg azon testületre szállott volna át, a melyben oly férfiak foglalnak helyet, kik képesek akár megkésziteni akár kifejteni vagy megbirálni egy budgetet. Az országot valósággal a peerek kormányozták volna; s a képviselőház fő teendője a mocsárok kiszáritásáról vagy városok éjjeli világitásáról szóló billekre szoritkozott volna.

Mind e tekintetek figyelmen kivül hagyattak 1692-ben. Senki sem gondolt arra, hogy határvonalt kell huzni azon nehány államtisztviselő közt, a kik az alsó házba beveendők s a hivatalnokok ama tömege közt, a kik abból kirekesztendők. Az egyetlen választó vonal, melyet azon kor törvényhozói figyelembe vételre méltónak tartottak, az volt, mely őket és közvetlen utódaikat választá el egymástól. Az ő saját érdekeiket oly nagy gyengédséggel tudták megóvni, melyet valóban csodálnunk kell, hogy nem szégyeltek. Mindegyiköknek megengedtetett a már elnyert hivatalok megtartása s még annyinak elfoglalása, a mennyit a parliament uj közelebbi feloszlatása előtt hatalmokba kerithettek, a mely feloszlatás azonban csak évek mulva fogott bekövetkezni. De oly alsóházi tag, a kit 1690. február elseje után választanak be, ne fogadhasson el semminemü hivatalt. *)

As alsóházban a törvényjavaslat minden fokozaton gyorsan és szavazás nélkül ment át. De a felsőházban erős és makacs vita támadt fölötte. A bizottságban több módositás inditványoztatott; de mind elvettetett. A bill elfogadását Musgrave inditványozta egy élénk és szellemdús beszédben, mely fönmaradt s melyből kitünik, hogy méltán

*) A bill megtalálható a felsőház irattárában.

állott egy kitünő szónok hirében. Az ellenvéleményen levő lordok, ugy látszik, nem tagadták az orvoslásra váró baj létezését, de azt vitatták, hogy a javaslott orvoslás csak még roszabbá teendi a bajt. A hazafias érzületü képviselők oly ujitást találtak föl, mely talán javára fog válni egy későbbi nemzedéknek, de gondosan föntartották maguk számára a jelen nemzedék kizsákmányolásának kiváltságát. Ha ez a bill elfogadtatik, ugy világos volt, hogy a jelen parliament tartama alatt az alsóházban ülő hivatalnokok száma kevéssel fog, ha ugyan fog, apadni; s ha ez a bill elfogadtatik, nagyon valószinü volt, hogy a létező parliament addig fog tartani, a mig csak Vilmos király és Mária királyné életben lesznek. Mert, ezen törvény szerint, ő felségeik az együtt levő parliamentben sokkal nagyobb befolyással birván, semmint bármily jövendő parliamentben remélhetnék, igen természetes, hogy annak feloszlatását lehető legtovábbra fogják halasztani akarni. Anglia választóinak az volt a panasza, hogy most 1692-ben nem hiven vannak képviselve. Nem orvoslás volt azoknak, hanem gúny, azt válaszolni, hogy majd gyermekeik 1710-ben vagy 1820-ban hiven lesznek képviselve. A segélynek azonnal kellett volna érkezni; s az azonnali segélynek csak az a módja volt, hogy rövidebb időre szoritsák a parliamentek tartamát s ezt azon a parliamenten kezdjék meg, a mely az ország közvéleménye szerint, már ugyis szerfölött sokáig bitorolta a hatalmat.

A nézetek oly egyenlő részekre voltak megoszolva, hogy egy merő véletlentől függött az elhatározás. Mikor a kérdés a bill elfogadására föltétetett, nyolczvankét peer volt jelen. Ezek közül negyvenkettő a bill mellett, negyven ellene volt. Helyetteseket hivtak tehát be. Ezek közől a

bill mellett csak kettő volt, ellene heten voltak; de ezen hét közől háromnak megbizatása kérdés alá vétetett s csak nehézséggel fogadtattak el. A vége az volt, hogy a bill három szavazattal megbukott.

A többséget, ugy látszék, mérsékelt toryk és mérsékelt whigek alkották. A kisebbségből husz tag óvást adott be, s ezek közt mindkét párt leghevesebb s legtürelmetlenebb tagjai voltak, mint Warrington, a ki bajjal menekült meg a bitótól Jakab elleni összeesküvése miatt, és Aylesbury, a ki utóbb bajjal menekült meg a bitótól Vilmos elleni összeesküvése miatt. Marlborough, a ki befogatása óta folytonos ellenzéket képezett a kormány ellen, nem csak a maga nevét irá alá az óvásra, hanem még a dán herczeggel is aláiratta azt, a mely tény fontosságát belátni különben ő királyi fensége felfogása körén tulesett.*)

Megjegyzésre méltó azon körülmény, hogy sem Caermarthen, a tory ministerek között ugy befolyásra mint tehetségre nézve az első, sem Shrewsbury, a ki az udvarral akkor rosz lábon állott whigek közt volt a legjelesebb, ezen nevezetes alkalommal nem voltak jelen az ülésben. Az ő távollétök hihetőleg kicsinált dolog volt; mert mind a kettő nem sokkal a szavazás előtt és nem sokkal utána jelen volt a házban.

Pár nappal később Shrewsbury a felsőház asztalára egy inditványt tett le, a parliamentek tartamának megröviditése tárgyában. Ezen javaslat szerint az akkor ülésező parliament 1694. január elsején megszünt volna létezni, s ezentul egy parliament se tartott volna három évnél tovább.

---

*) Felsőházi napló jan. 3. 1692/3.

A lordok ugy látszék egészen egy nézeten vannak e kérdésben. Vilmos hasztalan törekedett a bizalmát leginkább biró peereket rábirni, hogy az ő királyi előjogának védelmére keljenek. Nehányan a javaslatba hozott ujitást üdvösnek találták, mások azt remélték, hogy egy-két szabadelvü engedménynyel a közvéleményt kielégithetik; mások pedig oly hangon beszéltek a hivatalnokképviselőkről szóló törvény ellenzésekor, hogy nagy következetlenség nélkül, most a három éves billt nem ellenezhették. Az egész ház fölül rá neheztelt a másik házra s kárörömet érzett a fölött, hogy a másik házat kellemetlen dilemmába szorithatja. Burnet, Pembroke, sőt Caermarthen is, a ki legkevesebbé szokott a nép részére állani a trón ellenében, Shrewsburyhez állottak. »Mylord,« mondá a király Caermarthennek keserü visszatetszéssel, »Ön megéri még, hogy megbánja az e kérdésben elfoglalt álláspontját.«*) Ezen intés nem tett hatást; s a bill gyorsan és nagy ellenzés nélkül fogadtatván el a lordok által, ünnepélyesen küldetett át két birói taggal az alsóházhoz.

Arról, a mi az alsóházban történt, nekünk csak sovány adataink vannak, de ezen adatokból is kitünik, hogy a whigek tömegesen pártolták a billt, s hogy főleg a toryk ellenezték azt. Old Titus, a köztársaság egykori politikusa, a házat egy ama régi divat szerinti beszéddel mulattatta A parliamentek, ugy mondá, a mannához hasonlitanak, melylyel isten ellátta a választott népet. Igen kitünők, a mig frisek, de ha sokáig tartják őket, ártalmassá válnak, s

*) Bevezetése ama levelek gyüjteményének, melyeket Danby gróf, most Leeds herczeg, irt, kiadva ő kegyelmessége felügyelete alatt, 1710.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

megromolván büzhödt férgek tenyésznek abban, a mi kezdetben édesebb volt a méznél. Littleton s több whig vezérférfiak szintén e mellett szóllaltak föl, Seymour, Finch és Tredenham, mind makacs toryk, hevesen kikeltek ellene; s még sir Lowther János is e kérdésben eltért barátjától s pártfogójától Caermarthentől. Több tory szónok oly érzelemre hivatkozott, melyre a ház igen sokat adott s mely miatt, a forradalom óta, nem egy törvényjavaslat bukott meg. Mindent a mi a peerektől jön, mondák, gyanuval kell fogadni; a jelen bill pedig különösen olyan természetü, hogy habár magában véve jó volna is, csak azért is el kell vetni, mert onnét származott. Vajon, ha ő lordságaiknak eszébe jutna bár a legtökéletesebb adótörvényt küldeni át hozzánk, nem dobnók-e ki az ajtón? Pedig egy adótörvényt küldeni át hozzánk nem csekélyebb merénylet volna mint egy ilyen billt küldeni. Ők olyan tárgyban ragadták magukhoz e kezdeményezést, a melyben az a parliamenti illem minden szabálya szerint, minket illet. Ők itéletet tartottak fölöttünk, elmarasztaltak, feloszlatásra itéltek, s a végrehajtást január elsejére tüzték ki. S mi nekünk békén kell ez itéletet eltürnünk, oly emberek itéletét, kiket korábbi magukviselete arra, hogy másokat eliteljenek, épen nem jogosit föl. Hoztak-e ők valaha áldozatot a közjónak az ő saját érdekeik, az ő saját méltóságuk rovására? Nem buktak-e meg a legjobb törvényjavaslatok, mert nem akartunk beleegyezni, hogy uj kiváltságokkal ruháztassék föl azok által a nemesség? S most midőn ő méltóságaik népszerüségre kivánnak szert tenni, az ő igazságtalan előjogaik legkisebb részének árán kivánják-e azt megvásárolni? Nem, ők olyat ajánlanak az országnak, a mi nekik semmibe sem kerül, de a mi drágába fog kerülni

nekünk és a koronának. Ily körülmények közt nekünk kötelességünk visszatorolni az ellenünk intézett merényletet, s ezt téve megőrizni a király törvényszerü előjogait.

Az ilyféle szólamok igen alkalmasok voltak az alsóházban felizgatni a szenvedélyeket. A közelgő feloszlatás kilátása bizonynyal kellemetlenül érintheté bármelyik tagot, kinek ujra megválasztatása kérdésessé vált. A szavazathajhászás minden baján át kelle esnie, a bérlőkkel és szabadbirtokosokkal ismét kezet szoritani, tudakozódni feleségeik, gyermekeik hogylétéről, távollakó választók számára kocsikat bérelni, korcsmákat nyittatni, halomra gyüjteni a marhahust, patakokban árasztatni a sört, s végre annak kitéve lenni, hogy mind azon sok alkalmatlanság és költség daczára, miután nevét meghurczolták, kicsufolták, esetleg megdobálták, a szavazásnál kisebbségben marad, ellenfelét éltetik, s ő félig tönkre téve, feledésbe sülyed. Most mind ezen bajokkal kelle szembenéznie, s arra oly emberek hivták föl, a kik születési joguknál fogva ülnek állandóan a törvényhozásban, a kik nem adnak föl semmit méltóságukból sem nyugalmokból, se pénzt, se befolyást nem veszitenek, sőt hazafiságokért megdicsértetik magukat azért, hogy őt rákényszeritik lemondani egy magas polczról, fáradalmas munkát és gyötrő aggodalmat venni magára, zálogba adni buzaföldjeit, levágatni ifju erdeit. Természetesen nagy volt ezért az izgalom, alkalmasint sokkal nagyobb, semmint a szavazás mutatni látszék. Mert a választó testületek átalában örültek a billnek; és sokan, a kik nem szerették azt, féltek ellene szólni. A ház meghajolt a közvélemény nyomása alatt, de nem minden szivfájdalom és ellenkezés nélkül. A bizottságban ugy látszik, igen keserü viták voltak. Seymours és egy whig tag között oly

keserü szóváltás támadt, hogy a házelnöknek kelle a székbe ülnie és az elnöki buzogányt az asztalra tétetnie a rend helyreállitása végett. Egy módositás tétetett. A felsőház által a képviselőknek engedett időhalasztás első januárról meghosszabbittatott. Gyümölcsoltó Boldogasszony (marcz. 25.) napjáig, olykép, hogy még egy egész ülésszak kiteljék. A harmadik olvasás keresztül ment kétszáz szavazattal száz hatvanegy ellen. A lordok e módositáshoz hozzájárultak; s már csak a királyi szentesités volt hátra. Vajon ez meg fog-e adatni, vagy sem, az, egész az ülés végső napjáig, függőben hagyatott.*)

Egy sajátságos következetlenséget az azon időbeli ujitók magaviseletében, méltó lesz kiemelnünk. Azoknak, a kik a hároméves parliament mellett buzgólkodtak, legkevesbbé sem jutott eszökbe, hogy mindazon érvek, miket ezen bill mellett előhoztak, megannyi érvek voltak ama régi szabályok ellen, melyek a parliamenti viták és szavazások szoros titokban tartását rendelték el. Az igen természetes, hogy egy kormány, mely a közönséget a politikai jogok gyakorlatából kizárja, azzal nem is szeret politikai vitatkozásba bocsátkozni. De mi sem lehet oly oktalan, mint megosztani a hatalmat, de megvonni a szükséges felvilágositásokat, melyek nélkül az ily hatalommal való visszaélés legnagyobb veszélye forog fönn. Mi lehet annál képtelenebb, mint a választó testületeket gyakran egybegyüjteni a végett, hogy megitéljék, vajon megbizottjaik hiven teljesitették-e vagy nem kötelességeiket, de egyuttal szorosan elzárni őket az alkalomtól, hogy hitelesen értesüljenek arról, hogy mit

*) Alsóházi napló. Grey. A bill maga megvan a felsőház irattárában.

beszéltek és mikép szavaztak megbizottjaik? Ez a képtelenség mind a mellett változatlanul föntartatott. Nagy valószinüséggel föltehető, hogy ama kétszáz alsóházi tag között, a kik a háromévi bill harmadik olvasására szavaztak, egy sem volt, a ki készséggel Newgatebe ne küldött volna akárkit, a ki az ezen bill fölötti vitatkozásokról s az igenre és nemre szavazókról valamely nyilvános jelentést merészkedett volna közzé tenni. Annyi igaz, hogy a parliamenti tárgyalások titokbantartása, oly dolog, melyet napjainkban a hajóadónál, vagy a csillagkamránál is türhetetlenebb sérelemnek tartanánk, akkor még a legfelvilágosultabb és legbecsületesebb emberek által is, a politikai szabadsággal teljesen azonosnak tartatott. Élt még egy két öreg ember, a ki beszélhetett azon időkről, a mikor egy gentlemant, a ki Whitehallban valamely kedvelt udvaronczról pár sértő szót ejtett, a titkos tanács elé hurczoltak s a Towerba zártak. Ezen idők már elmultak, hogy soha többé vissza ne térjenek. Nem forgott fönn már semmi veszélye annak, hogy a király üldözze a törvényhozás tagjait; de igenis fenforgott annak a veszélye, hogy a törvényhozás tagjai elnyomják a népet. Mind a mellett e szavak, a parliament kiváltságai, a melyeket egy előző nemzedék szilárd jellemű törvényhozói mormogni szoktak, ha valamely zsarnok fegyveresekkel tört be a tanácsterembe, e szavak, melyeket százezer londoni polgár zugott a fülébe, mikor utoljára az ő cityjök falai közt mutatni merte magát, még most is megtartották bűverejöket a szabadság minden barátja előtt. Még sok idő kelle hozzá, mig a legfelvilágosultabb emberek belátták, hogy azon ovó intézkedések, melyek eredeti czélja a hazafiaknak az udvar üldözései elleni meg-

védése volt, most már csak a sycophantoknak a nemzet haragja elleni megoltalmazására szolgáltak.

Megjegyzendő szintén, hogy mindazok között, a kik a nép jogainak szélesbitése mellett buzgólkodnak, nagyon kevesen voltak elkészülve arra, hogy a sajtót a kormány ellenőrzése alól felszabaditsák. A sajtó törvény, mely mint magában értendő dolog, hozatott meg 1685-ben, hatályát volt vesztendő 1695-ben, megujittatott nem minden ellenzés nélkül ugyan, mely bár nagyon gyenge volt a tárgy fontosságához mérve, mégis arra mutat, hogy a közvélemény már kezdé sejditeni, mily szoros összeköttetésben áll a polgári szabadság és a lelkiismereti szabadság a vitatkozás szabadságával.

A sajtótörvény (Licensing Act) történetére egy korábbi iró sem tartotta érdemesnek valami különös figyelmet vagy fáradságot forditani. Pedig kétséget nem szenved, hogy azon események, melyek Angliában s az angolfaj által lakott országokban a sajtó felszabaditását előkészitették, a jelen nemzedék előtt legalább is oly érdekesek lehetnek, mint mindazon csaták és ostromok, melyeknek legapróbb részletekig menő leirásai oly gondosan megőriztettek s egybe gyüjtettek.

Vilmos országlása három első éve alatt ugy látszik, egy szó sem emelkedett azon megszoritások ellen, melyeket a törvény az irodalomra szabott. Ezen megszoritások tökéletesen megegyeztek a toryk kormányzási elveivel, s gyakorlatban nem állottak ellentétben a whigek elveivel. Lestrange Rogér, a ki a Stuart-házbeli két utolsó király alatt könyvbiráló (Licenser) volt, s a ki e minőségében szintoly kevés elnézéssel volt az exclusionisták és presbyteriek iránt, mint az ő observator-kiadói minőségében, a

forradalom alatt elvesztette hivatalát, s felváltotta őt abban egy skót gentleman, a kit azért, mert ritka könyveknek nagy kedvelője volt és soha egy könyvárlejtést el nem mulasztott, a sz. Pál egyháza környékén s a könyvárus boltokban csak a »Catologue Fraser« név alatt ismertek. Ez a Fraser buzgó whig volt. Whig irók és kiadók mint a legemberségesebb és legrészrehajlatlanabb embert magasztalták. De azon magaviselete, melyet a whigek annyira magasztaltak, nem tetszett a toryknak, s nem különösen hivatalfőnökének Nottinghamnek.*) Komoly összeütközés ugy látszik 1692-ig még sem támadott. Ezen évben egy becsületes Walker nevü öreg lelkész, a ki a köztársaság alatt, Gauden curatora volt, egy könyvet irt, mely minden józan felfogásu s elfogulatlan olvasót teljesen meggyőzött arról, hogy az Icon Basilike szerzője Gauden volt, nem pedig első Károly. Fraser megengedte e könyvnek kiadatását. Ha megengedi vala egy oly műnek a kiadatását, a melyben a sz. János evangeliuma vagy a rómaiakhoz irt epistola koholtnak nyilvánittatik, a magasegyházpártiak felindulása ellene nem hághatott volna magasb fokra. Ez nem tudományos, hanem vallásos kérdés volt. Kétkedni ez iránt hitetlenség volt. Sok buzgó royalistának az Icon Basilike valósággal egy pótrevelatio volt. Egyikök annyira is ment, hogy ezen megbecsülhetetlen könyvből a templomban kivánt tartatni időnként felolvasásokat.**) Fraser kénytelen volt hivataláról leköszönni; Nottingham egy Bohun Edmund

*) Danton élete és tévedései. Bohun Edmund önéletirása, kéziratkép nyomatva 1853. Ezen önéletirás a legnagyobb mérvben érdekes és tanulságos.

**) Vox Cleri. 1689.

nevü jó családbeli rongált vagyonu gentlemant nevezett ki helyébe.

E személyváltozás közvetlenül teljes rendszerváltozást vont maga után, mert Bohun, a mily erős tory, oly lekiismeretes ember volt, a ki az esküt egészen komolyan vette. Korábban mint a nonconformisták üldözője s a szenvedő engedelmesség tanának hirdetője tünt föl. Kiadta Filmer botor értekezését a kormányzat eredetéről, s irt egy feleletet azon nyilatkozatra, melyet Sidney Algernon a Tower-hill sherifjének adott át. Azt sem engedé meg Bohun, hogy a Vilmosnak és Máriának letett hüségi esküje által valami következetlenségbe esett volna az ő régi hitelveivel. Mert sikerült neki elhitetni magával, hogy ők a hóditás jogánál fogva uralkodnak, s hogy egy angolnak kötelességében áll szintoly hiven szolgálni neki, mint szolgált Daniel Dariusnak vagy Nehemiah szolgált Artaxerxesnek. Ezen elmélete, bár mennyire megnyugtatá is az ő lelkiismeretét, egyik pártnál sem talált nagy tetszésre. A whigek megvetették azt mint szolgait, a toryk megvetették mint forradalmit. Számosan a toryk közül kétségkivül azért hódoltak meg Vilmosnak, mert ő volt, akár jogosan akár jogtalanul, a tényleges uralkodó, de azt már igen kevesen voltak hajlandók elismerni, hogy az ő tényleges uralkodása a hóditásból veszi eredetét. S valóban az a mentség, a mely Bohun gyenge és korlátolt elméjét megnyugtatá, merőben költött volt; s ha pedig igaz lett volna, ugy azt egy angol sem hozhatta volna elő a szégyen és gyötrődés érzelmei nélkül.*) Ő azonban e kedvencz

*) Bohun volt szerzője a »History of the Desertion« (az elpártolás története) cz. műnek, mely mindjárt a forradalom után jött

tücskéjéhez oly kitartással ragaszkodott, melyet az általános roszalás még inkább megszilárditott. Régi barátai, állhatatos védői az elévülhetetlen örökösödési jognak, meghültek iránta s visszahuzódtak tőle. Sancroftnak áldását kérte; csak egy metsző szót s egy sötét pillantást kapott tőle. Kérte Ken áldását; Ken, noha nem igen szokta a keresztyén szeretet s az udvariasság szabályait áthágni, valami homályos irkászról mormogott valamit. Igy Bohunt, visszataszitá az egyik párt s nem fogadá be a másik. Ő tényleg egy külön csoportot alkotott, mert egy időben buzgó filmerita is volt és buzgó villiamita. Szerinte a tiszta egyeduralom, melyet semmi törvény vagy szerződés nem korlátol, volt az országlásnak istenileg rendelt igazi alakja. De most, ugy tartá, Vilmos az a korlátlan uralkodó, a ki megsemmisitheti a Magna Chartát, eltörölheti az esküdtek biráskodását, királyi rendelettel adókat vethet ki, a nélkül hogy elvesztené jogát a keresztyének köteles engedelmességéhez. Egyébiránt Bohun némi tudományos készülettel birt, alárendelt felfogásu, népszerütlen modoru ember volt. Alig lépett be hivatalába, már az egész »Paternoster Row« és »Kis Britania« (népes utczák) mozgásban voltak. A whigek Fraser igazgatása alatt, majdnem olyan korlátlan szabadságot élveztek, mintha semmi censura nem lett

---

ki. Ebben kifejté az ő kedvencz elméletét. »A mi engem illet«, ugymond, »én nagyon csodálkozom rajta, hogy némelyek haboznak a mostani királynak alávetni magukat, mert ha valaha volt oka valakinek a háborúra, neki volt; s ez neki jogot szerzett mindarra a mit általa elért. A király mikor elment és feloszlatta a hadsereget, átengedé neki a trónt, s ha ő, minden további huzavona nélkül elfoglalta azt, csak azt tette, a mit hasonló körülmények közt minden fejedelem tett volna.«

volna. Most azonban olyan szigoru bánásmód alá estek, mint Lestrange napjaiban. A véres assizek egy története jött sajtó alá, s oly nagy sikert jósoltak neki, minő volt a Bunyan zárandokutjáé. De az uj censor megtagadá az imprimaturt. A könyvben, ugy mondá, a lázadók és eretnekek megannyi hősök és vértanuk gyanánt vannak leirva; s ő nem szentesitené azt annyi sulyu aranyért sem. Warvington lordnak a cheshirei nagy jurynél benyujtott egy vádlevele sem jöhetett ki, mert ő méltósága kicsinylőleg nyilatkozott az isteni jogról és a szenvedő engedelmességről. Johnson Julián oka jutott, hogy ha a kormányzat elméletéről irt munkáját ki akarja adni, ujra a titkos sajtóhoz kell vala fordulnia mint Jakab király rosz napjaiban.*) Ily megszoritások, a több éven át élvezett korlátlan sajtószabadság után, természetesen igen nagy elkeseredést szültek. Némely whigek azt kezdték feszegetni, hogy az előleges könyvbirálat magában véve egy sérelem, abban pedig minden whig egyetértett, hogy az uj censor nem azon helyre való, s minden erejökkel hozzákészültek elmozdittatásához.

Azon mozgalmakról, a melyek eredménye a Bohun elbocsáttatása lett, s a melyek a korlátlan sajtószabadság melletti első parliamenti harczot idézték föl, Bohun saját jegyzeteiből s másokéból is nyerünk értesülést, de erős okunk van hinni, hogy a teljes igazság a jegyzetek egyikében sem foglaltatik. Nem volna lehetetlen tán, még ily nagy idő közbejöttével is, a szétszórt bizonyitó adatokból is oly képét állitani egybe az egész rendszernek, mely magát e szerencsétlen könyvbirálót is megdöbbentette volna.

---

*) Bohun Edmund jellemzése 1692.

Létezett akkor a város közelében egy Blount Károly nevü jó családbeli férfiu, a kinek némi olvasottság mellett némi kis irói talentuma is volt.*) Politikai nézetei a legszélső whigekhez vonzották. Az »Exclusionbill« napjaiban Shaftesbury vad ficzkói közé tartozott, s Junius Brutus álnév alatt, Titus Oates erényeit és közszolgálatait magasztalá, felhiva a protestánsokat, hogy keljenek föl a londoni tűzvésznek és Godfrey megöletésének a pápistákon leendő megboszulására.**) A mi a protestánsok és pápisták közt fönforgó theologiai kerdéseket illeti, ezek reánézve egészen közönyösek voltak. Ő hitetlen volt s a hitetlenek egy kis csoportjának főnöke, mely égett a beteges vágytól, hogy magának hitfeleket szerezzen. Leforditá egy részét a tyanai Apollonius életének latinból, s oly jegyzetekkel kisérte azt, a melyek ledér hangulata egy egészen más nemü hitetlennek, a hires Baylenek szigoru megrovását vonta magára.***) Blount még több eredeti vagy eredeti gyanánt kiadott értekezésben is megtámadta a keresztyénséget; mert ő a legvakmerőbb irodalmi tolvajok egyike volt, s az őt megelőző szerzők műveiből, azok megnevezése nélkül, egész lapokat irt ki. Fő öröme telt a papok faggatásában, kérdezve tőlük, hogy minő világosság volt, mielőtt a napot

*) Dryden, Lucian életében, nagyon magasztalja Blount tehetségét. De Dryden itélete meg volt vesztegetve; mert Blount első műve egy Granada meghóditását védelmező röpirat volt.

**) L. az ő fölebbezését a vidéki véleményről a városihoz, arra nézve, a mi ő felsége személyének, a szabadságnak, tulajdonnak, és a protestáns hitnek megóvását illeti.

***) L. Bayle szótárában az Apollonius czikket. Hogy Blount az ő forditását a latin szöveg után csinálta, azért mondom, mert műveiből eléggé kitünik, hogy nem lett volna képes a görögből forditani.

meg lett volna teremtve, hogyan vehették körül a paradicsomot Pison, Gihon, Hidekkel és Euphrates, hogyan járhattak a kigyók, mielőtt csuszás-mászásra lettek kárhoztatva s honnét vette Éva a fonalat, hogy fügeleveleit ösz szefüzhesse. Ilynemü kérdések fölötti elmélkedéseit az »Ész orakuluma« büszke czimével ruházta föl; s csakugyan mindent a mit irt, az ő tanitványai orakulumnak tartottak. Ezen tanitványai közt leghiresebb egy Gildon nevü rosz iró volt, a ki még egy ujabb nemzedéket is untatott hitvány rimeivel és piszkosságaival, s kinek nevét késő időkre nem ugyan saját vastag kötetekre menő művei, hanem ama két vagy három sor tartotta fönn, a melyben Pope megvetéssel emlékezik meg az ő ostobaságáról és megvesztegethetőségéről. *)

A mily kevés tisztelettel lehetünk Blountnak akár értelmi akár erkölcsi tulajdonai iránt, ugy meg kell vallanunk, hogy nagy részben neki köszönhetjük az angol sajtó felszabaditását. Közte és a censorok közt hosszu, tartós küzdelem folyt. A forradalom előtt az ő heterodox értekezései egyikét Lestrange borzasztóan megcsonkitotta, s utóbb azt, Lestrange főnöke a londoni püspök végkép betiltotta.**) Bohun alig volt kevesbbé szigoru biráló mint Lestrange. Blount tehát megkezdé a harczot ugy a censor mint a censura ellen. A harcz egy engedély nélkül kiadott értekezéssel kezdődött, melynek ily czime volt: Igazságos védelme a tudománynak és sajtószabadságnak Philopatristól. ***) A ki ezt a munkát olvassa, s nem veszi

*) L. Gildontól Blount művei kiadását. 1695.

**) Wood: Athenae Oxienses, Blount Henrik neve alatt (Blount Károly atyja) Lestrange: Observator 290. sz.

***) E darab ujra kiadatott Gildon által 1695. Blount munkái közt.

figyelembe azt, hogy Blount a világon létezett legvakmerőbb plagiatorok egyike, az egy harmadrendü röpiratiró szegényes gondolatai és szegényes szavai közé vegyülten meglepetve fog oly magasztos érzelmü helyeket találni s oly stilben irottakat, a melyek a legnagyobb irodalmi nevekhez méltók volnának. A való abban van, hogy az »Igaz védelem« legnagyobb részben a Milton Areopagiticájából kiszedett darabokból áll. Ama fenkölt beszédet nem vette figyelembe az a nemzedék, a melyhez akkor intézve volt, később feledésbe sülyedt az, s minden rablónak kész például szolgálhatott. Blount irodalmi munkássága ama barbár épitészek munkásságához hasonlitott, a kik a Colosseumot és Pompeius theatrumát kőbányának használták, a kik jóniai födelekből gunyhókat épitgettek s tehénistállókat lazulit oszlopokkal támogattak meg. Blount arra a következtetésre jutott, ugy mint Milton, hogy minden könyvet előleges engedély nélkül kell kiadni, föltéve, hogy a szerző vagy kiadó neve bejelentetik. *) Az igaz védelem jó fogadtatásra talált. Az első csapást nyomban más követé. Maradt még az Areopagiticában elég szép hely, melyet Blount nem tudott első röpiratában felhasználni. Ezen helyekből összeállitott ő egy ujabb röpiratot, melynek czime volt: Érvek az előleges birálat nélküli sajtószabadság mellett. **) Ezen

*) Hogy Blount plagiatusát kortársai közől kevesen vették észre, az nem csoda. De bámulatos az, hogy a Biographia Britannica a vindicationt annyira felmagasztalja a nélkül, hogy távolról is sejtetné, hogy az nagy részben lopott jószág. Nemcsak az Areopagiticát lopta ő meg ez alkalommal. Egy szép helyet vett át Baconból is, szó nélkül.

**) Habozás nélkül tulajdonitom e munkát is Blountnak, noha összes munkái közt Gildon nem adta ki. Ha maga Blount nem irta

érveket megtoldá egy utóirattal, melynek czime volt: Bohun Edmund hű és igaz jellemzése. Ezen jellemzés a legnagyobb elkeseredéssel volt irva. A licenser irataiból helyeket idézett annak bebizonyitására, hogy az a szenvedő engedelmesség és ellent-nemállás tanait hirdette. Vádolá, hogy hatalmát rendszeresen felhasználja arra, hogy azon uralkodónak, a ki neki kenyeret ad, jó barátait elnémitsa s ellenségeit felbátoritsa; s ugy állitá oda, mint előde sir Roger barátját és védenczét.

Blountnak Bohun jellemzésére irt e műve nyilvánosan nem árultathatott; de széles körökben elterjedett. Mig az kézről kézre járt, s mig a whigek mindenfelé lármát ütöttek az uj censor ellen, mint egy második Lestrange ellen, egy ujabb, Vilmos király és Mária királyné, mint hóditók, czimü névtelen munkának sajtó alá bocsáttatása kivántatott tőle.*) Ő készséggel és mohón adá meg az engedélyt. Mert valósággal oly szoros azonosság volt az ő általa rég vallott s az ezen munkában hirdetett tanok között, hogy sokan őt hitték a szerzőjének; s e gyanut nem gyengité meg az a hely sem, a melyben az ő politikai iratai iránt egy bók foglaltatik. De az igazi szerző ugyanazon Blount volt, a ki ugyanazon időben a közönséget ugy a sajtó törvény ellen, mint a censor ellen folyvást lázitgatta. Blount indokai könnyen kitalálhatók. Az ő véleménye homlokegyenest ellenkezett azzal, a mit most a legkihivóbb mo-

---

is, okvetlen felügyelete alatt kellett annak készülni. Az, hogy két iró, összebeszélés nélkül, a legrövidebb idő alatt két értekezést szerkesszen össze, melynek egyike az Areopagiticának egyik feléből, másika a másik feléből legyen kivéve, az merőben hihetetlen. Miért nem nyomatta le ujra Gildon a második röpiratot, az ki fog tünni később.

*) Bohun autobiographiája.

dorban tett közzé. Nem lehet tehát kétség, hogy az ő czélja Bohun tőrbe keritése és megrontása volt. Aljas és gonosz terv volt az. De az tagadhatlan, hogy e háló ügyesen volt szőve és kivetve. A republikánusnak sikerült egy high tory szerepe. Az atheistának sikerült egy high churchman szerepe. A röpirat egy ájtatos imával végződött, hogy a világosság és a szeretet istene nyitná meg értelmét és vezérelné akaratát az angol népnek, miszerint az belátná, hogy mi szükséges az ő békében maradására. A censor el volt ragadtatva. A könyv minden lapján saját elveit és eszméit találta, tisztábban kifejezve, mint ő valaha kifejezte azokat. Bevallá, hogy ő felségeik valódi jogigényei még soha olyan világosan kifejtve nem voltak. Minden jacobitának, a ki a páratlan értekezést megolvassa, okvetlen meg kell térnie. A nonjurorok sietni fognak letenni az esküt. A nemzet oly sok viszály után, végre egyesülni fog. Ily kedves álmokból Bohun egyszerre csak arra ébredt, hogy az őt annyira elbájoló könyv megjelenése után nehány óra mulva egész London lángban volt, s hogy a czimlapon olvasható ama gyülöletes pár szó, Vilmos király és Mária királyné mint hóditók, felbőszitették a nagy tömeget, mely aztán tovább semmit sem olvasott belőle. Már negyednapra a közzététel után értesült, hogy az alsóház tárgyalás alá vette a könyvet, hogy több képviselő azt egy gyalázatos műnek nevezte, s hogy a szerző ismeretlen léte miatt, a háznagy a censor kutatására indult. *) Bohun soha se volt valami erős lélek; de most egészen oda lett és elbődült a feléje tornyosuló közfelindulás nagy dühétől. Eljött a házba. Legtöbb képviselő, a kivel a folyosón találkozott, sötéten nézett reá.

*) Bohun: Autobiographia; Alsóh. napló, jan. 20. 1692/3.

A korlát elé állittatván, háromszor mélyen meghajtá magát, de a midőn fejét fölemelve körültekinteni merészkedett, az őt környezők haragos és megvető tekinteteiből már előre kiolvashatta itéletét. Akadozott, hebegett, ellenmondásokba keveredett, a Speakert mylordnak szóllitá, s zavart beszéde által fenhangu kaczajt idézett elő, a mely még inkább kivette a sodrából. Amint visszahuzódott, egyhangulag elhatároztatott, hogy a veszedelmes könyvet a hóhér a Palace Yard előtt égesse el. Ugyszintén szavazás nélkül határozatba ment megkérni a királyt, hogy Bohunt a könyvbirálói hivataltól mozditsa el. A szegény embert, a ki félelem és levertség miatt majd elájult, a ház tisztviselői egy börtönbe kisérték. *)

De alig ért ez fogságába, már a képviselők közül sokan nagy lármával követeltek egy nagyobbszerü áldozatot. Burnet, nemsokára hogy Salisbury püspökévé neveztetett, a megyéje papságához egy pásztori körlevelet intézett, melyben azt az eskü letételére buzditá. Ezen levélben egy oly hely foglaltaték, mely némileg hasonlitott ama röpirat tartalmához, a mely az imént lett lángokra itélve. Volt ugyan a kettő között annyi különbség, a mit egy elfogulatlan és értelmes birálónak okvetlen észre kellett vennie. De az a biróság, a mely elé Burnet vonatott, nem volt sem elfogulatlan, sem értelmes. Hibái sok ellenséget szereztek neki, erényei még többet. Az elégületlen whigek panaszkodtak, hogy nagyon az udvarhoz szít, a magas egyházpártiak, hogy nagyon a dissenterekhez szít; alig is föltehető, hogy egy annyi merészséggel, de oly kevés tapintattal biró em-

*) Bohun: Autobiographia; Alsóházi napló, január 20., 21. 1692/3.

ber, a ki oly szókimondó és igen tevékeny volt, egy hosszu életen át ne gázolja le némely terveit, s ne sértse meg néha érzelmeit még a vele egy véleményüeknek is. Különös gyülöletet ápolt iránta Howe. Howe nem szokta soha, még mikor hivatalban volt is, féken tartani gonosz és csipős nyelvét; legujabban pedig oly módon mozditották el hivatalától, a mely fékezhetetlen dühbe hozta őt. Elbocsáttatása körülményei nem eléggé ismeretesek, de bizonynyal történt valami, a mi kegyetlenül megsebzé az ő szivét. Ha a hir való volna, ő azt képzelte magában, hogy Mária szerelmes lett belé s egy alkalmat, a midőn mint helyettes kamrás volt nála szolgálatot teendő, valamely oly tolakodó lépésre mert felhasználni, melylyel a királyné méltó neheztelését vonta magára. Mindjárt elbocsáttatása után perbe fogatott azért, hogy a felindulás egy perczében valamelyik szolgáját, a királyi palota bensejében, kegyetlenül megverte. El is itéltetett, de kegyelmet nyert; azon idő óta azonban minden alkalommal a legkeserübb személyes gyülöletet tanusitá fejedelmi urnője iránt, valamint férje s mindazok iránt, a kik kegyeikben állottak. Tudva volt, hogy a királyné gyakran tanácskozott Burnettel; Howe ezért fejébe vette, hogy iránta mutatott szigora a Burnet befolyásának tulajdonitandó.*) Most eljött a boszu órája. Hosszu és betanult beszédben a dühös whig — mert mindig annak mutatá magát, — Burnetet ugy festé le, mint a leggonoszabb fajta toryk egyikét. »Törvényt kellene hozni« mondá ő, »azon papok megbüntetésére, a kik az ő szónoklataikba bele vonják a politikát. Korábban azzal akartak

*) Oldmixon. Luttrell Narczisz naplója, nov. dec. 1692. Burnet II. Bohun: Autobiographia.

leigázni bennünket, hogy az örökös uralkodó isteni és elévülhetetlen jogát hirdették. Most ugyan e czélt azzal akarják elérni, hogy minket meghóditott nép gyanánt mutassanak be.« Inditványba hozatott a püspök perbefogatása. Ezen inditványra a ház elnöke egy megdönthetetlen ellenvetéssel felelt. A pásztori levél 1689-ben iratott, s igy az 1690-diki közbocsánat oltalma alatt állott. Egy tag nem átallotta azt viszonozni: »Mitse tesz, csak perbe kell fogni; hadd legyen kénytelen a közbocsánatot a maga részére igénybe venni.« Azonban a képviselők nem igen voltak hajlandók az alsóház méltóságához nem illő ily eljárásra. Valamely élczes azt kiáltotta: »tüzre vele, tüzre vele«;*) s ez a rosz élcz végig futott a sorokon s átalános kaczagást idézett elő. Komolyan inditványba hozatott, a pásztori körlevélnek hóhérkezek által elégettetése. Hosszas heves vita támadt. Mert Burnet olyan ember volt, a kit szintoly forrón szerettek mint gyülöltek. A whigek nagy többsége állhatatosan ragaszkodott hozzá; mig jólelkűsége és nemes érzülete a toryk között is barátokat szerzett neki. A vita két napig tartott. Montague és Finch, a kik egymástól nagyon eltérő nézetüek voltak, a püspök védőiül első sorban jelentek meg. Egy előzetes kérdésnek fölvetésével a kérdés elejtésére tett kisérlet meghiusult. Végre föltétetett tisztán a kérdés; s a pásztori körlevélnek tüzhalálra itéltetését teljes házban egy csekély többség elfogadta. Az igenek százhatvanketten; a nemek száz ötvenöten voltak.**) Az

*) Angolul: »burn it,« a mi a Burnet név hasonló hangzásánál fogva meglehetős szójátékot adott. F.

**) Grey: Debates. Alsóházi napló, jan. 21, 23. 1692/3. Bohun: Autobiographia. Kennet: Vilmos király és Mária királynő élete és országlása.

átalános vélemény, legalább a fővárosban, az volt, hogy Burneten nagy igazságtalanság követtetett el.*)

Ő természettől nem volt nagyon finom érzésü ember; s az életmód, melyet folytatott, nem tette őt finomabb érzésüvé. Számos éven át céltáblául szolgált a theologiai és politikai szenvedélyek harczának. Komoly tudorok anathemát mondtak fölötte, ledér poeták gunyverseket irtak reá, fejedelmek és ministerek cselt vetettek életének, sokáig bujdosó és számüzött volt, a felfödöztetés, kinpadra vonatás, felakasztatás és elnégyeltetés folytonos veszélyeinek kitéve. Mindez, ugy látszék, nem volt nagy hatással reá. Önbizalma daczolt a nevetségessé tétellel, s bátor lelke a veszélyekkel. De lelkiereje ezen alkalommal mégis megtörni látszott. Hogy őt a törvényhozás népszerü fele megbélyegezze mint oly szolgai tanok hirdetőjét, a melyektől még a toryk is elfordulnak, hogy a Filmer kiadójával egy osztályba sorozzák, az mégis sok volt. Mily mélyen meg volt, Burnet illetődve, az több évvel később kitünt, mikor az ő élete és kora története napvilágot látott. Ezen műben ő rendesen igen bőbeszédü személyére vonatkozó minden dolgokban s néha mulatságos őszinteséggel beszéli el saját elkövetett hibáit s azon bajokat, miket e hibák neki szereztek. De az alsóházban az ő pásztori körlevele fölött hozott lealázó határozatot jellemző hallgatással mellőzi.**)

---

*) »Legtöbben sajnálták a püspököt.« Bohun: Autobiographia.

**) Az alsóház határozata igen érzékenyen van megemlitve azon emlékiratokban, melyeket Burnet azon időben irt. »Valami rendkivüli dolognak tetszhetik« mondja ő, »hogy, a ki kora ifjuságomtól kezdve talán a legnagyobb szószolója voltam a közszabad-

A csel, mely Bohunt megrontá, noha nem vált becsületére azoknak, a kik kigondolták, igen fontos és üdvös következményeket vont maga után. Mielőtt a szerencsétlen »licenser« eljárása a parliament birálata alá vonatott, az alsóház szavazás nélkül s ugy látszik minden vita nélkül is kimondá, hogy az a törvény, a mely szerint az irói munkásság előleges birálat (censura) alatt állott, továbbra is érvényben maradjon. De ez a kérdés most egészen más világitásban tünt föl; s a törvény érvényének meghosszabbitása most már nem tekintetett magában értendő dolognak. Bizonyos érzés kezdett ébredezni, igaz, hogy még nem igen széles körökben s nem igen félelmes alakban, a sajtó szabadsága iránt. A fennálló rendszer, ugy mondaték, mind a forgalomra mind a tudományosságra nézve káros. Lehetett-e várni, hogy egy tőkepénzes nagyobb összeget fektessen belé valamely irodalmi vállalatba, vagy hogy egy tudós több évi kutatást, fáradságot forditson arra, ha fennállott azon lehetőség, hogy az utolsó perczben, egy ember szeszélye, gonoszsága, vagy ostobasága az egész vállalatot meghiusitja? S vajon oly kétségtelen-e az, hogy egy törvény, mely ugy az ipar mint a gondolat szabadságát lenyügözi, valóban tesz valamit az állam biztosságának előmozditásához? Nem mutatta-e meg a legujabb tapasztalás, hogy a könyvbiráló maga ő felségeiknek ellensége lehet, vagy, a

---

ságnak valamennyi azon időbeli irók közt, most oly szigoru bánásmódban részesüljek, mint a ki annak legnagyobb ellensége volt. De igaz az, hogy ha a toryk soha sem szenvedhettek engem, a whigek pedig meggyülöltek, mert nem osztoztam nézeteikben és szenvedélyeikben. De mindezek, ugy reménylem, s még ha gonoszabb dolgok várnak is reám, soha sem fognak eltántoritani mérsékelt elveimtől s az átalános szabadság jogos védelmétől. Burnet kézirt. (Harl, 6184.)

mi még roszabb, ügyetlen és gonosz barátja; hogy betilt egy könyvet, a melyből egy példánynak minden házban meg kellene lenni, s viszont készséggel átbocsát egy gúnyiratot, mely arra szolgál, hogy ő felségét népével meggyülöltesse, s mely azt érdemli meg, hogy hóhér keze által égettessék meg? Nyert-e sokat a kormány egy oly irodalmi rendőrség felállításával, mely megvonta az angoloktól azt, hogy a véres körut történetét olvashassák, ellenben cserébe megengedte nekik oly értekezések olvasását, a melyekben Vilmos király és Mária királyné mint hóditók iratnak le?

Azon időben ritkán adtak be kérvényt valamely törvény ellen olyan egyének, a kik közvetlen nem voltak általa érdekelve. A könyvbirálat ellen tehát csakis a könyvárusok, könyvkötők és nyomdászok, adtak be kérvényeket.*) De azon nézetek, melyeket tolmácsoltak, bizonnyal nem csak az ő köreikre szoritkoztak.

A törvény, melynek hatálya lejáróban volt, nyolcz évig állott fenn. Most csak két évre hosszabbitották azt meg. Az alsóház naplójának egy bevezetéséből, mely, fájdalom, meg van csonkitva, az tünik ki, hogy valamely szavazás volt a tárgyban, de hogy mi fölött, az iránt teljes homályban maradunk. A szavazatok aránya volt kilenczven nyolczvan ellenében. A felsőházban, teljes összhangzásban azzal, a mit ötven évvel korábban Milton mondott s tőle most Blount elorzott, az inditványoztatott, hogy a könyvbiráló hatósága alól minden olyan munka, a melyen a szerző vagy kiadó neve ki van téve, kivétessék. Ezen módositvány elvettetett; s a bill keresztülment, de tizenegy peer külön szavazatot irt alá, a melyben azon nézetöknek

*) Alsóházi napló, febr. 27. 1692/3. Felsőh. n. marcz. 4.

adtak kifejezést, miszerint a köznek nem állhat érdekében, hogy minden tudás és minden hiteles értesülés egy fizetett s talán tudatlan censor önkényétől tétessék függővé. Ezen tiltakozók közt voltak Halifax, Shrewsbury és Mulgrave. Különböző politikai pártokhoz tartozó, de egyaránt kitünő irodalmi tehetségek. Sajnálni lehet, hogy Tillotson és Burnet nevei nincsenek köztük, noha mind a ketten ott voltak azon nap. Dorset nem volt jelen.*)

Blount, a kinek erőlködései és cselszövényei folytán keletkezett a censura elleni izgalom, nem érhette meg ez izgalom sikerét. Noha nem volt már fiatal, őrült szenvedély ragadta meg elhunyt nejének nővére iránt. Sokáig hiába fáradozott azon, hogy őt leendő házasságuk törvényes voltáról meggyőzze, végre, akár életunalomból, akár azon reményben, hogy szivét meginditja, oly sebet ejtett magán, melyben hosszas sinlődés után meghalt. Sokáig fenmaradt emléke mint istenkáromlóé és öngyilkosé. A nagy szolgálat ellenben, melyet habár igen erkölcstelen és becstelen utakon hazájának tett, említésre is alig tartatott érdemesnek.**)

---

*) Felsőh. n. marcz. 8. 1692|3.

**) A Biographica Britannica Blountról szóló czikkében, ez mint a sajtó felszabadításának fő eszközlője magasztaltatik. De az iró nagyon hiányosan lehetett a tényekről értesülve.

Csodálatos, hogy Blount halála körülményei oly homályban maradtak. Az, hogy saját kezével sebzé meg magát, és sokáig sinlődött, kétségtelen tény. Közönségesen ugy beszélték, hogy meglőtte magát; s Luttrell Narcisz ezt azon időben, naplójába is bejegyzé. De másrészt Pope, a kinek legjobb alkalma volt tökéletes értesülést nyerhetni, azt állitja, hogy »Blount szerelmes levén egy közel rokonába s tőle visszautasittatván, oly czélból, hogy magát kivégezze, megszúrta a karját, s ennek következtében valósággal meg is halt.«

Ezen munkás és eseménydus ülésszak utólján a ház figyelmét Irland állapota vette igénybe. Ezen királyság kormánya a Limerick bevételét követő öt hónapon át, rendezetlen maradt. Csak, miután a Sarsfieldhez ragaszkodó ir csapatok Francziaországba áteveztek, azon csapatok pedig a melyek inkább akartak itthon maradni, szétoszoltak, adta ki végre Vilmos azon proclamatióját, melyben a polgárháborunak befejezése ünnepélyesen kihirdettetett. A vezérek nélkül hagyott, lefegyverzett és szervezetlen benszülöttek ellenséges indulatától, egyes alkalmi rablásokat s gyilkosságokat leszámitva, most már mitsem lehetett tartani. De az irek harczi riadója még alig némult el, midőn viszont már az angoloké kezdett hallatszani. Nehány hónapig Conningsby állt a közigazgatás élén. Ő csakhamar tökéletesen meggyülöltette magát az uralkodó osztálynál. Elvtelen ember volt, pénzvágyában telhetetlen; s oly állásba jutott, a melyben egy elvtelen ember igen sok pénzt szerezhetett magának. Roppant összegek, s a hadi szerelvények nagy mennyisége szállittatott át Angliából. Irlandban nagymérvü elkobzások voltak. A kapzsi kormányzónak minden nap volt alkalma sikkasztásra és zsarolásra; s ezen alkalmakat ő minden habozás és szégyen nélkül használta föl. De nem ez volt, a gyarmatosok véleménye szerint, a legnagyobb hibája. Megbocsátották volna kapzsiságát, de nem tudták megbocsátani a legyőzött és iga alá hajtott ellenségeik iránt tanusitott elnézését. Ezen elnézés mindössze is annyiból állott, hogy

Jegyzet a szatirák epilogjához. Warburton, a ki előbb a Dunciad hősei közt, utóbb kora legkitünőbb irói közt élt, tudhatta az igazat; ő pedig, hallgatásával erősiti meg Pope állitását. Gildon költeménye barátja halálára mind a kétféle körülményre alkalmazható.

jobban szerette a pénzt, mintsem gyülölte a pápistákat, s hogy hajlandó volt bizonyos magas árért az elnyomott osztály fölött kissé enyhiteni a büntető igazság súlyát. Szerencsétlenségre, az uralkodó kisebb szám, a harcz sajgó fájdalmai s az uj győzelem ittassága alatt a leigázott többséget csak egy marha csapatnak, vagyis inkább farkasoknak nézte. Az ember az alsóbbrendü állatoktól megtagadja azon jogokat, a melyek az ő saját jólétével ellenkeznének; s miként az ember átalában az alsóbbrendü állatokkal szokott elbánni, akkép hitte magát hasonló bánásmódra jogositva a római katholikusok irányában egy cromwellpárti. Coningsby ennélfogva sokkal nagyobb megszólásnak tette ki magát egykét jótettével, mint számos rosz tetteivel. A lárma ellene oly nagy volt, hogy el kelle őt mozditni; s Sidney jött át egy királyi helytartó teljhatalmával, hogy Dublinben országgyülést tartson.*)

De Sidney szelid lelkülete és kegyessége nem volt a kivánt békéltető hatással. Ugy látszik, hogy nem kapott jogtalan nyereményen. De nem tartá vissza erős kézzel az alárendelt hivatalnokokat, a kiket Coningsby példája és buzditása rátanitott, hogy a közönséget kirabolják s jó szolgálataikat pénzért árulgassák. Az uj alkirály oly kemény jellemü sem volt, hogy a benszülött aristocratia

*) A Coningsby elleni panaszok megláthatók az angol parliament mindkét házának naplóiban. Ezen panaszokat, egy negyed század mulva, versekbe szedte Prior, a kivel Coningsby nagyon dölyfösen és keményen bánt. (A versek melyekben az akkori utczai balladák stilje van utánozva, forditásban érdeköket veszitenék. Kicsi királynak, Hibernia Nerogának neveztetik, kinek sok vétkét a katholikusok iránt tanusitott jóindulata tetézi be. T.)

gyengéi iránt elnézéssel ne viseltetett volna. Ennélfogva az angol gyarmatosok előtt csakhamar gyanussá és gyűlöltté tette magát. Első ténye az átalános választások elrendelése volt. A római katholikusok minden helyhatósági testületből ki voltak zárva, de még semmi törvény nem tiltá el őket a megyei jogok élvezetétől. Hihető azonban, hogy a választásra egyetlen egy római katholikus se mert elmenni. A választott képviselők, csekély kivétellel, az enniskilleni és londonderryi szellemtől voltak áthatva, a mely szellem igen hősies volt ugyan a balsors és veszély napjaiban, de többnyire igen kegyetlen és elnyomó a hatalom és boldogulás időszakában. Ők gyülölték a limericki polgári egyességet, s nagyon fel voltak ingerülve mikor megtudták, hogy a lordhelytartó ama gyülöletes egyesség jóváhagyását várja tőlük, egy oly egyességét, mely megengedi a bálványimádó miséket, s mely eltiltja a protestánsokat attól, hogy pápista szomszédjaikat, az ellenök a háboru alatt szenvedett bántalmakért inditandó perekkel tönkre tegyék.*)

October ötödikén 1692. a parliament Dublinban a Chichester houseban egybegyült. Nagyban különbözött azon gyüléstől, mely 1689-ben viselé e czimet. Azon főurak közül alig egy, alsóházi tag pedig egy sem volt látható, a kik a Kings Innben üléseztek. Az O'-k és Mac-ok seregét, a sziget régi fejedelmeinek utódait, oly nevek váltották föl, a melyek szász eredetre mutattak. A gyülésben csak egy O' volt, a ki megtagadta atyái hitét, s csak három Mac, a kik nyilván Skócziából vándoroltak be s hihetőleg protestansok voltak.

---

*) Jelentés az irlandi parliament üléseiről 1692. London, 1693.

Az igy összealkotott parliamentnek akkor kevesebb hatalma volt mint a jamaikai, vagy virginai nemzeti gyülésnek. Nem csak a Dublinban ülésező törvényhozó testület volt a Westminsterben ülésező törvényhozó testületnek egészen alárendelve, de a tizenötödik században egy törvény is hozatott Poynings királyi helytartó alatt, s az ő nevét is viselé, mely szerint semmi oly törvényjavaslatot, mely nem birta az angol titkos tanács előleges jóváhagyását, az irlandi parliament bármelyik háza elé terjeszteni nem volt szabad, és hogy az ily módon készült és jóváhagyott billeket vagy el kell minden változtatás nélkül fogadni, vagy egyszerüen visszavetni.*)

A gyülés az anyaország felsőbbségének egy ünnepélyes elismerésével nyittatott meg. Az alsóház felolvastatta jegyzője által azon angol törvényt, mely őket a hűségi eskü letételére s a transsubstantiatio elleni nyilatkozat aláirására kötelezé. Felolvastatván a törvény, azonnal hozzá fogtak, hogy annak engedelmeskedjenek. Aztán feliratot intéztek a királyhoz, melyben a legmelegebb hálájoknak és ragaszkodásuknak adtak kifejezést. Két tagot, a kik a zavarok alatt a protestans hittől és az angol érdekektől hütlenül elpártoltak, kirekesztettek. Serényen megszavaztak oly pénzajánlatokat, a melyek egy hosszas rabló háboru alatt feldult ország segédforrásaihoz mérve igen bőkezüeknek mondhatók. De e telepitési törvényt megerősitő billt nagyon kedvezőnek taállták a benszülött gentry érdekeire nézve, s nem lehetvén azt módositani, egyszerüen elejtették. A ház egy teljes bizottságban kijelenté,

*) A Poynings Act. 10. H. 4. fej. Megerősité azt egy ujabb törvény, 3. és 4. V. és M 4. f.

hogy az irek iránt a boynei ütközet után tanusitott menthetetlen elnézés volt egyik fő oka az ország nyomorának. Egy sérelmi bizottság naponta ülésezett tizenegy órától estig; s tárgyalásainak menete nagy nyugtalanságba ejté a várat. Sok eseteit hozták napfényre a durva megvesztegetésnek és csalásoknak magas rangu hivatalnokok köréből, valamint sok eseteit az elnyomott nép iránti vélt bünös elnézésnek. A pápistákat befogadták volt a hadseregbe, a pápistáknak még lőfegyvert is adtak, egy harmadiknak megengedték, hogy jó lova legyen; egy negyediket megvédtek valamely protestáns ellen, a ki a zavaros időkben szenvedett bántalmakért pert akart ellene inditani. A királyi helytartó, miután jóformán annyi pénzt már felszedett, a mennyire körülbelől számot tarthatott, véget vetett ezen gyülöletes zaklatásoknak. Jól tudta azonban, hogy ha azért keveredik czivódásba a parliamenttel, mert ez vagy a pápistákkal vagy a sikkasztókkal szigoruan akar elbánni, őt Angliában nem igen fogják támogatni. Ürügyet keresett tehát, s szerencsére talált is. Az alsóház egy határozatot hozott, melyet némi tetszetőséggel mint a Poyningsféle törvénynyel összeférhetlent lehetett bemutatni. De ha valami ama nagy alaptörvény megszegéséhez hasonlitott, az ellen könnyü volt a sz. György csatorna tulsó felén nagy visszatetszést kelteni. Az alkirály észrevette ezen előnyt, s nyomban felhasználta azt. Elment a felsőházba Chichesterhouseba, meghivatá az alsóházat, szigoru beszéddel megfeddé azt, szemére vetve, hogy az anyaország jogait hütlenül és hálátlanul megsértette, s ezzel az ülést bezárta.*)

*) Ezen ülésszak történetét az irlandi felső- és alsóház naplóiból, s az ir parliament tagoknak az angol felső- és alsóházhoz irt

Az igy megleczkézettek nagy boszusággal távoztak. A vád, mely őket illette, igazságtalan volt. Ők erős ragaszkodással és hűséggel csüggtek a hazán, a melyből származtak, s bizalommal várták sérelmeik orvoslását ama felsőbb parliamenttől. Többen közülök Londonba mentek, hogy igazolják magukat s bevádolják a helytartót. Hosszas és figyelmes kihallgattatásban részesültek mind a felső mind az alsóházban s felhivattak, hogy a szóval előadottakat irásba foglalva nyujtsák be. A kérvényzők alázatos beszéde s az elleni tiltakozásaik, mintha valaha a Poyningstörvény megsértését vagy Anglia felsőbbségének kétségbevonását vették volna czélba, a Sidney vádjainak benyomását egészen eltörölték. Mind a két ház Irland állapotára vonatkozó feliratot intézett a királyhoz. Senkit névszerint nem vádoltak, de kifejezték azon meggyőződésüket, hogy a közönség kiraboltatott, s hogy a római katholikusok nem igazolható gyengéd bánásmódban részesültek. Vilmos pedig a válaszleiratban megigéré, hogy a mi hiba elkövettetett, helyre fog hozatni. Barátját Sidneyt visszahivta s az alkirályi méltóság elvesztéséért a táborszernagy nyereséges hivatalával kárpótolta. Irland kormányzásával egy időre az ország főbirái bizattak meg, a kik között első volt

---

jelentéseiből, valamint egy röpiratból is vettem, melynek czime: Rövid elbeszélése az irlandi parliament üléseinek 1692, London 1693. Burnet, ugy vélném, tökéletesen jól fogta föl a viszályt. II. 118. »Az irlandi angolok azt hitték, hogy a kormány nagyon kedvez az ireknek, némelyek azt megvesztegetésnek tulajdonitják, mig mások ugy tartják, hogy az szükséges az ő megvédésök végett az őket gyülölő és üldözni vágyó angolok ellen ... Nagy panaszok voltak ennélfogva a rosz kormányzat ellen, különösen az adóbehajtás, a sereg zsoldja és élelmi szerei kisz olgáltatása iránt.

sir Capel Henrik, egy buzgó whig, a ki nem igen volt hajlandó valami nagy kegyességre a pápisták iránt.

A parliament elnapolási ideje már vége felé járt; s a hároméves bill sorsa még eldöntetlen volt. A legügyesb ministerek némelyike a billt igen jónak találta; s hihető, hogy ha rosznak találták volna is, nem igen javasolták volna uroknak, hogy azt visszavesse. Mindamellett nem lehetett kiverni lelkéből azt a gondolatot, hogy az engedékenység e kérdésben komolyan veszélyeztetni fogja tekintélyét. Nem nyugodva meg rendes tanácsadói véleményében, elküldé Portlandet sir Temple Vilmoshoz, hogy annak véleményét is kikérdezze. Ennek a lakását környező vidék majdnem egy vadon volt. Több éven át azzal mulatta magát, hogy a pusztaságon olyat teremtsen, a mit ama hollandi polgármesterek, kiknek társaságában élete legszebb éveit töltè, egy földi paradicsomnak néztek volna. Remetelakát néha megtisztelte látogatásával a király, a ki gyermekkora óta ismerte és tisztelte a hármasszövetség alapitóját, s a kit nagyon megörvendeztetett az, hogy Surrey bozótja és vadfüvei közepett egy olyan pontot találhatott, mely akár Hollandiának lehetett volna egy része, egyenes vonalu csatornát, siklapot, lenyesett fák sorait, négyszögü virágágyakat és cserépnövényeket.

Portland tehát fölkeresé e rejtett lakhelyet s tanácsot kért az orákulumtól. Temple határozottan a mellett volt, hogy a billt át kell ereszteni. Tartott azonban attól, hogy azon indokokat, mik e nézetben vezérelték, Portland nem fogja elég hiven a királynak elmondhatni, mert Portland ugyan szintoly vitéz katona mint igaz barát volt, a ki nem megvetendő természeti tulajdonokkal s a közigazgatás némely ágaiban nagy tapasztalással is birt, de Anglia tör-

ténetéről, alkotmányáról csak hézagos ismeretei voltak. Sir Vilmos egészségi állapota nem engedé meg, hogy maga elmehessen Kensingtonbe, elküldé tehát oda az ő titkárát. Ez egy huszonnégy vagy öt éves szegény ifju tudós volt, a kinek egyszerü öltözete és kevesetmondó külseje alatt némely oly kitünő lelki tulajdonok rejlettek, a minők csak ritkán adományoztatnak ember fiának; a megészlelés ritka képessége, ragyogó elmésség, élczes ötletek, oly gyengéd kedélyesség, melyen bizonyos komoly keserüség vonult át, és sajátságos tiszta, férfias beható ékesszólás. Ezen ifju embert Swift Jonathánnak hivták. Irlandban született ugyan, de nagy megbántásnak vette volna, ha őt irlandinak nevezik. Tiszta angol vér volt, s ama sziget eredeti népét, a mely között az első levegőt szivta, egy idegen és szolga fajnak nézte. Az utolsó kormány alatt a dublini egyetemen végzett, de ott csak szabályellenes magaviseletével tünt föl s nehezen tudta elnyerni a tudorságot. A forradalom idejében ő is, a gyarmatos fiuk ezreivel együtt, Tyrconnel zsarnoksága elől az anyaországba menekült s szerencsésnek érzé magát, hogy Moor Parkban menedéket találhatott.*) Ezen menhelyet azonban drágán kelle megfizetnie. Szolgálatait szabad tartáson kivül évi husz fonttal bőven megfizetni vélték. A második asztalnál evett. Néha napján, ha nem lehetett jobb társaságot kapni, meghivták, hogy gazdájával kártyázzon; s ily alkalmakkor sir Vilmos nagylelküen egy kis ezüstpénzzel szokta megajándékozni, hogy azzal a játékot megkezdhesse.**) A szegény deák nem

*) Swift származására s korábbi életére nézve l. az általa irt adomákat.

**) Napló Stellához.

merte volna valamely jó családbeli nőre vetni szemét; de, mikor már pappá lett, az azon nemzedékbeli papok szokása szerint, egy szép kis szobalánynak kezdett udvarolni, a ki a cselédszobának főékessége volt, s a kinek neve egy szomoru és titokteljes történetben elválhatlanul össze lett kötve az övével.

Sok évvel később Swift leirta, hogy mit érzett ezen az udvarhoz tett utja alatt. Ugy látszik, a sors csapásai és lealáztatások alatt kedélye le volt akkor verve s szinte megtörve. Urával, a mennyire a fönmaradt bizonyitékok után itélhetünk, egy inas, vagyis inkább egy koldus hangján szokott volt beszélni.*) A gazdának egy kemény szava vagy egy hideg tekintete elegendő volt arra, hogy a szolgát több napon át szerencsétlenné tegye.**) De ezen meghunnyászkodása csak egy elfogott, ketreczbe zárt, kiéheztetett tigris meghunnyászkodása volt, a ki kénytelen magát annak, a ki eteti, alávetni. Az alázatos cseléd a legbüszkébb szivü, legbecsvágyóbb, legboszuállóbb és legzsarnokabb ember volt. S most végre egy nagy egy határtalan jövő kilátása nyilt meg előtte. Vilmos őt már egy keveset ismerte. Moor Parkban néha a földeken kisérte a királyt, mikor a házi gazdát karszékéhez kötötte a köszvény. Ő felsége oly leereszkedő volt iránta, hogy megtanitá őt, mikép kell a spárgát hollandi mód szerint elkésziteni és megenni, s azt kérdé tőle, nem volna-e kedve egy lovas ezredbe kapitánynak beállani. De most először álla az ifju ember a király előtt mint annak tanácsadója. Bebocsátották a király magánszobájába, átadta Temple egy levelét, s azon indo-

*) L. Swift levelét Templehez okt. 6. 1694.

**) Napló Stellához.

kokat, mik a levélben foglaltattak kivonatban s kétségkivül nagyon világosan és ügyesen adá szóval is elő. Nincs semmi ok, mondá ő, azon föltevésre, hogy a rövid ideig tartó parliamentek hajlandóbbak legyenek a korona jogkörébe vágni, semmint a hosszu parliamentek. S csakugyan az a parliament, a mely egy előző nemzedék alatt, háborut izent a királynak, fogolylyá tette azt, börtönbe zárta, bíróság elé és vérpadra hurczolta, az a mi évlapjainkon kiválólag a hosszu parliament neve alatt ismeretes. Ama szerencsétlen események soha sem érték volna az országot, ha nem létezik egy szerencsétlen törvény, mely ama gyülekezetet a feloszlatás ellen biztositá.*) Meg kell vallani, hogy van valami hamis ezen okoskodásban, a mit Vilmosnál kevesbbé ravasz ember is észrevehetett. Mert, ha a királyi hatalomnak egy megszoritása károsnak bizonyult, abból nem következik, hogy egy más megszoritása üdvös legyen. Abból, hogy egy fejedelem tönkre ment, mert nem tudott egy ellenséges parliamenttel boldogulni, még semmikép se lehet azt következtetni, hogy egy másik fejedelem nem fog tönkre menni azért, mert kénytelen lesz egy hozzá ragaszkodó parliamentet elbocsátani. A követ, nagy fájdalmára, érvelésével nem birta megingatni elhatározásában a királyt. Marczius tizennegyedikén a képviselőház a felsőházba hivatott, a hároméves parliamentről szóló bill czime felolvastatván, ősi szokás szerint, tudtul adatott, hogy a király és a királyné ezt a kérdést fontolóra veendik. Ezzel az országgyülés elnapoltatott.

Mindjárt az elnapolás után Vilmos a szárazföldre indult. Elmenetele előtt egykét fontos változtatást kellett

*) Swift adomái.

tennie. El volt határozva, hogy Nottinghamet el nem bocsátja, a kinek hűsége, az angol államférfiak e ritka tulajdona, oly méltán birta az ő teljes bizalmát. Ugy, de ha Nottingham államtitkár marad, teljes lehetetlen volt Russelt a tengeren alkalmazni. Russelt, noha nagyon meg volt bántódva, rábirták, egy igen jövedelmes állásnak a királyi udvartartásnál elfogadására; két tengerésztiszt pedig, mindkettő igen kitünő e szakmában, Killegrew és Delawal az admiralitási bizottságba jött s a csatornai hajóhad vezényletével bizattak meg.*) E rendezés nagy visszatetszést szült a whigeknél, mert Killegrew és Delawal nyilván toryk voltak s még abban a gyanuban is állottak, hogy jakabpártiak. De más kineveztetések megmutatták, hogy a király egyenlő mértékkel akar mérni a két pártnak. Nottingham, egy évig, egymaga volt az államtitkár. Most egy társat kapott, a kivel meglehetős kényelmetlenül érezhette magát, Trenchard János személyében. Trenchard a whigpárt legszélső árnyalatához tartozott. Tauntoni ember volt, s azon szellemtől áthatva, mely két nemzedéken át, különösen jellemzé a tauntoniakat. A pápaégetés és a protestáns csép napjaiban, egyike volt a hires zöld szalagos club tagjainak, több zajos parliamentben tevékeny részt vett, első hozta inditványba az Exclusion-billt, mélyen be volt vonva az ellenzék főnökeinek összeesküvéseibe, a szárazföldre menekült, sokáig élt számkivetésben s az 1688-diki közbocsánatkor a név szerint kivettek közt volt. Noha élete folyása mindig viharos volt, természettől szelid lelkülettel volt megáldva, de szoros összeköttetésekbe állott oly emberekkel, a kiknek sokkal erősebb szenvedélyeik

*) London Gazette, marcz. 27. 1693.

voltak mint az övéi. Nőül vette ama Speke Hugo nővérét, a ki a leggonoszabb és legálnokabb libeller volt, mindazok között, a kik valaha szégyent hoztak az alkotmányos szabadság ügyére. Smith Aron, a kincstár ügyvéde, a ki sajátságos módon tudta magában a fanatikus és a rabulista jelleget egyesiteni, nagy befolyást gyakorolt az uj államtitkárra, a kivel tiz évvel azelőtt, a »Rózsá«-nál lázadási terveket koholgatott. Miért tették épen Trenchardot elébe annyi más jelesebb és magasb rangu embernek egy oly fő méltóságu és fontosságu polczon, azt nehéz volna megmondani. Ugy látszik azonban, hogy noha egy államtitkár czimét viselte és fizetését huzta, az állam fontosabb titkai nem igen bizattak reá, s tényleg alig volt több mint a rendőrség főnöke, a kinek az engedély nélkül kijött munkák iróira és kiadóira kellett leskelődni, vagy a nemesküvő gyülekezetek papjaira és a felségárulási hajlamu kocsmák látogatóira.*)

Egy időben egy másik sokkal kiválóbb jellemü whig is hivatott meg, még pedig sokkal kiválóbb helyre a kormányzathoz. A nagypecsét már négy év óta bizottságilag kezeltetett. Meynard visszalépte óta, a korlátnoki törvényszék nem igen nagy tiszteletben állott. Trevor, a ki a bizottságban első volt, nem volt tehetség és tudomány nélkül, de becsületessége ellen méltán némi kifogások tétettek. Mint a képviselőház elnöke, az év legsürgősebb részében négy vagy öt hónapon át e teendőivel levén elfoglalva, lehetetlen lett volna birói tisztében sikeresen járnia el. Minden fél panaszkodott, hogy véghetetlen sok időig kell

*) Burnet II. Onslow speaker jegyzete. Sprat: hű leirása a borzasztó összeesküvésnek. Trenchardhoz egy levél, 1694.

egy itéletre várnia, s hogy ha végre megkapja is, ritkán áll meg az a fölebbvitelnél. Az alatt nem volt oly szorgalmas igazságügyér, sem oly magasb állásu államtisztviselő, a kinek körébe tartozott volna a birák, a korona-ügyészek és a békebirák kineveztetését a király elé terjeszteni.*) Tudva volt, hogy Vilmos a dolgok ez állását restelé; s több hónapig szárnyalt a hire, hogy egy országbiró vagy egy főkorlátnok fogna nem sokára kineveztetni.**) Leginkább Nottingham nevét emlegették. De azon okok, melyek 1689-ben a nagy pecsét elfogadásától visszatartották őt, most még nagyobb mérvben fönállottak. Végre Vilmos választása Somersre esett.

Somers még csak negyvenkettedik évében volt; s még öt éve volt csak, hogy a világ az ő tehetségeit, a püspökök perbefogatása alkalmával, fölismeré. Attól fogva hire nőttön nőtt. Sem a törvényszéki, sem a parliamenti ékesszólás terén nem volt hozzá fogható. Nyilvános élete következetes volta a whigek osztatlan bizalmát szerezte meg neki, mig nyájas modora a torykat engesztelé ki vele. Nem minden ellenkezés nélkül cserélte föl helyét egy gyülésben, a melyben oly roppant befolyással birt, egy másik gyülésben oly helylyel, a melyen neki szükségkép hallgatnia kelle. Az ő nagy gyakorlata csak ujabb keltü volt. Tudománya csekély. Nem állván módjában egy örökös czimnek fényét föntartani, ha elfogadja a neki felajánlott magas méltóságot, nehány évig a felsőházban az elnökséget kénytelen vinni a nélkül, hogy a vitatkozásokban részt vegyen

*) Burnet II.

**) Ezen hirek többször meg vannak emlitve Luttrell Narcisz naplójában.

Mások azonban ugy vélekedtek, hogy ő hasznosabb szolgálatokat teend a törvénykezés élén, semmint a whig párt élén. Meghivták Kensingtonbe s a titkos tanács ülésébe szólitották. A király nevében Caermarthen szólt. »Sir John,« mondá ő, »szükségessé vált a közügy érdekében, hogy ön e terhet magára vállalja; s ő felsége megbizott engem annak kijelentésével, hogy semmi mentséget nem fogad el.« Somers meghajolt. Átadatott neki a nagy pecsét oly pátens kiséretében, a mely hivatalba lépése napjától kétezer font évi fizetésre jogositá; s nyomban föl is eskették, mint a titkostanács tagját és pecsétőrt. *)

A lapok, a közigazgatásban tett e változtatásokkal egyetemben, a király elutazását is hirül hozák. Marczius huszonnegyedikén ment át Hollandba.

Rendeletet hagyott hátra, hogy Skóczia rendei, több mint harmadfél évi szünetelés után, ismét egybehivassanak. Hamilton, a ki több hónapon át visszahuzódva élt, Melville bukása óta kibékült az udvarral, s most kilépett visszavonultságából, hogy mint királyi főbiztos foglalja el a Holyrood-houseot. Egy skót államtitkárnak mindig a király oldala mellett kellett lennie. A »Master of Stair« tehát átment a szárazföldre. Kartársának Johnstonenak, a ki a koronának Edinburghban volt fő képviselője, meghagyatott, hogy folytonos levelezésben álljon Castrairssel, a ki Vilmost soha sem hagyta el. **)

Azt kelle természetesen következtetni, hogy igen zajos gyülés lesz. A parliament ugyanazon parliament volt, mely 1689-ben, túlnyomó többséggel hozta meg mindazon hatá-

*) London Gazette marcz. 27. 1693. Luttrell Narcisz naplója.
**) Burnet II. Castrairs kéziratai.

rozatokat, melyeket a club diktált, az tagadta meg a segélypénzeket, számüzte a korona tanácsosait, bezárta a törvényszékeket, s ugy látszott mintha Skóciát egy oligarchák köztársaságává akarná változtatni. 1690-ben a rendek jobb hangulatban voltak. De még 1690-ben is az ország egyházkormányzati politikája jött szőnyegre, nem nagy figyelemre méltatták azt, a mi a király akarata volt. Eltörölték a kegyuri jogot, szentesitették a püspöki papok kituszkolását; s megtagadták egy türelmi törvény elfogadását. Valószinünek látszott, hogy szintoly nehézkesek lesznek megint, ha vallásügyi kérdések terjesztetnek elébök; s ilynemü kérdések, fájdalom, elkerülhetetlenek valának.

A szünetelés ideje alatt Vilmos megpróbálta a közzsinati gyülést rábeszélni, hogy az egyház kebelébe fogadja be azon lelkészeket, a kik a hittételeket aláirnák s a synodusok felsőbbségét elismernék. De törekvése hasztalan volt; miért is a gyülést a királyi biztos eloszlatta. Szerencsétlenségre az a törvény, a mely a presbyteri egyházkormányzatot megállapitotta, nem határozta meg a királyi hatalomnak egyházi ügyekben való korlátait. Mihelyt tehát kihirdettetett a feloszlató rendelet, a »moderator« (előlülő) szót kért. Tudtára adaték, hogy már csak mint magán ember beszélhet. Mint magánember kérte meghallgattatását, s testvérei nevében tiltakozott a királyi parancs ellen. Az egyház tisztviselőinek, ugy mondá ő, az ő ügyeikben való gyülekezési és tanácskozási joguk az ő isteni főnöküktől származik, s nem függ a világi kormányzók akaratától. Testvérei mind felállottak, s helyeslő morajjal jelentették ki egyetértésöket azzal, a mit elnökük mondott. Mielőtt

szétmentek volna, napot határoztak a legközelebbi egybejövetelre. *)

Ez ugyan igen távolra esett; s mikorra elérkezett, sem papok, sem előljárók nem jöttek meg, mert a legmérészebbek is visszariadtak a polgári hatósággal való teljes szakitástól. De, habár nem volt is az egyház és az államkormány nyilt háboruban egymással, mégis idegenek, bizalmatlanok s féltékenyek lettek egymás iránt. Mikor az ország rendei egybegyültek, még semmi lépés sem tétetett kiengesztelésökre; s nagyon bizonytalan volt, melyik részre fognak az ország rendei állani.

E csodálatos parliament eljárása, majdnem mindegyik ülésében, meghazudtolá a politikusok baljóslatait. Egykor minden senatus legnehézkesebbike volt. Most a leghajlékonyabbá vált. Pedig a régi emberek voltak együtt a régi csarnokban. Mind ott voltak a club leglármásabb emberei, az egy Montgomery kivételével, a ki inségben és tört szivvel készült meghalni egy gunyhóban, távol szülőföldétől. Ott volt az alakos Ross, ott a csalfa Annandale. Ott volt sir Hume Patrik, nem rég neveztetve ki peerré s attól fogva Polwarth lordnak czimezendő, de most is oly ékesen szóló, mint mikor véget nem érő beszédeivel és értekezéseivel az Argyle expeditióját tönkre tette. De az egész gyülés szelleme merőben megváltozott. A tagok mély tisztelettel hallgatták a királyi leiratot, s hódolatteljes és meleg hangon válaszoltak reá. Száznegyvenezer fontnyi rendkivüli segélyt ajánlottak föl a koronának. A jakobiták ellen szi-

*) A skót egyház 1692-diki közzsinatának tárgyalási jegyzéke, a gyülés jegyzője által. Ezen érdekes irat először 1852-ben nyomatott ki.

goru törvények hozattak. Egyházi ügyekben a törvényhozás olyan erastiánus (az államhatalomnak kedvező) volt, mint Vilmos csak kívánhatta. Keresztül ment egy törvény, mely az államegyház papjait arra kötelezé, hogy ő felségeiknek hűséget esküdjenek, s a közzsinatot oda utasitá, hogy az egyház közösségébe a még ki nem mozdult episcopális papokat, a mennyiben kijelentenék, hogy a presbyteri tanokhoz és fegyelemhez készek alkalmazkodni, fogadják vissza.*) Sőt annyira mentek hizelgésben a rendek, hogy alázatosan fölkérték ő felségét, miszerint az ő kedvencz Portlandjét skót peerséggel ruházná föl. Ez volt tényleg az ő legnagyobb kérelmök. Egyetlen egy sérelem orvoslásáért sem folyamodtak. Megelégedtek általános kifejezésekben czélozni némely létező visszaélésekre, melyek orvoslást kivánnak, s melyek iránt ő felsége saját ministerei, a királyi biztos és az államtitkár utján nyerhet bővebb értesülést.**)

Volt egy tárgy, a melyet csodálni lehet, hogy bár a legszolgaibb skót országgyülés is hallgatással mellőzhetett. Több mint egy év folyt le a glencoei mészárlás óta; s méltán lehetett várni, hogy az egész gyülés, peerek, megyei követek, városi megbizottak egyhangulag fogják ama nagy bűntett legszigorubb megvizsgálását követelni. Bizonyos mégis az, hogy vizsgálatot egyetlen egy hang sem kivánt. A gael clanok állapota ugyan tárgyalás alá vétetett. Egy törvényt hoztak a skót felföld határán divatos rablások és kihágások sikeresb elnyomására; s a törvényben különös intézkedés foglaltatott a Mac Callum More örökös biráskodási jogának biztositására. De sem a rendek nyilvános

*) Skót parliam. Act. jun. 12. 1693.

**) Skót parliam. Act. jun. 15. 1693.

üléseinek jegyzőkönyveiből, sem a Johnstone által Castrairshez küldött rendes jelentésekből nem tünik ki, hogy csak egy szónok is előhozta volna a Mac Jan és vérsége szomoru esetét. *) Ezen különös hallgatás csak azzal magyarázható meg, hogy a Skóczia fővárosában egybegyült államférfiak se nem tudtak sokat róla, se nem törődtek sokat egy celta rabló törzs sorsával. Az elnyomott clanok, nyögve a mindenható Campbellek igáját, s nem igen szokva az ország alkotmányos hatóságaitól várni óltalmat vagy sérelmeik orvoslását, semmi kérvénynyel nem alkalmatlankodtak a rendeknek. A mészárlás történetét elmesélgették a kávéházakban, s a legkülönbözőbb módokon adták azt vissza. Legujabban, London titkos nyomdáiban jött ki egy-két könyv, melyben a való nagyon is hiven mondatott el. De ezen könyveket nem lehetett nyilván árulni. Nem viselték valamely felelős szerző nevét. A jakobita irók tömegben véve, nagyon roszlelküek s igazságra nem sokat

*) A Castrairs-féle kéziratok kiadója bármely oknál fogva nyilván el akarta titkolni ezt a nagyon szembetünő igazságot. Ennélfogva Johnstone némely levelében bevezető jegyzeteket irt, a melyek a vigyázatlan olvasót könnyen félre vezethetik. Például, Johnstone april 18-án, mielőtt tudva lett volna, hogy az ülés oly zajtalan lesz, azt irja Castrairsnek: »Minden mesterfogást felhasználtak s használnak még, hogy zavart csináljanak.« A kiadó e levél tartalmát ilykép világositja meg: »Mesterfogások a glencoei ügyre vonatkozó zavarok előidézésében.« Ismét Johnstone, több héttel később irt egy levelében panaszkodik, hogy a rendek bőkezüsége és engedékenysége nem talált elég méltánylásra. »Semmi se történik,« ugymond, »a parliament megörvendeztetésére, értem, hogy semmi olyas, a mit örvendetes dolognak vehetne.« A kiadó e levél tartalmát igy magyarázza: »Panaszkodik, hogy a parliamentet nem akarják megörvendeztetni egy vizsgálat elrendelésével a glencoei mészárlás ügyében.«

nézők valának. Mig a Macdonaldok nem panaszkodnak, minden okos ember ovakodott attól, hogy magára vonja a király, a ministerek és Skóczia leghatalmasb családja neheztelését, valamely oly vádnak előhozásával, a melyre a szájról szájra jött közbeszéden, vagy engedély nélkül kijött röpiratokon kivül, melyekre nevét egy szerző sem adja oda, s melyeket egy könyvárus sem mer boltja ablakába kitenni, egyéb bizonyitéka nem volt. De akár ez legyen vagy nem ez a valódi magyarázata, az tény, hogy az ország rendei két havi együttlét után békében oszoltak szét, a nélkül, hogy a mennyiben csak nyomába jöhetünk, bár csak egy szóval is megemlittetett volna e parliamentházban a Glencoe neve.

XX. FEJEZET.

Ideje már, hogy a lahoguei ütközet óta Saint Germainsben történt eseményeket beszéljük el.

Jakab, miután azt a hajóhadat, mely őt országába volt visszaviendő, a viz szinéig leégni látta, szomoru kedvvel tért vissza Páris közelében levő menedékhelyére. A sors csapásai őt, saját bevallása szerint, mindig ájtatosabbá tették; s most annyira neki adta magát a böjtölésnek és sanyargatásnak, hogy lelki vezetői kénytelenek voltak közbe vetni magukat.*)

Saint Germainsnél alig lehet unalmasb helyet képzelni, mikor ő ott udvart tartott; pedig alig volt egész Európában irigylésre méltóbb fekvése egy királyi laknak, mint a melyet a nagylelkü Lajos e pártfogoltjainak rendelkezésére bocsátott. Nagyszerü erdőség, tiszta egészséges levegő, a kilátás messze terjedő és elragadó. A falusi élet egy gyönyöre sem hiányzott; s a szárazföld legpompásabb városának tornyai oda látszottak a távolból. A királyi lakszobák dúsan el voltak látva kárpitokkal s rakott burkolattal, ezüst edényekkel, s arany keretü nagy tükrökkel. A franczia kincstár negyven ezer fontnál többet fizetett évenkint Jakabnak. Díszőrsége Europa legfinomabb hadfiaiból

*) Jakab élete, II.

volt összeállitva. Ha vadászati mulatságra volt kedve, sokkal költségesebb berendezés állott készen számára, mint a minővel akkor dicsekhetett, mikor egy nagy országnak volt uralkodója, a kutyavezetők és madarászok egész hada, a lőszerek, lándzsák, kürtök és sátrak egy tárháza, mértföldekre nyuló hálók, vizslák, kopók, agarak, vaddisznóra való falkák, farkasokra való falkák, külön sólymok a keselyüre, vércsékre és vadruczákra. Fogadó terme és előszobái csak oly fényesek voltak mint ha Whitehallban lett volna. Körül volt véve kék szalagoktól és fehér pálczáktól. De ugy a palotát mint környezetét állandóan valami boru lepé el, mely részben a bánkódás és szomoru csalódások, de főleg ama vastag babonaság következménye volt, mely az ő elméjét egészen áthatotta s melyet mindazoknak negélyezni kelle, a kik kegyeit megnyerni óhajtották. Palotája egy kolostorhoz hasonlitott. A nagy épületben három kápolna volt. Harmincz vagy negyven pap lakott benne; s ezek lakosztályait irigy szemmel nézték oly főurak és nemesek, a kik urok szerencséjéhez kötötték sorsukat és zokon vették, hogy mig a királyi lak elég tágas lett volna őket befogadni, a szomszéd város padlásszobáiban kellet meghuzni magukat. A zúgolódók közé tartozott a jeles Hamilton Antal is. A saint-germainsi élet egy vázlatát hagyta reánk, mely könnyedén van ugyan oda vetve, de nem válik szégyenére ama művészi kéznek, a melynek az angol udvar legtökéletesebb, legelevenebb szinezetü rajzát köszönhetjük azon időkből, mikor az angol udvar a legvidorabb volt. Panaszkodik, hogy egész életök folytonos vallásos gyakorlatokban mulik el; hogy, a ki békében akar élni, kénytelen a fél napot ájtatosságban vagy annak küllátszatával tölteni el; hogy ha rosz kedve elüzése végett

üde levegőt akart szivni ama szép emelvényről, melyről a Szajna völgyére látni le, onnét egy-egy jezsuita lármája üzte el, a ki valamely szerencsétlen loyális protestánst megcsipett s arról akarja torokszakadtig meggyőzni, hogy egy eretnek se juthat el a menyországba. Átalában, ugy mondja Hamilton, a közös csapás alatt szenvedők rendesen erősen összetartanak s készek egymásnak segitségére lenni. De ez nem ugy volt Saint Germainsben. Itt csupa egyenetlenség, féltékenység, és gyülölködés volt mindenütt. A barátság és ájtatosság meze alatt roszlelküség lappangott. A királyi udvar ama szent emberei mind reggeltől napestig imádkoztak egymásért és rágalmazták egymást. A hypocriták tömegében imitt amott találkozott egy emelkedettebb lelkü ember. De az ilyen ember, bármily előnyösen különböztette meg magát egyebütt, bizonyos lehetett arról, hogy ama bús ház lakói részéről megvető bánásmódot fog tapasztalni.*)

Ilyen volt a st. germainsi udvar, egy római katholikus leirása szerint. De ha visszatetsző volt ezen udvar egy római katholikusnak, még sokkal borzasztóbb volt az egy protestánsnak. Mert egy protestánsnak, még ráadásul mindazokra, a mikről a romai katholikusok panaszkodtak, tömérdek olyan boszuságot kellett szenvednie, a mitől egy római katholikus meg volt kimélve. A hányszor katholikus és protestáns közt volt valami vita, a katholikusnak lett igaza. Ha katholikus versenyzett valamire protestánssal, a katholikus lett nyertes. Mig a becsvágyó protestáns hasztalan törekedett előléptetésre, mig a könnyelmü protestáns hasztalan vágyódott mulatságokra, a komoly irányu

*) Hamilton : Zeneyde.

protestáns hasztalan epedett lelki oktatás és vigasz után. Jakab kétségkivül könnyen megnyerte volna az engedélyt arra, hogy az angol egyház azon tagjai a kik érette mindent feláldoztak, valamely szerény imaszobában az ő papjok kezébél vehessék az oltári szentség kenyerét és borát, de nem kivánta az ő székhelyét ily istentelen szertartásokkal beszennyezni. Dr. Granville Dénes, a ki a leggazdagabb plebániát, a leggazdagabb fődekánságot s egyikét Anglia legjövedelmezőbb állásainak ott hagyta inkább, semmint az esküt letette volna, halálos haragot vont magára azon kérésével, hogy a hitközségbeli számüzötteknek egyházi imákat olvashasson föl. Kivánatát megtagadták; s ura káplánjai s azok környezete oly sértő módon bántak el vele, hogy kénytelen volt otthagyni St. Germainst. Nehogy valamely más angol pap hasonló kéréssel alkatmatlankodjék, Jakab értesitteté Angolországban levő ügynökeit, hogy nem kivánja semmi protestáns papnak hozzá jövetelét.*) Valóban a nemesküvő papok szintannyi gúnyt és megvetést szenvedtek az ő palotájában mint unokaöcscseében. Ha valakinek volt igénye arra, hogy St. Germainsben megbecsüljék, ugy az bizonnyal Sancroft volt. De hirül hozák, hogy az ott együttlevő vakbuzgók, soha sem beszéltek róla máskép mint megvetéssel és ellenszenvvel. Az egyház legmagasb polczának feláldozása, az első peeri méltóság feláldozása, a

*) A st. germainsi udvar leirása 1690-től 1695-ig. 1696. Ratio ultima 1697. A Nairne iratok közt van egy levél, a melyben a nemesküvő püspökök felhivatnak, hogy egy papot küldjenek St. Germainsbe. E levelet gyorsan követé egy másik, melyben ama rendelet visszavonatott. Mind a kettő megvan Macpherson gyüjteményében. Mind a kettő oct. 16-án kelt 1693. Gondolom, az első kelte az uj naptár szerint, a másodiké az ó naptár szerint értendő.

lambethi palota, a croydoni palota, a roppant patronátus, s több mint ötezer fontnyi évi jövedelem feláldozása mind igen csekély elégtételnek vétetett azon nagy bünért, hogy szerény fölterjesztést tett az alkotmánytalan türelmi nyilatkozat ellen. Sancroft ép olyan árulónak és olyan bünbánónak nyilvánittatott mint Iscariot Judás volt. A vén hypocrita, ugy mondák, a mig egyrészt tiszteletet és szeretet szinlelt ura iránt, másrészt végzetes jelt adott az ő ellenségeinek. Mikor már a hiba meg volt téve, s azt helyrehozni többé nem lehetett, akkor a bünösben fölébredett a lelkiismeret gyötrelme. Most ő is tépi magát és jajgat mint amaz előképe. Ő is, mint előképe, vagyonát azok lábaihoz veté, a kiknek eszközül szolgált. A legokosabb a mit még tehetne, az volna, ha a párhuzamot a maga felakasztásával egészitené ki.*)

Jakab azt látszott hinni, hogy a legnagyobb barátság, a mit azon eretnekekkel tehet, a kik érette vagyont, hazát, családot áldoztak, abból áll, hogy halálos ágyaikban tériti papjaival ostromoltassa őket. Ha valamely beteg, lelkileg testileg elhagyatva, rosz logika és rosz szónoklat által meggyötörtetve, eltürte, hogy egy ostyát dugjanak a szájába, győzelmesen vitték hirül az udvarhoz az isteni kegyelem egy nagy tényét, s a megtértet a vallásos szertartás nagy pompájával temették el. De ha egy royalista, bár a legmagasb rangu és legszilárdabb jellemü, az angol államegyházhoz való hü ragaszkodásában megmaradt, annak egy lyukat ástak a mezőn, s az éj sötetében beledobták s befedték mint valamely dögöt. Ily temetésben részesült Dunfermline gróf a ki a Stuartházat élete koczkáztatásával

*) Ratio ultima 1697; Az utolsó parliament története 1699.

s vagyona teljes romlásával szolgálta, a ki harczolt Killiecrankienél, s a ki a győzelem után, Dundee még lélegző testét a földről szedte föl. Mig élt, lealázó módon bántak vele. A skót tisztek, a kik sokáig szolgáltak alatta, hiába sürgették, hogy ha ismét egy századot képezhetnek, ő legyen a parancsnokuk. Az ő vallása végzetes akadálynak tekintetett. Egy haszontalan kalandort tettek elébe, kinek egyetlen ajánlása az volt, hogy pápista. Dunfermline, még egy darab ideig, megjelent ama fejedelem körében, a kinek nagyon is hű szolgája volt; de ez mitsem használt neki. Az udvarnál uralkodó vakbuzgók, a hazátlan és tönkrement protestáns főurtól megtagadták az élete fentartására szükségeseket, megtört szivvel halt meg; s végre egy sirt sem adtak neki.*)

A protestáns vallásnak St. Germainsben mindennap előforduló bántalmazásai Angliában igen nagy hatást tettek. A whigek kárörömmel kérdezék, vajon nem világos-e hogy a vén zsarnok javithatatlan; s még a nonjurorok közől is sokan szégyennel, roszalással és felindulással nézték az eljárást.**) A jakobita párt, kezdettől fogva, két részre volt oszolva, egyik, három vagy négy évvel a forradalom után, a közvetitők, másik a nemközvetitők (Com-

*) A st. germainsi udvar leirása 1690—1695. Hogy Dunfermlinevel igen roszul bántak, az kitünik Dundee emlékirataiból is.

**) Már 1690-ben, a jakobiták ama töredéke, mely Prestont utasitásokkal látta el, Jakabhoz komoly előterjesztést tett. »Neki le kell győzni a st. germainsi bigotteriát, s olyan eszközökre gondolni, a melyekkel a nemzetet megnyerhetné. Mert naponkint veszszük onnét hirét egy vagy más oly esztelenségnek, mely azt, a mit oly forrón ohajtanak, mind távolabbra löki el.« L. az itthon és külföldön Jakab király visszahelyezésére szőtt cselszövények rövid és igazi leirását, 1694.

pounders. Noncompounders) neve alatt volt ismeretes. A közvetitők kivánták a restauratiót, de egy átalános amnestia kiséretében, s az ország polgári és egyházi alkotmányának teljes biztositásával. A nemközvetitők világos whigséget és világos lázadást láttak abban, hogy ő felségétől, szomoru helyzetének felhasználásával bárminő föltételek csikartassanak ki. Alattvalóinak egyéb kötelessége nincs, mint őt visszahelyezni. Minő árulókat akar ő majd megbüntetni, minő árulóknak megkegyelmezni, minő törvényeket megtartani, minőket mellőzni, az egészen ő tőle függ. Ha roszul jár el ez ügyben, egyedül csak istennek, nem pedig alattvalóinak lesz felelős értte.

Az angol jakobiták legnagyobb része, többé-kevesbbé közvetitőkből állott. A tiszta nemközvetitők leginkább római katholikusok voltak, a kik természetesen, nem sokat törődtek azon vallás biztositásával, a mely szerintök eretnek vallás volt, vagy oly politikai jogok biztositásával, a melyekből ők kizárva voltak. Voltak még némely protestáns nemesküvők is, mint Kettlewell és Hickes, a kik határozottan követték s a legvégső következtetésekig vitték Fillmer elméletét. De, noha Kettlewell mindent elkövetett, hogy honfitársait arról győzze meg, mikép az egyeduralmi kormányzat istentől rendeltetett, nem mint eszköze e földön való boldogulásuknak, hanem mint egy kereszt, melyet vállukra kell venniök s viselniök a siron tul leendő megjutalmaztatásuk reményében, s noha Hickes biztositá őket, hogy a thebáni legióban egy közvetitő sem létezett, az egyháznak vajmi kevés hive volt hajlandó akasztófának tenni ki magát épen csak a magas bizottság és királyi felmentő jog visszaállittatása kedveért.

Angliában a jakobita pártnak zömét a közvetitők

képezték, de a nemközvetitők eddigelé osztatlan fölényben voltak St.Germainsben. Protestáns vagy mérsékelt római katholikus, a ki csak távolról is sejteté, hogy a királyi jogok törvény által szabályozandók, nem tarthatott számot a legkisebb kegy jelére a számüzött királytól. A papok s az apostata Melfort, ezen esküdt ellensége a protestáns hitnek s a polgári szabadságnak, minden parliamentnek, esküdtek biráskodásának s Habeas Corpus Actának, kizárólagosan uralkodtak a királynál. Herbert neveztetett korlátnokká, előtte lépdelt az állam többi tisztviselőinek, aranynyal hímzett fekete diszruhát viselt s őrizte a pecsétet; de tagja levén az angol egyháznak, nem nyerhetett ülést a titkos tanácsban.*)

Igaz valóban, hogy Jakab ész- és sziv hibái gyógyithatlanok valának. Az ő szemében közte és alattvalói közt semmi viszonlagos kötelezettségek nem létezhettek. Azoknak kötelessége volt vagyont, szabadságot, életet koczkára tenni azért, hogy őt a trónra visszavigyék s aztán békén türni el mindent, a mit reájok mérni tetszésében álland. Nem kivánhatják, hogy több érdemök legyen a király előtt mint isten előtt. Ha megtettek mindent, még csak hiábavaló szolgák voltak. A legmagasb pályadij, melyet az a royalista a ki a csatatéren vagy a vérpadon az örökös

*) A st. germainsi udvar leirása. E leirást megerősiti egy a Nairne iratok közt levő nevezetes darab. Az angol jakobita párt némely főemberei Jakabhoz egy fölterjesztést nyujtottak be, melynek egy tétele igy szól: »Kérik felségedet, hogy Anglia korlátnokát tanácsába fogadja be; az, hogy nincs ott, csak felséged ellenségeinek javára válik.« Jakab kitérő választ ad. »A király minden alkalommal kész lesz a lord korlátnok iránti méltánylatának és becsülésének kifejezést adni.«

egyeduralom elveért elvérzett, ez által elérhetett, mindössze annyi, hogy nem volt áruló. Mindazon szigoru megpróbáltatások után, melyeket a letett királynak kiállania kellett, még mindig oly erős akarata volt az angol egyházat megfosztani és lealázni, mint mikor a Magdolnaintézet előtte térdeplő növendékeit elkergette szemei elől, vagy mikor a püspököket a Towerba küldé. Azt szokta mondogatni, hogy készebb meghalni a nélkül hogy Angliát viszontlátná, semmint alkudozásokba bocsátkozzék azokkal, a kiknek parancsolnia kell.*) Az 1692. aprilisi nyilatkozványban az egész ember leplezetlenül áll előttünk, eltelve képzelt jogaival, képtelen annak megértésére mikép lehetne kivüle még más embernek is valami joga, buta, makacs és kegyetlen. Egy majdnem ugyanazon időben kibocsátott más irata, a mennyire lehet még világosabban kitünteti, mily keveset tanult keserü tapasztalásaiból. Ezen iratban kifejti az elveket, a melyek szerint fogná az országot, ha vissza lesz helyeztetve, kormányozni. Szabály gyanánt állitá föl, hogy a kincstár egy biztosának, egyik államtitkárnak, a hadügyérnek, s a királyi udvar személyzete nagyobb részének, a kamarások, s a hadsereg tisztjei nagy többségének mindenkor római katholikusoknak kell lenniök.**)

Nem használt semmit, hogy a legkitünőbb közvetitők Londonból egyik levelet a másik után küldötték át, jó tanácsokkal, komoly kérésekkel. Nem használt semmit, hogy a legvilágosabban kimutatták annak lehetlenségét,

---

*) Rövid és igaz elbeszélése a cselszövényeknek, 1694.

**) Lásd az ily czim alatti iratot: »Fiamnak, a walesi herczegnek, 1692. A Jakab élete függelékében látható.

hogy egy országban, a melynek legalább negyvenkilencz ötvened része, a vagyonos és értelmes osztálynak pedig sokkal több mint negyvenkilencz ötvened része protestáns, a pápistaság uralkodása állapittassék meg. Nem használt semmit urokat arról fölvilágositni, hogy az 1692. aprilisi nyilatkozványt örömujjongással vették ellenségei s mély fájdalommal jóakarói, hogy a bitorlók azt kinyomatták s terjesztették, s hogy minden whig libelnél többet tett a nemzetnek ellene való felizgatására, s azon tengerész tiszteknek, a kik neki szolgálatait felajánlották, kész ürügyet nyujtott a szakitásra s az őt országába visszavezetendő hajóhad megrontására. Ő folyvást siket maradt angolországi legjobb barátai fölterjesztései iránt, mig végre ezen fölterjesztések Versaillesban keltettek viszhangot. Mindazon tudósitások, a miket Lajos és ministerei a mi szigetünkből kaphattak, arra a meggyőződésre vezették őket, hogy Jakab soha visszahelyezhető nem lesz, hacsak nagyszerü engedményeket nem tesz alattvalóinak. Tudtára adták tehát, nyájasan és udvariasan, de komolyan, hogy jó lesz megváltoztatni határozatait és tanácsadóit. Franczia-ország nem folytathatja a háborut azért, hogy egy fejedelmet a tőle idegenkedő nemzetre ráerőltessen. Franczia-ország roskadoz a nagy terhek alatt. Ipara és kereskedelme pang. Aratása, szürete roszul ütött ki. A parasztság éhezik. A vidéki rendek hallhatólag zugolódnak. Van határa az áldozatok nagyságának, melyeket a legkorlátlanabb uralkodó is követelhet alattvalóitól. Bármily forrón ohajtja is a legkeresztyénebb király az egész világon föntartani az örökös királyság elvét és a tiszta vallást, mégis első kötelessége saját országára ügyelni; s hacsak Angliában gyors ellenforradalom nem történik, neki, az ő saját országa

érdekében, szomoru kötelessége lesz az oraniai herczeggel alkudozásba bocsátkozni. Jakab tehát bölcsen cselekednék, ha késedelem nélkül megtenné azt, a mit becsülettel és lelkiismerettel tehet, alattvalói szeretetének visszaszerzésére.

Igy szorongatva, Jakab akaratlanul engedett. Beleegyezett, hogy ügyei igazgatásában szerepet juttasson a közvetitők egyik legjelesbikének, Middleton Károly grófnak.

Middleton családja és peeri méltósága skót eredetü volt. De szoros összeköttetésekben állott Anglia több legelőkelőbb családaival, sokáig lakott Angliában, második Károly őt egyik államtitkárává nevezte ki s Jakab az angol alsóház vezetését bizta volt reá. Nevezetes tehetségekkel és ismeretekkel birt, lelkülete nemes és nyájas, modora népszerü; magaviselete átalában következetes és becsületes volt. Akkor, mikor a pápaság volt fölényben, határozottan elutasitá magától, hogy apostasia által vásárolja meg magának a király kegyét. Küldöttek római katholikus papokat megtéritésére; s a várost nagyon mulattatá azon elmésség, a melylyel ezeket kijátszotta. Egy pap arra vállalkozott, hogy a transsubstantiatio tanát fogja bebizonyitani, s elkezdé a divatos formával: »Méltóságod nemde hiszi a szentháromságot?« »ki mondta ezt önnek?« felelt Midleton. »Nem hiszi a szentháromságot!« kiálta fel bámulva a pap. »Nem;« mondá Middleton; »bizonyitsa ön be, ha tudja, a saját hitvallása igazvoltát; de ne katekizáljon engem az én hitvallásomból.« Világos volt, hogy az államtitkár nem olyan vitázó, a kitől valamit ki lehet csikarni, s azért a vitatkozás azonnal véget ért, alig hogy kezdődött.*)

*) Burnet I.

Mikor változott a szerencse, Middleton az örökös egyeduraság elvéhez oly álhatatossággal ragaszkodott, mely annál inkább tiszteletre méltó, mert igen könnyen kiegyezkedhetett volna az uj kormánynyal. Érzülete annyira ismeretes volt, hogy mikor az ország egy kültámadás és bellázadás előtt állott, őt elfogatták s a Towerba zárták, de semmi bizonyitékot nem találtak ellene, mely felségárulásra mutatott volna; s mikor a válság elmult, szabadságba helyezték. S valóban ugy látszik, hogy a forradalmat követő három év alatt nem vett tevékeny részt valamely összeesküvésben. Belátta, hogy egy restauratio csak a nemzet közmegegyezésével volna létesithető, s hogy a nemzet soha beleegyezni nem fog a nélkül, hogy biztositékot ne nyerjen a pápistaság s a kényuralom ellen. Tudta ennélfogva, hogy mindaddig mig az ő számüzött ura ily biztositékokat adni vonakodik, merőben hasztalan fáradság volna a fenálló kormány ellen összeesküvést forralni.

Ilyen volt az a férfiu, a kit Jakab, Versaillesből vett sürgető előterjesztések következtében magához szólitott Francziaországba. A közvetitők nagy tömege örömmel látta, hogy végre legkedveltebb vezérök személyében képviselve lesznek a st. germainsi titkos tanácsban. Fő urak és nemesek, kik bár nem helyeslék Jakab letételét, annyira el voltak kedvetlenkedve az ő makacs és fonák eljárása miatt, hogy kerültek minden összeköttetést vele, most reménykedni kezdtek, hogy végre belátta tévedéseit. Visszautasitottak minden közösséget Melforttal; de szivesen állottak összeköttetésbe Middletonnal. Az uj minister ama négy árulóval is értekezett, a kiknek gyalázatát kitünő állásuk, ügyességök és a közjónak tett nagy szolgálataik még inkább fokozák; Godolphinnal, a kinek élete nagy

czélja az volt, hogy mind a két versenyző királylyal egy időben legyen jó barátságban, s hogy minden forradalmon és ellenforradalmon át megmentse fejét, jószágát s hivatalát a kincstárnál; Shrewsburyvel, a ki egyszer egy szerencsétlen pillanatban belemenvén egy vétkes és becstelen vállalatba, nem birt többé attól szabadkozni; Marlboroughval, a ki folytatta bűnbánói szerepét a multakért s legjobb föltételeit a jövőre nézve; és Russellel, a ki azt állitá, hogy most is az, a ki a lahoguei napon volt, s ismétlé azon igéretét, hogy ugy fog tenni mint Monk tett, azon föltétel alatt, hogy minden politikai vétségre közbocsánat adassék, s a királyi hatalom szoros alkotmányos korlátok közé szoritassék.

Mielőtt Middleton Angliát elhagyta volna, a főbb közvetitők nézeteit kikérdezé. Ők azon véleményben voltak, hogy csak egy mód volna a pártoknak itthon kiengesztelésére s az európai béke helyreállitására. Ezen mód az volna, hogy Jakab a walesi herczeg javára mondjon le, a walesi herczeg pedig protestans nevelést kapjon. Ha ő felsége, a mint nagyon hihető, ezen tanácsra nem hallgatna, legalább arra kell rábirni, hogy egy ujabb nyilatkozványt bocsásson közre a tavaszi nyilatkozata rosz hatásának ellensulyozására. Egy e czélra szolgálható okiratot nagy gonddal szövegeztek is és sok vita után elfogadtak.

Az 1693. év elején Middleton, kitudva a főbb angol jakobiták érzelmeit, átszökött a csatornán, s megjelent Jakab udvaránál. Nem hiányoztak az udvarnál a rágalmazók és gunyolódók, a kiknek roszlelkűsége csak annál veszélyesb volt, mivel az alázatosság és szentesség álarczát viselé. Middleton megérkeztekor mindjárt tapasztalta, hogy az őt gyülölő és rettegő papok mennyi hazugságot hoztak

ellene forgalomba. Némely nemközvetitők Londonból már azt irták róla, hogy szivében presbyteri és köztársasági. Mindamellett igen kegyesen fogadtatott, s Melforttal együttesen államtitkárrá neveztetett.*)

Nagyon hamar kitünt, hogy Jakab erősen el van határozva, sem a koronáról való lemondásába, sem a walesi herczegnek eretnekké neveltetésébe bele nem egyezni; az is sokáig kétesnek látszék, vajon rábirható lesz-e az ő barátjai által Angliában készitett nyilatkozat aláirására. Ezen okmány valóban nagyon különbözött mindazoktól, a melyek valaha az ő nagy pecsétje alatt kijöttek. Meg kelle igérnie a teljes bünbocsánatot minden alattvalójának a ki nem szegül ellene, mihelyt az országba belép, megigérnie egy parliamentnek, visszahelyeztetése után azonnali összehivatását; a bitoruralom alatt hozott mindazon törvények szentesitését, a melyeket az országgyülés elébe fogna terjeszteni; lemondani a füstpénzhez való jogáról; meghagynia és oltalmaznia az állam törvényes egyházát birtokaiban és kiváltságaiban; soha meg nem sérteni többé a Testactot; a törvényhozásra bizni az ő királyi felmentő jogának körülirását; s Irlandban a gyarmatositási törvény föntartását.

Sokáig erősen küzdött magával. Számot kért lelkiismeretétől. Vajon a római katholika és apostoli szentegyház egy hű fia kötelezheti-e magát az eretnekség védelmezésére s egy oly törvény föntartására, mely az igaz hitüeket minden közhivatalból kizárja? Az udvarában hemzsegő papok kö-

*) Ezen ministeri változásnak l. igen érdekes, de igen zavaros előadását Jakab életében. II. Burnet, II. Saint Simon emlékiratai. Franczia hóditás se nem kivánatos, se nem kivihető, 1693.; s a Nairne gyüjtm. levelei, melyeket Macpherson adott ki.

zől nehány azt állitá, hogy vétek volna ráállania arra, mit hűtelen alattvalói követelnek tőle. Ily kérdésben a Middleton véleménye, a ki maga is protestáns, nem birhat nyomatékkal. De Middleton abban talált segitőre, a kit ellenségének és irigyének nézett. Melfort, szivére véve a közgyülöletet, mely látta, hogy ellene fordul s félve a reá nehezedő felelősségtől mind Angliában mind Franciaországban, ha urát balul fogná vezérelni, a kérdést a Sorbonne több jeles tanárának itélete alá bocsátá. Ezen tudós casuisták a kivánt nyilatkozatot vallásos szempontokba ütközőnek nem találták. A meauxi püspök, a nagy Bossuet, a kit a gallikán egyház mint egyházi irót majdnem Cypriánnal és Ágostonnal tett egy rangba, hatalmas érvekkel mutatta meg, ugy theologiai mint politikai szempontból, hogy a kétely, melylyel Jakab magát gyötré, ugyanolyan, a minő ellen egy sokkal bölcsebb király egykor óva intett e szavakkal: »Nem kell szerfölött igazságosnak lenni.« *) A franczia hittudorok tekintélyét támogatta a franczia kormány tekintélye is. Versaillesban oly hangon beszéltek már, hogy Jakab aggódni kezdett. Hátha Lajos komolyan megbántva érezné magát, ha vendégszeretetét hálátlansággal látná viszonozva, ha békét kötne a bitorlókkal, s szerencsétlen vendégeit

*) Jakab élete. II. Bossuet véleménye megtalható Mazure története függelékében. A püspök ezekben pontositja össze okoskodását: »Je dirai donc volontiers aux Catholiques s'il y en a qui n'approuvent point la déclaration dont il s'agit: »Noli esse justus multum; neque plus sapias quam necesse est, ne obstupescas.« Jakab életében az állittatik, hogy a franczia tudorok megváltoztatták véleményöket, s hogy Bossuet, noha tovább tartott ki a többieknél, végre belátta tévedését, de restelte azt világosan visszahuzni. Én Bossuet belátásáról sokkal nagyobb véleménynyel vagyok, semhogy ezt elhihetném.

egyszer csak arra kérné föl, hogy máshol keressenek menedéket? Meg kelle hajolni. April tizenhetedikén 1693. a nyilatkozványt aláirta és megpecsételte. Berekesztő mondata egy ima volt. »Mi saját jogunk védelmére jövünk és egyuttal népünk szabadságainak helyreállitására; Isten ugy segitsen bennünket az egyik czélnak elérésében, mint a mily őszintén óhajtjuk biztositani a másikat!« *) Az ima meghallgattatott. Jakab szerencséje éppen kellő arányban állott őszinteségéhez. Miben állott az ő őszintesége, arról teljes bizonyitékaink vannak. Alig hogy az eget hivá tanúságul igéreteinek igaz volta mellett, Melfortnak utasitást adott, hogy a declaratio egy másolatát Rómába küldje, oly magyarázatok kiséretében, melyekkel a pápa megelégedhessék. Melfort levele igy végződik: Végre is ezen declaratiónak egyéb czélja nincs minthogy visszasegitsen minket Angliába. A katholikusok harczát sokkal előnyösebben fogjuk vivni Whitehallból mint Saint Germainsből.« **)

Ekközben az okirat, melytől oly nagy sikert vártak, elindittatott Londonba. Ott egy quaker házában titkon kinyomatott: mert a quakerek közt volt egy bár kicsi, de igen buzgó és tevékeny töredék, mely Penn Vilmos elveit szivta magába. ***) Ily okmányt forgalomba hozni némi veszélylyel járó vállalat volt: de azért találkoztak reá emberek. Többeket elfogtak, mikor annak példányait a belváros utczáin szétosztogatták. A postahivatalnál egy nap

*) Jakab élete, II.

**) En fin celle cy — j'entends la déclaration — n'est que pour rentrer; et l'on peut beaucoup mieux disputer des affaires des Catholiques à Whythall qu'à Saint Germains. Mazure, Appendix.

***) Baden a szövets. államokhoz, jun. 2/12. 1693. Négyezer példányt, még nedvesen a sajtótól, találtak e házban.

mintegy száz csomagot foglaltak le, mely a hajóhadhoz szólt. De rövid idő mulva a kormány felhagyott a hasztalan fáradozással elnyomni azt a mi el nem nyomható, sőt egész tartalmában maga tetette közzé a nyilatkozványt, egy tüzetes magyarázat kiséretében. *)

Ez a magyarázat azonban jóformán fölösleges volt. A nyilatkozvány sehol sem tette meg azt a hatást, melyet Middleton várt tőle. Az igazság abban van, hogy az ő tanácsa csak akkor kéretett ki, mikor már mindegy volt, akármi tanácsot ád. Ha Jakab 1689. januárban ád vala ki ily nyilatkozatot, a trón hihetőleg nem nyilvánittatott volna megürültnek. Ha ily nyilatkozatot ád vala ki akkor, mikor egy hadsereg élén Normandia partján állott: a nemzet egy nagy részét kibékithette s a hajóhad egy nagy részét hihetőleg magához vonta volna. De mind 1689-ben, mind 1692-ben ő egy kérlelhetetlen zsarnok hangján beszélt; s most már későn volt a gyengéd szivűt mutatni, s tiszteletet szinlelni az ország alkotmánya iránt. Az uj nyilatkozat tartalmának nagy ellentéte a régivel nem ok nélkül, mindenütt gyanut és megvetést idézett elő. Minő bizalmat lehetett volna helyeztetni egy oly állhatatlan fejedelem szavába, egy fejedelemébe a ki egyik szélsőségből a másikba esik? 1692-ben más nem elégiti ki vala, mint száz meg száz földmives és hajós levágott feje s elnégyelt teste, azért hogy némi parasztos szabadossággal viselték magukat irányában, a melyet nagyatyja, negyedik Henrik jól megkaczagott volna. 1693-ban pedig a legrutabb s leghálátlanabb árulásokra fátyol vettetett. Caermarthen a közérzületet fejezé ki:

---

*) Baden a szövets. államokhoz máj. és jun. 1693. Egy felelet az utolsó király declaratiójára, kiadva Saint Germainsben, 1693.

»Mindezt, mondá, nem értem. Aprilben egy év előtt még föl akarnak akasztani. Most aprilben teljes bocsánatot nyerek. Nem képzelhetem, minő érdemet szereztem ezen egy év alatt ily nagy kegyességre.« Átalában azt hitték, hogy az ő nagy kegyessége és nagy törvénytisztelete alatt valami csel lappang. A nyilatkozvány, ugy mondák, igen kitünő; s olyan volt a koronázási eskü is; de mindenki tudja, mily jól tartotta meg Jakab király az ő koronázási esküjét; s ebből sejtheti mindenki, mily jól fogja megtartani nyilatkozványát. Igy komoly férfiak okoskodtak; de a whig elménczkedők az alatt nem kiméltek gúnyaikat. A nemközvetitők pedig, ugyanakkor, boszankodva zugolódtak ellene. A király szerintök rosz kezekben van, olyanokéban, a kik ellenségei a királyságnak. Az ő kegyessége a kegyetlenségnek egyik legroszabb neme. A közbocsánat, melyet ellenségeinek adott, nem egyéb mint barátainak átalános proscriptiója. Eddigelé, a bitorló által kinevezett birák némi kényszer alatt állottak, mely ha tökéletlen volt is, még sem volt egészen gyermekjáték. Tudták, hogy eljő egykor a visszatorlás órája, s igy némileg kénytelenek voltak átalában gyengéden bánniel a törvényes király hiveivel. Ezen kényszer alól most ő felsége feloldotta őket. Biztositá Holtot és Trebyt, hogy mindaddig, mig ő Angliában ki nem kötött, bátran akasztathatják a királypártiakat a nélkül, hogy legkevesbbé is kellene a feleletre vonatástól félniök.*)

De egy osztálya a nemzetnek sem olvasta a nyilatkozványt oly boszusággal és fölindulással mint Irland benszülött aristocratiája. Ez volt hát hüségök jutalma! Ez a

*) Jakab, II. Nem hihetem el, hogy Ken azok közé tartozott, a kik az 1693-diki declaratiót, nagy kegyessége miatt kárhoztatták.

királyi hit! Mikor Anglia Jakabot elüzte, mikor Skóczia őt elutasitotta magától, akkor Irland hűséggel ragaszkodott hozzá; ő pedig viszonzásul ünnepélyesen szentesit egy törvényt, a mely egy roppant területet, melyet elvesztettek, visszaád nekik. Az azon idő óta történtek semmiben sem csökkentették az ő méltó igényeiket jó akaratához. Védték ügyét a legvégsőig: harczoltak értte még sokáig, mikor ő már elhagyta őket: számosan közőlük, nem küzdhetvén többé a túlerő ellen, számkivetésébe követték őt; s most kitünik, hogy ő legjobb barátai rovására kivánt békét kötni legdühösb ellenségeivel. Nagy volt az elégületlenség az ir ezredeknél, melyek Németalföldön s Németország és Olaszország határszélein voltak elhelyezve. Még a whigek is bevallották, hogy ez egyszer az O'-k és Mac-oknak igazok van, s azt kérdezék, vajon egy fejedelemtől, a ki megtöri leghivebb barátainak adott szavát, várható-e, hogy megtartsa szavát, melyet ellenségeinek ad? *)

---

*) A Nairne iratok közt van egy levél, melyet ez alkalommal Middleton az akkor Németországban szolgáló Macarthynak irt. Middleton igyekszik Macarthyt kiengesztelni s rábeszélni, hogy viszont másokat is engeszteljen ki. Soha ennél álnokabb valamit egy kormányférfiu nem irhatott. »A király,« ugymondja az államtitkár, »megigéri a mondott declaratióban a telepitési törvény visszaállitását, de azt is kijelenti, hogy mindazokat, a kik ez által veszteséget szenvednek, teljesen kárpótolni fogja.« Jakab azonban nem azt mondja, hogy kárpótolni fog akárkit, hanem csak azt, hogy e kérdést a parliament elé fogja terjeszteni. S még azt sem mondja, hogy a parliamentben minden veszteséget szenvedők kárpótoltatását fogja inditványozni, hanem csak azok kárpótoltatását, a kik hozzá végig hivek maradtak. Végre ő nem szól teljes kárpótlásról. S valóban teljes kárpótlást adni mindenkinek, a ki az Act of settlement következtében kárt szenvedett, vagyis más szóval Irland földének fele részét váltani

Mig Angliában a declaratio volt a közbeszéd tárgya, a szárazföldön ujra kezdődtek a hadi műveletek. Franczia-ország olyan készületeket tett, melyek azokat is bámulatba ejték, a kik segédforrásairól s kormányzóinak tehetségeiről a legnagyobb véleménynyel voltak. Földművelése, kereskedelme pangott. Burgund szőlői, Beauce végtelen gabnaföldei, nem adták meg a szokott termést: Lyon szövőszékei szüneteltek; s Marseilles kikötőiben vesztegeltek a kereskedelmi hajók. Azért a monarchia szintoly büszke homlokkal és fenyegető állásban daczolt számos ellenségével, mint bármikor. Lajos elhatározá, hogy az uj angol kormánynyal való kiegyezkedésre egy lépést sem tesz, a mig országa erejének teljes sulyát nem éreztette vele. Nagy erőkifejtés volt az, igaz, de szerfölött kimerítő is arra, hogy ismételtessék. Roppant készülődéseket tett egyszerre a Pyrenéek, az Alpok, a Rajna és a Maasz, az atlanti és a földközi tenger irányában. Hogy mi se hiányozzék egy kiválólag lelkesedésre hajló nemzet hadi bátorságának feltüzelésére, nehány nappal előbb, semmint palotájából a csatatérre kiindult volna, egy uj katonai lovagrendet alapitott, s azt saját

---

meg, nyilván képtelen dolog lett volna. Middleton levele ott van Macpherson gyüjteményében. Szolgálok még egy mintával arról, mikép beszéltek a whigek ezen alkalommal. »Az irlandi római katholikusok,« mondja egy iró, »noha érdekök és elveik a mienktől eltérők, de, hogy igazságosak legyünk irántok, jó szolgálatokat tettek az utóbbi királynak, bár roszakat minekünk; s hogy ezen király őket elhagyja s mindenből kizárja, az oly nagy foku hálátlanság, hogy a protestánsoknak semmi kedvök se lehet egy olyan fejedelem mellé állani, a ki elhagyja saját pártját s el a népet, mely hűséggel ragaszkodott utoljáig hozzá.« Rövid és hű elbeszélése a cselszövényeknek stb. 1694.

szent előde és patronusa védelme alá helyezte. Az uj szent Lajos keresztje oly urak melleit ékesité, a kik Mons és Namur sánczain voltak láthatók, vagy Fleurus és Steinkirk vérmezőin; s e kitüntetés nagylelkü versenyre buzditá a többieket, a kik haditéren már szép névre tettek szert.*)

Azon héten, a melyben az uj lovagrend behozatott, Middleton ellátogatott Versaillesba. Egy levele, melyben a látogatást angol barátjainak leirja, reánk maradt.**) Bemutattaték Lajosnak, nagyon kegyesen fogadtatott s a hála és bámulat érzései fogták el. Az udvar annyi csodái közt — igy ir Middleton, — annak feje a legnagyobb csoda. A nagy király személyes érdeme túlragyogja még szerencséjének fényességét is. Az, a mit ő legkeresztyénebb felsége az angol közügyekről beszélt, egészben véve igen kielégitő volt. De e tökéletes fejedelem, valamint ügyes és tapasztalt ministerei, egy dologban nagyon csalatkoztak. Mindnyájan ama képzelődésben éltek, hogy az oraniai herczeget valami nagy embernek nézték. Mitsem kiméltünk, hogy felvilágositsuk őket; de képzelődésöket lehetetlen volt eloszlatni. Nagyitó üvegen át néztek, annyira, hogy a pióczа egy Leviathannak látszott. Észre kellett volna vennie Middletonnak, hogy talán az ő látószerveiben van a hiba, s nem azokéban. Lajos és tanácsadói valóban távol álltak attól, hogy Vilmost szeressék. De nem gyülölték őt azzal a vak gyülölettel, mely angol ellenségeinek sziveit tépte. Middleton a jacobiták közt a mérsékeltebb és okosabb nehányak egyike volt. De Middleton itéletét is a roszakarat annyira

*) Az alapitó oklevelet a párisi parlament apr. 10-én 1693. iktatta be.

**) A levél apr. 19-én kelt 1693. A Nairnefele kézirtk. Macphersonnál.

elhomályositá, hogy e részben, hozzá nem illő badarságokat beszélt össze. Ő ugy, mint többi pártfelei, a bitorban csak azt birta látni, a mi gyülöletes és megvetendő volt: ördögi szivet, ostoba felfogást és szokásokat, minők egy durva hollandi paraszté, a magába merült tompa hallgatást, a melyet ha megtör, csak rövid és nyers feleleteket ad rosz angol nyelven. A franczia államférfiak másfelől, Vilmos tehetségeit azon módnak teljes ismerete után itélték meg, a melylyel az, husz éven át, a legfontosabb és legnagyobb nehézséggel járó ügyeket vitte. Ő, még 1673-tól kezdve, egy igen szövevényes játékot, melyen roppant betét forgott koczkán, változó szerencsével játszott velök; ők nem ok nélkül büszkék voltak az e játékban tanusitott saját ügyességökre; s mégis érezték, hogy nem birnak vele megmérkőzni. A hosszu harcz kezdetén az előnyök mind az ő részökön voltak. Europa legnagyobb királyságának minden segédforrásai az ő rendelkezésükre állottak; ő pedig csak egy oly köztársaságnak volt tisztviselője, a melynek egész területe nem ért föl Normandiával vagy Guiennenel. Sorban mérköztek vele a legkitünőbb tábornokok és diplomaták. Saját szülőföldén egy hatalmas párt makacsul ellenszegült minden tervének. Vereségeket szenvedett a csatatéren, vereségeket a tanácsteremben, de az ő bölcsesége és állhatatossága a vereségeket győzelmekké tudta változtatni. Daczára mindannak, a mi leveretésére mozgásba hozatott, folyvást emelkedett s terjeszkedett hatalma és hirneve. Az ujabb európai történet legmerészebb és legfontosabb vállalatát egyedül ő tervezé s vezeté szerencsés kimenetelre. A legszélesebb szövetkezés alakult általa, melyet a világ valaha látott, s az tüstént folbomlott volna az ő éber őrködése nélkül. Két királyságot nyert állam-

bölcsesége s egy harmadikat hóditás által; s mind a hármat daczára kül- és belső ellenségeinek, meg tudá tartani. Hogy ily dolgokat valami szegény, köznapi ember, alárendeltebb tehetséggel véghez vihetett, ez oly állitás, a melyet a Sam kávéházában gyülekező nemesküvő papok elhihettek ugyan, de a mely Versailles avatott politikusait csak nevetésre indithatta.

Mig Middleton azon erőlködék, hogy a francziákat Vilmos túlbecsültetése iránt felvilágositsa, Vilmos, a ki nem ismeré félre Middleton érdemét, igen nyugtalan volt, mikor meghallotta, hogy a st. germainsi udvar egy oly ügyes tanácsadót hivott segitségül.*) De ez csak egyike volt azon ezer aggodalmaknak, melyek Vilmost e tavaszon át aggasztották. Készülnie kellett az uj hadjáratra, könyörögnie szövetségeseinél, hogy elég jókor jelenjenek meg a helyszinén, nógatni a késedelmezőket, alkudozni a kapzsiakkal, kiegyenlitni a vitákat s az elsőbbség fölötti versenygéseket. A bécsi kabinetet rá kelle birni, hogy jókor küldjön segélyt Piemontba. Éber szemmel kelle megfigyelni amaz északi hatalmakat, a kik Európában egy harmadik pártot akartak alakitani. Pártolnia kelle Németalföldön a bajor választó fejedelmet. Gondoskodnia kelle Lüttich védelméről, a mely feladatról Lüttich tekintélyei közönyösen kijelentették, hogy az nem őket, hanem Angliát és Hollandot illeti. Meg kelle akadályoznia, hogy a wolfenbütteli Brunszvikház hajba ne kapjon a lünenburgi

*) »Il ne me plait nullement que M. Middleton est allé en France. Ce n'est pas au home qui voudroit faire un tel pas sans quelque chose d'importance, et de bien concerté, sur quoy j'ay fait beaucoup de reflections que je reserve à vous dire à voustre heureuse arrivée.« Irja Vilmos Portlandnek Loóból apr. 18/28. 1693.

Brunszvikházzal, ki kelle egyenlitenie a badeni herczeg és a szász választó közötti vitát, kiknek mindegyike a rajnai hadsereg vezérletét igénylé magának; végeznie kelle a hesseni landgraffal, a ki a saját hadjutalékát ugyan nem állitá ki, de a többi fejedelmek jutalékainak vezérletére vágyakozott. *)

Most elérkezett a cselekvés ideje. Május tizennyolczadikán Lajos elhagyá Versaillest: junius elején Namur falai előtt állott. Az őt kisérő herczegnők a várban udvart tartottak. Ő maga Boufflers seregét vette közvetlen vezérlete alá, mely Gemblouxnál táborozott. Egy mértföldnyi távolságra volt Luxemburg hadserege. Azon vidéken a franczia liliomok alatt egybegyült haderő nem kevesebb volt mintegy százhuszezer embernél. Lajos azzal biztatá magát, hogy 1693-ban ismételni fogja azon hadmüveletet, a melylyel Monsot 1691-ben, Namurt 1692-ben bevette; s előre kijelenté, hogy vagy Lüttich vagy Brüssel az övé lesz. De ezen évben Vilmos képes volt elég jókor gyüjteni egybe oly haderőt, mely noha csekélyebb a vele szembeállónál, mégis félelmetes volt. Ezen haderővel Louvainnél foglalt állást, a két fenyegetett város közötti úton s minden mozdulatát az ellenségnek figyelemmel kisérte.

Lajos csalódott. Ugy látta, hogy ezuttal nem fogja oly könnyen kielégithetni hiuságát, mint az előző két évben; hogy csak felüljön egy nagy vár előtt, diadalmasan bevonuljon a nyilt kapukon, átvegye a kulcsokat a nélkül, hogy nagyobb veszélynek lenne kitéve, mint akár egy

*) Vilmos ez időbeli aggályai és törekvései legjobban megláthatók Heinsiushoz irt leveleiből, különösen maj. 1. 9. és 30-ról 1693.

fontainebleaui hajtóvadászaton. Mielőtt akár Lüttichet akár Brüsszelt bevehetné, egy csatát kelle vivnia és megnyernie. Az előnyök ugyan eléggé részére mutatkoztak, mert hadserege nagyobb volt, jobb tisztekkel ellátva s jobban fegyelmezve mint a szövetségeseké. Luxemburg erősen sürgeté, hogy Vilmos ellen induljon ki. Franciaország aristocratiája törhetetlen vidámsággal nézett elébe egy véres, de dicső csatanapnak, melyet az uj rend keresztjeinek bő osztogatása fog követni. Vilmos tisztán látta az őt fenyegető veszedelmet s nyugodt komolysággal nézett annak elébe.*) Éppen e perczben jelenté ki Lajos elhatározását, hogy visszahúzódik s haza megy Versaillesba, s hogy a dauphint és Boufflerst a hadseregnek Namur körüli részével a Pfalczba fogja rendelni Lorges marsalhoz. Luxemburg menykőütött volt. Bátor és komoly előterjesztéseket tett ellene. Soha ily jó alkalom, ugymond, el nem szalasztatott. Ha ő felsége az óraniai herczeg ellen indul, a győzelem bizonyos. Lehet-e a Rajnán kivivható bárminő előnyöket hasonlitni is egy Brabant szivében, a főhadsereg s a szövetség fővezére fölött nyerendett győzelemmel? A tábornagy okoskodott, rimánkodott, térdre esett; minden hiába volt; a legmélyebb levertséggel távozott a király szine elől. Lajos otthagyá a tábort egy héttel később, semmint oda érkezett volt, s azontúl soha többé személyesen nem ment háboruba.

Nagy volt egész seregében a meglepetés. Minden tisztelet, a melylyel iránta viseltettek, nem tarthatá vissza

*) Igen levert hangulatban ir Heinsiusnak máj. 30. Saint Simon azt mondja: »On a su depuis que le Prince d'Orange e'crivit plusieurs fois au prince de Vaudmond, son ami intime, qu'il était perdu et qu'il n'y avoit que par un miracle qu'il pût échapper.«

régi tábornokait a zugolódástól és komor pillantásoktól, az ifju nemeseket pedig rosz kedvöknek hol káromkodásban, hol gúnyoros megjegyzésekben való kifejezésétől, sőt még a közkatonák is tábori tüzeiknél tiszteletlenül beszéltek róla. Ellenségei fenhangu és kihivó kárörömben törtek ki. Nem furcsa dolog az, kérdék, hogy ez a nagy király diszruhában megjelenik a háboru szinpadán, s egy hét mulva ugyan azon diszruhában megy haza onnét? Szükséges volt-e, hogy mind az a roppant kiséret, a herczegnők, palotahölgyek, udvari dámák, lovászmesterek s kamarások, szakácsok, czukrászok, zenészek, a társzekerek hosszu sora, a teherhordó lovak és öszvérek, az a nagy mennyiségü ezüst, kárpitok és szőnyegek, négyszáz mértföldnyire hurczoltassanak csupán azért, hogy a legkeresztyénebb király katonái mindezeket jönni és menni láthassák? A szégyenletes való sokkal világosabb volt, semhogy eltitkolható lett volna. Ő azon reményben ment el Németalföldre, hogy ismét valami olcsó hadi dicsőségre teend szert, személye legkisebb koczkáztatása nélkül, s mikor látta, hogy egy nyilt csata esélyeinek kell kitennie magát, inkább sietve visszament.*) Nem először történt, hogy ő legkeresztyénebb felsége ily ovatos előrelátást tanusitott. Tizenhét évvel azelőtt Bouchain falai alatt ugyanazon ellenféllel volt dolga. Vilmos egy ifju parancsnok meggondolatlan hevével kinálta az ütközetet. A legavatottabb tábornokok ugy vélekedtek, hogy ha Lajos akkor megragadja az alkalmat, a háborunak egy nap alatt vége szakad. A franczia hadsereg szenvedélyesen kivánta, hogy ostromra vezessék. A király tanácsba gyüjté maga körül tisztjeit s kihallgatta vélemé-

*) Saint Simon. Havi Mercur jun. 1693. Burnet, II.

nyeiket. Egy két udvaroncz tiszt, a kinek a király ohajtása ügyesen tudtára adaték, pirulva és dadogva szavazott az ütközés ellen. Mit se használt, hogy becsületes és bátor férfiak, a kik a becsületet az életnél előbbre tették, bebizonyitották, hogy a hadi tudomány minden elvei szerint neki el kell fogadnia az ellenség elhirtelenkedett kihivását. Ő felsége hangnyomattal fejezé ki sajnálatát, hogy az állásához kötött kötelességeknél fogva nem követheti vére sebes fellobbanásait, s egyet forditva kantárszárán, sátraihoz vágtatott vissza.*) Nem borzasztó csak elgondolni, hogy patakokban ömlött a francziák, spanyolok, németek és angolok legjobb vére s ontatott ki folyvást egy olyan ember szeszélyeért, a kinek még az a közönséges bátorsága is hiányzott, mely ama száz ezerek legkisebbikében is megvolt, a kik az ő hiu becsvágyának áldozatul estek?

Noha a franczia erő Németalföldön nagyon megfogyott, a dauphin és Boufflers alatti csapatok eltávozása folytán, a szövetségesek ereje pedig uj csapatok érkezése folytán naponként növekedett, Luxemburgnak mégis mindaddig több ereje volt; s e fölényt egy ügyes hadászati fogással tudta fokozni. Lüttich felé indult, s ugy tetteté, mintha ezen várost ostrom alá akarná venni. Vilmosnak ez igen kényelmetlen volt, annál kényelmetlenebb, mert tudta, hogy a lakosok közt van egy franczia párt. Elhagyta Louvain melletti állását. Alsó Herpen felé indult, s ott a Gette folyamra támaszkodva tábort ütött. Ezen utban megtudá, hogy Hay kaput nyitott a francziáknak. E hir növelé Lüttich iránti aggodalmait s arra inditá, hogy elegendő erőt küldjön oda mind az elégületleneknek belül

*) Saint Simon; Burnet, I.

féken tartására, mind egy külső támadás visszaverésére.*) Éppen ez volt Luxemburg czélja és ohajtása. Cselfogása sikert aratott. Hátat fordított ama várnak, melyet látszólag czélba vett, és Gette felé sietteté lépteit. Vilmos, a ki több mint huszezer emberét elküldötte magától, ötvenezeret pedig táborban tartott, meg volt lepetve, midőn kémei julius tizennyolczadikán értesitették, hogy a franczia hadvezér, majdnem nyolczvan ezerrel, egészen közelében van.

Még hatalmában állott a királynak, hogy gyors visszavonulással a kicsi de mély Gettét, melynek vizét éppen az esők megárasztották, vesse maga és ellenségei közé. De különben az általa elfoglalt állás erős volt, s azt könnyü szerrel még erősebbé tehette. Minden csapatát munkára szólitá. Árkokat húztak, sánczokat vetettek föl, karókat vertek a földbe. Nehány óra alatt a tér szine megváltozott; s a király bizott benne, hogy az övénél sokkal nagyobb erő támadását is visszaverheti. S volt is a bizalomnak némi alapja. Julius tizenkilenczedike reggelén Lajos seregének legbátrabb emberei komoly és aggódó képekkel nézték a rögtön keletkezett védműveket, melyek haladásuknak utját állották. A szövetségesek egy mellvéd mögött állottak. A töltések közt itt-ott váracsok és félkörök voltak láthatók. A sánczok hosszában száz ágyu volt fölállitva. A balszárnyon volt Romsdorf falu szorosan a kis Landen folyó mellett, melyről az angolok e szerencsétlen napot elnevezték. Jobbról Neerwinden falu volt. Mind a két falu, németalföldi divat szerint, vizárkokkal és sövénynyel volt bekeritve, s e keritések között voltak az egyes birtokosok kertjei, melyeket öt lábnyi magas és egy lábnyi vastag

*) Vilmos Heinsiushoz julius 7/17. 1693.

körfalak választottak el egymástól. Mind e torlaszokat Vilmos kijavittatta s megerősittette. Saint Simon, a ki az ütközet után megszemlélte a tért, alig hihetőnek mondja, hogy oly széles kiterjedésben s oly félelmes védművek azzal a sietséggel készülhettek el.

Luxemburg azonban el volt határozva próbára tenni, vajon ezen erős állást is képes lesz-e az ellenség az ő katonái számbeli többsége és dühös rohama ellenében megvédni. Mindjárt napkelte után hallatszott az ágyudörej. Vilmos ütegei már erősen működtek, mikorra a franczia tüzérség képes lett a tüzet viszonozni. Nyolcz óra volt, mikor az igazi csata kezdődött. Neerwinden falut mind a két fél ama pontnak tekinté, a melytől minden függ. Oda irányozá támadását a francziák balszárnya, egy nagyhirü hadastyán, Montchevreuil és az ifju Berwick vezérlete alatt, a ki ifju volt ugyan, de gyorsan emelkedett kortársai között első hirre. Berwick vezérlé az ostromot, s erőlteté a falu bevételét, de borzasztó mészárlással szorittatott vissza. Követői vagy futottak vagy elvesztek, ő maga, mig ujra összeszedni törekedett őket s szidalmazá kötelességök hűtlen teljesitéseért, körülvétetett az ellenségtől. Elrejté fehér szalagját s ugy remélte, hogy angol beszéde miatt majd angol tisztnek nézik. De arczáról fölismeré őt anyja egyik testvére, Churchill György, a ki azon nap egy dandárt vezetett. A rokonok forrón átkarolták egymást; s a nagybátya elvezeté öcscsét Vilmoshoz, a ki addig, mig minden jól ment, a háttérben maradt. Különös látványt nyujtott, a király és e fogoly találkozása, kiket oly szoros családi kötelék fűzött össze s oly kérlelhetetlen viszály tartott távol egymástól. Mind a kettő ugy viselte magát, a mint állásához illett. Vilmos fedetlen fővel a szives látás nehány

szavát intézte foglyához, Berwick viszonzásul mélyen meghajtá magát. A király föltevé kalapját, a herczeg is föltevé kalapját; s többé a rokonok nem látták egymást.

E közben a francziák Neerwindenből visszaüzetve, uj erősitést nyertek a Bourbon herczeg alatti osztálytól s vitézül megujitották a támadást. Vilmos belátva a hely fontosságát, a hadsor másik részéről rendelt oda csapatokat. A második összeütközés hosszas és véres volt. A támadók ujra erőltették a bemenetelt a faluba. Ujra visszaverettek rémitő mészárlással, s nem igen volt kedvök uj támadást intézni.

Ez alatt a szövetséges sereg sánczainak egész hosszában dühöngött a harcz. Luxemburg ujra és ismét egy pisztolylövésnyire hozta csapatait a mellvédhez, de közelebb nem vihette őket. Ujra és ismét visszahuzódtak az őket szemben és oldalról fogadó heves tűz elől. Ugy látszék, minden veszve van. Luxemburg visszahuzódott egy ágyulövésen tuli helyre s nehány tisztjét tanácskozásra szólitá. Kis ideig tanácskoztak; s élénk tagmozgásaikat az őket távolról látók élénk figyelemmel kisérték.

Végre Luxemburg elhatározá magát. Egy utolsó kisérletet kell tenni Neerwinden bevételére; s a győzhetetlen testőrcsapatnak, Steinkirk hőseinek, kell utat törni.

A testőrcsapatok régi és félelmes hiröknek megfelelő módon rohantak elő. Neerwinden háromszor bevétetett. Vilmos háromszor próbálta visszavenni azt. Nehány angol ezred élén oly dühösen támadá meg Lajos testőreit, hogy a legidősb hadfiak emlékezete óta először huzódott vissza ez a hires testület.*) Csakis Luxemburg, és a Chartres

*) Nevezetesek St. Simon szavai. »Leur cavalerie«, azt mondja, »y fit d'abord plier des troupes d'élite jusqu' alors invincibles.«

herczeg, és a Bourbon herczeg hatalmas erőfeszitéseinek sikerült a megszakgatott sorokat ujra helyreállitani. De ez alatt a szövetséges sereg zöme és balszárnya annyira megritkult a neerwindeni viadal támogatása miatt, hogy más helyeken a sánczokat védtelenül kelle hagyniok. Kevéssel délutáni négy óra mulva az egész sor engedett. Mindenütt vérengzés, mindenütt zavar volt. Solmes halálos sebett kapott s még élve esett az ellenség kezébe. Az angol katonák, kik előtt neve gyülölt volt, azzal vádolták, hogy katonához nem illő kislelküséggel viselte szenvedéseit. Ormond herczeg a tolongásban eltapostatott, s egy pillanat alatt hulla lett volna, ha ujján egy fényes gyémánt az egyik franczia testőrnek szemébe nem ötlik, a ki nem ok nélkül sejté, hogy ily ékszer birtokosa nagyobb becsü fogoly lehet. A herczeg életben hagyatott; s csakhamar kicseréltetett Berwickért. Ruvigny, a ki egy igazi menekültnek gyülöletével volt eltelve az őt számkivető ország iránt, a csata tömkelegében harczolva fogatott el. Azok, a kik elfogták, jól ismerték, s tudták, hogy ha a táborba viszik, fejével fog lakolni azért az árulásért, a melyre az üldöztetés hajtá őt. Bámulatos nagylelküséggel ugy tettek, mintha nem ismernék s elnézték, hogy a zavarban megszökhetett.

Éppen ilyen alkalmak kellettek arra, hogy Vilmos jelleme egész nagyságában tünjék föl. A zaj és vad futás közt, mely fegyvert és zászlót magával sodort, mig a szaladók sokasága a Gette hidjait s gázlóit ellepte vagy a vizbe veszett, a király, kirendelvén Talmasht a visszavo-

---

Hozzá teszi: »Les gardes du Prince d'Orange, ceux de M. de Vaudemont, et deux régiment Anglais en eurent l' honneur.«

nulás felvigyázására, maga egykét vitéz ezred élére állott s kétségbeesett erőfeszitéssel akasztotta meg az ellenség előnyomulását. Ő személyesen nagyobb veszélyben forgott mint a többiek. Nem volt rábirható, akár hogy gyenge testét melvérttel vegye körül, akár hogy a térdszalagrend jelvényeit elrejtse. Csillagját ő jó öszpontositó jelnek nézte az övéi számára s csak mosolygott azon ellenvetésre, hogy az jó ismertető jel az ellenség számára. Jobbról balról számosan estek el mellette. Két hátas ló, melynek a csatatéren mindig nyomában kelle őt követni, ágyugolyókkal lelövetett. Egy puskagolyó parókája fürteit érinté, egy másik a kabátján ment keresztül, egy harmadik pedig oldalt horzsolá s szétrongyolá kék szalagját. Sok évvel később a Chelsea kórház folyosóin és fasorai közt sétáló őszfejü hadastyánok elbeszélték, miként rohant a Galway lovasaival, miként váltott négyszer lovat, hogy lelket öntsön a gyalogságba, miként forditott vissza egy ingadozó csapatot: »Nem ugy kell harczolni, uraim. Szorosan hegyibök kell menni. Igy, uraim, igy.« »Csak látta volna ön,« irja egy szemtanu, negyed napon a csata után, »miként rohant karddal kezében, az ellenségre. Bizonyos, hogy a többi közt egyszer két angol ezred élén az egész hadsereg láttára hét franczia ezreddel viaskodott, s majdnem egy negyed óráig hajszolta ezeket maga előtt. Istennek legyen hála, hogy megtartá őt.« Az ellenség oly szorosan közbe vette őt, hogy végre csak nagynehezen birt a Gette vizén át megmenekülni. Egy kis vitéz csapat, osztozkodva veszélyében, alig birta visszatartóztatni üldözőit, mig a hidon átért.*)

---

*) Berwick; Saint Simon; Burnet, I. Fenquières; London

A haladás, melyet a terjedő polgárosodás a hadi tudományban is előidézett, tán soha nem tünt föl oly szembetünő módon mint ezen a napon. Ajax, a ki a trójai hadvezért egy kődarabbal üti le, melyet közönséges ember alig birt volna megemelni; Horatius, a ki egy hadsereget tartóztat föl egy hidnál; oroszlánszivü Rikhárd, a ki az egész saraczén hadsoron végig nyargal a nélkül, hogy valaki fölvenné vele a harczot; Bruce Henrik, a ki egész Anglia és Skóczia lovassága előtt sir Bohun Henriknek egy csapással sisakját és fejét is ketté hasitja: ezek a hősei egy sötét kornak. Ily időkben a testi erő egy harczosnak első elengedhetlen kelléke. Landennél két nyomorult beteges lény, a kiket a társadalom ama durva korszakaiban nagyon törpéknek néztek volna arra, hogy bármi részt is vehessenek valamely ütközetben, két nagy hadseregnek voltak éltető lelkei. Némely pogány országban még gyermekkorukban kitették volna őket. A keresztyének, hatszáz évvel később, valamely csendes kolostorba tették volna. A sors oly időbe helyezé őket, mikor már az emberek belátták, hogy az izmok ereje sokkal alárendeltebb dolog

---

Gazette jul. 27. 31. aug. 3. 1693; franczia hivatalos jelentés. Nagy Britannia királyának jelentése ő magasságaikhoz, aug. 2. 1693. Kivonat az angol király egy dragonyos szárnysegéde leveléből, aug. 1. Dykvelt levele az egyesült államokhoz, jul. 30. éjjel. A négy utóbbi megvan a jul. és aug. havi hiradókban 1693. L. Az utolsó hadjárat történetét a spanyol alföldön, d'Auvergne Edvárdtól, ajánlva Ormond herczegnek, 1693. A franczia igazságot szolgáltat Vilmosnak. »Le Prince d'Orange« irja Racine Boileaunak, »pensa être pris, aprés avoir fait des merveilles.« Lásd még Sterne lelkes elbeszélését, a ki kétségkivül sokszor hallotta e csata részleteit öreg katonáktól. Ezen alkalommal történt, hogy Trim káplár a csatában sebet kapott s Beguine ápolása alá került.

a lelki erőnél. Hihető, hogy ama százhusz ezer katona közt, a kik Nyugateuropa annyi zászlói alatt, Neerwinden környékén egybesereglettek, testre nézve a két leggyöngébb egyike az a pupos törpe volt, a ki a francziákat a dühös rohamra vezérelte, másik az a kehes csontváz, mely az angolok lassu visszahuzódását fedezte.

A francziáké lett a győzelem, de drágán vásárolták meg a győzelmet. Tiz ezernél több esett el Lajos legjobb csapataiból. Neerwinden oly látványt nyujtott, a mely a legrégibb katonákat is elrémitette. Az utczákat mellig érő hullák lepték el. A halottak közt előkelő urak és hires harczosok voltak. Ott volt Montchevreul s Uzes herczeg megcsonkitott teteme, mindkettő Franczioarszág nemességének disze. Ott volt Sarsfield, kit nagy sebében hordágyra emeltek, de a melyről nem kelt föl többé. A saint germainsi udvar Lucan gróf puszta czimével ruházta föl, de a történet azon név alatt ismeri őt, a mely a világ legszerencsétlenebb nemzete előtt most is kegyelt név. A vidék, mely mint a csata szinhelye lett emlékezetessé a történelemben s Europa két legháborusabb nemzeténél számos éven át emlékben maradt, csak két még borzasztóbb napot látott, a melplaqueti és a waterlooi napot. Több hónapon át az egész mezőn szétszórva voltak láthatók az emberek és lovak csontjai, kalapok, czipők, nyergek és szerszámok maradékai. A következő nyáron a huszezer rothadó hullával termékenyitett földeken milliói nyiltak a pipacsnak. Az utas, a ki Saint Tronból Tirlemontbe ment, látva a dús piros szőnyeget Landentől Neerwindenig elterülni, önkéntelen a héber próféta (Jezaias 26, 21) jóslatának jelképies teljesülésére gondolhatott, miszerint a föld

visszaadja az ő vérét s nem akarja eltakarni a megölteket.*)

Noha a nap még magasan állott az égen, mikor Vilmos a Gettén átment, senki sem vette üldözőbe. A győztesek annyira ki voltak merülve a járástól és viaskodástól, hogy alig tudtak mozdulni; a lovak pedig még roszabb állapotban voltak mint az emberek. Hadvezérök szükségesnek látta egy kis időt engedni pihenésre és üdülésre. A franczia nemesek, lerakodtatták teherhordó lovaikat, vidáman vacsoráltak s a halottak halmai fölött köszöntötték fel egymást pezsgővel; beállván pedig az éj, egész dandárok mély álomba merülve feküdtek soraikban a csatatéren. Luxemburg tétlensége nem kerülte ki a megrovást. Senki se tagadhatá, hogy a műveletben nagy ügyességet és erélyt fejtett ki. De némelyek vádolták, hogy nem volt béketürése és kitartása. Mások azt suttogták, hogy nem volt szándoka véget vetni egyszerre oly háborunak, mely őt nélkülözhetetlenné tevé azon udvarnál, a melynél béke idején nemcsak kegyben nem állott, hanem még igazságot sem talált. **) Lajos, a ki ezen alkalommal tán nem egészen volt ment némi irigység sugalmaitól, ugy mondták, hogy hadvezére dicséretét némi korholással is vegyitgeté, mely a kiméletes szavak leple alól is elég érthetően kilátszott. »Az ütközetben,« ugy mondá, »Luxemburg herczeg olyan volt mint egy Condé; az ütközet után pedig az orániai herczeg volt olyan mint egy Turenne.«

*) Lord Perth levele, nővéréhez jun. 17. 1694.

**) S. Simon emliti a tábornagyra tett észrevételeket. Feuquières, a ki igen igazságos biró, azt mondja, hogy Luxemburgot méltatlanul korholták, s hogy a franczia sereg annyira meg volt gyengitve veszteségei által, hogy nem lehetett győzelmét felhasználnia.

S valóban az az ügyesség és erély, a melylyel Vilmos a borzasztó vereséget helyre tudá hozni, méltó bámulatot gerjeszt. »Egy tekintetben,« mondja Coligni tábornagy, »Nagy Sándor, Scipio és Caesar fölött elsőbbséget követelhetek magamnak. Ők nagy csatákat nyertek, az igaz. Én négy nagy csatát vesztettem; s mégis rémületesebben állok szemben az ellenséggel mint bármikor.« Coligni vére folyt Vilmosban is; s e vérrel öröklé ama hajthatatlan lelki erőt, mely a vereségből annyi dicsőséget bir szerezni magának, mint más szerencsésb vezérek sikereikből. A landeni vereség ugyan nagy csapás volt. A király nehány napig kinosan gyötrődött. Ha Luxemburg üldözi, minden veszve volt. El kelle esnie Louvain, Mechlin, Nieuport és Ostendnek. A batáviai határszél fenyegetve volt. Egész Holland oly hatalmasan követeli a békét, hogy sem a szövetséges rendek, sem a helytartó nem állhatnak ellent.*) De nyert időt; s egy kis időnyereség is elég volt Vilmosnak. A csatatérről a futók tömegén keresztül Louvainbe vette utját, s ott szedte össze szétszórt erejét. Jellemét nem csorbitja azon aggodalom, melyet élete ezen legszerencsétlenebb perczeiben, az előtte legkedvesebb két lény iránt tanusitott. Mihelyt biztosságban volt, irt nejének, hogy őt erről megnyugtassa.**) A futás zavaraiban szem elől téveszté Portlandet, a ki akkor gyengélkedő volt s igy a csatában a szokottnál inkább volt veszélynek kitéve. Fenn van még egy rövid levélke, melyet

---

*) Azt, hogy mi történhetett volna, ha Luxemburg felhasználni vagy akarta vagy képes lett volna győzelmét, egy igen férfias és okos beszédből vettem, melyet az alsóházban Talmash mondott decz. 11. L. Grey: Debates.

**) Vilmos Heinsiushoz, jul. 20/30. 1693.

a király pár órával később irt e barátjának.*) »Ámbár reménylem, hogy ez este még látjuk egymást, nem hallgathatom el addig is örömemet a fölött, hogy ön jól van. Adja isten, hogy egészsége hamar helyre álljon. Nagyok a megkisértetések, a melyeket oly gyorsan egymásután tetszett istennek reám mérni. Iparkodni fogok zúgolódás nélkül hajolni meg akarata előtt, s kevésbbé érdemelni meg ezentul haragját.«

Csapatai gyorsan összeszedték magokat. Nagy hadtestek, melyeket tán vigyázatlanul távolitott el hadseregétől azon föltevésben, hogy Lüttich lesz az ellenség czélja, most erőltetett menetekben csatlakoztak vissza hozzá. Veresége után három héttel már szemlét tartott fölöttük nehány mértföldnyire Brüsseltől. Több embere volt együtt mint a landeni véres nap reggelén; maguktartása katonás, bátorságuk törhetetlen volt. Vilmos azt irhatá most Heinsiusnak, hogy a legroszabbján túl van. »A válság« azt mondja, »borzasztó volt. Istennek legyen hála, hogy ilyen vége lett.« Azt azonban nem tartotta czélszerünek, hogy azon időben még nyilt csatatéren tegyen egy kisérletet. Eltürte inkább, hogy a francziák Charloroyt ostromolják és bevegyék; s ez volt az egyetlen nyereségök azon ütközetből, mely Európában a tizenhetedik század legvéresebb ütközete volt.

A landeni vereség szomoru hire Angliát éppen más vidékről érkezett nem kevesbé szomoru hirek benyomása alatt találta. Több hónapon át a háboru teljesen félbeszakitá a földközi tengeren való kereskedést. Nem lehetett remélni, hogy valamely kereskedelmi hajó fedezet nélkül Londonból vagy Amsterdamból elérhesse a Hercules oszlopait, a franczia kalózok miatt; hadi fedezet pedig

*) Vilmos Portlandhez jul. 21/31. 1693.

nem oly könnyen volt kapható. Az 1692. évben egész nagy flották, spanyol, olasz és török árukkal megrakodva, futottak be a Temzébe és a Texelbe. 1693, februárban, majdnem négyszáz hajó indulókészen állott. Terhök értéke több millió sterlingre becsültetett. Ama galeonok, az akkori világ csodálata és irigysége tárgyai, soha Nyugat-indiákról Sevillába nem hordoztak oly drága kincseket. Az angol kormány, egyetértve a hollandi kormánynyal, vállalkozott ezen oly gazdag rakományu hajóknak elkisértetésére. A franczia kormány lesben állott reájok, hogy elfoghassa.

A szövetségesek terve szerint hetven sorhajó és mintegy harmincz fregat, meg brigantin a csatornán vala egybegyülendő Killegrew és Delawal az angol admiralitás e két uj tagjának vezénylete alatt, s ezeknek kell vala a smyrnai hajóhadat, mint rendesen nevezni szokták, elkisérni egész ama határig, a mig a bresti hajóosztálytól tartani lehetett. A hajóhad nagyobb része aztán onnét visszafordulandó volt a csatorna védelmére, mig Rooke, husz vitorlával, tovább kisérendé a kereskedelmi hajókat, hogy azokat a Toulonban fekvő osztály ellen fedezze. A franczia kormány terve pedig az volt, hogy a bresti osztály Tourville alatt s a touloni osztály Estrees alatt a gibraltari szoros közelébe menjenek s ott lesben álljanak a prédára.

Melyik terv volt ügyesebben szőve, az iránt kétség lehet. De, hogy melyik volt ügyesebben végrehajtva, az nem kérdés. Az egész franczia hajóhadat, akár az atlanti, akár a földközi tengeren, csak egy akarat mozgatá. Az angol hajóhadat és az egyesült tartományok hajóhadát többféle tekintélyek irányozák; s mind Angliában, mind az egyesült tartományokban a hatalom annyi sokfélekép volt megosztva s osztályozva, hogy semmi egyesre különösebb

felelősség nem hárulhatott. Eljött a tavasz. A kereskedők fenhangon panaszkodtak, hogy többet vesztenek a folytonos halogatás által, mint nyerhetnének az út szerencsés befejezésével; pedig a hadihajók még felerészben sem voltak fölszerelve s emberekkel ellátva. Az amsterdami naszád csak april vége táján volt megérkezendő; a zeelandi naszád május közepe előtt sem.*) Junius elérkezendett, mig ama roppant hajóhad, közel ötszáz vitorla, az angol part látköréből távozhatott.

Tourville már vizen volt s dél felé evezett. De Killegrew és Delawal vagy oly hanyagok, vagy oly szerencsétlenek valának, hogy mitsem tudtak annak mozdulatairól. Először bizonyosnak hitték, hogy még a bresti kikötőben van. Aztán valami neszét hallották, hogy észak táján láttatott egynehány hajó; de ezt arra magyarázták, hogy távollétöket felhasználva a devonshirei part ellen akar valamit kezdeni. Ugy látszik, arra soha sem gondoltak, hogy tán a touloni naszáddal akar egyesülni, s hogy Gibraltar közelében leselkedik a prédára. Ők tehát, junius hatodikán, miután mintegy kétszáz mértföldnyire Ushanthoz elkisérték a smyrnai flottát, kijelentették, hogy Rookekal együtt fognak menni. Rooke tiltakozott ez ellen, de siker nélkül. Alá kellett magát vetnie s az ő husz hadihajójával a földközi tengerre indulnia, mig az ő fölötte állói a had többi részével a csatornába tértek vissza.

Ez időben jött tudomásra Angliában, hogy Tourville kilopódzott Brestből és sietve egyesült Estreesvel. Ezért Killegrew és Delawal hazajövetele nagy feltünést okozott. Egy gyors vitorlás hajó küldetett rögtön Rooke után, hogy

*) London Gazette. apr. 24. máj. 15. 1693.

a veszélyről értesitse, de ez a figyelmeztetés nem ért el hozzá. Kedvező széllel evezett a szent Vincze öbölbe; s ott hallá, hogy a Lajos öblében franczia hajók vannak. Első értesülései szerint azt kelle hinnie, hogy kevesen vannak; s ők oly ügyesen tudták létszámukat eltitkolni, hogy mindaddig, mig már csak egy félórányira álltak egymástól, legkisebb sejtelme sem volt arról, hogy egy nagy királynak egész tengeri ereje áll vele szemben. Ily borzasztó túlerővel megvivni őrülés lett volna. Sok volt már az is tőle, hogy a végromlástól megmenthette hadosztályát. Minden ügyességét kifejté. Két vagy három hollandi hadihajó, melyek a háttérben voltak, hősileg feláldozta magát a flotta megmentése végett. A felszerelvény többi részével, s mintegy hatvan kereskedelmi hajóval Rooke szerencsésen elérte Madeirát, s onnét Corkot. De több mint háromszáz hajó, a melyet kisért, az oceánon szétszóratott. Egynehány Irlandba menekült, más Corunnába, némelyik Lissabonba, s némelyik Cadixba vetődött; néhányat elfogtak, több elpusztult. Egy-kettőt, a mely Gibraltar sziklái alá rejtőzött, de az ellenség által idáig is üldöztetett, látva, hogy nem lehet többé megmenteni, elsülyesztettek. Malaga ütegei alatt is igy vesztek el többen. A francziák nyeresége nem lehetett igen nagy; de Anglia és Holland vesztesége roppant volt.*)

Emberemlékezet óta a city nem ért oly izgalmas és szomoru napot, mint mikor a lagos-öbölbeli találkozás hirét vette. Sok kereskedő, mondja egy szemtanu, kirohant a királyi tőzsdéből, oly sápadt arczczal, mintha halálos itéletét hallotta volna. A nagy csapás által ért kereskedők

*) Burchett, tengeren viselt dolgainak följegyzése; Burnet II. London Gazette, jul. 17. 1693. Havi Mercur, jul; Cadixi levél, jul. 4-ről.

egy küldöttsége jelent meg a királynénál, sérelmeik előterjesztése végett. Bebocsáttattak a titkos tanács termébe, a hol a királyné e testület elnökségét vitte. Somerst bizá meg, hogy nevében feleljen nekik; s ez oly beszédet intézett hozzájok, mely izgatottságuk csillapitására ügyesen volt kiszámitva. Ő felsége, mondá nekik, teljes szivéből érzi sérelmeiket; s már a titkos tanácsból egy külön bizottságot is nevezett a szerencsétlenség okainak megvizsgálására, s jövőben hasonló esetek lehető meggátlására.*) Ezen válasz annyira megnyugtatá őket, hogy tüstént eljött a lordmayor is megköszönni a királyné kegyességét s biztositani, hogy London minden viszontagság közt hű marad hozzá és férjéhez, s egyuttal értesiteni őt, hogy bármily sulyosan érzi és sok nagy kereskedőház az utóbbi csapást, a községtanács egyhangulag elhatározá, hogy a kormány támogatására minden megkivántatót kész lesz megadni.**)

---

*) Luttrell Narcisz naplója; Baden a szövetséges rendekhez, jul. 14/24. és jul. 25. aug. 4. a Tannerféle kézir. A bodleyi kvtárban vannak levelek, melyek a city izgalmát leirják. »Kivánnám« mondja Sancroft egy jacobita levelezője, »hogy megnyilnának szemeitek és megváltoznának érzületeitek. De a hozzám érkezett tudósitásokból azt látom, hogy a török társaság a királynétól és a titkos tanácstól egészen megnyugtatva és jó kedvvel távozott.«

**) London Gazette aug. 21. 1693. L'Hermitage e szövetséges rendekhez jul. 28. aug. 7. L'Hermitage jelentéseinek ugy ezen mint a jövő fejezetben igen nagy hasznát veszem, czélszerü lesz tehát róla egyetmást itt megjegyeznem. Ő franczia menekült volt s Londonban mint a waldensiek ügynöke működött. Egyik teendője volt ujságokkal szolgálni Heinsiusnak. Ezekből nehány érdekes kivonat látható báró Sirkma de Grovestins munkájában. Hihetőleg a pensionarius ajánlata folytán nyert L'Hermitage megbizást a szövetséges rendektől is (jul. 24. aug. 3. 1693.) hogy őket az Angliában történőkről értesitse. Levelei telvék oly érdekes és becses dolgokkal, mik

A közcsapások természetes rosz benyomásának fokozására a pártoskodók minden cselfogást felhasználtak. A jacobita röpiratok soha sem voltak oly mérgesek, mint ezen szerencsétlen nyár folytán. Ennélfogva a rendőrség is szokottnál nagyobb tevékenységet fejtett ki az ily árulók fészkeinek felkutatására. Hosszu keresés után s nagy fáradsággal sikerült a titkos sajtó egyik legfontosabb műhelyét felfödözni. Ezen sajtó egy Anderson Vilmos nevü jakabpártié volt, kit merészsége és vakbuzgalma különösen alkalmassá tett oly szolgálatokra, a melyektől okos és meggondoló emberek tartózkodnak. Két éven át leselkedtek reá a kormány ügynökei; áthatatlan titok volt, hol üzi mesterségét. Végre kinyomozták egy házban a Saint James street közelében, a hol ő álnév alatt lappangott s ékszermüvesnek adta ki magát. Egy nyomdasegéd jött oda több másokkal, s Anderson nejét és anyját őrökül felállitva találták az ajtónál. Az asszonyok megismerték a kémet, megrohanták, haját tépték s lármát ütöttek, »tolvaj« és »gyilkos« kiáltozással. Ilykép értesült Anderson. Hamar elrejté mestersége szerszámait, nyugodt arczczal lépett elő,

---

sehol másutt föl nem lelhetők. Különösen értékesek a parliamenti tárgyalásokról való jelentései, s olyanoknak tekintették alkalmasint megbizói is.

L'Hermitage jelentéseinek, valamint a szövetséges államok egyéb megbizottainak Angliában, Erzsébet idejétől kezdve lefelé, teljes példányai most már megvannak vagy lesznek a brit muzeum könyvtárában. A nemzeti történeti adatok e nagy tárházának ily értékes szoporodásaért fő köszönet illeti Palmerston lordot. De nem szabad elhallgatnunk, hogy az ő utasitásai nyomán a boldogult sir Disbrowe Edvárd a legbuzgóbban járt el ez ügyben, valamint lelkesen működtek közre ama derék és felvilágosodott férfiak is, a kik a hágai irattárak nagybecsü gyüjteményeinek felügyeletével vannak megbizva.

s szidta a küldötteket, a censort, az államtitkárt, magát a kis görbe orrút is. Némi viaskodás után elfogták. Szobáját kifürkészték; s első keresésre semmi próbát nem találtak. De az ágy mögött egy ajtó tünt föl, mely egy sötét kamrába nyilt. E kamrában volt egy prés, betük és egész halmaza az imént készült nyomtatványoknak. Ezek egyike ily czim alatt: észrevételek a jelen államszövetségre és az utóbbi forradalomra, talán a legdühösebb volt valamennyi jacobita libellek közt. Ezen iratban az orániai herczeg komolyan azzal vádoltatik, hogy angol sebesült katonái közül ötvenet élve megégettetett. Egész eljárását csak egy elv vezérli, ugy mondaték, s ez nem a hiuság vagy nagyravágyás, sem a birvágy, hanem csak az angolok elleni halálos gyülölet, a kiket mindenkép nyomorultakká akar tenni. A nemzetet felhivja, hogy a levégső veszély és kárhozat elkerülése végett keljen föl s rázza le magáról ez igát, ezen átkot, ezen zsarnokot, a ki oly elvetemült, hogy nem is hihető, miként valami emberi lényektől származhatott volna. Egy más irat is sok példányban találtatott, mely nem oly mérges volt, de nem kevésbbé izgató, azon czim alatt: a franczia hóditó se nem kivánatos, se ki nem vihető. Ez is a népet fölkelésre hivta föl. Biztositja, hogy a katonaság nagy része vele fog tartani. Az orániai herczeg minden ereje szét fog mállani, megköszönheti, ha megszökhetik, s gúnyosan hozzá tevék, hogy remélhetőleg nem fog vele semmi egyéb baj történni, mint hogy visszaküldik Looba, hol mindazon kényelemmel környezheti magát, melyért az angolok oly nagy árt fizettek.

A kormány felhiva és megriasztva a jacobita röpiratok mérges hangulata által, elhatározá Andersonben példát állitni. Felségárulási pert indittatott ellene s az

Old Bailey elé állittatta. Treby, most a Common Pleas főbirája, és Powell, a ki a püspökök elleni perben szépen kitünteté magát, a birák közt voltak. Kár, hogy az eljárásról részletes jelentés nem maradt fenn, s hogy oly töredékes értesüléssel kell beérnünk, minőt nyilván részrehajló, tulzó vagy hazug irók elbeszéléseiből merithetünk. A vádlevél azonban megvan; s a nyilvánvaló tények, melyeket a vádlottnak tulajdonit, felségárulást foglalnak magokban.*) Arra hivni föl és buzditni az alattvalókat, hogy fölkelve tegyék le erőszakosan a királyt, s e felhivást azon ironicus megjegyzéssel toldani meg, hogy nem fog egyéb baja lenni mint a számüzetés, ez bizonynyal oly megbántás, melyet a legkevesbbé udvaroncz törvénytudó is a harmadik Edvárd törvénye alá tartozónak fog elismerni. E pont fölött ugy látszik, nem is volt vita, sem a szóváltásoknál, sem később.

A fogoly tagadá, hogy ő nyomatta a libelleket. E kérdésre nézve, miután a bizonyitékokat nem birjuk többé, helyesnek látszik, hogy a biráknak és az esküdteknek higyjünk, a kik a tanukat kihallgatták.

Egy védvet használt Anderson, melyet barátai sugalmaztak neki, s melyet a jacobita gúnyiratok czáfolhatatlannak hireszteltek, azt, hogy harmadik Edvárd uralkodása alatt a könyvnyomtatás mestersége még ismeretlen levén, az ez uton elkövetett vétség semmikép sem érthető egy azon korbeli törvénybe foglaltnak. A birák ezen érvelést igen könnyedén vették; s ebben bizonnyal igazuk is volt. Mert ily okoskodással azt is ki lehetne hozni, hogy nem

*) Különös, hogy a vádlevél nincs kinyomtatva Howe állami perei közt. A másolat, mely előttem van, sir Mackintosh számára készült.

felségsértés a királyt nyaktilóval fejezni le, vagy pedig egy Miniépuskával lőni agyon.

Az is előhozatott Anderson védelmére, — s ez már mindenesetre figyelemre méltó volt, — hogy különbséget kell tenni egy felségsértő irat szerzője és annak csupán kinyomtatója közt. Az előbbi nem mondhatja, hogy nem értette a szöveget, melyet maga irt. De az utóbbinak azok a betük semmi eszméjét ki nem fejezik. A használt metaphorák, czélzások, sarcasmusok az ő felfogása körén kivül eshetnek; s mig keze sürög a betük közt, gondolata oly tárgyak körül csaponghat, melyek az előtte fekvő kézirattól igen távol esnek. Az kétségtelen igaz, hogy lehetséges ártatlanul nyomtatni ki olyat, a mit megirni nagy vétség volt. De ez nyilván oly kérdés, melyet átalánosságban eldönteni nem lehet. Vajon Anderson tisztán gépileg járult-e hozzá egy oly munka terjesztéséhez, a melynek tartalmáról sejtelme sem volt, vagy vajon tudva nyujtott-e segélyt egy lázadás előidézéséhez, ezen kérdés fölött az esküdteknek kelle itélni; az esküdtek pedig, nevének elváltoztatása, eljárásának titokba burkolása, nejének és anyjának szigoru őrizetre kiállitása, s még ama dühös kifakadások alapján is, melyekkel még elfogatásakor is a kormány ellen kikelt, méltán következtethették, hogy ő nem tudatlan eszköze, hanem avatott és buzgó büntársa volt az árulóknak. A tizenkét esküdt, jó darab ideig tanácskozván, bejelentette a törvényszéknek, hogy egyiköknek kételyei vannak. E kételyeket Treby és Powell érvei eloszlatván, a vétkességi határozat kimondatott.

A fogoly sorsa egy ideig függőben hagyatott. A ministerek azt remélték, hogy saját nyaka megmentése végett inkább az őt felhasználó röpiratirók nyakait fogja

kitenni. De természetes bátorságát még nagyban emelték ama lelki buzditások, melyekkel a nemesküvő papok oly jól tudták őt ellátni. Bátran állotta ki a halált, s végső pillanatáig gyalázta a kormányt. A jacobiták fennen lármáztak a birák kegyetlensége ellen, a kik elitélték, a királyné ellen, a ki az itéletet végrehajtatta, s félretéve minden következetességet, ugy tüntették föl őt, mint egy szegény tudatlan kézmüvest, a ki nem is fogta fel a horderejét annak, a miért szenvednie kelle, és egyuttal mint egy martirt, a ki hősi bátorsággal feláldozta életét a számüzött királyért és az üldözött egyházért.*)

A ministerek nagyon csalódtak, ha azt hitték, hogy Anderson balsorsa majd a többieket visszariasztja példája követésétől. Az ő kivégeztetése számos nem kevesbbé dühös röpiratokat idézett elő, mint voltak azok, a melyekért ő szenvedett. Collier, a London Gazettere irt ugynevezett észrevételeiben, kegyetlen karörömmel ujongott a landeni vérengzés fölött, valamint az angol tulajdon oly nagymérvü pusztulása fölött a spanyol partoknál.**) Más irók mindent elkövettek, hogy a munkás népet lázithassák föl. Mert a jakobiták elmélete szerint minden rendzavarás, akár hol és akárminő ürügy alatt történjen az, egy restauratiót vonandott végre maga után. Egy bővebb magyarázat nélkül értbetetlennek látszó, de mély jelentésü mondat forgott akkor minden szájban s oly jeligéül szolgált, melyről a párt hősei egymást felismerték: »Lökd csak; az apámnak szól.« E tolvajnyelvnek rejtett értelme ez: »Támaszszunk

*) Az Anderson esetére vonatkozó adataink megtalálhatók Howell állami pereiben.

**) Ezen észrevételek megvannak, s olvasásra méltók.

csak zavart az országban, végre rászorulnak ismét Jakab királyra».*) A kereskedelem pangott; sok iparos munka nélkül volt. Ennélfogva az utczai poeták az elégületlen osztályokhoz intézték verseiket. Ama quaker házában, a hol Jakab declaratioja nyomatott, sok példányait találták meg egy balladának, mely a takácsokat uszitotta lázadásra a kormány ellen.**) Minden cselfogás felhasználtatott az elégületlenségnek egy sokkal veszélyesb osztályánál, a hajósok közt való felszítására; s szerencsétlenségre, éppen a tengerészeti közigazgatás hiányai a legjobb ürügyet szolgáltatták az állam ellenségeinek az izgatásra. Nehány tengerész megszökött, mások lázongtak, erre büntetések következtek, ezeket viszont ujabb gunyiratok és költemények mint barbár kegyetlenségeket tüntették fel. Azon hir, hogy a kormány a saját védőinek keservesen kiérdemlett zsoldját elsikkasztja, oly sikerrel terjesztetett, hogy Wapping és Rotherhithe asszonyai nagy csapatokban lepték el Whitehall környezetét s lármát ütöttek azért, a mi férjeiknek kijár. Mária oly jó belátással és helyes érzéssel volt, hogy a lármázó csapatból négyet behivatni rendelt a terembe, a hol titkos tanácsot tartott. Itt meghallgatá panaszaikat, s biztositá személyesen őket, hogy a hir, mely őket oly nyugtalanságba hozta, egészen alaptalan.***) Ez

*) Luttrell Narcisz naplója.

**) U. o.

***) Fenmaradt egy levélke, mely a tengerész urakhoz szól, kiknek mindnyájának el van keseritve életök; ugy egy ballada, mely a király és a királynő kegyetlenségét énekli meg. (Prózában:) »Zsiványoknak, tolvajoknak, csalóknak mindennap bocsánatot adnak, egyedül a ti számotokra, ti szegény tengerészek, a kik egyedül tartjátok őt atyja trónusán, nincsen semmi kegyelem.« A whitehalli jelenetet Luttrell elb-széli.

alatt közelgett szent Bertalan napja, melyen évenként nagy vásár szokott Smithfielden tartatni, gyönyörére a kósza gyerkőczöknek, boszuságára a puritán szellemü polgároknak, szokásos diszmenetével a törpéknek, az óriásoknak, tánczoló ebeknek, tüzetevő embereknek, s az elefántnak, a mely puskát tud tölteni és elsütni. De mind e látványosság nem bir azzal a nagy vonzerővel, mint egy drámai jelenet, mely ha nem is kivitelben, de eszmében legalább igen nagy rokonságban látszott lenni Aristophanes ama mesterműveivel, a melyekkel gúny és nevetség tárgyává tette Cleont és Lamachust. Két bohócz Killegrew és Delawal alakjait adta. Ezen tengernagyok egész hajóhadokkal futásnak eredtek egykét franczia kalóz elől, s a Tower ágyui alá menekültek. Egy »jackpudding« (pajácza) teljesitette a kar tisztét, s tartózkodás nélkül fejezé ki véleményét a tengeri kormányzatról. Roppant nép tódult e szokatlan bohózat látására. Nagyszerü tapsok kisérték, nagy bevételt hajtott; s a komédiások, a kik kezdetben csak a népszerütlen és szerencsétlen tengerészeti bizottságot merték kipelengérezni, a siker által bátoritva és nem csak büntetlenül hagyatva, hanem hihetőleg sokkal magasb állásu személyek által is buzdittatva és jutalmazva, elkezdték a kormányzat többi ágait is birálgatni. A görög szinpad szabadosságának meghonositására tett ily kisérlet azonban hamar véget ért a rendőrök egy csapatának közbevetésére, a kik a szinészeket börtönbe vitték el.*) London utczái azonban éjente lázitó iratokkal lepettek el. Az örökösödési jog hivei minden korcsmában láthatók voltak a boros és puncsos poharakkal sántikálva. Ez a divat

*) L'Harmitage, sept. 5/15. 1693. Luttrell Narcisz naplója.

ekkor kezdődött; s az avatatlanok csodálkoztak, miként támadhatott egyszerre a finom gentlemanek közt annyi sántító. De az avatottak jól tudták a sánta szónak (angolul »Limp«) titkos jelentését, mert annak négy betüje egy-egy fenséges névnek volt kezdőbetüje; az a hű alattvaló, a ki a pohara kiüritésekor sántitott, azzal azt jelenté ki, hogy Lajos, Jakab, Mária és a herczeg (Prince) egészségére ivott. *)

Nemcsak a fővárosban gyakorolták elmésségöket ez időben a jakobiták. Sorakoztak ők a bathi fürdőn is, hol Caermarthen elnök ápolgatta gyenge egészségét. Minden este összejöttek, hogy a marquisnak, a mint mondani szokták, éji zenét csináljanak. Vagyis, a beteg ember ablakai alatt összegyültek, s ott csufondáros verseket énekeltek reá. **)

Nevezetes az, hogy az elnök urat azalatt mig Bathban villiamita gyanánt gúnyolták, Saint Germainsben erős jakobitának tartották. Miként jutott e megkülönböztetéshez, az nehéz kérdés. Némely iró azon véleményben volt, hogy ő is, miként Shrewsbury, Russell, Godolphin és Marlborough, az egyik királynak kenyerét éve, a másikkal titkos összeköttetésekbe lépett. De ezen véleménynek nincs elegendő alapja. Shrewsbury, Russell, Godolphin és Marl-

*) Luttrell Narcisz naplója.

**) Luttrell N. Egy azon időbeli röpiratban, mely e czimet viseli: »Párbeszéd egy whig és egy tory közt« szó van a Bathban történt közbotrányról az utóbbi flandriai vereségek alkalmából. A tory azt feleli: »Én nem tudhatom, egy-két ember részeg fővel mit beszélhetett vagy mit tett Bathban vagy akárhol.« Az állami szerződések folio gyüjteményében ez a párbeszéd hibásan mondatik 1692. november táján nyomatottnak.

borough árulásáról elegendő bizonyitékaink vannak, többféle forrásokból eredők és több évre kiterjedők. De Caermarthennek Jakabbal való viszonyáról csak Melfortnak egy rövid levele szól, mely october tizenhatodikán kelt 1693. Ezen iratból világos, hogy a számüzött király és ministerei valami olyféle értesitést kaptak, mintha Caermarthen emberök volna. De semmi adat sincs arra, hogy őt akár ezen napon, akár annak előtte valóban olyannak tekintették.*) Mindössze e titoknak az a legvalószinübb magyarázata, hogy Caermarthent nálánál kevesbbé ravasz emissáriusok kémlelgették, s hogy ő a számüzött király iránt jó indulatot szinlelt azért, hogy Middleton ujabb kormányzási terveit belőlük kivehesse; s ezen értekezletekről valami túlzott jelentés ment Saint Germainsbe, melyet itt nagy örömmel fogadtak, mint oly ujabb megtérést, mely azonban

*) Az irat, a melyre czélzok, a Nairne gyüjtm. s Macpherson kiadásában van. Hallam, e kitünő iró, e kérdésben egy nála vajmi ritka tévedésbe esett. Azt mondja, hogy Caermarthen neve mindig előfordul azok közt, a kiket Jakab barátjainak tartott. Én azt hiszem, hogy a Caermarthen elleni bizonyitékok Melfort emlitett levelével kezdődnek és végződnek is. Van ugyan a Macpherson által kiadott iratok közt egy névtelen és kelet nélküli levél, melyben Caermarthen a Jakab barátai között emlittetik. De ez a levél nem érdemel figyelmet. Irója nyilván egy buzgó, de együgyü jakobita volt, a ki mitsem tudott az általa emlitett politikai férfiak helyzetéről vagy érzelmeikről. Nagyban botlik Marlborough, Godolphin, Russell, Shrewsbury és a Beaufort család jellemzése körül. Valóban, az egész mű a k ptelenségek egy szövedéke.

Meg kell jegyezni, hogy Jakabnak saját irataiból összeállitott életrajzában azon biztositások, miket Marlboroughtól, Shrewsbury, Russell és Godolphintől nyert, vagy más nevezetes emberektől, mind részletes bőbeszédüséggel vannak elmondva. De az, hogy Caermarthentől is kapott volna hasonló igéreteket, egy szóval sem emlittetik.

csakhamar csalékonynak bizonyult. Csodálatosnak látszik, hogy ily megtérés őszinteségében csak egy pillanatig is hittek. Caermarthennek legnagyobb érdekében állott a tényleges uralkodók mellett megmaradni. Első tanácsadójuk volt. Nem remélheté, hogy Jakabnál is első lehessen. Valóban alig föltehető, hogy az öreg és ravasz embernek magaviseletére, a ki telhetetlen becsvágyu és haszonleső is volt, személyes vonzalmak valami befolyást gyakoroljanak. De ha volt valaki, a ki iránt Caermarthen személyes vonzalmat érzett, az kétségtelenül Mária volt. Az, hogy komolyan bocsátkozzék ennek letételére valamely összeesküvésbe, a mely ha nem sikerül, fejébe kerül, ha pedig sikerül, ugy roppant hatalmát és befolyását bizonnyal elveszti, ez oly képtelen mese, melyet senki más, mint csak is a számüzöttek hihettek el.

Caermarthennek valóban éppen azon pillanatban különös oka is volt megelégednie a Vilmos és Mária tanácsában elfoglalt állásával. Mert igen erős okunk van hinni, hogy éppen akkor gyüjtött magának, azelőtt még hallatlan kapzsisággal, törvénytelen uton roppant nyereséget.

A két keletindiai társaság között a vita az 1693. őszén hevesebben folyt mint valaha. Az alsóház, a régi társaságot makacsul ellenezni látva minden egyezkedést, az utolsó ülés alatt fölkérte a királyt, hogy a kiváltságlevélben kikötött háromévi felmondással éljen. Child és követői most komolyan nyugtalankodni kezdtek. Mindennap várhatták a félelmetes tudósitást. Sőt arról sem lehettek biztosak, hogy elvétetik az ő kizárólagos privilegiumok minden további tudósitás nélkül is, mert az által, hogy vigyázatlanságból az ő részvénytőkéjökre kivetett adót

annak idején befizetni elmulasztották, az ő privilegiumokat is eljátszották; s ámbár rendes körülmények közt kegyetlenségnek látszott volna ily tévedésből oly nagy hasznot húzni a kormánynak, a közönség nem volt akkor oly hangulatban, hogy a régi társaságnak bármit is megengedjen a szerződés betüjén túl. Ha a kiváltságlevél a parliament ujra összejövetele előtt meg nem ujittatik, minden veszve volt. Az iránt alig lehet kétség, hogy a testület ügyeit még mindig Child vezeté. De ő, ugy látszik, észrevéve azt, hogy nevének népszerütlen volta a gondjaira bizott ügynek is ártalmára van, nem tolta magát előtérbe a nagy közönség előtt. Helyét látszólag egy közel rokona, sir Cook Tamás vette át, London legnagyobb kereskedőinek egyike, s Colchester város képviselője a parliamentben. Az igazgatóság Cook korlátlan rendelkezésére bízta a kincstárában fekvő roppant vagyont; s rövid idő alatt közel száz ezer font ment el óriási mérvü vesztegetésekre. Mily arányban részesültek e nagy összegben Whitehall hires emberei, s mennyi rész ment félre a közvetitők utján, az titok maradt. Azt mégis bizonyosan tudjuk, hogy Seymour ezeret kapott belőle, és Caermarthen is ezeret.

Ezen vesztegetésnek eredménye az volt, hogy az államügyész utasitást kapott egy oly oklevél szerkesztésére, melyben a régi társaság kiváltságai megujittatnak. De már azt, hogy az egyedáruság minden további föltétel nélkül ujittassék meg, a korona egy tanácsosa sem merte volna javaslatba hozni. Az igazgatóság látta, hogy nincs más választása, s nem örömest bár, elfogadta az uj chartert, lényegileg az alsóház által megszabott föltételekkel.

Hihető, hogy két évvel korábban ez a kiegyezés lecsillapitotta volna a city keblében duló ellentéteket. De a

hosszas torzsalkodás, mely alatt a rágalom és gúny fegyverei nem pihentek, az emberek szenvedélyeit felkorbácsolá. A »Dowgate« kiáltások erősebben hangzottak mint valaha a Leadenhall utcza felé. Óvások tétettek; kérvények adattak be; s e kérvényekben oly elvek állittattak merészen előtérbe, a melyek eddig gondosan elrejtve tartattak. Mig kétség volt az iránt, melyik részre fog a király állani, ennek az előjoga kérdésbe nem vétetett. De mihelyt kiderült, hogy a régi társaság egyedárusága a nagy pecsét alatt fog megujittatni, az uj társaság azon állitással lépett föl nyomatékosan, hogy egyedáruságot csak parliamenti határozattal állithatni föl. A titkos tanács, melyben Caermarthen elnökölt, meghallgatva mind a két fél okait, a régi társaság javára dönté el az ügyet s elrendelé a kiváltságlevélnek pecsét alatt kiadatását.*)

Ez alatt nagyon őszre járt az idő, s a németalföldi hadseregek téli szállásaikra mentek. October utolsó napján Vilmos Angliába tért vissza. A parliament összegyülendő volt; s volt oka reá, hogy az utóbbinál még sokkal zajosabb ülésszakra készüljön. A nemzet elégületlen volt s nem hiába. Ez évben mindenfelé szerencsétlenek voltak a szövetségesek, nem csak a tengeren és Németalföldön, hanem Szerbiában, Spanyolországban, Olaszországban és Németországban is. A törökök a császári hadvezéreket elüzték Belgrád ostromától. Francziaország uj tábornagya, Noailles herczeg, bement Cataloniába és Rosas várát bevette. Egy másik nagy tábornagy, az ügyes és vitéz Catinat leszállt Piemont Alpeseiről, s Marseillesnél a savoyai herczeg

*) Napló, a keletindiai kereskedelemre vonatkozó nevezetesb dolgokról, 1693.

fölött teljes győzelmet nyert. Ezen ütközet azért emlékezetes, mert első volt amaz ütközetek hosszu sorában, a melyekben az ir csapatok az otthon őket ért csapások és rosz vezérlet alatt elvesztett hadi becsületöket ismét helyre állitották. Limerick számüzöttjei közől az nap többen Francziaország zászlaja alatt oly vitézséget tüntettek ki, a mely ezer bátor közt is kitünő volt. Nevezetes, hogy ugyanazon csata napján a számüzött és üldözött hugonották egy zászlóalja rendithetlenül állott meg az átalános zavar közepette a savoyai zászló alatt s végre harczolva esett el.

Lorges herczeg bement a Pfalczba, mely már két izben feldulatott, s ugy találta, hogy Turenne és Duras után is még maradt neki rombolni valója. Heidelberget, mely épen romjaiból ujra kezdett épülni, ismét kirabolták, békés polgárait leölték, nejeiket, leányaikat megfertőztették. Még a templomok is vérben áztak, a szentségtartókat, kereszteket lerántották az oltárokról, a régi választó fejedelmek sirjait feltörték, holttesteiket ruháiktól s ékszereiktől megfosztva hurczolták az utczán. Az orleansi herczegnő atyjának koponyáját darabokra zuzták ama fejedelem katonái, a kinek udvari hölgyei közt ő az első helyet foglalta el.

S mégis egy figyelmes szem észrevehette, hogy bármily szerencsétlennek látszottak is a szövetségesek, a valódi előnyök inkább az ő részükön voltak. A viszály nem kevesbé volt pénzügyi mint katonai természetü. Nehány hónappal azelőtt azt mondá a franczia király, hogy a kinek az utolsó aranya lesz, az nyeri meg a játékot; s most már kinosan érzé e mondata teljesülését. Anglia kétségtelenül súlyosan érzé terheit, de még nem roskadott alattok. Francziaország ellenben már alig állhatott. Utóbbi erőlködései már fölül-

multák erejét, ki volt merülve s fáradva. Kormányzói még soha oly elmések nem voltak az uj adók kigondolásában, s oly szigorúak azok behajtásában, de sem azon elmésség sem e szigor nem tette lehetővé egy, az 1693-dikihez hasonló másik hadjárat költségeinek kiteremtését. Angliában bő aratás volt. Francziaországban sem aratás sem szüret nem volt jó. A nép szokás szerint a kormányt vádolá. A kormány, szégyenletes tudatlansággal vagy még szégyenletesb roszlelküséggel a gabnakereskedőkre iparkodott átháritani a közgyülöletet. Rendeletek adattak ki, melyek mintha készakarva céloztak volna oda, hogy a szükséget közinséggé változtassák. A népet biztositották, hogy nincs oka aggódni, hogy több mint elegendő eleség van, de az inséget ama nyomorultak cselfogásai idézik elő, a kik roppant készleteket felhalmoztak a végett, hogy rendkivüli nyereséget csináljanak maguknak. Biztosok küldettek ki a magtárak megszemlélésére oly felhatalmazással, hogy számbavegyék azon gabnamennyiséget, a mely a tulajdonosok élelmére szükséges. Ily beavatkozás a közforgalomba csak növelé a bajt, melyet orvosolni akart. De a közszenvedés közepette volt az országban egy hely, a hol mesterséges bőség uralkodott. A legkorlátlanabb uralkodónak is bizonyos tiszteletben kell állani az ő palotája környezetében gyülekező emberek sokaságánál. Ugyan olyan tekintetek, a melyek a Caesarokat Afrika és Egyptom kifosztására inditották a római pórnép lecsitítása végett, Lajost is arra inditották, hogy husz tartomány nyomorának fokozásával egy nagy várost jó kedvben tartani igyekezzék. Kenyeret osztatott ki a főváros minden kerületében a piaczi árnak feleért. A angol jakobiták elég ostobák voltak ez intézkedés bölcs és emberszerető voltát magasztalni. Az aratás,

ugy mondák, Angliában jó volt, Francziaországban pedig rosz; s a kenyér mégis olcsóbb Párisban mint Londonban; s ennek megfejtése könnyü. A francziáknak oly uralkodójuk van, a kinek franczia szive van, s a ki népe fölött atyai szeretettel őrködik, mig ellenben az angolok egy hollandi zsarnokkal vannak megverve, a ki az ő gabnájukat Hollandba küldi el. Holott igaz az, hogy egy hétig tartó olyan Lajosféle atyai uralkodás egész Angliát Northumberlandtől Cornwallig föllázitotta volna. Azért, hogy Páris bőségben élhessen, Normandia és Anjou népe csalánnal töltötte meg gyomrát. Hogy Páris csendesen maradjon, a parasztság az egész Loire, Szajna mentében a hajósokkal és katonai csapatokkal viaskodott. Nagy tömegek elhagyták ama vidékeket, a hol a kenyér fontja öt sous volt és siettek fölkeresni azt a boldog helyet, a hol azt két sousért megkaphatták. Erőszakkal kelle az éhező tömegeket a sorompóktól visszaverni s a legborzasztóbb büntetéseket szabni azokra, a kik nem mennek haza, hogy ott békében éhen haljanak.*)

Lajos észrevette, hogy az utóbbi hadjárat Francziaország erejét kelletén túl igénybe vette. Még ha bő aratása és szüretje lett volna is, azt a mit 1693-ban tett, már 1694-ben nem teheté ujra; az pedig teljes lehetetlen volt, hogy közinség idejében ismét minden ponton a coalitio erejénél nagyobb erőt állithasson ki. Uj hóditásokra nem nyilt kilátás. Már elég volt az is, ha a kimerült és kifáradt ország valami nagyobb baj nélkül egy védelmi harczot megbir. Olyan ügyes politikus, minő a franczia király volt, szük-

*) L. a havi füzeteket és a londoni Gazette sept., oct., nov. és deczemberi számait 1693; Dangeau: A lemondás ára, 1693.

ségkép érezhette, hogy neki csak előnyére válik, ha akkor bocsátkozik alkudozásokba a szövetségesekkel, mikor azoknál az ő utóbbi sikerei még élénk emlékben vannak, az e sikereket felváltó hanyatlást pedig még észre nem veszik.

Különböző utakon rég értekezésbe bocsátkozott a confoederatio némely tagjaival, a kiket a többiektől külön választani igyekezett. De egy átalános békekötésre czélzó ajánlatot eddig még nem tett. Mert azt tudta, hogy átalános békekötés nem képzelhető a nélkül, hogy Jakab ügyét feladva, az orániai herczeget és herczegnőt Anglia királyának és királynőjének el ne ismerje. Igazán e pont körül forgott minden. Mi történjék ama nagy várakkal, a melyeket Lajos igazságtalanul elfoglalt s béke idején birodalmához csatolt, a Mozel fölött uralkodó Luxemburggal, a felső Rajna fölött uralkodó Strassburggal; mi legyen azon helyekkel, miket a nyilt háboru alatt legutóbb nyert, Philipsburg, Mont Namur, Hay és Charleroy várakkal; minő határai legyenek az Egyesült tartományoknak; minő föltétel alatt kapják vissza Lotharingiát örökös herczegei; ezek bizonynyal alárendelt kérdések voltak. De a legfontosb kérdés csak az volt, vajon Anglia ugy mint Jakab alatt volt, Francziaország egy tartománya legyen-e, vagy legyen, a mint Vilmos és Mária alatt volt, egy első rangu hatalom. Ha Lajos igazán akarta a békét, ugy rá kelle birnia magát azon uralkodók elismerésére, a kiket annyiszor bitorlóknak nevezett. Rá tudta-e magát erre szánni? Egyrészről állott az ő előitélete, gőgje, a Saint Germainsben epedő szerencsétlen számüzöttek iránti részvéte, s személyes gyülölete is ama győzhetetlen és fáradhatatlan ellensége iránt, a ki husz év óta minden tervét meghiusitá; másrészről állott az ő saját és népe érdeke.

Be kelle látnia, hogy nem áll hatalmában Angliát leigázni, hogy kénytelen az angolokra bizni, minő kormány alatt akarnak élni, s hogy végre jobb lesz azt a mit egyszer meg kell tennie, minél előbb tenni meg. De nem birta szivét egyszerre reá venni arra a mi oly kelletlen volt előtte. Minda mellett az Egyesült-államokkal Svéczia és Dánia közbenjárásával alkudozni kezdett, s egy meghitt emberét titkon Brüsselbe küldé, hogy Dykvelltel értekezzék, a ki Vilmos teljes bizalmát birta. Sok szóbeszéd volt másodrangu dolgokról, de a nagy kérdés érintetlen maradt. A franczia ügynök, magán beszélgetéseiben oly kifejezéseket használt, melyek világosan arra mutattak, hogy kormánya kész elismerni Vilmost és Máriát, de formaszerü biztositékot nem lehetett tőle kivenni. Épen ez időben a dán király tudósitá a szövetségeseket, hogy Francziaországot rábirni igyekezett arra, hogy Jakab visszahelyezését ne tekintse a béke elengedhetetlen föltételének, de azt nem mondta, hogy ezen igyekezetével czélt is ért. Ezalatt Avaux, most Stockholmban követ, a svéd királyt arról értesité, hogy miután Jakab személyében minden koronás fők méltósága megsértetett, a legkeresztyénebb király azon hitben él, hogy nem csak a semleges hatalmak, hanem maga a császár is valamely módot fog találni a viszály e nagy okának elháritására. A kisegitő mód, melyre Avaux czélzott, kétség kivül az volt, hogy Jakab önként mondjon le jogairól, s hogy a walesi herczeg küldessék Angliába, protestáns hitben neveltessék, s Vilmos és Mária által örökbe fogadtatván azok örökösévé tétessék. Ily berendezés ellen Vilmosnak hihetőleg személyes kifogása nem lett volna. De arról biztosak lehetünk, hogy azt a Francziaországgal kötendő béke alapjául el nem fogadta volna. Azt, hogy Anglia fö-

lött ki uralkodjék, csakis Anglia volt egyedül hivatva eldönteni.*)

Méltán gyanithatni, hogy az ily irányban vezetett alkudozásnak egyéb czélja nem volt, mint megosztani a szövetségeseket. Vilmos a körülményeket egész fontosságukban felfogta. Lehet, hogy nem birt egy nagy hadvezér saspillantásával valamely csata minden fordulatának megészlelésére. De birt ám a legnagyobb mértékben egy nagy államférfi sas tekintetével, valamely háboru minden fordulatának megészlelésére. Az, hogy Francziaország végre alkudozást kezdett vele, eléggé sejtette vele, hogy Francziaország fáradtnak és kimerültnek érzi magát. Hogy ezen alkudozások szörnyü kelletlenül és habozással kezdettek meg, az annak volt a jele, hogy még nincs eléggé megpuhitva a békének tisztességes föltételek alatt megkötésére. Azt látta, hogy az ellenség tágitni kezd, s hogy most van ideje a támadó föllepésnek, előre nyomulásnak s minden tartalék megindításának. De vajon ez alkalom föl lesz-e használható, vagy elvész, az nem tőle függött. A franczia király annyi csapatot szedhetett s annyi adót vethetett ki, a mennyit akart, azon határig, a melyet a természet szab minden kényuralomnak is. De az angol király mitsem tehetett az alsóház támogatása nélkül; az alsóház pedig, noha eddigelé buzgón és bőkezüen segélyezé, nem volt olyan testület, a melyre biztosan számithatott. S az már is oly hangulatban jött össze, hogy ama kor legtapintatosb politikusait zavarba hozta. Valami megdöbbentő volt oly végtelen ha-

*) Vilmos levelezése Heinsiussal; dán jegyzék decz. 11./21. 1693. Avauxnak ez időben a svéd kormányhoz irt jegyzéke meg van Lamberty gyüjteményében, és a ryswicki békealkudozások fölötti emlékiratban.

talom és oly végtelen szeszélyesség ez egyesülésében. Az egész polgárisult világ sorsa az angol népképviselők kezében volt, s nem létezett a közélet oly embere, a ki megjósolhatta volna, mit fog ez a testület egy huszonnégy óra mulva határozni.*) Vilmos kinosan érzé, mennyire lehetetlen egy oly fejedelemnek valami nagy dolgokat mivelni, a ki egy oly változékony, majd erőszakos, majd élettelen testülettől függ. S való, hogy bár egy uralkodó sem tett annyit az alsóház hatalmának öregbitésére, egy uralkodó sem szerette kevesbbé az alsóházat. Nem csoda, mert épen a legroszabb állapotában lelte azt. Akkor volt, hogy megszerzé magának minden hatalmát, de nem tudá még megszerezni a tekintélyét is egy senatusnak. Heinsiushoz irt leveleiben mindig panaszkodik a végtelen hosszu beszédek, pártoskodások, állhatatlanság és halogatások miatt azon testületben, melylyel helyzeténél fogva kénytelen volt a legnagyobb tisztelettel bánni. Panaszai épen nem voltak alaptalanok; de sem okát sem gyógyszerét a bajnak nem birta föltalálni.

Az igazság abban van, hogy a forradalom által az alsóház állásában előidézett változás egy másik változást tett okvetlen szükségessé; ez a másik változás pedig még mindig nem történt meg. Volt már parliamenti kormányzat, de nem volt még ministerium; ministerium nélkül pedig, egy parliamenti kormányzat, minő a miénk, nem müködhetik kellő biztossággal és következetességgel.

Szabadságaink lényeges biztositéka, hogy az alsóház a végrehajtó hatalom minden ága fölött ellenőrködést

*) Sir Lowther János azt mondja, »senki se tudja megmondani ma, mit fog az alsóház holnap tenni; s ebben mind igazat adnak neki.« E nevezetes szavakat Caermarthen egy Rochester által fogalmazott irat szélére jegyzé augustusban 1692. Dalrymple, Appendix.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

gyakoroljon. Már pedig az világos, hogy egy öt hatszáz embernyi tömeg, még ha mind a legjobb parliamentek értelmiségének rendes szinvonalán fölebb állanának is, s ha mindegyik egy Burleigh vagy egy Sully volna is, nem képes a végrehajtó hatalom gyakorlására. Igazán jegyeztetett meg, hogy az emberi lények minden nagyobb csoportosulása, bármily jó nevelésüek legyenek is azok, mindig erős hajlammal bir arra, hogy »mob«bá váljék*); de oly ország, melyben a legfőbb végrehajtó hatalmat a mob kezelné, bizonnyal igen veszélyes helyzetbe jutna.

Szerencsére találtatott egy mód, a mely szerint az alsóház teljes befolyást gyakorolhat a végrehajtó hatalom egész körére, a nélkül, hogy oly teendőket ragadna magához, a melyeket egy oly nagy számu és vegyes alkotásu testület soha jól nem végezhet. Ezen intézmény nem létezett a Plantagenetek, Tudorok és Stuartok alatt, ez intézményt nem ismerték törvényeink, nem emlitik parliamenti határozatok, nem veszik tudomásul oly irók, minők De Lolme és Blackstone; csak nehány évvel a forradalom után kezdte az lételét, gyorsan nőtt annak fontossága; szilárd gyökeret vert, s most a mi közalkotmányunknak majdnem oly lényeges alkatrésze mint maga a parliament. Ezen intézmény a ministerium.

A ministerium tényleg nem egyéb mint a két ház vezérférfiainak egy bizottsága. Kineveztetik a korona által, de kizárólag csak oly államférfiak köréből, a kiknek véleménye a kor fontosabb kérdéseire nézve, a képviselőház

*) A mobile vulgusnak egyedül az angol szótárban előforduló e roviditése a minden országban eléggé ismeretes nyers tömeget, (csőcseléket) jelenti. F.

nagyobb részének véleményével megegyez. Ezen bizottság tagjai megosztják maguk közt a közigazgatás főbb ágait. Mindegyik minister az ő szakmájába vágó ügyeket rendesen a többiektől függetlenül kezeli. De minden szakma kiválóbb fontosságu ügyei, főleg az olyanak, a melyek a parliamentben valamely vitára adhatnak alkalmat, az egész ministerium közös tanácsában tárgyaltatnak.

A parliamentben a ministerek kötelesek a végrehajtó hatalom körébe tartozó kérdésekben mint egy ember lépni föl. Ha egyik közülök valamely fontosabb kérdésben, mely ki nem egyenlithető, más véleményben van mint társai, ugy ennek kötelessége kilépni. Mig a ministerek birják a parliament többségének bizalmát, ez a többség őket védi az ellenzék ellen s visszavet minden oly inditványt, mely ellenök tétetik, vagy nekik zavart okozhat. Ha elvesztik ezt a bizalmat, ha a parliament többsége nincs megelégedve, akár a hivatalok osztogatása, akár a kegyelmezési jog gyakorlata módjával, vagy a külügyek vezetésével, akár egy háboru vitelével, az orvoslat igen egyszerü. Nem szükséges azért, hogy az alsóház vállalja magára a közigazgatás teendőit, nem fogja az a koronát fölkérni, hogy ezt vagy azt nevezze püspökké, vagy biróvá, hogy bocsánatot adjon egy vétkesnek, kivégeztessen egy másikat, hogy egy bizonyos alapon kössön szerződéseket, vagy egy bizonyos helyre küldjön sereget. Az alsóház egyszerüen csak azt fogja kijelenteni, hogy nincs többé bizalma a ministeriumban, s kérni fogja egy oly ministerium kinevezteté sét, a melyben bizhatik.

Az ily módon alkotott s átalakitott ministeriumok utján történt az, hogy Anglia kormányzata régóta az alsóház akaratához képest s azzal teljesen megegyező módon

vezettetett s csodálatosan ment maradt mind azon hibáktól, a melyek a nagyobb, zajosb és pártokra szakgatott gyülések közigazgatási modorát jellemezni szokták. Egy két kitünőbb ember, a kik egymással elvben megegyeznek, egy időben az uralkodónak és az ország képviselőinek is tanácsadóivá lesznek. Zárt körben a király előtt azon nyomatékkal lépnek föl, melyet nekik a nép képviselőinek bizalma és becsülése nyujt. A parliamentben azon nyomatékkal lépnek föl, melyet a közügyekben jártasság s az állam titkaiba való avatottság szavaiknak kölcsönöz. Ilykép a kabinet egyrészről egy képviselőtestület népszerü jellegével; másrészről pedig a képviselőtestület egy kabinet komoly jellegével láttatik el.

Némelykor a pártok állása olyan, hogy nem lehet összehozni oly fajta embereket, a kik a képviselőház többségének teljes bizalmát és állandó támogatását megnyerhetnék. Ha ez az eset áll elő, akkor a ministerium gyenge lábon áll; s olyankor hihetőleg gyorsan váltják föl egymást a gyenge ministeriumok. Ilyen időkben az alsóház mindig olyan helyzetbe jön, a melyet a képviseleti rendszer bármely barátja csak szánalommal láthat, oly helyzetbe, mely némi gyenge fogalmat nyujthat nekünk a Vilmos uralkodása első évei alatti parliamentek állapotáról. Ez a fogalom ugyan csak távolról közeliti azt meg; mert a leggyengébb ministeriumnak is még nagy a hatalma, mint a parliamenti tárgyalások vezetőjének; de Vilmos uralkodása első éveiben ministerium nem létezett.

Egy iró sem kisérté meg ez intézmény fejlődését leirni, mely intézmény elengedhetetlen kelléke többi intézményeink öszhangzatos müködésének. Az első ministerium részint a véletlen, részint egy bizonyos bölcseség alkotása volt, nem ama

bölcseségé azonban, mely az állambölcselet nagy elvein sarkallik, hanem amaz alantabb foku bölcseségé, mely a napi szükségeket mindennapi eszközökkel tudja pótolni. Sem Vilmos, sem legelőrelátóbb tanácsadói nem értették meg teljesen ama csendes forradalomnak, — mert nem kevesebb volt annál, — természetét és jelentőségét, mely 1693. vége felé kezdődött és 1696. vége felé fejeződött be. De mindenki láthatta, hogy 1693. végével, a kormányzat fő hivatalai egyenetlenül voltak a két nagy párt között felosztva, s hogy az e hivatalokban osztozók örökké agyarkodtak, ármánykodtak egymás ellen, izgattak, inditványokat tettek egymás buktatására, egymás perbefogatására törekedtek, s az alsóház érzülete zajos, féktelen és ingadozó volt. Mindenki láthatta, hogy 1696. végével, a korona minden főbb tisztviselője whig volt, kiket egymáshoz szoros magán és nyilvános kötelékek fűztek, s kik készek voltak egymást bárminő megtámadás ellen megvédni, az alsóház többsége pedig jó rendben sorakozott vezérei alatt, s megtanulta, hogy a parancsszó után mint egy ember induljon. Az átmenet s mindazon lépések története, a melyek e változásra vezettek, fölötte érdekes és tanulságos.

Azon államférfiú, a kinek az első angol ministerium megalkotásában fő érdeme volt, egykor nagyon ismeretes volt, de régóta elrejté magát a közönség szemei elől, s csakis legujabban lépett ki ismét ama homályból, a melyben, ugy látszott, dicstelen és szerencsétlen életpályáját bevégzendő volt. A Jakab futását követő átalános zürzavar és rémület időszakában, Sunderland láthatatlanná lett. Ideje is volt, mert a bukott kormány valamennyi ügynöke közt, az egy Jeffreys kivételével, ő volt a leggyülöltebb. Kevesen tudták, hogy Sunderland zárt ajtók mögött a

Magdolna kollegium megrablása és a püspökök perbefogatása ellen szavazott: de azt mindenki tudta, hogy sok rendeletet irt alá, mely törvény aluli fölmentéseket tartalmazott, hogy a magas bizottságnak is tagja volt, hogy szinleg vagy igazán pápista lett, hogy hite változtatása után nehány nappal Westminsterhallban mint tanú lépett föl az egyház üldözött atyjai ellen. Ő ugyan sok vétkét egy másik vétkével tette jóvá, mely alávalóbb volt minden egyébnél. Mihelyt alaposan hihette, hogy elérkezik a szabadulás és visszatorlás ideje, sietett egy ügyes és időszerü árulással vásárolni meg a bocsánatot. A hollandi expeditiónak Torbayba érkezte előtti három hónap alatt a szabadságnak és a protestáns hitnek olyan szolgálatokat tett, melyeknek sem gonosz lelküségét sem hasznos voltát nem lehet eléggé föl becsülni. Főleg neki kell köszönni azt, hogy történelmünk legválságosb pillanatában, egy franczia hadsereg nem fenyegette a batáviai határokat s egy franczia hajóhad nem kötött ki az angol partokon. Vilmos, saját becsületének csorbitása nélkül nem tehette, hogy előléptetéséről ne gondoskodjék egy olyan embernek, a kit egyszer jónak látott szolgálatába fogadni. De Vilmosnak sem volt könnyü feladat e vétkes főt a közgyülölet első dühétől megmenteni. Mert még a két szélsőség ama politikusai is, a kik semmi másban nem tudtak megegyezni, a renegát megbüntetésére nézve egyet értettek. A whigek gyülölték benne a legaljasb rabszolgát, a ki az utóbbi kormánynak eszközül szolgált, a jakobiták pedig a legaljasb árulót, a ki azt megbuktatta. Ha Angliában marad, hihető, hogy hóhér keze által mulik ki, ha csak a nép dühe meg nem előzi ennek működését. De Hollandban egy politikai menekült, a stadtholder pártfogása alatt bátorságban élhetett. Hollandba Sunderland, ugy

beszélték, női ruhában szökött; s neje is vele volt. Rotterdamban, mely város az orániai herczeget pártolta, biztosnak érezé magát. De a tisztviselők nem voltak mind a herczeg titkába beavatva, s őket némely nyugtalan angolok felbiztatták, hogy ő magassága igen örülne ha azt hallaná, hogy a pápista kutya el van fogva, az a Judás, kit egész London már a Towerhillben óhajt látni. Sunderland börtönbe vettetett, s ott maradt mig Whitehallból szabadon bocsáttatására parancs nem érkezett. Akkor Amsterdamba ment s ott ujra megváltoztatta hitét. Ezen második apostasiája szintugy elbájolá nejét, mint az első elbájolta akkori urát. A grófnő megirá ájtatos barátainak Angliába, hogy az ő szegény kedves férjének szivét valóban megszállotta az isteni kegyelem, s hogy daczára minden szenvedésének ő nagy vigasztalást lel egy ily igaz megtérőnek látásában. Mi azonban, a keresztyéni szeretet minden megsértése nélkül, föltehetjük róla, hogy ő most is a régi ravasz szivtelen Sunderland volt, a ki nehány hónappal az előtt Bonrepauxt borzalomba ejté az egy isten lételének tagadása által, s egy időben Jakab szivét azzal hóditá meg, hogy a transtubsantiatióban hitét vallá be előtte. A számüzött ember rövid idő mulva magaviseletének egy igazolását tette közzé. Ezen igazolás, jól megfontolva, nem egyéb mint bevallása annak, hogy Jakab kegyének megnyeréséért a vétkeknek egy egész sorát elkövette, s aztán egy ujabb sorát azért, nehogy annak bukásába bele keveredjék. Az iró azzal végzi, hogy élete hátralevő napjait vezeklésben és imádkozásban fogja eltölteni. Amsterdamból csakhamar Utrechtbe huzódott, s itten a hugonotta papok isteni tiszteletének szorgalmas és ájtatos látogatásával tette magát feltünővé. Ha leveleinek és neje leveleinek hitelt adhatunk, lemondott örökre min-

den nagyravágyásról. Kivánta ugyan visszatérését a számkivetésből, de nem azért, hogy az udvar kegyeit érezze és éreztesse másokkal ujra, nem, hogy előszobái ismét telve legyenek folyamodókkal, hanem hogy szülőföldjének mezőit, erdeit s családi életét láthassa ismét. Egyetlen kivánsága volt: zajos életét Althorpeon végezhetni be; s kész volt fejét zálogba tenni azért, hogy parkja keritését soha át nem lépi. *)

Az alatt, mig a trónüresedés napjaiban létrejött parliament a proscriptio művével foglalatoskodott, ő nem merhette volna Angliában mutatni magát. De mihelyt ama gyülekezet lenni megszünt, biztosnak érezé magát. Nehány nappal azután, a mint a kegyelmezési törvény a felsőház asztalára letétetett, hazajött. E törvény jótékonysága alól ő névszerint kivétetett: de azért jól tudta, hogy nincs mitől félnie. Eljött titkon Kensingtonbe, bebocsáttatást nyert a király benső szobáiba, kihallgattatása két óra hosszat tartott, s aztán falusi lakára huzódott vissza. **)

Több hónapon át visszavonultan élt s Londonban nem is tartott lakást. Egyszer az 1691. év tavaszán, a közönség nagy meglepetésére megjelent az udvarnál, s ott kegyes fogadtatásban részesült.***) Ugy látszik attól félt, hogy ha a parliamentben ismét megjelen, valami feltünő sértésnek teszi ki magát. Ennélfogva okosan a holt idényben olyan időt választott a parliamentbe való belopódzására, a mikor

---

*) L. Sunderland hires elbeszélését, mely sok kiadást ért, s neje leveleit, melyek a Sidney-féle iratok közt voltak, s Blencowe által kiadattak.

**) Van Citters, máj. 6/16. 1690.

***) Evelyn apr. 24. 1691.

a két ház királyi rendelettel elnapoltatván csak azért jött össze, hogy azonnal szétoszoljék. Sunderlandnak csak annyi ideje volt, hogy bemutassa magát, letegye az esküt, aláirja a transsubstantiatio elleni nyilatkozatot s helyére visszamenjen. A kevés jelenvolt peerek egyikének sem volt alkalma valamely megjegyzést tehetni.*) Csak 1692. óta járt az ülésekre rendesen. Hallgatott: de nagy gyülekezetekben rendesen hallgatni is szokott, még mikor hatalma zenitjén állott is. Nem volt ő nagy szónok. Az a művészet, a melyben ő minden embert fölülmult, a suttogás művészete volt. Tapintata, az emberek gyengéinek gyors megészlelése, nyájas modora, hathatós sugalásai, s mindenekfölött az ő látszólagos nyiltsága, a magán társalgásban ellenállhatlanná tevék. Ezen tulajdonainál fogva uralkodott ő Jakabon, s vágyott most uralkodni Vilmoson is.

Vilmost vezetni csakugyan nem volt könnyü. Sunderlandnek sikerült mégis oly nagy kegyre és befolyásra tenni szert, a mely mindenkit meglepett és sokakat boszantott. Való az, hogy alig volt valaki, a ki képes lett volna beszéde és modora bűbájának ellenállani. Mindenki hajlandó hálát és ragaszkodást föltenni azon bár hitvány egyéneknél, a kiket jótéteményekkel halmazott el. Alig lehet tehát csodálkozni azon, hogy a legügyesb hizelgő a ki valaha létezett, kész meghallgattatásra talált, a mikor a mélyebb megindulás minden jelével arra kért engedelmet, hogy minden tehetségét ama nagylelkü pártfogójának szentelhesse, a kinek vagyonát, szabadságát, életét köszönheté. Nem kell azonban hinnünk, hogy a királyt megcsalta. Nem ok nélkül gondolhatta azt, hogy bár nem sokat adhat Sun-

*) Felsőházi napló, apr. 28. 1693.

derland biztatásaira, igen sokat adhat Sunderland helyeztetésére; s ugy lőn, hogy Sunderland egészben véve, sokkal hűségesebb szolgának bizonyult, mint minő más sokkal romlatlanabb ember lehetett volna. Ő ugyan, mély titokban, némi félénk lépéseket tett a Jakabbal leendő kibékülés felé. De azt bátran állithatjuk, hogy ha ezen közeledés a legkegyesebben fogadtatott volna is, — pedig ugy látszik nem a legkegyesebben fogadtatott, — a kétszer megfordult renegát a jakobita ügynek valami nagy szolgálatot soha többé nem tehetett volna. Tudta ő jól, hogy a mit tett, azt Saint Germainsben soha nem fogják megbocsátani. Nem elég, hogy áruló és háladatlan volt. Marlborough is szintoly áruló és háladatlan volt; s Marlborough bocsánatot nyert. De Marlborough nem követte el azon istentelen tettetést, hogy a megtérés jeleit szinlelte volna. Marlborough nem állitotta, hogy a jezsuiták érvei őt meggyőzték, s hogy isteni kegy szállotta meg lelkét, miszerint az igaz egyház kebelébe visszatérjen. Marlborough a pápaság fölülkerekedésekor nem vetett keresztet magára, nem ment gyónni, vezekleni, az oltári szentséget csak egy szin alatt venni magához; hogy aztán, mihelyt a szerencse fordult, ismét elpártoljon, s nyiltan hirdesse a világ előtt, hogy mikor ott térdelt a gyóntató előtt s az ostyát bevette, magában csak nevette a királyt és a papokat. Sunderland vétke olyan volt, hogy azt Jakab soha meg nem bocsáthatta; s egy olyan vétek, a melyet Jakab soha meg nem bocsáthatott, bizonyos tekintetben ajánlat volt Vilmosnál. Az udvar, sőt a titkos tanács telve volt olyanokkal, a kik a király visszahelyezése esetében még remélhették boldogulásukat. De Sunderland elzárta maga mögött a visszavonulás lehetőségét. Minden hidat lerontott háta mögött.

Oly annyira csalárd volt az egyik fél iránt, hogy kénytelen volt igaz lenni a másik iránt. Hogy nagyjában igaz volt az őt pártfogolt kormány irányában, az iránt nem lehet kétség; s mihelyt igaz volt, csak hasznossá válhatott. Bizonyos tekintetben ő akkor kitünőleg alkalmatos volt arra, hogy a korona tanácsadója legyen. Épen azon tehetségekkel és ismeretekkel birt, melyeket Vilmos nélkülözött. Ketten együtt egy tökéletes államférfiut tettek. Az ur képes volt nagy terveket készíteni és kivinni, de nem értett azon apró fogásokhoz, a mikben a szolga jeleskedett. Az ur szélesb látkörrel birt mint legtöbb ember; de azt a mi közelebb feküdt, senki sem látta oly tisztán, mint a szolga. Az ur, noha a nemzetek nagy községének államérdekeiben tökéletes jártassággal birt, saját királysága államérdekeit soha sem értette meg egészen. A szolga az angol pártok érzületét és szervezetét szintoly tökéletesen ismerte, mint az egyes kitünőbb angolok gyenge és erős oldalait.

1693. eléjén, hire ment, hogy az ország belkormányzatát illető minden fontosb ügyekben Sunderland tanácsát kérik ki, s e hir még inkább megszilárdult, mikor tudva lőn, hogy öszszel a parliament megnyitása előtt Londonba jött s Whitehall közelében nagy lakást vett. A kávéházi politikusok bizton tudták, hogy valami nagy hivatalba lép. Idáig azonban oly okos volt, hogy a valóságos hatalommal megelégedve, annak látszatát másoknak engedte át.*)

Véleménye szerint mindaddig, mig a király a két nagy pártot egymással ellensulyozva azon van, hogy kegyeit egyenlően oszsza meg közöttük, egyik sem lesz a maga részével megelégedve, s egyik sem fogja a kormányt

*) L'Hermitage sept. 19/29. oct. 2/12. 1693.

oly lelkesen és állandóan támogatni, a mint most szükséges lett volna. Ő felségének el kelle szánni magát, hogy vagy az egyiknek vagy a másiknak adjon elsőbbséget; s három nagy ok harczolt a mellett, hogy a whigeknek adja az elsőbbséget.

Először is, az uralkodó dinasztiához főleg a whigek ragaszkodtak elvben. Az ő szemökben a forradalom nemcsak szükséges, nem csak igazolt, hanem szerencsés és dicső esemény is volt. Az ő politikai elméletök győzelmét jelenté az. Mikor ők esküdtek hűséget Vilmosnak, azt minden habozás és tartalék nélkül tették; s oly távol állott tőlük legkisebb kétséget ápolni jogczime iránt, hogy inkább ezt a jogczimet tartották a legjobbnak a világon. Másrészről a toryk, átalánosságban véve, nagyon kárhoztatták a conventio azon határozatát, mely őt a trónra emelé. Nehányan közülök szivben jakobiták voltak, s a hüségi esküt iránta csak azért tették le, hogy biztosabban árthassanak neki. Mások, bár azt hitték, hogy neki mint tényleges uralkodónak engedelmeskedniök kell, tagadták, hogy jog szerint is király volna, s ha hüséggel viseltettek is iránta, ez a hűség lelkesedés nélküli volt. Ennél fogva nem igen forogható fönn kétség aziránt, hogy melyikére a két nagy pártnak támaszkodhatik biztosabban.

Másodszor, arra a kérdésre nézve, a mely jelenleg leginkább szivén feküdt, a whigek tömegesen véve, készek voltak őt erélyesen támogatni, a toryk pedig, tömegesen véve, hajlandók voltak ellene törekedni. Ez időben az elméket főleg azon kérdés foglalkodtatá, mikép kellessék a háborut tovább folytatni. Erre a kérdésre a két párt egészen különböző feleleteket adott. A toryk közt hónapok

óta tért foglalt az a felfogás, miszerint Angliának szorosan szigeti politikát kell követni; hogy Flandria és a rajnavidék megvédését az egyesült tartományokra, az osztrák házra és a birodalmi fejedelmekre kell hagynia; hogy nagy erőt kell kifejteni a tengeri hadviselésben, de állandó hadsereget otthon csak akkorát tartani fönn, a mely a nemzetőrséggel egyesülve elegendő legyen valamely kültámadás visszaverésére. Világos volt az, hogy e rendszer elfogadása a nemzetet leginkább sujtó nagy közterhek közvetlen enyhitését fogná maga után vonni. De a whigek azt tartották, hogy ez a könnyebbülés igen drágán lenne megvásárolva. Sok ezer vitéz angol katona volt most Flandriában. A szövetségesek mégsem voltak képesek megakadályozni, hogy a francziák Monst 1691-ben, Namurt 1692-ben, és Charleroyt 1693-ban be ne vegyék. Ha az angol csapatok elhivatnak, akkor Ostende, Ghent, Lüttich és Brüssel bizonyosan elesnek. A német fejedelmek gyorsan békét fognak kötni, mindegyik a maga részére. A spanyol Németalföld hihetőleg Francziaországhoz fog csatoltatni. Az Egyesült tartományok megint oly nagy veszedelemben lesznek, mint 1672-ben, s minden föltételét Lajosnak kénytelenek lesznek elfogadni. Egy pár hónap alatt oly helyzetben lesz az, hogy egész erejével a mi szigetünk ellen fordulhat. Aztán lesz egy élethalál harcz. Remélhető ugyan, hogy képesek leszünk saját földünket még olyan tábornok és hadsereg ellenében is megvédni, a kik a landeni ütközetet megnyerték. De a harcz hosszas és nehéz leend. Mennyi virágzó tájék fog elpusztulni, mennyi gazdag város hamuvá égni, mig a betörők leveretnek vagy kiüzetnek! Egy győztes hadjáratunk Kentben vagy Middlessexben sokkal inkább le fogná szegényiteni népünket,

mint egy szerencsétlen hadjárat Brabantban. Nevezetes az, hogy ez a vita a két nagy párt között, hetven éven át, mindannyiszor rendesen megujittatott, a hányszor Franczia országgal háboruban állottunk. Az, hogy Anglia sohase próbáljon nagy hadmüveleteket a szárazföldön véghezvitetni, a toryknak folyvást egyik alapelvök volt mindaddig, mig a franczia forradalom érzületökben egy gyökeres változást nem idézett elő.*) Mikor Vilmosnak főczélja az volt, hogy 1694-ben Flandriában roppant erőfeszitéssel egy ujabb hadjáratot kezdjen, elég világosan állhatott előtte, hogy melyik pártnál kell támogatást keresnie.

Harmadszor, a parliamentben a whigek állottak erősebben. Az 1690-ki átalános választás ugyan nem volt kedvező reájok nézve. Egy időben kisebbségben is voltak; de azóta folyvást tért nyertek, most az alsóháznak épen felerészét tették; valóságos erejök pedig a számarányon fölül állott, mert erélyre, tevékenységre, fegyelemre nézve, határozottan előbbre voltak ellenfeleiknél. Szervezve ugyan még nem voltak oly tökéletesen mint később, de már kezdtek egyes kitünő férfiakról mint leendő vezéreikről gondolkodni, a kiknek szorosb köre utóbb a junta név alatt lett szerte hiressé. Talán az egész régi és ujabb történelemben nincs párja azon hatalomnak, melyet e tanács husz zavaros éven

*) Mulatságos látni, miként tör ki Johnsonból a torysmus ott is, a hol legkevesebbé várná az ember. Hastings VI. Henrik harmadik részében ezt mondja: (Lőrinczi fordítása szerint.)

Legyen oltalmunk Isten és a tenger
Mit bevehetlen bástyául adott
Ha ők segitnek, megvédjük magunkat.

»Ez volt« teszi hozzá Johnson egy jegyzetben, »minden időben mindenki tanácsa, a ki megértette és szivén viselte Anglia érdekét.«

át a whigpárt fölött gyakorolt. Azon férfiak, a kik e hatalomra Vilmos és Mária alatt szert tettek, félbeszakitás nélkül megtartották azt, ugy hivatalban mint hivatalon kivül, első György egész uralkodása alatt.

Ezen férfiak egyike Russell volt. A saint-germainsi udvarral folytatott gyalázatos alkudozásairól oly bizonyitékaink vannak, a melyek semmi kétséget nem hagynak fönn. De ezen bizonyitékok csak halála után több évvel jutottak a világ tudomására. Ha szállongtak is hirek az ő vétkességéről, ezek kétesek és valószinütlenek voltak, semmi biztos alapjuk nem volt, nem lehetett tudni, kitől származnak ; s kortársai azokat a jakobiták rágalmainak tartották. Annyi bizonyos volt, hogy nagyhirü családból származott, mely a szabadságért és a protestáns hitért sokat tett és sokat szenvedett, hogy ő a meghivást is junius tizenharmadikán aláirta, hogy Torbayban a szabaditóval együtt szállt ki, hogy a parliamentben mindenkor buzgó whignek mutatta magát, hogy egy nagy győzelmet nyert, hogy országát egy invasiotól szabaditotta meg, s hogy mióta az admiralitásból kilépett, ott minden összevissza ment. Ennél fogva nem csodálhatjuk, hogy pártjánál nagy befolyása lehetett.

De a junta legnagyobb embere, s bizonyos tekintetben korának is legnagyobb embere, az országbiró Somers volt. Mint jogász és mint politikus, mint szónok és mint iró egyaránt jeles volt. Beszédei elvesztek, de fönmaradtak államiratai, a férfias, világos és méltóságos ékesszólás mintái. Az alsóháznál nagy hire maradt fönn, a hol őt négy éven át mindig gyönyörrel hallgatták; a whig tagok mindig vezéröknek tekintették, s összejöveteleiket mindig nála tartották. Azon nagy polczon, a melyre legujabban

emeltetett, ugy viselte magát, hogy nehány hónap mulva még a pártoskodás és az irigység is megszünt ellene zúgolódni. Valóban, egy nagy biró minden tulajdonát egyesité magában, gyors felfogást, beható éles elmét, szorgalmat, becsületességet, béketürést, nyájasságot. A tanácsban ama nyugodt bölcseség, mely oly élénk és oly határozott pártembereknél vajmi ritkán fordul elő, egy oraculum tekintélyével ruházta őt föl. Értelmi felsőbbsége nem kevesbbé tünt föl magán körökben. Társalgása bűbáját még emelé ama nyiltság, melylyel gondolatait kimondá.*) Jó kedélye és jó nevelése soha sem hagyá cserben. Magatartása, nézése, hangja kifejező és jóakaró volt. Emberszeretete a legnevezetesb volt, mert a természettől oly testalkattal volt megáldva, mely rendesen mogorva és izgékony kedélylyel szokott járni. Élete egy hosszu betegség volt, idegzete

*) Swift az Anna királynő ministeriuma magaviseletének taglalásában, Somerst mint egy nagy tehetségü embert emliti, a ki oly szabadon szokott nyilatkozni mintha szivében kivánna olvastatni. A királynő ministeriuma változására vonatkozó emléklapjain azt mondja Swift Somersről, hogy csak egy kellemetlen hibája volt, a formaszerüség. Nem könnyü megérteni, hogyan lehet valaki egyszer a legnyiltszivübb társalgó, máskor a formákhoz szerfölött ragaszkodó. S mégis mind a két jellemzésnek lehet alapja. Eléggé tudva van, hogy Swiftnek szokása volt magasb állásu férfiak irányában durvábban viselni magát, azt képzelve, hogy ezzel egyéni függetlenségét tartja fönn. Méltán megrótta ezen hibájáért két kitünő életirója, mind a kettő oly hatalmas szellem s legalább is oly független mint ő volt, Johnson Sámuel és Scott Walter. Gyanitom, hogy ily meghitt modorban akart közeledni Somershez is, ez pedig, nem akarva e szemtelenséget eltürni, se nem kivánva egyenesen visszautasitni azt, önvédelemképen folyamodott ama formaszerü udvariassághoz, a melyet egy Locke vagy Addison irányában soha sem használt volna.

gyenge, arcza sápadt, egész kinézése hervatag. De még ellenségei sem állithatták róla, hogy hosszu és zajos nyilvános élete alatt vagy csak egyszer is, még váratlan kihivások folytán is, állásával és szelid jellemével meg nem egyező indulatos kitörésekre engedte volna magát ragadtatni. Mindössze csak annyit mondhattak róla, hogy az ő lelki állapota épen nem volt oly szelid, mint minőnek az emberek hitték, hogy ő igazán tüzes szenvedélyeknek volt alávetve, s hogy az alatt, mig hangja csendes volt, és szavai nyájasak és udvariasak voltak, gyenge idomzata szinte reszketett az elfojtott indulattól. Azt kellene tán hinnünk, hogy ez a vád a legnagyobb dicséret reá.

Ama kor legjelesb emberei állitották, hogy alig volt tárgy, a melyről Somers ne tudott volna tanulságosan és gyönyörködtetve beszélni. Ő soha sem utazott; s azon korban egy angolt, a ki nem utazott, átalában illetéktelennek tartottak arra, hogy művészeti tárgyak fölött véleményt mondjon. De a vatikán és a florenczi képtár remek műveit jól ismerő szakértők állitása szerint, Somersnek izlése a festészetben és szobrászatban is kitünő volt. Egyik kedvencz tárgya a philologia volt. A régi és ujabb kor egész szépirodalmának roppant tömegét áttanulmányozta. A tehetségek és tudomány bőkezü s egyuttal szigoru birálatu pártfogója volt. Locke Somersnek jólétet köszönhetett. Addisont Somers vitte át cellájából az egyetemi kollegiumba. Legtávolabb vidékeken tisztelettel és hálával emlegették Somers nevét olyan tudósok és költők, a kik közelről soha sem látták őt. Leclercnek is jótevője volt. Filicaja barátja volt. Soha politikai vagy vallásos véleménykülönbség vissza nem tartá az érdem elismerésétől s hathatós pártfogásától. Hickes, a legmakacsabb és legtürel-

metlenebb minden nonjurorok közt, Somers pártfogása alatt bizton tanulmányozhatá a teuton régiségeket. Vertuet, egy szigoru romai katholikust, Somers megkülönböztető és nagylelkü pártolása emelt ki, szegénységből és homályból, ama kor első rézmetszői sorába.

Somers nagylelkűsége politikai ellenfelei irányában annál inkább becsületére válik, mert politikában soha sem volt határozatlan. Nyilvános életének kezdetétől végeig szilárd whig volt. Mikor pártja az országban uralkodott, az ő szava ugyan mindig hallható volt, a czélba vett erőszakos és boszuálló tervek ellenében; de barátjairól soha sem feledkezett meg, még akkor sem, ha tanácsainak megvetése őket a romlás szélére vitte.

Lelki erejét és tudományát rógalmazói sem tagadták. A legkeserübb toryk kénytelenek voltak akaratuk ellenére is oly kelletlen mosolylyal, mely dicséretöknek csak értékét növelé elismerni, hogy minden tulajdonával bir egy nagy embernek, s hogy kortársai közt ő az egyedüli, a ki fényes ékesenszólást és elmésséget ama higgadt és józan okossággal tud párositani, mely az életben a sikert biztositja. Nevezetes tény, hogy az ellene is irt számos gúnyiratokban őt rendesen csufságból Cicerónak nevezik. Tehetségeit nem lehetvén kétségbe vonni, vallástalannak és erkölcstelennek hiresztelték. Azt, hogy hitben heterodox, minden falusi lelkész és rókavadász erősen hitte róla. de az ő heterodoxiájának minősége és hordereje fölött elágazók voltak a nézetek. Alsó egyházpártinak tartották Tillotson iskolájából, a kit mindig szeretettel és tisztelettel emlitett; s őt is, ugy mint Tillotsont, a vakbuzgók presbyterinek, ariánusnak, sociniánusnak, deistának és atheistának nevezgették.

E nagy államférfi és közhivatalnok magán életét roszlelkü birálatok alá vonták; s oly meséket hordtak szét az ő szabadosságáról, a melyek addig nagyittattak, mig végre képtelen voltuk a pártoskodók előtt is feltünt. Mikor már az orvosa rég flanelruhára és tyúklevesre szoritotta, egy alávaló kéjhölgy, a ki hihetőleg soha sem látta őt csak páholyában a szinházban, midőn ő maga hivatása gyakorlatában álcza alatt lappangott, egy gunyiratot adott ki ellene, melyben ugy irja le mint egy a török szultánénál pompásabb hárem tulajdonosát. Van azonban némi alapja azon gyanunak, hogy a hazug mendemondák nagy héjában valami kis igazság magva is rejlett, s hogy amaz önuralom és bölcseség, mely a senatusban, a birói széken, a titkos tanácsban, avvagy a szép szellemek, tudósok és bölcsészek társaságában soha sem hagyá el Somerst, nem birt mindenkor ellentállani a női kellem kisértéseinek. *)

A whig párt egy másik vezére Montague Károly volt.

---

*) Véghetetlen hosszu sora van Somers dicsérőinek és rágalmazóinak. Tisztábaljönni eziránt tán ugy lehet legbiztosabban, ha az ember összeszedi mindazt, a mit Swift és Addison följegyeztek róla. Ezek koruk legfinomabb észlelői voltak; s mind a ketten jól ismerték őt. De meg kell jegyezni azt, hogy Swift, mielőtt toryvá lett, Somerst nemcsak mint a legfinomabb embert, de mint a legerényesebbet is magasztalá. A tonnáról szóló mese dedicatiójában e szavak olvashatók: »Nincs olyan erénye akár a köz-, akár a magánéletnek, a mely ön életének egynémely körülményei közt a világ szinpadán ne tündökölt volna;« azután ismét: »valóban sajnálnám, ha ön erényeinek példája elrejtve maradna mások szemei előtt, ugy ezek mint ön miatt.« Róma és Athen viszályai fölötti párbeszédeiben Somers mint igazságos Aristides szerepel. Mikor Swift pártját ott hagyá, Somerst már ugy irja le, mint a ki »minden kitünő tulajdonnal bir, az erényt kivéve.«

Mikor hatalomra, tisztségekre emelkedett és gazdaggá lett, sokszor felkapott embernek nevezgették irigyei. Különösnek tetszhetik ez elnevezés; mert a korabeli államférfiak közől kevés dicsekhetett oly családfával mint ő. Családja oly régi volt, mint a hóditás: egy grófság öröksége nézett reá, s atyai ágról három gróffal (earl) állott rokonságban. De egyik ifjabb fivérnek másodszülött fia volt; s ama kifejezés, már Shakspeare és Raleigh ideje óta s tán ezek ideje előtt is, mindazokra szokott alkalmaztatni, a kik oly szegények voltak, hogy vagy a legalacsonyabb szolgálatra kelle adni magukat, vagy kétségbeesett kalandok után indulni.

Montague Károly ifju korában papnak volt szánva, belépett egy westminsteri alapitványba, s ott a latin verselésben kitüntetvén magát, Cambridgebe küldetett a Trinity kollegiumba. Cambridgeben már Des Cartes bölcsészete uralkodott az iskolában. De nehány kiváló szellem elkülönité magát a tömegtől; s egy sokkal nagyobb tanitó körül csoportosulva képezett egy önálló kört. *) Azon nagy reményü ifjuság közt, mely büszke volt arra, hogy Newton lábainál ülhessen, ott volt az eleven és sürgő Montague is. Ily vezető alatt az ifju tanuló gyorsan haladott az exact tudományokban: de legkedvesebb foglalkozása a költészet volt; s a hányszor az egyetem fölhivá növendékeit valamely királyi házasság vagy temetés megünneplésére, rendesen ő volt közelismerés szerint, első a versenyzők között. Elment hire Londonba, s a Willéknél gyülekező elménczek eszes fiunak ismerték őt, s nagy tapsokkal fogadták egy derült parodiáját, melyet barátjával és iskolatársával Priorral egyesülve, Dryden nőszarvasa és párduczára csinált.

---

*) L. Williams autobiographiája.

Ezen időben Montague minden vágya az egyház felé irányult. Későbbi időben, mikor peer volt tizenkétezer font évi jövedelemmel, mikor az ő nyaralója a Temzén, a külvárosi csendhelyek legszebbikének ismertetett el, mikor asztalát a császár pinczéje látta el tokajival s levese az indoceanról hozott madárfészkekből készült, melyek darabja három guinea volt, ellenségei gyakran emlékezetbe szerették hozni azt az időt, mikor minden eszét össze kellett szedni-e, hogy ötven font évi jövedelmével megélhessen, mikor megelégedett ha egy tányér birkahust, egy üveg alet kaphatott a kollegium pinczéjéből, s mikor egy vézna malacz a legritkább csemege volt, a melyre számithatott. Jött a forradalom, s felforgatta egész élettervét. Dorset befolyása által, a ki különös örömét lelte a valamit igérő ifju emberek pártfogásában, ülést kapott az alsóházban. Még nehány hónapig a szerény tudós ingadozott a politika és theologia közt. De csakhamar világos lett előtte, hogy a dolgok megváltozott rendében a parliamenti tehetség magasb dijra számithat, mint bárminő más tehetség; azt pedig érezte, hogy parliamenti tehetségben alig mulja fölül valaki. Azon helyzetbe jutott, a melyre őt a természet alkotá; s több éven át élete csak a diadalok egy sora volt.

Róla, mint több kortársáról, különösen Mulgraverről és Spratról, el lehet mondani, hogy hirök sokat szenvedett ama kiadók tévedése folytán, a kik egész napjainkig az ő rimeiket is folyvást a brit költők művei közt nyomatták ki ujra. Nem mulik el egy esztendő, hogy olyan jó versek a minőket ő irt, százával ne küldetnének be a Newdigate-pályázatra Oxfordra, és a korlátnoki éremért Cambridgebe. Az ő szellemének ugyan sok üdesége és ereje van, de nincs még az az üdesége és az az ereje, a mely nagy drámákat

vagy nagy ódákat teremt; s valóban igazságtalanság történik rajta, ha az ő becsületes emberét, vagy a boynei ütközetre irt epistoláját a Comus vagy Nagy Sándor ünnepélye mellé állitják. Más kitünő államférfiak és szónokok is, mint Walpole, Pulteney, Chatham, Fox, irtak verseket s tán annál jobbakat. De szerencse reájok nézve, hogy az ő metrikus szerzeményeik nem érdemesittettek arra, hogy a mi nemzeti klasszikusaink gyüjteményeibe fölvétessenek.

Régóta szokásban volt a képzelő tehetséget egy szárny jelképével jelezni, s a képzelőtehetség sikerült működéseit röpüléshez hasonlitani. Egyik poéta sas, másik hattyu, egy harmadik szerényen méhnek mondja magát. E képek közől egy sem illenék Montaguere. Az ő tehetsége ama struczhoz állna legközelebb, a mely nem elég erős arra, hogy a légbe emelkedjék, de arra képes, hogy maga is földön maradva tulszárnyalja itt a kutyát, a lovat, a tevét. Ha valaki ily szellemmel megáldva a költés egébe akar fölemelkedni, e vakmerő és sikeretlen törekvésével csak nevetségessé teszi magát. De ha megelégszik azzal, hogy e földi ügyes-bajos körökben mozogjon, meg fogja látni, hogy az ő tehetségei, melyek nem képesitik a magasb légkörbe emelkedésre, teljesen képessé teszik arra, hogy egy alantabb állóban versenytársait jóval megelőzze. Mint költő, Montague a nagy tömegből soha sem emelkedett volna ki. De a képviselőházban, mely most az államban legfontosabbá lőn, s mely a végrehajtó hatalom egyik ágát a másik után ellenőrzése alá vette, az ifju pályakezdő csakhamar oly állást foglalt el, mely nagyon különbözött attól, a minőt az irodalom emberei közt nyerhetett. Harmincz éves korában, élete minden kilátását szivesen oda adta volna egy jó plebániáért vagy egy udvari káplán övszalagáért. Harminczhét éves

korában a kincstár első lordja s az állam korlátnoka volt, az országnak egyik kormányzója; s ezen gyors emelkedését legkevesbbé sem valamely pártfogásnak, hanem az ügyek vezetésében és a vitatkozásokban való kétségbevonhatlan felsőbbségének köszönhette.

A rendkivüli ügyesség, melylyel az 1692. év elején a felségárulási perek rendezéséről szóló bill fölötti értekezéseket vezérlé, őt egyszerre az első parliamenti szónokok sorába emelte. Azon alkalommal a régi honatyák egy seregével kelle szembeszállania, hires szónokokkal, mint Halifax, Rochester, Nottingham és Mulgrave, s ő mindazoknak képes volt megfelelni. Hamar bevitték őt a kincstári bizottságba; s ott az értelmes és tapasztalt Godolphin csakhamar mesterét ismeré föl ifju kartársában. Mikor Somers kilépett az alsóházból, Montaguenak ott nem volt vetélytársa többé. Sir Littleton Tamás, egykor a whigek közt legügyesb vitatkozó és az ügyekben legjártasb tag, szivesen alárendelte magát az ifjabbnak. Még mai napig is észrevehetők a mi pénzügyi és kereskedelmi rendszerünk nem egy részében a Montague merész kezdeményeinek és erős értelmiségének nyomai. Legnagyobb ellenségei sem tagadhatták, hogy az általa ajánlott kisegitő eszközök a nemzet javára szolgálóknak bizonyultak. Csak azt állitották, hogy ezen kisegitő módokat nem ő gondolta ki. Száz röpiratban ugy rajzolták le őt, mint a szajkót kölcsönzött tollaival. Minden nagyobbszerü tervét, ugy beszélték, valamely elmés tudósnak iratairól vagy közléseiből meritette. Ezen vád voltakép nem volt vád. Alig várhatjuk, hogy ugyanegy ember birjon azon tehetséggel, miszerint a politikai tudományokat uj felfödözésekkel gazdagithassa, s egyuttal azon tehetséggel is, miszerint nagyszerü gyakorlati ujitásokat fogadtasson el na-

gyobb számu, pártokra szakgatott és zajos gyülésekkel. Alig lehetséges, hogy valaki egy időben Smith Ádám és Pitt is lehessen. Egy tevékeny politikusra nézve elég dicséret, ha tudja mikép kell mások elméleteit felhasználni, ha a tömérdek tervelők közt ki tudja választani azt, a kinek terve épen korszerü és kivihető, ha az ily terveket a körülményekhez s a nép pillanatnyi hangulatához alkalmazza, ha épen a kellő pillanatban lép föl velök, mikor kedvező fogadtatásukat remélheti, ha diadalra juttatja ellenzői ellenében, s ha kellő ovatossággal és erélylyel hajtja végre; s mind e dicséretet senki sem érdemelte meg inkább mint Montague.

Nevezetes próbája az ő önismeretének, hogy azon percztől kezdve, a mint a közéletben kitünni kezdett, megszünt verseket irni. Nincs semmi nyoma, hogy mikor már a kincstár lordja volt, csak egy strófát is irt volna, kivéve egy pár csinos felköszöntő verset, melyek azon kor első szépségeinek ajánlva egy sörivópohárba vésettek be. Bölcsen határozá el magát arra, hogy mások költészetéből arasson annyi dicsőséget magának, a mennyit saját költészete soha sem szerzendett neki. Mint a tehetségek és tudomány pártfogója, két hires barátjával, Dorsettel és Somerssel vetélkedett. Bőkezüsége ezekéhez teljesen hasonló volt; s noha izlése nem volt oly finom, sikerült nevét elválhatlanul kötni össze némely oly nevekkel, a melyek fenmaradnak, mig nyelvünk fönmarad.

Be kell azonban ismerni, hogy Montague, bámulatos tehetségei mellett s az ország hálája iránti jogos igényei daczára, nem volt ment némely nagy hibáktól is, még pedig szerencsétlenségre oly hibáktól, melyek nem a legnemesebb fajta hibák. Feje nem volt elég szilárd, hogy szédelgés

nélkül állhatta volna ki gyors emelkedését és magas állását. Boszantólag elbizottá és hiuvá lett. Nagyon is gyakran hidegséget mutatott régi barátjai iránt és kérkedett gazdagságával. Mindenek fölött, telhetetlen volt becsvágya, s a dicséretet annál jobban szerette, minél aljasabb és hizelgőbb volt az. De 1693-ban e hibák nem voltak annyira feltűnők, mint lettek néhány évvel később.

Russel, Somers és Montague, egy negyedszázadon át, szoros összeköttetésben állottak még egy negyedik whiggel, a kinek jelleme egyikökéhez sem hasonlitott. Ez Wharton Tamás volt, lord Wharton Fülöp legidősb fia. Wharton Tamás többször volt már emlitve elbeszélésünk folyamában. Ideje, hogy bővebb jellemzését adjuk. Már negyvenhét éves ember volt, de kinézése, egészsége, szokásai fiatalt mutattak. A kik legjobban gyülölték, — s pedig senkit sem gyülöltek annyira, — elismerték kitünő tehetségeit s azt hogy ugy a viták, mint a cselekvés terén egyformán jeles volt. Lelki kifejlődése figyelmet érdemel: mert az sok ezerek lelki kifejlődésének története. Rangja és képessége oly magasra emelték őt, hogy rajta tanulmányozhatjuk eredetét és fejlődését egy erkölcsi kórnak, mely kortársai közt járványos volt.

A covenant napjaiban született s örököse volt egy covenant párti családnak. Atyja nevezetes volt arról, hogy terjesztette a kálvinista iratokat és pártfogolta a kálvinista papokat. A gyermek első évei genfi gallérok, simára fésült fejek, felforgatott szemek, orrhangu éneklés s három óráig tartó szónoklatok között multak el. Játék, vers, vadászat, táncz, számüzve voltak a szentes család köréből. E nevelés eredménye láthatóvá lett, mikor az ifju hevesvérü és elmés patriczius a búskomor szülői házból a restauratio alatt a

vidám és kéjelgő Londonba helyeztetett át. A békóiból fölszabadult szenteskedő kicsapongásaival bámulatba ejté London legledérebb gavallérait is. Korán megszerzé s mindvégig megtartá magának London legnagyobb korhelyének hirnevét. A bornak ugyan soha sem lett rabja; s ő azt többnyire csak eszközül használta pajtásainak maga iránt lekötelezésére. De hosszu életének végeig veszélyben forogtak tőle legjobb barátainak is feleségei és leányai, kiket gonosz cseleivel üldözött. Társalgásának szemtelen volta még azon korban is feltünést okozott. Hazája vallását, csupa merő istentelen pajzánságból, oly csufságokkal illette, a melyek el sem beszélhetők. Hazudozásai és szemtelensége példabeszéddé váltak. Kora minden hazug emberei közt ő volt a legvakmerőbb, legtalálékonyabb s részletekre kiterjedőbb. Mi legyen a szemérem, arról neki fogalma sem volt. Szemrehányás, bár a legmetszőbb gúnynyal volt is vegyitve, reá legkisebb hatást sem tett. Nagy szatirikusok, kik halálos gyülölettel viseltettek iránta, minden erejöket kimeriték az ellene intézett támadásokban. Megtámadták heves invectivákkal, még hevesebb ironiával: hatása csak egy kicsinylő mosoly és tréfás káromkodás volt; végre beleunva letették az ostort, mely semmikép sem fogott rajta. Rendkivüli dolognak látszhatik, hogy ilyen jellemhibák mellett ő nagy szerepet játszhatott az életben, hogy számos választásokat diadalmasan keresztülvitt legfélelmesebb személyes ellenfelei ellenében, hogy a parliamentben számos követői voltak, hogy a legmagasb államhivatalokra emelkedett. De azon korban, a melyben élt, a pártoskodás majdnem egy nyavalya volt: s ő kiválókép birt egy pártvezér tulajdonaival. Csak egyetlen kötelék volt előtte szent. Minden egyéb dologban a legálnokabb, de, mint pártember, a leghűségesb

whig volt. Családja vallásos szokásait rég megvetéssel taszitá el magától: de családja politikai elveihez egy félszázad viszontagságai és kisértései közt állhatatosan ragaszkodott. Kicsi dologban vagy nagyban egyaránt kitünt pártjához való erős ragaszkodása. Ménese a legelső volt Angliában; és semminek sem örült ugy, mint ha az ezüst dijakat a toryk elől elnyerhette. Sokszor megtörtént távol vidékeken, hogy mikor már bizonyosnak hitték valamely magas egyházpárti földesur lovának győzelmét, ő a verseny előtti pillanatban megjelent az ő »Careless« futójával, mely versenyzők hiánya miatt megszünt már Newmarketen futni, vagy az ő »Gelding«-jével, melyért tizennegyedik Lajos hiába igért volt egy ezer pisztólt. Egy olyan ember, a ki a sportban igy szokott föllépni, képzelhető, hogy nem könnyen hátrált, ha komolyabb versenyről volt szó. A választási mozgalmak oly nagy mesterét Anglia még soha sem látta.

Buckinghamshire az ő saját tartománya volt; ott ő versenytárs nélkül uralkodott. De gondja alá vette ő a whig érdekeket Yorkshireben, Cumberland, Westmoreland és Wiltshireben is. Hol husz, hol harmincz parliamenti tagot ő nevezett. Mint szavazatgyüjtő ellenállhatatlan volt. Soha el nem feledett egy arczot, a melyet egyszer látott. Sőt oly városokban, a hol valamit kivinni állott érdekében, még az illetők családtagjait is emlékben tartá. Ellenfeleit teljesen leverte roppant emlékező tehetségével s magaviselete nyájasságával, s ezek bevallották, hogy lehetetlen boldogulniok egy hatalmas ember ellen, a ki a czipészt keresztnéven szólitja s biztosan tudja, hogy a mészáros leányának szép nagy leánynyá kellett már felnőni s nagy érdekkel tudakolja, vajon a kovács kis fia nadrágot visel-e már. Ily mesterfo-

gásokkal annyira népszerüvé tette magát, hogy mikor az évnegyedes törvényszakokra utazott, az ő utazása egy király körutjához hasonlitott. Minden faluban, a merre ment, a harangok zúgtak s az utat virággal hintették be. Átalában azt hitték róla, hogy egész életén át nem kevesebb mint nyolczvanezer fontot adott ki parliamenti szereplése érdekében, oly összeget, mely a földbirtok mai értékéhez hasonlitva, napjainkban háromszázezer fontnál többet tenne.

De a legnagyobb szolgálat, melyet Wharton a whig pártnak tett, az volt, hogy az ifju nemességből mindig ujonczokat toborzott. Ő szintoly ügyes toborzó volt a Saint James kávéházi himzett kabátok mint a Wycombe és Aylesbury bőrkötényeinek körében. Minden kitünőbb ifjonczra, a ki teljes korba volt lépendő, szemet vetett; s ily ifjoncz nem egy könnyen állhatott ellent egy nemes, ékesen szóló és gazdag csábitónak, a ki az ifjuság tüzét mély avatottsággal s a nagy világban szerzett hosszas tapasztalatokkal egyesité. Mindegy volt neki, bármit szeretett inkább az ujoncz, a nők körüli udvarlást, a lóversenyt, a játékot vagy az ivást. Wharton hamar kitalálta fő szenvedélyét, rokonszenvet mutatott, tanácscsal, segélylyel szolgált, s mig ugy látszott, hogy csak tanitványa kedvében ohajt járni, biztositá magának annak szavazatát.

Az a párt, a melynek érdekében Wharton annyit fáradozott, annyi szellemmel, állhatatossággal, annyi idejét, tehetségét, vagyonát, még vétkeit is szolgálatára bocsátá, természetes, hogy nagyon elnézőleg itélte meg őt. Szerte ismeretes volt az általa legkevesbbé sem érdemelt becsületes Tamás neve alatt. Jámbor férfiak, mint például Burnet és Addison, szemet hunytak botrányai előtt, s ha nem is tisztelettel, de jóakarattal nyilatkoztak róla. Egy igen elmés és

tudományos készültségü whig, a harmadik Shaftesbury gróf, a ki a Jellemzéseket irta, Whartont a legrejtélyesb emberi lények egyikének mondja, a ki csodálatosan van a legjobb és a legroszabb elemekből összetéve, a magánélet vétkeiből, a közélet erényeiből, s bevallja, hogy fel sem birja fogni, mikép lehet az, hogy egy ember, a kinek semmiben sincsenek elvei, kivéve a politikát, a politikai életben oly aczélszilárd tud lenni. De a mi egy párt szemében Wharton hibáit majdnem egészen jóvá tenni látszék, épen az a másik párt szemében még inkább sulyosbitá azokat. A toryknak róla ápolt véleményét egy sor fejezi ki, melyet azok legeszesb embere irt fölötte: »A legtökéletesb gonosztevő volt, a kit valaha ismertem.« *) Wharton politikai ellenfelei vérét szomjazták s többször lesték az alkalmat annak kiontására. Ha nincs oly megbonthatatlan természete, rettenthetlen bátorsága s teljes készültsége a vivásban, igen rövid életü lett volna. De sem boszantás, sem veszélyek nem fosztották meg lélekjelenlététől: karddal senki sem tudott ugy bánni; s egy sajátságos fogással élt ellenfelének lefegyverzésére, melyet kora minden párbajvivója irigyelt tőle. Barátai azt mondták róla, hogy soha senkit sem hivott ki, de ki sem tért egy kihivás elől s hogy soha sem ölt meg senkit, noha minden vivásnál ellenfele életét hatalmába keritette.**)

Az imént leirt négy ember oly keveset hasonlitott egymáshoz, hogy különösnek látszhatik, mikép működhettek azok együtt. S ők mégis számos éven át, a leg-

*) Swift jegyzete. Mackay Wharton jellemzéséhez.

**) Ezen jellemzéseit Montaguenek és Whartonnek számtalan forrásokból gyüjtöttem össze. Meg kell azonban emlitenem a Wharton élete cz. nagyon érdekes munkát, mely mindjárt halála után jött ki.

szorosb egyetértésben működtek. Nem egyszer együtt emelkedtek, együtt buktak. Egyesülésök addig tartott, mig a halál föl nem bontotta azt. A mily kevéssé volt némelyikök tiszteletre érdemes, oly kevessé lehet egyiket is vádolni, hogy testvéreik iránt a juntóban valaha hűtlenek lettek volna.

Mig a whigek nagy tömege, ezen ügyes vezérei alatt egy rendes hadsereghez hasonlitható csatarendben sorakozott, a toryk egy roszul fegyelmezett s roszul vezérlett militia képét mutatták. Számosan voltak, buzgók is voltak ; de azt alig lehetne mondani, hogy azon időben az alsóházban valamely vezérök lett volna. Seymour neve egyszer nagy tiszteletben állott előttük, s még nem veszté varázsát. De mióta a kincstári bizottságba belépett, nagyon elkedvetlenité őket mindazon rendszabályok tüzes védelmezése által, melyeket, mig hivatalon kivül volt, szintoly tüzesen megtámadott. Egyszer a ház elnökét, Trevort akarták kiszemelni, de ennek kapzsisága, szemtelensége és megvesztegethetősége annyira ismeretes volt, hogy minden tisztességes gentleman, véleménykülönbség nélkül, szégyenlé őt az elnöki széken látni. A régi toryk közt sir Murgrave Kristóf nagy tekintélylyel bir. Tényleg a párt vezére két vagy három olyan ember volt, a kik a torysmussal homlokegyenest ellenkező elvekben neveltettek, a kik a whiggismust a köztársasági elvek határáig vitték, s nem csak alsó egyházpártiaknak, hanem majdnem presbyterieknek tartattak. Ezek közt legkitünőbbek voltak Harley Robert és Foley Pál, két herefordshirei nagybirtokos.

A hely, melyet Harley Robert három uralkodás alatt elfoglalt, az ő emelkedése, bukása, Európa politikai viszonyaira egy nagy válság idejében gyakorolt befolyása, kora

némely legelső szellemeivel, költőivel folytatott szoros barátsága, s nevének Swift, Pope, Arbuthnot és Prior műveiben oly gyakori előfordulása, őt mindenkorra érdekes jelenséggé teszik előttünk. Pedig maga a legérdektelenebb emberek egyike volt. Valóban csodálatos ellentétben állanak egymással az ő egészen közönséges lelki tulajdonai s életfolyamának rendkivüli viszontagságai.

Egy puritán család örököse volt. Atyja, sir Harley Edvárd, a hosszu parliament hazafiai közt szerepelt. Essex alatt egy ezredet vezényelt, a restauratio után az udvar elleni heves ellenzésbe lépett, pártolta az exclusionbillt, menhelyet nyujtott az üldözött papoknak, eljárt a gyüldékre s az uralkodó hatalomnak annyira utjában állott, hogy a nyugoti lázadás alkalmával őrizet alá vétetett és házát, fegyverek végett, kikutatták. Mikor a hollandi sereg Torbayból Londonba ment, ő és idősb fia Robert, az Orániai herczeg, és a szabad parliament mellett nyilatkoztak, egy jókora lovas csapatot állitottak, Worcestert elfoglalták s a pápaság elleni buzgalmokat azzal is bebizonyitották, hogy ama város főutczáján nyilvánosan darabokra zuztak valamely szobormüvet, mely a szigoru puritánoknak mint bálványimádás jele, szemet szurt. Mihelyt a convent parliamentté alakult át, Harley Robert egy corni kis város követjeképen Westminsterbe ment föl. Ott ugy viselte magát, mint születésénél és neveltetésénél fogva várni lehetett. Whig volt, még pedig türelmetlen és bosszuvágyó whig. Kevesebbel be sem érte volna, mint a toryk egy átalános proscriptiójával. Neve ott van azok közt, a kik a Sacheverell-féle záradékot pártolták; s az 1690. tavaszán történt átalános választás alkalmával a párt, melynek ő üldözője volt, a legnagyobb erőfeszitéssel igyekezett őt

kizárni az alsóházból. Nagy lármát ütöttek vele, hogy a Harleyek halálos ellenségei az egyháznak; s ez a lárma olyan hatást tett, hogy csak nagy nehezen tudott egyikök egy helyre szert tenni. Ez volt kezdete egy oly férfiu közéletének, a kinek neve, egy negyedszázaddal később, a jakobita csőcseléknél a magas egyházzal mindig együtt emlittetett.*)

Azonban nemsokára észre lehetett venni, hogy minden szavazásnál Harley azon gentlemanek közt volt, a kik politikai elveitől borzadtak, s nem is csodálkoztak ezen, mert ő azt állitotta, hogy a régibb öntetü whigekhez tartozik; s a forradalom előtt mindig föltették egy jóravaló whigről, hogy féltékeny szemmel nézi a királyi hatalom minden gyakorlását, hogy fösvényen összeszoritja az ország erszénye zsinórjait, s hogy kiméletet nem ismer a korona miniszterei hibáinak fölleplezésében. Harley is ily fajta whignek vallá magát. Ő nem akarta belátni, hogy a dinasztia változása egy népképviselő álláspontját is megváltoztatta. Az uj kormányt szerinte ép oly gyanus szemmel kelle nézni, oly szigoruan birálgatni s oly szük marokkal segélyezni, mint bármelyik régit. Ily elveket követve természetesen oly emberekkel kelle egy téren találkoznia, a kiknek elveik homlokegyenest ellenkeztek az övéivel. Ő szerette boszantani a királyt, azok szerették boszantani a bitorlót, ebből az következett, hogy valahányszor volt valamely alkalom a király megboszantására,

---

*) Harleyre vonatkozó legtöbb adatomat Harley Edvárd, Robert ifjabb testvére egy emlékiratából vettem, melynek egy példánya megvan a Mackintosh kézirati gyüjteményében.

a gömbfejü együtt állt a házban a cavalierekkel, vagy együtt ment ki velök a folyosóra.

Harley csakhamar egy vezér tekintélyére tett szert azok közt, a kikkel, elveik különbözése daczára is, rendesen szavazni szokott. A parliamentben nyert befolyása valóban sokkal nagyobb volt, mint tehetségei érdemelték. Felfogása alant járó és igen szükkörü volt. Semmi kérdésben sem volt képes magasb szempontra emelkedni. Soha sem sajátitotta el magának azt a művészetet, hogy a közönség előtt folyékonyan és világosan adja elő gondolatait. Egész élete végeig unalmas, zavart, hebegő szónok maradt.*) Egy szónok külkellékeinek sem birt egyikével is. Kinézése jélentéktelen; alakja kicsiny és idomtalan volt, mozdulatai ügyetlenek. Mégis figyelemmel hallgatták. Mert tehetségét a milyen olyan volt, nagy gonddal ápolgatta. Ifju korában tanult; s mindvégig szerette a könyveket s a szellem és tudomány férfiainak társaságát. Tényleg elméncznek és poetának akart tartatni, s gyakran órákat töltött, miket jobbra fordithatott volna, oly versek irásával, a melyek az éji őrökénél is roszabbak voltak.**) De nem mindig tölté

*) Csak egy iró van, a mennyire emlékezem, a ki Harley szónoklatát dicséri, s ez Mackay, a ki ékesszólónak nevezte őt. Swift a szélére jegyzé, »ez nagy hazugság.« S bizony Swift nem volt igazságtalan Harley iránt. »Azon ur« mondja Pope, »a közügyekről oly zavartan beszélt, hogy nem lehetett tudni mit akar; s akármit mondott, mindig epicai modorban mondotta, mert mindig a derekán kezdte.« Spence adomái.

**) »Szokása volt« mondja Pope, »hogy majdnem naponta küldött egynéhány silány verset az udvartól a Scriblerus clubba, s ide minden este eljött csevegni, még olyankor is, mikor minden koczkán forgott.« Harley verseiből nyomtatásban is maradt fönn egynehány. Saját bukását is 1714-ben megénekelte. (Közli a verselményt, melyet bizvást mellőzhetünk.)

ily hasztalanságokkal az időt. Ő olynemü szorgalomban és pontosságban volt jeles, mely őt kiváló régészszé vagy heraldikussá teendette. Szenvedélylyel kutatott át minden régi ügyiratot; s azon időben, csakis ódon ügyiratok átkutatása képesitett a parliamenti rendtartás pontos és kimeritő ismeretére. Ezen faradságos és hálátlan törekvésben kevés versenyzője levén, nem sokára tekintélynek volt elismerve minden formaság és kiváltság kérdésében. Befolyását nem kis mértékben emelé erkölcsi jelleme. Voltak ugyan nagy hibái, de azok botrányt nem okoztak. Pénzzel nem lehetett hozzá férni. Magánélete rendes volt. Még a szatirikusok sem vethettek szemére valamely tiltott szerelmet. A játékot utálta; azt beszélték róla, hogy a White kávéháza előtt, mely akkor az előkelő zsebmetszők és lépre menő pintyek gyülhelye volt, soha se ment el a nélkül, hogy boszusan ki ne fakadt volna ellene. Azt, hogy mindennap egy kissé felöntött a claretből, kortársai vétkül nem igen rótták föl neki. Tudománya, komolysága s független állása megnyerték számára a ház figyelmét, s még akadozó beszéde is némi részben előnyére vált. Mert az emberek nem nagyon hajlandók valakiben több kitünő tulajdont ismerni el. Az irigységet nagyon megnyugtatja az a hiedelem, hogy a mi fénylik az nem értékes, a mi világos az nem mély is egyuttal. A közönség nagyon lassan volt rávehető, hogy Mansfieldben a nagy jogászt és Burkeben a politika nagy mesterét fölismerje. Montague ragyogó szónok volt, s annálfogva, bár tizszeresen több talentuma volt mint Harleynek a legunalmasb ügyek minden részletére, irigyei által felületes, hiu fecsegőnek hireszteltetett. Ellenben Harleynél a külcsin teljes hiányából a közönség azt következtette, hogy beszédének

nagyon tartalmasnak kell lenni; s rámondták, hogy nagy olvasottságu, mélyen gondolkodó gentleman, nem szép szónok, hanem az ügyek vezetésére sokkal alkalmasabb, mint a világ legszebb szónokai. Ezt a hiedelmet ő ama ravaszsággal tudá föntartani, melyet a becsvágyó és nyugtalan középszerüségnél sokszor tapasztalunk. Még legjobb barátai előtt is mindig valami titokteljes komolyságot vett föl, mely azt sejteté, hogy fontos tikoknak van birtokában, s hogy lelkében valami nagy terveket forral. Ily módon nyeré és tartá meg soká egy bölcs ember hirnevét. Csak, mikor már ez a hirneve grófságra, a szalagrend lovagja rangjára és Anglia államkincstára elnökségére emelte, akkor kezdték belátni csodálói, hogy voltakép egy ostoba, fejetlen emberrel volt dolguk.*)

Nem sokára az 1690. választások után, Harley, a ki addig is rendesen a torykkal szavazott, egészen toryvá lett. Ez a változás fokonkint s majdnem észrevétlenül, de azért mégis teljesen véghezment. Korán elsajátitá azon tory elvet, miszerint Angliának csak a tengeri hadviselésre kell szoritkoznia. Korán osztozott a toryknak a hollandiak és a pénzes emberek ellen ápolt ellenszenvében is. A dissenterek elleni gyülölet, mely a tory jelleg kiegészitésére elengedhetlen, utóbb következett. Végre teljes volt az átalakulás; s a conventiculumok egykori buzgó látogatójából türelmetlen, magas egyházpárti lett. Korábbi

*) Harley jellemzését véghetetlen sok dicsérő és gyalázó röpiratból kell összeállitani; Swift, Pope, Arbuthnot, Prior és Bolingbroke munkáiból és magániratairól, s a féle iratokból mint: »ökör és bival,« »a magas német tudor,« vagy: »Powell Robert a bábjátékos története.«

neveltetése nyomai azonban mindvégig itt is ott is elárulták magukat; s mig tetteiben Laudot követé, irataiban néha az istendicsérő Barebone modorával élt.*)

Foley Pálról aránylag keveset tudunk. Ennek a története is bizonyos tekintetben nagyon hasonlit a Harleyéhez, de ugy látszik mind talentumra mind jellemre nézve magasabban állt Harleynél. Foley Tamásnak fia volt, a ki uj ember, de nagy érdemü volt, és semmivel kezdve, vashámorok által szerzett magának nemesi birtokot, s feddhetetlensége által nem kevesbbé ismeretes volt, mint emberszerető bőkezüsége által. A Foley család, ugy mint Harley szomszédai, whigek és puritánok voltak. Foley Tamás szoros barátságban élt Baxterrel, a ki irataiban meleg dicsérettel emliti őt. Foley Pál kezdetben a családja elveiben és hajlamaiban osztozott. Ő is, miként Harley a whigek erőszakoskodásai miatt közeledett a torykhoz, s talán ugy, mikép Harley, teljesen átváltozott volna, ha e. átalakulást a halál félbe nem szakitja. Foley igen szép tehetséggel birt, melyet a nevelés még nagyban fokozott. Vagyoni állapota oly szerény volt, hogy a jogtudományt mint kenyérkeresetet kelle művelnie, de ő gondosan tanulmányozta azt mint tudományt. Erkölcsi magaviselete szenytelen volt; s a legnagyobb hiba a mit szemére vethettek, az volt, hogy nagyon feltünően kiczégerezte az ő

*) Egy 1796. sept. 12-én kelt levélben, kevéssel az előtt, hogy a magas egyházpárti mob őt vállain hordozá, azt mondja: »Lelkem az oroszlánok között volt, sőt oly emberek fiainál, a kiknek nyelveik kardok, fogaik dárdák és nyilak valának. De tapasztalám, mily jó dolog az urban bizni s megőrizni lelkében a békét.« Ez a levél Castrairsnek szólt. Kétlem, hogy Harley igy irt volna, ha levelét Atterburyhez intézi vala.

függetlenségét és önzetlenségét; s annyira nem akart szolgalelkünek látszani, hogy e miatt örökké duzzogó volt.

Egy másik áttérőt is meg kell említenünk. Howe nemrég a legdühösebb whigek egyike, hivatala elvesztése miatt lett a legdühösebb toryk egyikévé. A szökevény nem erősbité uj pártját jelleme sulyával, sem az ügyekben való nagy jártassággal vagy jártasság látszatával, hanem az alárendeltebb parliamenti ügyesség nagy adagával, nagy foku konoksággal és szemtelenséggel. Azon kor egy szónoka sem birt oly nagy mérvben a sérteni való szándékkal és képességgel.

Ezen emberek csatlakozását igen szivesen vette a torypárt; de az már lehetetlen volt, hogy a pártvezérek egész tekintélyével ruházza föl őket. Mert ők mindig whigeknek vallották magukat, s rendesen a tory érdekben adott szavazataikat whig érvekkel indokoltak.*)

Az alsóházi pártok ily állásából ugy látszik eléggé világos, hogy Sunderlandnek elegendő oka volt azt tanácsolni, hogy a közigazgatás egészen a whigek kezébe adassék. A király azonban sokáig ingadozott, mig reá szánta magát a két párt között addig elfoglalt semleges állásának feláldozására. Ha e pártok egyike az ő jogczimét kivánta kétségbe vonni, a másik elvben támadta meg ki-

*) Harleyé s Foley sajatságos helyzetét megemliti a »Párbeszéd egy whig és egy tory közt 1693.« »Az önök nagy F-y P-ja« mondja a tory, »hadapród lesz és fegyvert visel a nyugoti szászok tábornoka alatt. A két H-y, atya és fiu, az utóbbi táborszernagy alatt, mint tüzérek működtek, s készek lebombázni minden billt, melyet az tönkre akar tenni.« Seymourt kell érteni a nyugoti szászok tábornoka alatt. Musgrave pedig táborszernagy volt második Károly uralkodása alatt.

rályi előjogait. Még keserü emlékében élt a conventi parliament képtelen és boszuvágyó eljárása az 1689. év végén és 1690. elején; s borzadott a gondolattól, hogy egészen azon emberek kezébe adja magát, a kik a közbocsánati törvényt megakadályozták, a kik a Sacheverell inditványát pártolták, a kik megakadályozni akarták őt az irlandi hadvezérlet átvételében, s a kik őt egy hálátlan zsarnoknak nevezték akkor, mikor nem akart az ő rabszolgájok, hóhérok lenni. Egyszer már egy bátor és hirtelen elhatározással lerázta igájokat; s most nem volt kedve ismét nyakába venni azt. Whartont és Russelt személyesen sem kedvelé. Caermarthen tehetségéről nagy véleménynyel volt, valamint Nothingham becsületességéről, és Godolphin szorgalmáról s pénzügyi jártasságáról. Csakis lassu léptekkel tudta őt Sunderland, kényszeritő körülmények közt, érveivel meggyőzni s ellenvetéseit eloszlatni.

November hetedikén 1693. a parliament összejött; s azonnal megkezdődött a pártok tusája. Vilmos a trónról kiemelé annak szükséges voltát, hogy a két ház valamely nagyobb erőfeszitéssel gátot vessen Francziaország terjedésének a szárazföldön. Az utóbbi hadjárat alatt, ugy mondá, minden ponton tulerővel rendelkezett az, s azért lehetetlen volt vele boldogulni. Szövetségesei megigérték, hogy nagyobb sereget állitanak ki; s reményli, hogy az alsóház őt is ugyan annak megtevésére fogja képesiteni.*)

Az alsóház legközelebbi ülésében tárgyalás alá vette a trónbeszédet. A smyrnai hajóhad balesete adott legtöbb vitára okot. Mind vizsgálatért lármáztak, de nyilvánvaló volt, hogy a két párt merőben különböző okokból

*) Alsó- és felsőházi naplók nov. 7. 1693.

lármázott. Montague a whigek érzelmeit fejezé ki. Azt mondá, hogy nézete szerint a nyári szerencsétlenségek nem a tengerészeti közigazgatás hibáinak s alkalmatlan voltának tulajdonitandók. Árulásnak kellett ott történni. Lehetetlen föltenni Lajosról, hogy mig hajóhadát a gibraltari szorosba küldi s országa egész tengerpartját Dunkirktől Bayonneig fedezetlenül hagyja, ilyet merő véletlenségből tegyen. Neki jól kelle tudnia, hogy hajóhada egy nagy csapattal fog találkozni, melynek gyenge fedezete lesz. S a mint egy helyen árulás működött, más helyen meg ügyetlenek voltak. Az államnak rosz szolgái voltak. Aztán a szónok meleg dicséretet mondott barátjára Somersre. »Vajha a hatalom minden kezelője a mi országbiránk példáját követné! Ha a hivatalok osztogatásában mindig oly kiválasztással és oly önzetlenséggel járnánk el, meg fogjuk látni, hogy nem lesznek többé a helyek oly emberekkel betöltve, a kik csak a fizetést teszik zsebre és semmi kötelességet nem teljesitnek.« Inditványoztatott s egyhangulag elfogadtatott, hogy az alsóház ő felségeiket istápolni fogja s egyuttal vizsgálatot indit meg a lagosöbölbeli szerencsétlenség okainak kinyomozására.*) Az admiralitás lordjai utasittattak egy nagy csomó bizonyitó okirat előadására. A király átküldé a titkos tanácsnak Mária által kinevezett bizottságától is a törökországi kereskedők panaszaik ügyében gyüjtött adatokat. A török kereskedők személyesen is behivattak és kihallgattattak. Rooke, noha gyengesége miatt állni vagy beszélni nem tudott, székben hozatott be a korlát elébe, s ott eljárása igazolása végett kikérdeztetett. A whigek hamar ugy látták a dolgot, hogy untig

*) Alsóh. napló, nov. 13. 1693. Grey : Debates.

elegendő alapja van egy, az egész tengerészeti közigazgatás fölött kimondandó kárhoztató itéletnek; s határozatot inditványoztak, mely a smyrnai flotta szerencsétlenségét az ismeretes áruló rosz kormányzatnak tulajdonitja. Hogy a kormányzat rosz volt, azt nem lehetett tagadni; de azt, hogy áruló is lett volna, nem lehetett bizonyosságra emelni. A toryk azt kivánták, hogy az »áruló« szó kihagyassék. Szavazásra került a dolog; a whigek száznegyven szavazatot nyertek százhárom ellen. A többség szavazatait Wharton számlálta meg.*)

El volt tehát határozva, hogy árulás követtetett el, de az nem, hogy ki volt az áruló. Több heves tárgyalás követte egymást. A whigek a hibát Killegrewre és Delavalra igyekeztek tolni, a kik toryk voltak, a toryk viszont mindent elkövettek annak bebizonyitására, hogy a hibát az élelmező biztosság követte el, a mely whigek kezében volt. De az alsóház mindenkor hajlandóbb volt bizonyos vádaknak átalánosságban kimondására, semmint egyes embereknek névszerint megbélyegezésére. Montague egy határozatot inditványozott az élelmező biztosság igazolására, s ez két napi vita után, száznyolczvan szavazattal keresztül ment százötvenkettő ellenében.**) De mikor a győztes fél az admiralitás megrovására tett inditványt, a toryk nagy számmal bejöttek faluról, s egy reggeli kilencz órától éji tizenegyig tartott vita után, sikerült nekik barátjaikat megmenteni. A nemmel szavazók százhetvenen voltak, az igennel csak százhatvanegyen. Egy másik támadásnak sem volt több sikere, mely nehány nappal az után történt.

*) Alsóh. n. nov. 17. 1693.

**) Alsóh. n. nov. 22. 27. 1693. Grey.

A nemek száznyolczvanöten, az igenek csak százhetvenöten voltak. A fáradhatatlan és kérlelhetetlen Wharton mind a két alkalommal a kisebbség szavazatszámolója volt.*)

Ezen vereség daczára a whigek határozottan előnyben voltak. A toryk, a kik a tengerészeti kormányzatot vezették, kibujtak ugyan a perbefogatás alól, de ez oly közel járt hozzájok, hogy a királynak lehetetlen volt őket tovább is megtartani. Sunderland javaslata győzött. Egy uj admiralitási bizottság szerveztetett; s Russell lett annak elnökévé. A csatorna parancsnoksága is akkor már reá volt bizva.

Ennek fölemelkedése Nottingham visszavonulását tette szükségessé. Mert bár nem volt akkor még szokatlan az, hogy egymás személyes és politikai ellenségei együtt viseljenek magas hivatalokat, az admiralitás első lordja és az állam titkára, a kinek körébe tartozott az a mit ma hadügyi osztálynak neveznénk, egymással olyan szoros egybeköttetésben állottak, hogy lelkes összetartásuk nélkül a közszolgálat jó ellátása képzelhetetlen volt; Russel és Nottingham közt pedig lelkes összetartást nem lehetett várni. »Köszönöm önnek,« mondá Vilmos Nottinghamnek, »nekem tett szolgálatait. Semmit sem szólhatok önnek magaviselete ellen. Csak a szükség kényszerit, hogy önt elbocsássam.« Nottingham méltósággal lépett vissza. Noha egészen becsületes ember volt, sokkal gazdagabban lépett ki a kormányból, mint öt évvel korábban belépett volt. Az a mit azon időben hivatalával járó jogos bevételnek néztek, igen sokra ment, eladta a koronának

*) Alsóházi napló nov. 29. decz. 6. 1693. L'Hermitage, decz. 1/11. 1693.

nagy összegért Kensingtont; s hihető, hogy ama kor divata szerint, nagyobbszerü ajándékokat is kapott. Minden nyereményét földbirtok vásárlására forditotta. Értésére esett, azt mondá, hogy ellenségei vádat akarnak emelni ellene, hogy tiltott nyereséget szerzett magának. Egészen el volt készülve bevárni egy hivatalos vizsgálat eredményét. Ő vagyonát nem rejté el, mint más ministerek szoktak, a közhatóságok szemei elől. Neki nincs titkos fiókja. Nem fektetett pénzt külföldi papirokba. Minden vagyona ott van, könnyen megtalálható és lefoglalható.*)

A Nottingham által visszaadott állampecsét nehány hétig a király szobájában maradt. Nem könnyü volt arról határozni. Shrewsburynek ajánlották azt, a kit minden whigek közt a király legtöbbre becsült, de Shrewsbury mentegetődzött, s hogy minden további sürgölés elől kitérjen, elment falura. Ott Villiers Erzsébet egy sürgős levelét vette. Ez a hölgy még leány korában, Vilmosban oly szenvedélyt ébresztett, mely a kis hágai udvarnál sok botrányt és nyugtalanságot okozott. Reá gyakorolt befolyását nem személyes bájainak köszönheté, mert Kneller minden müvészete alig birta vonásait türhetőképen tüntetni föl a vásznon, — nem is azon tulajdonoknak, melyek kiválólag sajátjai az ő nemének, — mert a csevegésben nem volt különösen elmés, sem leveleit nem jellemzé semmi női szellem és könnyüség, — hanem oly elmebeli tehetségeknek, melyek őt alkalmassá tevék államférfiak gondjainak átvételére és irányozására. Egész élete végeig nagy államférfiakra tudott befolyást gyakorolni tanácsaival. Még Swift is, a ki kortársai közt a legravaszabb és legcyniku-

*) L'Hermitage szept. 1/11. nov. 7/17. 1693.

sabb volt, a legokosabb asszonynak nyilvánitá őt, s nem egyszer, elvarázsolva beszéde által, délutáni két órától majdnem éjfélig ott feledé magát.*) Mária erényei és szépsége fokonként teljesen meghóditák férje szivét. De mégis, néha a legnehezebb körülmények között, kikérte Villiers Erzsébet tanácsát és segélyét. Ez most Shrewsburyt arra kérte, hogy változtassa meg határozatát, s ne lökje el magától az alkalmat, mely a whig pártnak egyszer mindenkorra egyesitésére kinálkozik. Wharton és Russell is irtak e végett. Válaszul hiu és jelentéktelen mentegetődzések jöttek: »Én nem vagyok az udvari életre való ember, nem való nekem oly állás, mely nagy erőkifejtést kiván, nem tartozom az ország egyik pártjához sem, szóval, nem a világba való vagyok, nekem utazni kell, és Spanyolországot akarom megnézni.« Ez mind csak ürügy volt. Ha Shrewsbury igazat akart volna mondani, ugy azt kell vala mondania, hogy egy gyenge órájában árulója lett ama forradalomnak, melyben oly nagy része volt, hogy olyan összeköttetésekbe lépett, a melyeket utóbb megbánt, de a melyekből most nem bir kibontakozni, és hogy, a mig e kötelezettségei alól feloldozva nem lesz, nem léphet a fennálló kormány szolgálatába. Marlborough, Godolphin és Russell, igaz, hogy nem haboztak levelezést folytatni az egyik királylyal, mig hivatalt fogadtak el a másiktól. De Shrewsburynek volt az, a mi Marlboroughnak, Godolphinnek, Russellnek hiányzott, lelkiismerete, oly lelkiismerete, mely ugyan sokszor nem volt képes őt valami rosznak elköve-

*) Lásd: a Stellához szóló naplót; s Orkney lady leveleit Swifthez.

tésétől visszatartóztatni, de aztán mindig megbünhösztette őt. *)

Miután ő az állampecsétet visszautasitá, a kormánynak a király terve szerinti megalakitása nem volt végrehajtható egész az ülésszak végéig. Azalatt a két ház tárgyalásai fölötte érdekesek és fontosak valának.

Mindjárt a parliament összejövetele után, az alsóház figyelmét az Indiával való kereskedés ügye vette igénybe; s a régi társaságnak éppen akkor megujitott kiváltságlevele a ház asztalára tétetett. Hihető, hogy szivesen jóváhagyta volna az uj intézkedést, mely igazán keveset különbözött attól, a mit nehány hónappal azelőtt ő maga kivánt, ha az igazgatók kellő ovatossággal jártak volna el. De az igazgatók, azon naptól fogva, a melyben kezőkben volt az uj kiváltságlevél, kimélet nélkül kezdték üldözni a jogtalan hajósokat, s még arról is megfeledkeztek, hogy nagy különbség, ha jogaikat a keleti vizeken, vagy ha a londoni kikötőben érvényesitik. Eddigelé a monopolisták háboruja a magán kereskedelem ellen rendesen tizenötezer mértföldnyi távolságban folyt Angliától. Ha kemény dolgok történtek, az angolok nem látták azokat közelről, s csak akkor hallották meg, mikor már rég el voltak követve; s nem is oly könnyü Westminsterben határozni el, hogy egy három-négy év előtt Moorshedabadban vagy Cantonban támadt vitában, melyik félnek volt igaza. Az igazgatók, hihetetlennek látszó meggondolatlansággal, éppen abban a pillanatban, mikor a társaság sorsa függőben volt, határozák el, hogy az egyedáruskodást egyik leggyülöletesb oldaláról

*) L. Villiers Erzsébet, Vharton, Russell és Shrewsbury ez időbeli leveleit a Shrewsburyféle levelezésben.

mutassák be közelről a haza népének. Egykét gazdag londoni kereskedő egy Redbridge nevü szép hajót szerelt föl. Sok embere volt a hajónak, rakománya pedig roppant értékü. Utlevelei Alicantra szóltak; de volt némi alapja a gyanunak, hogy a Jóreményfokán túl fekvő vidékekre akar menni. Az admiralitás letartóztatta, egy rendelet folytán, melyet a társaság a titkos tanácstól kieszközölt, kétségkivül a lordpresident tudtával. A tulajdonosoknak minden nap, a melyen vesztegelni kellett, nagy költségbe került. A cityben nagy és átalános volt a felindulás. A társaság azt állitotta, hogy az egyedáru törvényessége természetesen maga után vonja a lefoglalás törvényességét is. A közönség ezt az okoskodást megforditá, s miután erősen meg volt győződve a lefoglalás törvénytelen voltáról, azon következtetésre jutott, hogy hát a monopolium is törvénytelen. A vita leghevesben folyt, mikor a parliament egybegyült. Mind két részről kérvények tétettek le az alsóház asztalára; s elhatároztatott, hogy ezen kérvényeket a ház egy teljes bizottsága vegye megfontolás alá. Az első kérdés, a melyben a pártok erejöket összemérték, az elnök választása volt. A régi társaság ellenségei Papillont akarták, Childnek egykor legmeghittebb barátját, utóbb legdühösb ellenségét, s keresztül vitték százharmincznyolcz szavazattal százhat ellen. A bizottság legelőször is azt a kérdést vetette föl, kinek a rendeletére foglaltatott le a Redbridge. Tulajdonosai egyike, Heathcote Gilbert, gazdag kereskedő és erős whig, tanuként jelent meg a korlát előtt. Kérdezték tőle, vajon meri-e tagadni, hogy a hajó voltaképen Indiába akart menni kereskedés végett. »Tudtommal« felelt ő, »az nem vétek, ha valaki Indiával akar kereskedést folytatni; s én Indiával kereskedést fogok

folytatni mindaddig, mig engem attól parliamenti törvény el nem tilt.« Papillon kimondá, hogy a bizottság nézete szerint a Redbridge letartóztatása törvénytelen. Most az volt a kérdés, vajon a ház jóváhagyja-e a bizottság nézetét. A régi társaság barátai egy második szavazást koczkáztattak, s legyőzettek százhetvenegy szavazattal százhuszonöt ellenében.*)

A győztesek serényen felhasználták helyzetöket. Néhány nap mulva inditvány tétetett, hogy Anglia minden alattvalója szabadon folytathat kereskedést Keletindiába mindaddig, mig egy parliamenti határozat azt meg nem tiltja; s a régi társaság pártolói, előre látva kisebbségben maradásukat, szavazás nélkül engedték keresztül menni az inditványt.**)

Ez a nevezetes határozat egyik legfontosb alkotmányos kérdést dönté el, melyet a »Bill of Rights« eldöntetlen hagyott. Azóta mindig az tartatott a helyes elméletnek, hogy kizárólagos kiváltságot a világ bármely részében való kereskedelemre valamely egyesnek vagy társulatnak csak az egész törvényhozó hatalom adhat.

A ház nagy többsége azon nézetben volt, hogy az indiai kereskedés előnyösen csak összetett tőkék utján s egyedárus kiváltság védelme alatt üzhető. Azt lehetett annálfogva várni, hogy azon határozatot, mely a régi társulat egyedáruságát ledönté, nyomban fogja követni egy másik határozat, mely az egyedáruséggal az uj társulatot ruházza föl. Ily törvény mindamellett nem hozatott. A régi társaság bár nem volt elég erős megvédni saját kiváltságait

*) Alsóházi napló jan. 6. 8. 1693/4.
**) U. o. jan. 19. 1693/4.

az ő tory barátjainak segélyével elég erős volt megakadályozni hasonló kiváltságoknak más társaságra átruházását. Tényleg a kereskedés mindig szigoru korlátok között mozgott. A magánvállalkozó abban nem talált akadályra, hogy Londonból kiinduljon, de mihelyt elhagyá a Jóremény fokát, helyzete oly veszélyes volt mint valaha. Bármennyire tiszteletben tartották a hivatalnokok Londonban a parliament határozatát, Bombayban vagy Calcuttában csak annyiba sem vették azt, mint Child egy magánlevelét; Child pedig törhetlen lélekkel folytatta a háborut. A társaság ügynökségeihez rendeletet küldött, hogy semmi kiméletet ne mutassanak a bitorlók iránt. Az alsóház iránt s annak határozatai iránt a legnagyobb megvetésének adott kifejezést. »Kövessétek az én utasitásaimat« ugy irá, »nem pedig egy két falusi gentleman hóbortjait, a kiknek saját ügyeik rendezésére sincs elég eszök, nemhogy a kereskedéshez értenének valamit.« Ugy látszik, az ő rendeletei meg is tartattak. Ezen zűrzavaros állapotban keleten mindenki, ugy a társaság tisztviselői mint a független kereskedők, háborut viseltek egymással, egyik a másikat tengeri rablónak nyilvánitá, s minden mesterfogást felhasznált, hogy a Mogul kormányát egyik a másik ellen felizgathassa.*)

Az előző évnek három nagy alkotmányos kérdése is, ezen évben ismét a parliament elé került. Az ülésszak első hetében az alsóház asztalára tétettek le: a felségárulási esetekben való eljárás szabályozása, a hároméves parliamentről, és a hivatalok összeférhetlenségéről szóló törvényjavaslatok.

Ezen javaslatok egyike sem lett törvénynyé. Az első

*) Hamilton uj elbeszélése.

keresztülment az alsóháznál, de visszavetették a főrendek. Vilmost annyira érdeklé ez a kérdés, hogy eljött a főrendiházba, nem koronával és királyi diszben, hanem egy gentleman rendes öltözetében s a második olvasás fölötti egész vitát kivárta. Caermarthen beszélt az államot akkor környező veszélyekről s felkérte kartásait, hogy ily válságos időben az árulást ne szabaditsák föl büntetlenül. Hatalmasan istápolá őt két kitünő szónok, a kik nehány éven át minden kérdésben az udvar ellen voltak, de ezen ülésszakban különös hajlandóságot mutattak a kormány állásának erősbitésére, Halifax és Musgrave. Marlborough, Rochester és Nottingham a bill mellett szólottak: de a közérzület annyira ellenök volt, hogy nem mertek szavazást kivánni. Hihető mindazáltal, hogy azon indokok, a melyeket Caermarthen leginkább kiemelt, különböztek azoktól, a melyek az ő hallgatóit vezérelték. A peerek erősen el voltak határozva át nem bocsátani a billt, hacsak egy külön záradékkal a főkamarási törvényszék is át nem alakittatik: azt pedig tudták, hogy az alsóház erősen el van határozva ily záradékot el nem fogadni; s jobbnak vélték, hogy az, a minek meg kell történni, gyorsan és czivódás nélkül történjék meg. *)

A három éves parliamentről szóló bill sorsa azon kor legavatottabb politikusainak is minden számitását meghiusitotta, s azért valóban minket is rendkivül meglephet. A szünet alatt, e törvényjavaslatot számtalan röpirat-

*) A billt megtaláltam a lordok levéltárában. Történetét a két ház naplóiból, Luttrell Narcisz naplója némely helyeiből, s a szövetséges államokhoz irt két levélből (mindkettő febr. 27./marcz. 8. 1694. vettem. Ezek egyikét Van Citters irta; másikát, mely bővebb felvilágositást nyujt, L'Hermitage.

ban, melyet a forradalom legbuzgóbb hivei s a népszerü kormányzási elvek pártolói irtak, ugy ajánlgatták, mint a legszükségesebb ujitást s mint az állam mindenféle bajainak átalános gyógyszerét. Az alsóháznál az első, második és harmadik felolvasás minden szavazás nélkül ment keresztül. A whigek lelkesülve voltak. A toryk belenyugodni látszottak. Önként értetődött, hogy a király, noha vetojával élt, hogy az országgyülésnek alkalmat nyujtson a kérdést még egyszer megfontolás alá venni, határozott kivánataiknak legkevésbé sem kiván ellenszegülni. De Seymour oly ravaszsággal, melyet nála hosszas tapasztalás érlelt meg, az összeütközést az utolsó perczre halasztva abban a pillanatban ütötte el őket a győzelmöktől, mikor azt már egészen biztosnak hitték. Mikor a speaker feltartá kezében a billt, s föltette a kérdést: vajon az elfogadtatik-e, a nemek száznegyvenhatan voltak, az igenek csak százharminczhatan.*) Nehány whig azzal biztatta magát, hogy legyőzetésük meglepetés folytán történt és tán jóvá tehető. Három nap mulva Monmouth, ki az egész pártban a legbuzgóbb és legtevékenyebb volt, egy inditványt nyujtott be a felső-

*) Alsóházi napló nov. 28. 1693. Grey. L'Hermitage azt remélte, hogy a bill elfogadtatik s hogy a király is jóváhagyja; nov. 17/27. igy ir az egyesült tartományokhoz: »Il paroist dans toute la chambre beaucoup de passion, a faire passer ce bill.« nov. 28./decz. 8. azt irja, hogy a szavazás eredménye: »n'apas causé une petite surprise. Il est difficile d'avoir un point fixe sur les idées qu'on peut se former des emotions du parlement, car il paroit quelque fois de grandes chaleurs qui semblent devoir tout enflammer, et qui peu de temps aprés s'évapourent.« Hogy a bill elleni oppositio vezére Seymour volt, az kitünik egy azon évben legnevezetesb »Hush Money« (Hallgató pénz) czimü röpiratból.

háznál, mely lényegében ugyanaz volt, a melyet oly sajátságos módon buktattak meg az alsóháznál. A peerek ezen billt gyorsan elfogadták s átküldötték azonnal az alsóházhoz. De itt nem talált szives fogadtatásra. Számosan a képviselők közül, a kik kivánták volna rövidebb időre szoritni a parliament tartamát, restelték azt, hogy a törvényhozásnak születési jog alapján részese avatkozott olyan dologba, a mely különösen annak csak választott részét érdekelte. Ez a tárgy, ugymondák, különösen minket illet: mi azt fontolóra vettük: mi abban már határoztunk; s nem lehet parliamentaris eljárásnak nevezni, sőt igen gyöngédtelen dolog ő méltóságaiktól, hogy minket előbb hozott határozatunk felforgatására hivnak föl. A kérdés már most nem az, vajon a parliament tartama rövidebbre szabassék-e, hanem az, vajon nézeteinket alá kell-e rendelnünk a felsőház tekintélyének, s hogy az ő kivánatukra halomra döntsük-e azt, a mit két héttel ezelőtt határoztunk. A főrendi osztály elleni ingerültséget Seymour mesterfogásai és ékesszólása lángra gyujtogatá. A billben egy ilyen kifejezés foglaltatott: »parliamentet tartani.« Ezen kifejezést a legvégsőig vitt féltékenységgel feszegették és sokan minden ok nélkül arra magyarázták, mintha oly czélból használtatott volna, hogy a főnemességnek, máskülönben is szemet szúró, kiváltságai még szélesebb alapot nyerjenek. A vitáról fenmaradt töredékes és homályos adatokból ugy látszik, hogy éles megjegyzések tétettek a peereknek ugy politikai mint birói eljárásukra átalában. Az »old« Titus, noha buzgón óhajtá a három éves parliamentet, bevallá, hogy legkevesebbé sem lepi meg őtet sok gentlemannek boszankodása. »Az igaz,« ugy mondá, »hogy minekünk föl kell vala oszolni; de meg kell vallanom, sokkal nagyobb rosz az, hogy a lordok határoz-

zák meg a mi fölloszlatásunk idejét. Pál apostol is kivánta az oszlást; de kétlem, hogy jó néven veszi vala, ha barátjai tűztek ki volna arra időt neki.« A bill elvettetett száz kilenczvenhét szavazattal száz huszonhét ellenében.*)

A hivatalnokokra vonatkozó bill, mely igen keveset különbözött az egy évvel azelőtt inditványoztatott billtől, az alsóházban könnyü szerrel ment át. A toryk legtöbben melegen pártolták azt; s a whigek nem merték ellenezni. Átküldetett a felsőházhoz, de onnét egészen átalakitva jött vissza. Eredeti szövegezése szerint a képviselőház azon tagjainak sem lett volna szabad hivatalt vállalni, a kik 1694. január elseje után választatnak meg, még pedig képviselői székőknek elvesztése és azon parliamentbe ujra beválaszthatási képességöknek is elvesztése terhe alatt. A lordok azt azon hozzáadással toldották meg: »hacsak később ujra meg nem választatott ugyanazon parliamentbe.« Ezen egykét szónyi toldás elég volt arra, hogy a billt hatása kilenczedrészétől megfossza, mind jó mind rosz oldalaira nézve. Igen kivánatos volt, hogy az alárendeltebb hivatalnokok tömege kizárassék a képviselőházból. De legkevesbbé sem volt kivánatos, hogy a nagyobb kormányzati ágak vezetői kizárassanak. Az ilykép módositott bill azonban egyaránt megnyitotta a képviselőházat azok előtt, a kik kizárandók, és azok előtt, a kik megtartandók lettek volna. Az jó volt,

*) Alsóházi napló. Grey. E törvényjavaslat tiszta másolata átment az alsóházhoz, s itt elveszett. Eredeti fogalmazása a lordok irattárában van. Hogy Monmouth tette az inditványt, azt L'Hermitagenek az egyesült tartományokhoz decz. 1/11. 1693. irt leveléből vettem. A szavazatok számarányát a naplókból vettem. Mind Greynél, mind Van Citters és L'Hermitage leveleiben a kisebbség 172-re van téve.

hogy meghagyá az államtitkárokat és a kincstár korlátnokát; de velök együtt meghagyá a borszállitókat, hajózási biztosokat, beszedőket, felügyelőket, raktárőröket, az irodák egész személyzetét, a zöld ruhás és a nagy ruhatári irnokokat. Az alsóház oly keveset értett hozzá, hogy miután egy törvényjavaslatot szerkesztetett, melynek egy jó és egy rosz oldala volt, beleegyezett abba is, hogy az oly módon alakittassék át, miszerint az egészen ártatlanná, de merőben haszontalanná is vált. Elfogadták a módositást; s már nem hiányzott egyéb, csak a királyi jóváhagyás.

E jóváhagyást bizonnyal nem kellett volna megtagadni, s Vilmos hihetőleg nem is tagadta volna azt meg, ha tudja, mily jelentéktelenné vált az most már. De ő oly kevéssé értette az egész kérdést, mint az alsóház. Azt tudta, hogy ők azon hitben éltek, miként a királyi hatalomnak egy ujabb nevezetes megszoritását vitték keresztül; s maga részéről el volt határozva, hogy küzdés nélkül nem tűr ily megszoritást. Bátoritá őt ebben a királyi teljhatalomnak a két ház támadásai ellenében megóvására tett eddigi lépéseinek sikere is. Visszaveté azon törvényjavaslatot, mely a birákat örökös jövedelmeik egy részétől megfosztandó volt s a parliament hallgatva elismeré vonakodásának jogosultságát. Visszaveté a hároméves parliamentről szóló billt; s az alsóház az által, hogy azóta két hasonló tartalmu billt elejtett, kijelenté a király tettének helyeslését. Meg kellett volna mégis gondolnia, hogy ama két alkalommal az ő jóváhagyásának megtagadását közvetlen a parliament elnapolása is követte. E két alkalommal tehát a képviselőknek félévök volt a megfontolásra s a legközelebbi ülésszakig lehűthették buzgóságukat. Most egészen más eset volt. Az ülés főfeladatába még bele sem kezdett, az előirányza-

tok még tanulmányozás tárgyait képezték, az adóajánlatok még függőben voltak: s ha a ház rosz hangulatba jő, a következmények igen komolyak lehettek.

Ő mindamellett elhatározá koczkáztatni azt. Volt-e valami tanácsadója, az nincs tudva. Ugy látszik, mind a whig vezéreket, mind a tory vezéreket meglepte elhatározása. Mikor a ház jegyzője kijelenté, hogy a király és a királyné a parliament szabad és független állásának biztositására vonatkozó billt megfontolás alá kivánják venni, az alsóház tagjai igen boszús és daczos hangulatban huzódtak vissza a korlát elől. Mihelyt a speaker ismét elfoglalá helyét, hosszu és viharos vitatkozás keletkezett. Minden más tárgyat félretettek. Minden bizottság elnapoltatott. Kimondatott, hogy a ház, másnap korán reggel az ország állapota fölött fog tanácskozni. Elérkezvén a reggel, az ingerültség nem látszott csillapulni. A ház tisztviselői elküldettek a Westminsterhallba és a kihallgatási terembe. Minden tag, a ki csak föllelhető volt, behivatott. Hogy senki az ülésből ki ne lopódzhassék, a hátsó ajtót bezárták s a kulcsot az asztalra tették. Az idegenek mind kiparancsoltattak. Ily komoly előkészülettel nyilt meg az ülés, mely egy-két öreg embernek a hosszu parliament első üléseit juttatá eszébe. A kormány ellenei fennen beszéltek. Barátai, attól félve, hogy az alsóház ügyének az udvar iránti kedvezésből elhagyásával fognak vádoltatni, alig mertek szólni. Ugy látszik, csak az egy Montague kelt a király védelmére. Lowther magas állása s a kabinetben való részvéte daczára, bevallá, hogy itt káros befolyások működnek s kifejezé azon óhajtását, vajha az uralkodót oly tanácsadókkal látná környezve, a kikben a nemzet bizhatik. Harley, Foley és Howe a helyzet urai lettek. Csu-

pán csak két vagy három szó ellenzésével keresztül ment egy határozat, melyben azok, a kik a koronának e kérdésben tanácsadói voltak, a közjó ellenségeinek nyilvánittattak. Harley arra emlékezteté hallgatóit, hogy nekik szintoly joguk van tagadó választ adni mint a királynak, s ha ő felsége megtagadja sérelmeik orvoslását, ők megtagadhatják tőle a pénzsegélyt, s inditványozá, hogy járuljanak a trón elé, nem, mint szokás, egy alázatos fölirással (Adress), hanem egy fölterjesztéssel (Representation). Nehány tag inditványozá a representation szónak adress szóval fölcserélését, de ezekre nem hallgattak; külön bizottság neveztetett a fölterjesztés szerkesztése végett.

Még egy éj mult el; s mikor a ház ismét összejött, a vihar nagy részben csendesülni látszott. A jakobiták nagy káröröme s hozzákötött képtelen reményeik, melyeket szokott vigyázatlanságukkal fejeztek ismét ki, meghökkentették a whigeket s a mérsékeltebb torykat. Aztán sok parliamenti tag megijedt attól is, hogy hire ment, miként Vilmos e kérdésben nem akar engedni a nélkül, hogy a nemzetre ne hivatkozzék. S e hivatkozás igen veszélyes lehetett: mert azon pillanatban a parliament feloszlatása, bárminő indokok alapján is, a királyi előjognak legnépszerübb gyakorlása leendett. Tudva volt, hogy a választó testületek átalában a három éves parliament mellett buzogtak, s a hivatalnokképviselőkkel aránylag keveset törődtek. Számos tory tag tehát, ki a három éves parliament ellen szavazott, legkevesebbé sem óhajtotta most magát egy uj választás esélyeinek kitenni. Mikor a Harley és társai által szerkesztett fölterjesztés felolvastatott, az nagyon erősnek találtatott. Visszautasittatván, megröviditett és enyhébb szövegezéssel mutattatott be az egész ház által. Vilmos nyájas udva-

riassággal felelt; de semmit sem engedett. Biztositá az alsóházat, hogy hálás emlékben tartja mindazon támogatást, melyet több alkalommal tőlük tapasztalt, hogy tanácsukra mindig a legnagyobb sulyt fekteti, s hogy olyan tanácsadókat el fog magától távolitni, a kik közte és parliamentje közt viszályt hintegetnek: de arról egy szót sem szólt, mintha elismerné, hogy vetojával helytelenül élt, vagy ezentul nem volna szándoka azzal élni.

Másnap az alsóház tárgyalás alá vette ezt a királyi választ. Harley és társai panaszkodtak, hogy a király válasza voltakép semmi válasz, azzal fenyegetődztek, hogy az összeférhetlenségi törvénytől fogják függővé tenni a segély ajánlatokat, s egy ujabb fölterjesztést inditványoztak, melybe ő felsége akaratának világosabb kifejezésére kéretnék föl. De ezen időben a gyülés érzületében már nagy visszhatás uralkodott. A whigek nemcsak magukhoz tértek korábbi lehangoltságukból, hanem igen éber és csatakész hangulatban is voltak. Wharton, Russell és Littleton azt hirdették, hogy a ház megnyughatik, abban a mit a király mondott. »Örömet akartok-e szerezni« mondá Littleton, »a ti ellenségeiteknek? Nem vagyunk azoknak hijával. Ajtóinknál zörgetnek már. Minden nonjuror arczán, a kivel a folyosókon találkozunk, világosan olvashatjuk az örömet azon pillanatnyi idegenkedés fölött, mely köztünk s a király között támadt. Ez elég lehet nekünk. Biztosak lehetünk abban, hogy jót határozunk, ha az árulók reményeit határozatunkkal leverhetjük. A ház szavazott. Harley az egyik fél, Wharton a másik fél szavazatait számitá meg. Harley mellett csak nyolczvannyolcz szavazat volt, Wharton mellett százhuszonkilencz. A whigek ugy el voltak kapatva győzelmük által, hogy némelyek köszönetet akartak sza-

vazni Vilmosnak a kegyes válaszért, az okosabbak megakadályozták őket ebben. »Elég időt elvesztegettünk már e szerencsétlen vitával« mondá a párt egyik vezére. »Vegyük elő lehető gyorsasággal a fedezeti módokat. A legjobb módja a mi háladatosságunk kifejezésének az adótörvény megszavazása lesz.«

Igy lett vége, sokkal szerencsésebben mint Vilmos várhatta, a legveszélyesb viszálynak, melybe Vilmos valaha az ő parliamentjével keverve volt. A hollandi követségnél e vihar támadását és elvonulását a legfeszültebb figyelemmel kisérték, s átalában az a vélemény uralkodott, hogy a királynak sem befolyása sem népszerüsége nem szenvedett csorbát ezen alkalommal való magatartása folytán. *)

Ugyanazon idő tájban, egy másik kérdés is volt tárgyalás alatt, mely nem kevesebb izgalmat idézett elő ugy az országgyülésen mint az országban. Deczember hatodikán, egy whigpárti tag engedelmet nyert a háztól, hogy a külföldi protestánsok meghonositásáról terjeszszen be törvényjavaslatot. Ily inditvány mellett oly tetszetős okok szólottak. Sok igen szorgalmas és értelmes ember hazátlan volt akkor, a ki forrón ragaszkodott a mi hitünkhez és halálosan gyülölte a mi halálos ellenségeinket. Azon hugonották közt, a kiket a franczia király zsarnoksága üzött el, számosan voltak a háboru és a béke mesterségeiben, művészetben, tudományban kitünő férfiak, de még a közönségesb sorsu menekültek is magasan fölötte állottak bármely ország né-

*) Ezen bill a felsőház irattárában van. Történetét vettem részint a naplókból, Grey vitáiból, részint Van Citters és L'Hermitage felette érdekes leveleiből. Világosnak tartom Grey vitáiból, hogy azt a beszédet, melyet L'Hermitage egy névtelen »quelqu'un« nek tulajdonit, sir Littleton Tamás mondotta.

pessége rendes értelmi és erkölcsi szinvonalának. A franczia protestánsokhoz, a kiket Lajos edictumai üztek ki, most német protestánsok is járultak, a kiket fegyverrel üzött ki hazájokból. Bécs, Berlin, Bazel, Hamburg Amsterdam, London teli voltak tisztességes iparosokkal, a kik egykor Heidelberg és Manheim polgárai voltak, vagy a Neckar és Rajna mentén a szőlőket mivelték. Egy államférfiu méltán jöhetett arra a gondolatra, hogy nem csak nagylelkü, de okos politika is lesz e szerencsétlen és annyira tiszteletreméltó embereket angol földre hivni s az angol néppel összeolvasztani. Az ő értelmiségük és szorgalmuk csak gazdagithatá azon országot, a mely nekik menhelyet nyujt; s az iránt sem lehetett kétség, hogy férfiasan védelmére fognak kelni azon fogadott hazájoknak, egy olyan hatalom ellen, a mely kegyetlenül elkergette őket szülőföldjükről.

A két első olvasás szavazás nélkül történt. De mikor az inditvány bizottsághoz volt utasitandó, az ellenség nagy mértékben igénybe vette a szólás szabadságát. Hasztalan beszéd az, ugy mondák, ha valaki a szegény hugonottákat vagy a szegény pfalcziakat emlegeti. A bill nyilván nem a franczia protestánsok és nem a német protestánsok, hanem a hollandiak javára czéloz, a kik, legyenek bár protestánsok, pápisták vagy pogányok, fejenként egy forintért szintoly készséggel aláirják a transsubstantiatio elleni nyilatkozatot, mint készek Japánban lábbal tapodni a keresztet. Ezek fognak majd tömegesen átjönni. Hemzsegni fognak minden hivatalnál. Ők fogják az adót beszedni, s megakolni a seres hordókat. A mi hajózási törvényeink elvben el lesznek törölve. Minden hajó, mely a Themzéből vagy Severnből kiindul, meg lesz rakva zeelandi, hollandi és frieslandi emberekkel. A mi

saját tengerészeinkre csak a királyi hajóhad nehéz szolgálata fog maradni. Mert mihelyt ez a Hanzi megtömte bő nadrágzsebeit a mi pénzünkkel, felhasználásával az ő honfiusitott minőségének, majd ha a hajósujonczokat szedjük, azonnal mint külföldi fogja az ő mentességét érvényesiteni. A betolakodók nem sokára minden testületben uralkodni fognak. Ki fogják szoritani a királyitőzsdéről a mi benszülött aldermaneinket. Ki fogják vásárolni a mi falusi földesurainkat ősi erdeikből, kastélyaikból. Az egyptomi csapások egyikét már is érezzük az országban. A békák itt vannak már a királyi palotában is. Senki se mehet Saint-Jamesbe a nélkül, hogy ne boszantaná őt a batáviai mocsárok e csúszómászóinak brekegése, s ha ez a bill keresztül megy, az egész országot ugy el fogja lepni e fajzat, mint most a királyi palotát.

A szónok, a ki legmesszebbre ment az e fajta ékesszólásban, sir Knight János volt, Bristol követe, egy durva és roszlelkü jakobita, a ki, ha becsületes lett volna, a nonjurorokhoz tartoznék. Két évvel az előtt, mint Bristol polgárnagya, kétes hirü nevezetességre tett szert az által, hogy egy, azon fejedelmek pecsétjével ellátott parancsot, a kiknek ő ismételve hűséget esküdött, megvetőleg utasitott vissza és, hogy ama város csőcselékét felizgatta, hogy a birákat bántalmazzák és sárral megdobálják.*) Egy vad kifakadással végzé beszédét, melyben a teremőrt az ajtónak feltárására szólitá föl, miszerint azt a papirtekercset, mely nem egyéb mint az angol nemzet elsőszülettségi jogának vakmerő megtagadása, érdemlett megvetéssel lehessen visszautasitni. »Rugjuk ki előbb« ugy mond, »ezt a billt

*) Luttrell Narczisz naplója, sept. 1691.

a házból; s aztán rugjuk ki az idegeneket is országunkból.«

Szavazás utján a bill áttétetett a bizottsághoz száz hatvanhárom szavazattal száz huszonnyolcz ellenében.*) De a kisebbség dühös volt és makacs; a többség pedig hamar ingadozni kezdett. A Knight beszéde, még erősebben kiszinezve és megélesitve, megjelent engedély nélkül, nyomtatásban. Tizezerenkint szállittattak a példányok postán, vagy szórattak szét az utczán; s oly erős volt a nemzetiségi előitélet, hogy e csufságot nagyon is sokan rokonszenvvel és csodálattal olvasták. De egy példánya a ház előtt is felmuttatván, itt oly erősen tört ki a felindulás és boszankodás, hogy még a szónok vad és szemtelen természete is meghajolt. Azon veszélynek látván kitéve magát, hogy kidobják és bezárják, védekezni kezdett s fenhangon eltagadá minden közösségét azon irattal, a mely mint az ő beszéde terjesztetik szét. Büntetlenül bujt ki, de beszédét, mint hamisitott, botrányos és lázitó iratot a palota udvarán hóhér égette el. A bill, mely annyi izgalmat okozott, bölcsen elejtetett.**)

E közben az alsóház nagy fontosságú pénzügyi kérdésekkel foglalkozott. Az 1694-re szóló előirányzatok igen nagyok voltak. A király azt kivánta, hogy a rendes

---

*) Alsóházi napló, jan. 4. és 1693/4.

**) A honositási billnek, ugy tudom, egy példánya sem maradt fönn. Története e billnek megvan a naplókban. Van Citterstől és L'Hermitagetől sokkal kevesebbet tudunk meg, mintsem hihetnők, e kérdésről, mely a hollandi államférfiakat különösen érdekelhette, Knight beszéde a Somers iratai közt van. Őt North Robert, jakobita elvtársa ugy irja le, mint egy olyan kitünő becsületességü és hűségü gentlemant, a minővel Bristol csak valaha büszkélkedhetett.«

hadsereg, mely ugyis már a legnagyobb rendes hadsereg volt, melyet Anglia valaha fentartott, még négy dragonyos, nyolcz lovas és huszonöt gyalog ezreddel szaporittassék. Az egész létszám tisztekkel együtt, felnövekedett volna mintegy kilenczvennégy ezer főre.*) Cromvell az alatt, mig három ellenszegülő királyságot kelle fékeznie és Spanyolországgal Európában és Amerikában háborut folytatnia, soha sem rendelkezett két harmadával azon haderőnek, melyet most Vilmos szükségesnek talált. A toryk nagy tömege, három whig vezér, u. m.: Harley, Foley és Howe alatt állva, a hadsereg minden szaporitását ellenzé. A whigek nagy tömege, Montague és Wharton vezérlete alatt, kész lett volna megadni mindent a mi kivántatott. Sok vitatkozázra s több zárt szavazás után az adóbizottságban, a király végre a kivántak nagyobb részét megkapá. A ház megajánlott neki négy dragonyos, hat lovas és tizenöt gyalog ezredet. A hadsereg egész létszáma, mely azon évre megszavaztatott, nyolczvanhárom ezerre ment, s több mint harmadfél millió terhet vont maga után, beleértve a tüzérségre szánt mintegy kétszáz ezer fontot is.**)

A tengerészeti költségvetés sokkal gyorsabban ment; mert whigek és toryk egyetértettek abban, hogy Anglia

*) Alsóházi napló, dec 5. 1693/4.

**) Alsóh. n. dec. 20. és 22. 1693/4. A hirlapok akkor semmi tudósitást sem hoztak a ház bizottságainak szavazásairól. Ezen évi hadi költségek fölött csak egy szavazás volt az asztalra tett buzogány mellett, (a speaker elnöklete alatt tartott rendes ülésben.) Ez a szavazás azon kérdés fölött volt, vajon az ispotályokra és véletlen esetekre 60,000 font vagy 147,000 szavaztassék-e meg. A whigek a nagyobb összeget vitték keresztül 184 szóval 120 ellen. Wharton a többség. Foley a kisebbség szavazat szedője volt.

tengeri felsőbbségét minden áron fönn kell tartani. Megszavaztak ötszázezer fontot a tengerészek hátralékos zsoldjára, és két milliót az 1694. év folyó kiadásaira.*)

Az alsóház aztán a fedezési módokat vette tanácskozás alá. A földadó megujittatott négy shillinggel minden font után; s ezen egyszerü de hathatós mód mintegy két milliót hozott be biztosan és gyorsan.**) A fejadó is behozatott.***) A bélyegadó Hollandnak és Franciaországnak jövedelmi forrásai közt már rég szerepelt és itt is divatba jött második Károly alatt, de elhagyták avulni. Most ujra életbeléptették; s azóta folyvást egyik legnevezetesb részét képezi állami bevételeinknek.†) A fővárosban a bérkocsik is adó alá vétettek s biztosok felügyelete alá helyeztettek, daczára a berkocsisok feleségei összecsödülésének és lármájának a Westminsterhall egész környékén.††) Daczára mindezen forrásoknak még mindig nagy hiány mutatkozott; s ismét csak kölcsönhöz kelle folyamodni. A sóra és némely csekélyebb fontosságu tárgyakra kivetett külön adó félretétetett, hogy egy kölcsön alapjául szolgáljon. Ezen alap biztositására egy millio fontot, egy sorshuzási terv szerint kelle összehozni, de ezen sorshuzás csakis névben egyezett meg egy későbbi időszak sorshuzásaival. Az egybegyüjtendő összeg százezer részletre osztatott föl tiz fontjával. Minden ily részletnek husz shilling évi kamat biztosittatott, vagyis más szóval tiz száztóli, hat éven át. De tiz száztóli kamat hat éven át előreláthatólag nem

*) Alsóházi napló, nov. 25. 1693/4.

**) Vilmos és Mária 5. stat. 1. fej.

***) V. és M. 5. és 6. st. 14. f.

†) V. és M. 5. és 6. st. 21. f.; Luttrell Narcisz naplója.

††) V. és M. 5. és 6. stat. 22. f.; Luttrell Narcisz naplója.

volt elég kecsegtető a tőkepénzesekre nézve. Egy külön csalétket tettek tehát hozzá ráadásul. A részvények egy negyvened részének sokkal nagyobb kamatokat helyeztek kilátásba, mint a többi harminczkilencznek. Hogy melyik részvényeket érje e szerencse, azt a huzásnak kelle eldönteni. A tervet egy Neale nevü kalandor készitette, a ki miután kétszer elvesztette minden vagyonát, a királyi palotában mint kapus nyert alkalmazást. Tisztéhez tartozott az udvarnál tartatni szokott hazárd játékoknál följegyezni a nyereményeket, készen tartani a kártyát és koczkát s biráskodni a tekeasztalnál vagy kártyaasztalnál netalán keletkezett vitás kérdésekben. Ezen, nagyon magas föladatnak ő kitünő ügyességgel felelt meg, s koczkajátékja utján annyi pénzt tudott összekaparni, hogy a legnagyobb vállalatokba kezdhetett s a Seven Dials egész környékét épitményeivel rakhatta meg, s ő volt hihetőleg a legjobb tanácsadó, a kihez egy sorshuzási vállalatnál fordulni lehetett. Nem hiányoztak mégis, a kik illetlen dolognak tartották, hogy a királyi kincstár olyan emberhez folyamodik, a ki mesterségére nézve játékos. *)

A sorshuzás, ugy mondták, egy milliót hozott be. De még egy millió hiányzott arra, hogy az 1694-diki előleges költségvetés fedezve legyen. Az eszes és vállalkozó Montaguenek egy kész terve volt, melyre a legnagyobb pénzügyi szorultság esetét kivéve soha sem lett volna az alsó-

*) Vilmos és M. 5 stat. 7 f.; Evelyn naplója oct. 5. nov. 22. 1694. Egy költemény Neale squire terveiről; Malcolm London története. Neale müveletei le vannak irva Camberlayne Anglia állapota cz. művének több kiadásában. Neve gyakran előfordul a London Gazetteben, p. o. jul. 28. 1684.

ház rábirható, de a mely az ő eleven és messzelátó elméjének ugy tünt föl, mint a pénzügyi baj pillanatnyi enyhitésénél sokkal nagyobb, ugy kereskedelmi mint politikai előnyökkel járó. Sikerült neki nemcsak az államszükségleteit tizenkét hónapra fedezni, de egy nagyszerü intézményt hozni létre, mely több mint' másfél század óta folyvást virágzásban van, s mely még az ő életében azzá nőtte ki magát, hogy minden viszontagság között erős védve legyen a whigpártnak és veszedelmes időkben bástyája a protestáns ág örökösödésének.

Vilmos idejében még éltek öreg emberek, a kik jól emlékeztek arra, mikor London városában egy bankház sem volt. Még a restauratio idejében is minden kereskedőnek a maga házában volt egy erős ládája, a melyből, ha valamely elfogadott számlát hoztak, előszedte a koronákat és Carolusokat s lefizette az asztalra. De a vagyonosodás emelkedésének egyik természetes következménye a munkafelosztás lett. Második Károly uralkodásának vége felé a pénzbevételek és kiadások kezelésének egy más módja jött divatba, a főváros kereskedői közt. Támadott egy osztálya az ügynököknek, a kik a kereskedőházak pénztárainak őrizetét vállalták magukra. Ez ujnemü tisztre természetesen az aranymüvesek vállalkoztak, mint a kik a drága érczekkel szoktak rendesen bánni, s kiknek erős boltozataik alatt az olvasztott fém nagy tömegekben, mind tűz mind rablók ellen, biztosan nyugodhatott. A Lombard Street aranyműveseinek boltjaiban minden fizetés pengő pénzben történt. Némely kereskedők pedig csak papirt adtak és vettek.

Ez a nagy változás nem mehetett keresztül nagy ellenzés és nagy lárma nélkül. Régi divatu kereskedők keser-

vesen panaszkodtak, hogy ez az osztálya az embereknek, a mely addig a saját mesterségére szoritkozott s elég szép nyereségre tett szert ezüst serlegek és tálak készitésével, a finom delnők drágaköveinek befoglásával, s a szárazföldre utazó gentlemaneknek pisztólokkal és tallérokkal ellátásával, most már az egész városnak pénztárnokává, s majdnem urává lett. Ezen uzsorások, ugy mondák, koczka játékot űznek azzal, a mi más szorgalmas emberek izzadásának s nélkülözéseinek volt gyümölcse. Ha a koczka jóra fordul, a pénztárt kezelő ficzkóból alderman lesz: ha roszra fordul, a megcsalatott, a ki oda adta pénzét, tönkre megy. Másrészről azonban az uj divat előnyei is élénk szinekkel festettek. Ez uj rendszer, mondák, idő- és pénzkiméléssel jár. Két irnok egy bankháznál, megteszi azt, a mit a régi rendszer szerint husz irnoknak kellett husz különböző irodában elvégezni. Egy ily ötvös jegyzéke tiz kézen megfordulhat egy reggel; s igy száz guinea, mely az ő ládájában biztos őrizet alatt áll, ugyanazt a szolgálatot teszi, mint előbb ezer, melyet sokféle fiókokból kellett összeszedni, a Ludgate Hillen, az Austin barátoknál, vagy a Tower Streeten.*)

Lassankint még azok is megtértek, a kik az ujitás ellen a legnagyobb lármát ütötték, s el kezdtek az uj divathoz alkalmazkodni. Az a ki legtovább kitartotta, elég csodálatos dolog, sir North Dudley volt. Mikor számos évi vándorlás után 1680-ban Londonba visszajött, semmi sem lepte meg s boszantotta annyira, mint a fizetéseknek ily

*) L. például, az uj divatu aranymüvesek vagy üzérek mysteriumait, 1676. Nincs-e itt mindenütt a Jakab keze? 1676.; s egy ugyanazon évben kijött felelet erre. L. még: Anglia dicsősége a bankügy és kereskedelem nagyszerü haladása folytán 1694.

bankári utalványokkal teljesitése. Azt látta, hogy nem mehetett a tőzsdére a nélkül, hogy egy sereg arany ötvös körül ne vegye a piaczon, mély hajlongások közt kérve ki maguknak azt a tiszteletet, hogy szolgálatára lehessenek. Egészen haragba jött, ha barátai azt kérdezték tőle, hol tartja a pénzét. »Hol tartanám,« felelt ő, »ha nem a magam házában?« Nehezen lehetett őt rábirni, hogy pénzét reábizza egyikére a lombardstreeti embereknek, mikép őket nevezni szokták. Szerencsétlenségre, épen ez a lombardstreeti ember tönkre ment, és sok hitelezőjét nagyon megkárositá. North Dudley csak ötven fontot vesztett: de ez a veszteség elég volt arra, hogy az egész bankkezelés mysteriuma elleni gyülöletében megerősitse. Azt azonban hiába tevé, hogy honfitársait is a régi rendszerhez való visszatérésre buzditgatá, s arra, hogy egy kis alkalmatlanság elkerülése végett ne tegyék ki magukat a teljes romlás veszélyének. Ő maga állott az egész közönség ellenében. Az uj eljárás előnyei London minden részében, naponkint és óránkint érezhetők valának, s az embereknek ugy nem volt többé kedvök ezen előnyökről lemondani az egyszer kétszer megtörténhető szerencsétlenségek miatt, mint nem hagyják el a házépitést a tüzveszély, és a hajóépitést a tengeri vészek miatt. Érdekes körülmény az, hogy egy ember, a ki mint tudós, kora minden kereskedői közt szélesb látköre és a népies előitéleteken fölülemelkedése által tünt ki, a gyakorlati életben kora minden kereskedője közt a régi divatu ügykezeléshez való makacs ragaszkodása által tüntette ki magát, még akkor is, mikor már a legtudatlanabb s legbutább könyvbuvárok rég elhagyták azt a divatot, s azt követték, mely nagy kereskedelmi községekben sokkal czélszerübb. *)

*) L. North Dudley életét, testvére Rogertől.

Alig fejlődött ki a bankárság egy külön és fontos üzletté, komolyan kezdték tárgyalni azt a kérdést, vajon nem volna-e czélszerü egy nemzeti bankot állitani föl. A közvélemény ugy látszék, határozottan a nemzeti bank mellett volt: s ezt nem is csodálhatjuk, mert kevesen látták be akkor, hogy kereskedő-üzletet általában előnyösebben vezethet egyes ember, mint egy nagy társulat; de a bank-üzlet egyike ama kevés üzleteknek, melyet szintoly előnyösen vihet nagy társulat, mint egyes ember. Két nyilvános bank már rég hires volt egész Európában, a szent György-bank Genuában, és az amsterdami bank. A roppant vagyon, mely e két intézet őrizete alatt állott, a bizalom, melylyel mindenütt birtak, az általok előidézett jólét, a háboru, a forradalom, a közrémület minden kisértésével daczoló szilárd állásuk, közpéldabeszéddé váltak. A szent György-bank maholnap fönállása harmadik századát ülte. Elkezdte a letétek átvételét és kölcsönzéseit, még mielőtt Columbus az atlanti tengeren áthajózott, mielőtt Gama a Jóremény-fokát megkerülte, mikor Constantinápolyban még keresztyén császár uralkodott, mikor Granadát egy mohamedán szultán birta, mikor Florencz még köztársaság volt, s Holland örökös fejedelmének hódolt. Mindez azóta megváltozott. Uj világrészek, uj tengerek fedeztettek föl. Konstantinápolyban a török uralkodott: Granada Castiliáé lett: Florencz örökös fejedelem alá került; Holland köztársasággá lett; de a szent György-bank folyvást vette át a letéteket s kötötte a kölcsönüzleteket. Az amsterdami bank nem igen volt idősb nyolczvan évnél: de fizető képessége már erős próbákat állott ki. Még az 1672-diki borzasztó válság alatt is, mikor az egész Rajna-deltát a franczia hadsereg özönlötte el, mikor a város-

ház tornyáról lehetett a fehér zászlókat látni, volt egy hely, a hol az átalános rémület és zürzavar közt, még nyugalom és rend uralkodott: s ez a hely a bank volt. Miért ne lehetne egy bank Londonban szintoly nagyszerü és szilárd állásu mint a genuai és az amsterdami bank? Károly uralkodása vége felé számos terv készült, biráltatott meg, volt megtámadva egyrészről, védelmezve másrészről. Némely röpiratban az a nézet vitattatott, hogy a nemzeti banknak a király vezetése alatt kell állani. Mások ugy vélekedtek, hogy annak vezérletét a lord Mayor, aldermanek és a fővárosi tanács kezeibe kell adni.*) A forradalom után ez a kérdés hallatlan ingerültséggel tárgyaltatott. Mert, a szabadság védszárnya alatt a tervkoholók száma roppant nagyra nőtt. Tömérdek terv nyujtatott be a kormányhoz, a melyek némelyike egy gyermek képzelgéseihez, vagy egy beteg lázas álmaihoz hasonlit. A politikai szemfényvesztők közt, kiket az alsóház folyosóin mindennap lehetett látni, legfeltünőbbek voltak Briscoe János és Chamberlayne Hugo, két olyan tervezgető, a kik méltán tagjai lehetnének azon akadémiának, a melyet Gulliver Lagadóban talált. Ez a két ember váltig állitotta, hogy az állam minden bajának egyedüli orvossága egy földhitelbank. Egy ily intézet Angliában oly csodákat fogna művelni, minőket soha sem látott Izrael, oly csodákat, melyek a fürjek rajait és a mindennapi mannahullást fölül fogják mulni. Nem kell semmi adó; s az állam kincstára mégis mindig csordultig teli lesz. Nem lesz többé a szegénynek adója; mert nem lesznek sze-

*) L. ily czimü röpiratot: Testületi hitel, vagy hitelbank, Londonban közegyetértéssel felállitva, hasznosabb és biztosabb minden pénznél.

gények. Minden földbirtokos jövedelme megkétszereződik. Minden kereskedőnek sokkal több jövedelme lesz. Egy szóval, a sziget, Briscoe szavaival élve, egy földi paradicsom lesz. Veszteni csak a nagy tőkepénzesek fognak, az ország e nagy ellenségei, a kik többet ártottak a gentrynek és szabad birtokosoknak, mintsem egy franczia megszálló had árthatott volna. *)

S ezen áldásos hatást a földhitelintézet egyszerüen azzal fogja előidézni, hogy a földbirtok alapján nagy mennyiségü papirpénzt fog forgalomba bocsátani. A termelők elmélete szerint minden egyes ember, a kinek földbirtoka van, ezen tulajdonán fölül ugyanannak teljes értéke erejéig papirpénzzel is ellátandó volt. Ugy, hogy ha az ő jószága kétezer fontot ér, meglesz neki a jószága is és kétezer font értékü tőkepénze is. **) Mind Briscoe mind Chamberlayne

---

*) Javaslat Dr. Chamberlayne Hugótól, Essex Streeten, egy, a földbirtokra alapitandó biztos forgalmu jegybankról, a földbirtokos osztály közjóllétének, a földbirtok értéke emelésének, ugy nemkülönben az ipar és kereskedelem előmozditásának czéljából, 1695. Javaslat ő felségeiknek kellő időben elegendő pénzzel leendő ellátására, s egyuttal a nemességnek, birtokos osztálynak satb. minden adótól való fölmentésére, évi jövedelmeik nagyobbitására, s a királyság minden alattvalójának meggazdagitására, egy nemzeti bank utján; irta Briscoe János. »O fortunatos nimium sua si bona norint Anglicanos.« Harmadik kiadás 1696. Briscoe ugy látszik nem kevesbbé volt jártas a latin irodalomban, mint a nemzetgazdászatban.

**) A szövegben mondottak támogatására egy szakaszát idézem Briscoe javaslatainak. »Legyen egy gentlemannek 100 ft. jövedelme a jószágából, s abból lássa el feleségét és négy gyermekét minden szükségesekkel: egy ilyen ember, föltéve, hogy semmi adót ne kellene fizetnie, ugyancsak jól gazdálkodjék, ha ki akar jönni, de arra rá sem gondolhat, hogy gyermekei jövője biztositására még valamit félre is tegyen: de az általunk ajánlott terv szerint mi adhatunk

csak szánó mosolylyal fogadták azt az ellenvetést, hogy majd szerfölött sok papirpénz lesz forgalomban, mig szerintök minden tiz fontos bankjegynek tiz font értékü darab föld szolgál biztositékául. Egy aranyművest, ugy mondák, senki sem fog hibáztatni, ha annyi pénzutalványt ad ki, a mennyinek értéke arany és ezüst vert pénzben az ő pinczéjében letéve van. Tényleg egy aranymüvesnek sem volt a pinczéjében annyi guinea és korona letéve, a mennyi papirja volt forgalomban. S már most Taunton Deanben egy négyszög mértföldnyi java föld ne képviselne legalább is annyi értéket, mint egy zsák arany vagy ezüst? A tervelők nem tagadták, hogy igen sokan különös előszeretettel viseltetnek a nemes fémek iránt, s hogy a földhitelbank hamar zavarba jönne, ha kénytelenittetnék értékpapirait hirtelen beváltani. Ezen nehézségen ugy tették tul magukat, hogy a papirjegyek be nem válthatóságát s egyuttal mindenkit kötelező kényszerforgalmát hozták javaslatba.

Lehet, hogy Chamberlaynenek a pénzforgalomra vonatkozó elmélete napjainkban is csodálókra talál. De számos egyéb tévedése mellett egy olyan hibája is volt, mely csak az ő személyével kezdődött és végződött. Ő elég botor

---

gyermekeinek 500 fontot pénzjegyekben, s mégis 90 font marad évenkint neki a maga és felesége élelmére, a mely évi jövedelmét a maga és felesége halála után ismét valamelyik gyermekére hagyhatja. Mert ha az ő 100 fontot per annum jövedelmező birtokát az 1. és 3. §. értelmében lekötötte, kap a kezébe 2000 font pénzjegyet, melylyel szabadon rendelkezhetik 10 schilling évi kamat fizetése mellett, a 22. §. szerint, mely kamat csak 10 fontot tevén 2000 font után, ha levonjuk azt az ő jószága 100 fontnyi évi jövedelméből, világos, hogy neki még 90 fontja marad. Figyelembe veendő, hogy ez a képtelenség három kiadást ért.

volt minden számitásában azon biztos föltevésből indulni ki, hogy egy földbirtok tőkeértéke egyenes arányban növekszik vagy fogy a birtoklás időtartamával. Ő ugy okoskodott, hogy ha valamely gazdaság behoz egy ezer font évi jövedelmet, ugy azon gazdaságnak valaki számára husz évre biztositása huszezer fontot, száz évre biztositása pedig százezer fontot ér. Ha tehát egy ily gazdaság birtokosa azt száz évre zálogba adja a hitelbanknak, ez a hitelbank arra tüstint százezer fontnyi záloglevelet bocsáthat ki. S e nézetben Chamberlaynet sem gúny, sem érv, sem számtani kimutatás nem birta megingatni. Figyelmeztették őt, hogy egy földbirtokot nem lehet drágábban eladni, mint évi jövedelmének huszszoros összegeért. Azt mondani tehát, hogy annak száz évre lekötése ötször annyit ér mint husz évi jövedelme, annyit jelent, hogy a száz éves időhatár ötvenszer megsokszorozza a birtok egyszeri értékét, vagy más szóval, hogy száz év öt végtelenséggel ér föl. A kik ily ellenvetésekkel állottak elő, azokat azzal czáfolták meg, hogy uzsorásoknak nevezték őket; s ugy látszik, hogy a falusi birtokosok nagyobb része a czáfolatot teljesen kielégitőnek találta.*)

1693. deczemberben, Chamberlayne ezt a tervét a maga teljes képtelenségében benyujtá az alsóházhoz, s kihallgattatást kért. Ő egész biztossággal vállalkozott arra, hogy minden földbirtok után, melynek évi jövedelme százötven fontra megy, nyolczezer fontot tesz be, mint magát

*) L. Chamberlayne javaslatát, tételeinek a földbirtoki hitel alapján való igazolását, s az ő banküguyi párbeszédét. Másrészről egy kitünő kis értekezést ily cz. »Párbeszéd a bankról dr. H. C. és egy falusi földbirtokos közt. 1696.« S ezen névtelen röpiratra irt »Megjegyzéseket, egy kitünő állásu egyén leveléből.«

kifejezé, az ő földhitelintézete pénztárába, s azt a nélkül, hogy a birtokost megfosztaná tulajdonától.*) A házban levő földesurak mindegyike jól tudhatta, hogy egy ilyes földbirtok legfölebb három ezer fontért volna eladható. S azt, hogy oly földbirtoknak alig egyszeri értéke, bár minő mesterfogások utján is, nyolczezer fontra csigáztathassék föl, még ő a képviselőház padjain ülő legtudatlanabb rókavadász előtt is hihetlennek látszhatott. Mindazáltal a szükség és a pártszellem hiszékenyekké tette őket. Sürgették a Chamberlayne tervének bizottsághoz utasittatását; a bizottság pedig azon jelentést tette, hogy a terv kivihető s az országnak javára fog válni.**) De e közben, az érvek és guny egyesitett támadásai már hatást kezdtek gyakorolni a házban ülő legtudatlanabb parasztokra is. A jelentés ott feküdt figyelem nélkül hagyatva az asztalon: s az ország megmentetett egy csapástól, melyhez hasonlitva a landeni vereség és a smyrnai hajóhad vesztesége, még áldásnak lett volna nevezhető.

---

*) Alsóh. napló, decz. 7. 1693. Tartok tőle, hogy valaki tulzással vádol e képtelen terv megitélésében, ide irom tehát a kérvény legfontosabb tételeit. »Azon földbirtokosokat illetőleg, a kik földjeiket egy parliamenti acta által felállitandó hitelintézet javára ezen banknál lekötik, azt javasoljuk, hogy 150 font évi jövedelem után, mely 150 évre biztositttatott, de csakis 100 ftnak, bárminemü adók és leszámitások nélkül, évenkint leendő befizetéseért minden földbirtokos kapjon 4000 fontnyi tervezett értékpapirt, azonfölül kapjon 2000 font erejéig halászati részvényeket szabad rendelkezésére; még további 2000 fontja pedig fönhagyassék a parliament rendelkezésére egész a jelen háboru befejezéseig. A földbirtokos az ő földjének szabad használatától meg nem fosztható mindaddig, mig a lekötött évi befizetéssel hátralékban nem marad.«

**) Alsóházi napló, febr. 5. 1693/4.

De nem minden tervelő ment azon mozgalmas időben oly képtelenségekig, mint Chamberlayne. Volt köztük egy igen elmés, noha nem mindig elég meggondolt tervezgető, Patterson Vilmos nevü. Korábbi életéről keveset tudunk egyebet, mint, hogy Skócziában született és hogy megfordult Nyugotindiákon. Minő járatban volt legyen Nyugotindiákon, ez iránt kortársai különfélekép vélekedtek. Barátai azt állitották, hogy hittérítő volt; ellenségei azt, hogy tengeri rabló volt. Ugy látszik a természet őt eleven képzelettel, heves vérmérséklettel s nagy rábeszélő tehetséggel áldotta meg, s hogy kósza élete viszontagságai közt a számolás mesterségét jól megtanulta.[1]

Ez az ember 1691-ben a kormányhoz egy nemzeti bank tervét nyujtá be, s tervéről ugy államférfiak mint üzlet emberei kedvezőleg nyilatkoztak. De évek multak el azóta; s még mi sem történt; mignem 1694-ben égető szükséggé vált valamely módokról gondoskodni a háboru költségeinek fedezésére. Ekkor végre a szegény ismeretlen skót kalandor tervét Montague vette komoly megfontolás alá. Montague szoros összeköttetésben állott Godfrey Mihálylyal, testvérjével ama sir Godfrey Edmondsburynak, a kinek szomoru és titokteljes halála, tizenöt évvel az előtt, a népességet oly dühös kitörésre inditotta. Mihály egyike volt London legügyesb, legvállalkozóbb és leggazdagabb pénzfejedelmeinek. A mint a protestans hit egykori martirjával való vérrokonságánál fogva várni lehetett, igen buzgó whig volt. Iratai közől nehány fönmaradt, s tanúságot tesz hatalmas és világos szelleméről.

Ez a két kitünő ember vette keresztatyasága alá Patterson tervét. Montague az alsóház megnyerését, Godfrey a city megnyerését vállalá magára. A fedezeti módok

bizottságánál kieszközöltek egy helyeslő határozatot; s egy bill jött a ház asztalára, melynek czime sok sarcasmusra adott alkalmat. Nem is igen lehetett azt kitalálni, hogy egy bill, mely csakis egy uj tonnaadót hozott be azok biztosítására, kik a kormánynak a háboru költségeire pénzt fognának előlegezni, lényegileg a legnagyobb kereskedelmi intézménynek vesse meg alapját, melyet a világ valaha látott.

A terv szerint a kormány tizenkét százezer fontot volt kölcsön fölveendő egy akkor mérsékeltnek látszó kamatlábra, nyolcz száztólira. Hogy a tőkepénzesek készséggel és haladék nélkül adják oda pénzöket a közönségre nézve annyira kedvező föltételek alatt, az aláirók egy testületbe voltak fölveendők az angol nemzeti bank kormányzója és társulata czime alatt. E társulatnak nem adatott kizárólagos privilegium, sem egyéb üzlettel nem foglalkozhatott, mint váltókkal, letett arany és ezüst készletekkel és zálogba adott birtokokkal.

Mihelyt a terv köztudomásra jött, kiütött a tintaháboru oly dühvel, mint az előtt az esküvők és nemesküvők, vagy a régi keletindiai társaság és az uj keletindiai társaság közt. A sok tervkoholó, a ki a kormánynál siket fülekre talált, őrülten rohanta meg most szerencsésb versenytársát. Az aranyművesek és uzsorások mind nagy lármát csaptak. Némely elégületlen tory a monarchia bukását jóslá meg. Feltünő dolog, ugy mondogatták, hogy bankok és királyok soha sem fértek meg együtt. A bank köztársasági intézmény. A bankok virágzásban voltak Velenczében, Genuában, Amsterdamban és Hamburgban. De hallott-e valaha az ember bankról Franciaországban vagy Spanyolországban. *)

*) Jelentés a tervezett angol bankról, 1694.

Másrészről, nehány elégületlen whig a mi szabadságaink végveszedelmét jósolgatá. Ez szerintök a zsarnokságnak egy sokkal hatalmasb eszköze lesz, mint volt a magas bizottság, vagy a csillagkamra, sőt akár Olivér ötvenezer embere. A nemzet egész jóléte a tonna-bank kezébe — mert e gunynéven nevezték — lesz letéve; a tonnabank pedig kezébe lesz adva a fejedelemnek. Az erszénynyel való rendelkezés, az angolok jogainak egyetlen nagy biztositéka, az alsó háztól el lesz véve s átadva az uj társulat kormányzójának és igazgató tanácsának. Ez utóbbi tekintetnek valóban volt némi nyomatéka, s azt a bill szerzői sem vették tagadásba. Egy igen czélszerű záradék iktattatott tehát be, mely szerint a banknak nem volt szabad pénzt előlegezni a korona számára a parliament különös felhatalmazása nélkül. Ez üdvös megszoritásnak minden áthágására az előlegezett összegnek háromszorosa volt büntetésül szabva; s egyuttal kimondatott, hogy a király ezt a büntetést semmi részben el ne engedhesse.

Az ilykép módositott tervet az alsóház sokkal készségesebben hagyta jóvá, semmint az ellene támasztott lárma miatt várni lehetett. A parliament valóban kényszerhelyzetben volt. Pénz kellett, s nem volt honnét venni. Nem tudjuk mi történt a ház bizottsági ülésében: de, mikor a speaker ült az elnöki székben, semmi szavazás nem történt.

A billt azonban nem lehetett biztositottnak tekinteni, mig a felső háznál meg nem fordult. Némely lord azon gyanúval élt, hogy a nemzeti bank a pénzemberek javára s a földbirtoki érdekek rovására gondoltatott ki. Mások ugy vélekedtek, hogy a tervet, akár jó, akár rosz, nem ily alakban kellett volna hozzájok terjeszteni. Vajon helyes-e egy oly testületet állitani föl, mely egykor az egész kereske-

delmi forgalom fölött uralkodni fog, és hogy minő szervezete legyen egy ilyen társulatnak, e kérdést eldönteni, a törvényhozásnak csak egyik ága nem lehet illetékes. A főrendektől nem lehet elvenni azt a jogot, hogy az ajánlott tervet minden részletében megvizsgálják, rajta javithassanak, közös értekezletet kivánhassanak. Nagyon helytelen eljárás volt tehát, hogy az a törvény, melynek czélja egy nemzeti bank felállitása volt, részben oly alakot nyert, mint a koronának adandó segély egy módozata. A jakobiták azt remélték, hogy az ülés végén a két ház közt valami czivódás támad, aztán a tonnabill megbukik, Vilmos pedig pénz nélkül fogja a hadjáratot megkezdeni. Uj stil szerint már május volt. A londoni idény elmult; sok előkelő család otthagyá Covent-Gardent és Soho squaret, hogy erdeikre és mezeikre kimenjenek. De szét mentek a visszahivások. Hatalmas visszahullámzás támadt a város felé. A nemrég elhagyott padok ismét megteltek. Az ülések a rendesnél egy órával korábban kezdődtek és a rendesnél egy órával tovább tartottak. Azon a napon, a melyen a billnek bizottsághoz áttétele határoztatott, az ülés reggeli kilencz órától esti hatig huzódott. Godolphin elnökölt. Nottingham és Rochester mindazon helyek kihagyását inditványozták, melyek a bankra vonatkoztak. Beszéltek egy oly lépés veszélyességéről, ha egy óriási testület állitatik fel az államban, mely csakhamar parancsolni fog a királynak s az ország három rendének. De a peerekre ugy látszik, legnagyobb hatással volt az, ha reájok mint földesurakra hivatkoztak. Az egész terv, ugy mondá, arra czéloz, hogy az uzsorásokat gazdagitsa a nemesség és a gentry rovására. Azok, a kiknek pénzök van, inkább a bankba fogják vinni azt, mint sem hogy fekvő biztositékra, mérsékelt kamat mellett adják ki. Caermar-

then keveset szólt, vagy tán semmit annak védelmére, a mi tulajdonkép az ő vetélytársainak és ellenségeinek a műve volt. Bevallá, hogy az alsóház által ajánlott módja az évi szükségletek fedezésének, komoly ellenvetések alá esik. De akarják-e a főrendek egy pénzügyi törvénynek változtatását? Akarnak-e olyan vitát előidézni, a melynek vége az lenne, hogy vagy ők fognak meghajolni, vagy a csatorna egy nyáron át teljesen védtelen marad? Ez az érv győzött; s szavazás utján negyvenhárom szóval harminczegy ellen a módositvány elvettetett. Pár órával később a bill megnyerte a királyi szentesitést és a parliamentet elnapolták.*)

A cityben Montague terve teljes diadalt aratott. Akkor egy milliót nyolcz száztólira felhajhászni majdnem oly nehéz volt, mint most harmincz milliót négy száztólira. Azt hitték tehát, hogy az ajánlatok nagyon lassan fognak befolyni; s a törvény jókora határidőt szabott. De erre nem volt szükség. Az uj befektetés oly népszerű volt, hogy első napján a könyvelésnek, háromszáz ezer fontot irtak alá: más háromszázezeret pedig a legközelebbi huszonnégy óra alatt, s tiz nap mulva a kormány pártolóinak nagy örömére jelentették, hogy a kölcsön teljesen fedezve van. Mielőtt az első fizetési határidő letelt volna, már az egész összeg be volt fizetve, melylyel a társulat a kormánynak tartozott.**) Somers nagy örömmel tette reá az állami pecsétet a kiváltságlevélre, mely a parliament által meghatározott alakban szerkesztetett; s az angol bank a fűszerárusok társaságának helyiségeiben megkezdé működését. Sok éven át ott lehetett látni őket egy nagy csarnok különböző osztályaiban dolgozva

*) L. Felsőh. naplő, apr. 23. 24. 25. 1694. Aztán L'Hermitage levele az Egyesült Rendekhez. apr. 27/máj. 4.

**) Luttrell Narczisz naplója jan. 1694.

az igazgatókat, titkárokat és irnokokat. A banknál alkalmazott egyének eredeti létszáma csak ötvennégy volt. Most kilenczszázan vannak. A hivatalnokok fizetésének egész összege kezdetben négyezer háromszáz ötven fontra ment. Most fölül van a kétszáztizezer fonton. Ebből bizvást következtethetjük, hogy a kereskedelmi irodák személyzetének jövedelme átlag véve, Victoria királyné uralkodása alatt, háromszor annyira megy mint volt harmadik Vilmos uralkodása alatt.*)

Kitünt nem sokára, hogy Montague az ő hazája pénzügyi zavarainak ügyes felhasználása mellett, egyuttal pártjának is megbecsülhetetlen szolgálatot tett. Több nemzedéken át az angol bank kiválólag whig testület volt. Nem véletlenül volt whig, hanem kényszerűségből. Mihelyt a kormány nem fizette volna meg az előlegezett pénzek kamatjait, azonnal fizetésképtelenné lett volna a bank; Jakabtól pedig ily kamat fejében egy fillért sem kaptak volna. A tonnabill elfogadása után tizenhét év mulva Addison egyik legelmésebb s legbájosabb allegoriájában leirja azon társulat helyzetét, mely London kimerithetetlen gazdagságának folytonos közvetitője volt. Leirja a közhitelt trónuson ülve a fűszeráru-csarnokban, feje fölött a nagy charta, szemei előtt a telepitési törvény. Minden a mihez hozzányul, aranynyá változik. Széke mögött egész a padlásig érnek a pénzzel megtöltött zsákok. Jobbról és balról a padlatot a guineák garmadái lepik el. Egyszerre megnyilik az ajtó. Berohan a trónkövetelő, egyik kezében szivacsot tartva, másik kezében kardot, melyet a telepitési törvény fölé tart. A bájos király-

*) L. Felsőházi napló, apr. 23., 24., 25. 1694. L'Hermitage levele a szövetséges tartományokhoz apr. 24/máj. 4.

nő ájultan rogy össze. A varázs, mely körülötte mindent átváltoztatott, eltünt. A pénzes zsákok összezsugorodnak, mintha felbökött hólyagok volnának. Az arany garmadák rongyokká vagy forgács hulladékká változnakát. *) Az ezen példabeszédben rejlő igazságot a bank igazgatói mindig szemök előtt tartották. Az ő érdekök oly szorosan azonossá lett a kormány érdekével, hogy minél nagyobb volt a közveszély, annál szorgosabban siettek segitségére jönni. Régi időkben, mikor a közkincstár üres volt, mikor az adók lassan folytak be, mikor a katonák és tengerészek zsoldja hátralékban volt, a kincstár korlátnoka kénytelen volt kalapját kezében tartva, s a polgárnagy és tanácsnokok által kisérve járni le föl a Cheapside és Cornhillen végig, s ott egy kapczakötőtől, itt egy vasárustól venni kölcsön egy egy összeget. **) Ez az idő most lejárt. A kormány, a helyett, hogy számtalan apró forrásokból szedegetné össze a segélyt, most annyit a mennyi kell, egyenesen egy nagy tartóból meritbet, a melyet mindazon apró források folyvást megtöltenek. Alig mondunk sokat, ha azt állitjuk, hogy számos éven át a bank a maga egész sulyával, mely állandóan a whigek részére hajolt, majdnem teljesen ellensulyozta az egyházat, mely állandóan a toryknak növelte nyomatékát.

Nehány perczczel a bankalapitó billnek szentesitése után, a király a parliamentet elnapolá egy beszéddel, a melyben meleg köszönetet mondott bőkezűségeért. Montague pedig szolgálatai jutalmául azonnal a kincstár korlátnokává neveztetett. ***)

---

*) Luttrell Narczisz naplója, jun. 1694.

**) A szerdai club tárgyalásai, Friday Streeten.

***) Felsőh. napló apr. 25. 1694.; London Gaz. máj. 7. 1694.

Srewsbury nehány héttel előbb rá szánta magát a pecsét elvállalására. Vonakodása novembertől márcziusig tartott. Mig ő mindenféle mentségeken tünődött, melyek politikai barátait kielégitsék, sir Montgomery János fölkereste őt. Montgomery most a legnyomorultabb ember volt a világon. Miután előkelő részt vett a nagy forradalomban, miután azon magasztos megbizatásban részesült, hogy Skóczia koronáját fölajánlja azon fejedelemnek, a kit az ország rendei választottak, miután több hónapon át versenytárs nélkül uralkodott az edinburghi parliamentben, miután közel kilátásba volt neki helyezve az államtitkári pecsét, egy earl (grófi) koronája, a vagyoni jólét bősége, a hatalom legmagasb foka, rögtön homályba sülyedt vissza és szégyenletes szegénységbe. Szép tehetségei most is megvoltak, s annál fogva használták is őt a jakobiták : de, noha szolgált nekik, lenézték, nem biztak benne és éhezni hagyták. Életét azzal töltötte el, hogy Angliából Francziaországba és Francziaországból Angliába utazgatott a nélkül, hogy egyik országban is megnyugvó helyet találhatott volna. Néha a saintgermainsi előszobákban állongott, hol a papok ugy néztek reá mint egy kalvinistára, s hol még a protestáns jakobiták is egymás fülébe sugdostak ellene, mint régi republicánus ellen. Néha a londoni padlásszobákban lappangott, félve ha lépteket hallott a lépcsőn, hogy valamely biróság idézőlevelét vagy a király elfogató parancsát hozzák. Most Shrewsburyhez bocsátották s mint jakobita kezdett beszélgetni a jacobita testvérrel. Shrewsbury legkevesbbé sem levén hajlandó nyakát és jószágát kezébe adni egy olyan embernek, a kit álnoknak s egyuttal indulatosnak ismert, igen tartózkodó volt feleleteiben. Előttünk ismeretlen valamely forrásból Vilmos teljesen értesült mindenről a mi ezen al-

kalommal történt. Hivatta magához Shrewsburyt és ismét sürgette az államtitkárság elfogadására. Shrewsbury ismét mentegetődzött. Egészsége, ugy mondá, rosz. »Ez« válaszolt Vilmos, »nem egyedüli oka önnek.« »Nem, Sir« s mondá Shrewsbury »nem az.« Elkezdett aztán a közsérelmekről beszélgetni, s előhozá a három éves parliamentről szóló billt, melyet ő inditványozott. Vilmos hamar félbeszakitá. »Van önnek még egy titkos oka. Mikor látta ön utolszor Montgemeryt?« Shrewsburyt mintha villám ütötte volna. A király némely olyanokat mondott, miket Montgemery beszélt. Ekkor Shrewsbury föleszmélt meglepetéséből s eszébe jutott, hogy azon beszélgetésben, a mely a kormánynak oly hiven bemondatott, ő semmi olyat nem mondott a mi árulás lett volna, noha eleget hallott. »Sir« mondá ő, »miután felséged oly jól van mindenről értesülve, tudhatja, hogy én semmikép sem bátoritottam azt az embert, a ki engem hüségi kötelességeimtől eltériteni akart.« Vilmos ezt nem tagadá, de értésére adta, hogy ily titkos értekezések az ismeretes jakobitákkal gyanuba keverik őt, mit csak azzal háríthat el magától, ha elfogadja az állampecsétet. »Ez« mondá, »teljesen meg fog nyugtatni engem. Ismerem önt mint becsületes embert, s tudom jól, hogy ha ön szolgálatot vállal nálam, akkor hüségesen is fog szolgálni nekem.« Igy sarokba szoritva Shrewsbury engedett egész pártjának nagy örömére; s ezen engedékenységéért azonnal a herczegi czimmel s a térdszalaggal jutalmaztatott meg. *)

Igy képződött lassankint egy whig miniszterium. Volt most már két whig államtitkár, egy whig nagy pecsetőr

*) Jakab élete, II. Floyd (Lloyd) jelentése a Nairne-iratgyüjtem. máj. 1. 1694. London Gazette, apr. 26., 30. 1694.

egy wigh admiralitási elnök, egy whig kincstári korlátnok. Pembroke, a titkos pecsét őre, szintén whignek volt tartható, mert afféle jellem volt, mely egy erősebb jellemnek, a melylyel érintkezésbe jön, készséggel alárendeli magát. Seymour, a ki elég sokáig volt a kincstári bizottságban, hogy befolyását elveszitse azon tory falusi urakra, a kik egykor ugy hallgattak rá, mint orákulumra, most elbocsáttatott, s helyébe Smith János neveztetett, egy buzgó és ügyes whig, a ki élénk részt vett az utóbbi ülés vitatkozásaiban.*) Az egyedüli toryk, a kik az uj kormány alatt még magasb hivatalokban maradtak, voltak Caermarthen lordpresident, a ki látva a hatalomnak kezeiből kisiklását, kétségbeesetten ragaszkodott ahhoz, és a kincstár első lordja Godolphin, a ki a szakmája körén kivül eső dolgokkal keveset törődött, de kötelességét ügyesen és buzgón teljesité.

Vilmos mindazáltal még mindig azon volt, hogy kegyeit egyenlően osszza meg a két párt között. Ha már a whigek a hatalom lényegét erős kézzel magukhoz ragadták, a toryk kivették a részöket tiszteletbeli kitüntetésekben. Mulgrave, a ki az utolsó ülésszakban nagy talentumával védelmére kelt a király politikájának, Normanby marquizzá lőn s titkos tanácsossá neveztetett, de tanácsát soha nem kérték. Egyuttal háromezer fontnyi évi nyugdijat kapott. Caermarthen, a kit az utóbbi változás nagyon boszantott, a király megelégedésének egy igen kitünő kifejezésével vigasztaltatott némileg meg. Leeds herczeggé lett. Húsz évnél alig kellett több neki, hogy egy yorkshirei falusi birtokos szerény állásából a peerek legmagasb rangjára emelkedjék. Két előkelő whig earl is herczeggé lett ugyanekkor, Bedford

*) London Gazette. máj. 3. 1694.

és Devonshire. Meg kell emlitni, hogy Bedford ismételten visszautasitá azt a méltóságot, a melyet most is vonakodva fogadott el. Azt állitá, hogy ő többre becsüli az ő grófságát a herczegi rangnál s ennek igen helyes okát adá. Egy gróf (earl), a kinek nagy családja van, egy fiát papnak adhatja, mást kereskedőnek a cityben. De egy herczegnek minden fia lord, s egy lord nem keresheti kenyerét sem ügyvédkedéssel sem a tőzsdén. Az öreg ellenvetéseit azonban legyőzték; s két nagy család, a Russell és Cavendish család, a mely sokáig baráti viszony és házasságok, közös elvek, közös szenvedések és közös győzelmek által szorosan volt egymáshoz kötve, egy napon részesültek a legnagyobb kitüntetésben, melyet adni a koronának hatalmában állott.*)

Azon hivatalos ujság, melyben e kineveztetések közöltettek, azon hirt is hozá, hogy a király a szárazföldre ment. Elutazása előtt megbeszélte miniszteireivel azon módokat, melyek szerint a franczia kormánynak hadműködési terveit a tengeren meg lehessen hiusitani. Eddigelé a tengeri háboru főleg a csatornán és az atlanti tengeren folyt. De Lajos most elhatározá, hogy erejét a földközi tengeren fogja öszpontositni. Azt reménylé, hogy ily közreműködéssel Noailles tábornagy be fogja venni Barcelonát, meghóditni egész Cataloniát, és Spanyolországot békekötésre kényszeritni. Ezen tervhez képest Tourville hajóosztálya, mely ötvenhárom hadi hajóból állott, április huszonötödikén kiindult Brestből és május negyedikén átment a gibraltári szoroson.

Vilmos, az ellenség terveinek meghiusitása végett, elhatározá Russellt a földközi tengerre küldeni, az egyesült

*) London Gazette apr. 30. máj. 7. 1694. Shrewsbury Vilmoshoz máj. 11/21.; Vilmos Shrewsburyhez máj. 22/jun. 4.; L'Hermitage apr. 27/máj. 7.

angol és hollandi hajóhad nagyobb részével. Egy osztálynak Berkeley gróf vezérlete alatt a brit vizeken kelle maradnia. Talmash az ő osztalyával egy erős csapattal Brest támadására volt indulandó, a melynek bevétele Tourville eltávozása folytán könnyü feladatnak tekintetett.

A Portsmouthban történő készülődések oly vállalathoz, a melyben a szárazföldi haderő is részt veendett, nem maradhattak titokban. A »Rózsánál« és »Garraway«-nél nagyban okoskodtak e hadi készülődések czéljairól. Ki Rhét, ki Oleront, ki Rochellet, ki Rochefortot gyanitá. Sokan mindaddig, mig a hajóhad határozottan nyugot felé nem vette utját, azt hitték, hogy Dunkirkre tart. Sokan azt találgatták, hogy Brest ellen fog támadást intézni; de ezt csak ugy találomra mondották, mert a titok jobban megőriztetett, mint azon időben bármely titok.*) Russel mindaddig, mig föl nem szedte horgonyait, jakobita barátainak azt mondá, hogy mitsem tud. Még Marlborough cselfogásainak is ellent tudott állani. Marlborough azonban más forrásokból szerzett magának értesüléseket. S e forrásokat lehetőleg felhasználta ugy, hogy végre a kormány egész tervét megtudta. Azonnal megis irá Jakabnak. Csak azon perczben tudá meg biztosan, ugy irt hogy tizenkét gyalog ezred és két tengerész ezred fog Talmash vezérlete alatt hajóra szállni oly czélból, hogy a bresti kikötőt s az ott levő hajókat megsemmisitse. »Ez« tevé hoz-

*) L'Hermitage, maj. 15/25. Megemlitve a sokféle hireket azt mondja: »De tous ces divers projets qu'on s'imagine, aucun n'est venu à la cognoissance du public.« Ez fontos: mert Marlborough mentségére sokszor mondották, hogy a saintgermainsi udvarhoz csak azt irta meg, a mit minden kávéházban beszéltek, s a mi az ő közlései nélkül is, megtudható volt.

zá, »nagy előny lenne Angliára nézve. De semmi tekintet sem fog soha visszatartani attól, hogy önt ne tudósitsam arról, a mit önre nézve hasznosnak tartok.« Aztán óva inti Jakabot Russelltől. »Igyekeztem egyet-mást ez időben megtudni tőle: de mindent tagadott előttem, noha biztos vagyok benne, hogy több mint hat héttel ez előtt már tudta e terveket. Ez előttem elég rosz szinben tünteti föl ezen ember czélzatait.«

A Marlboroughtól nyert hireket Jakab azonnal közlé a franczia kormánynyal. Ezen kormány az őt jellemző gyorsasággal tevé meg intézkedéseit. A gyors intézkedés valóban szükséges volt; mert mikor Marlborough irt, akkor Portsmouthban már majdnem egészen készen voltak; s ha a szél az angoloknak kedvez vala, a kirándulás czélját ellenállás nélkül érték volna el. De ellenkező szelek még egy hónapig tartóztatták hajóhadunkat a csatornában. Ez alatt Brestben erős csapat gyült össze. Vauban bizatott meg a védelmi művek rendbehozásával; s az ő ügyes vezetése alatt állittattak föl minden oly helyen az ütegek, a hol gyanitható volt valamely ellenségnek partra szállása. Nyolcz nagy dereglye mind mozsarakkal megrakva, helyeztetett el a kikötőben s néhány nappal az angolok megérkezése előtt, minden készen állott fogadtatásukra.

Julius hatodikán az egész szövetséges hajóhad az atlanti tengeren volt, mintegy tizenöt tengeri mértföldnyire nyugotról a finisterrei foktól. Itt Russell és Berkeley elváltak egymástól. Russell a földközi tenger felé ment. Berkeley hadosztálya, a fedélzeten levő csapatokkal, Bretagne partjainak huzódott s épen a Camaret öböl előtt, a bresti kikötő nyilásánál vetett horgonyt. Kivánatos volt tehát egész biztossággal megtudni a partok minőségét.

Leeds herczeg legidősb fia, most Caermarthen marquis vállalkozott reá, hogy bemegy az öbölbe s a szükséges kémszemlét megtartja. E derék és különcz fiatal ember nagy szenvedélylyel karolá föl a tengerészéletet. Egy altengernagy rangját kérte ki s nyerte meg magának, saját »Peregrin« nevű hajóján kisérte a kirándulást, mely a hajóépités remekének tartatott s a történetben nem egyszer emlittetik. Cutts, a ki az irlandi háboruban vitézségével kitüntette magát s ezért ir peerséget kapott, Caermarthen kiséretéhez csatlakozott. Mohun lord, a ki, ugy látszik, hadi tettekkel akará letörölni azt a szégyenfoltot, melyet egy szerencsétlen és szégyenletes csíny ejtett hirnevén, mint önkéntes szolgált egy csapatnál s kérte hogy a vállatatban részt vehessen. A Peregrin bement az öbölbe vitéz ujonczaival s szerencsésen vissza is tért, de e legnagyobb veszélynek volt kitéve. Caermarthen hirűl hozá, hogy a védelmi készületek, a melyeknek pedig csak kisebb részét láthatá, borzasztó nagymérvüek, Berkeley és Talmash azonban ugy gyaníták, hogy e jelentés túlzott. Ők nem tudták, hogy tervök rég el volt árulva Versaillesban, hogy ellenök egy hadsereg állott talpon, s hogy a világ legelső tüzére volt az, a ki a partokat megerősité. Ők tehát semmit sem kételkedtek, hogy hajóik ágyúinak fedezése alatt könnyü szerrel partra szállithatják csapatjaikat. Más nap reggel Caermathen rendeletet kapott, hogy nyolcz hajóval menjen be az öbölbe s támadja meg a franczia védműveket. Talmash mintegy száz kisebb hajóval s katonáival utána volt indulandó. Csakhamar kitünt, hogy a vállalat még sokkal veszedelmesebb volt, semmint előbbi nap látszott. Akkor észre sem vett ütegek most oly gyilkos tüzelést kezdtek a hajók ellen, hogy ezek nehányai hamar le voltak seperve. Nagy lovas és gya-

log csapatok tüntek föl, s egyenruháik után itélve rendes katonaság lehettek. Az uj altengernagy gyorsan elküldé egy tisztjét Talmash figyelmeztetésére. De Talmash ugy el volt foglalva azon képzelettől, hogy a franciák készületlenek a támadásra, hogy hasztalan volt minden intés, de még saját szemeinek sem hitt volna. Ő biztosnak tartá, hogy az egybegyült sokaság csak parasztok csoportjaiból állott, a kiket sietve összehajtottak a körülfekvő vidékből. Bizva abba, hogy e rögtönzött katonák mint birkanyáj fognak megfutamodni a rendes katonák elől, kiadta rendeletét, hogy emberei a parthoz menjenek. Csalódása mindjárt kitűnt. Borzasztó tüzelés sodorta el embereit sokkal előbb, semmint kiszállhattak volna. Ő maga alig lépett a szárazföldre midőn egy ágyú golyó leütötte lábáról, s vissza kellett őt csónakára vinni. Népe nagy zavarban ment vissza a hajókra. Hajók és csónakok sietséggel rohantak ki az öbölből, de ez csak ugy sikerült nekik, hogy előb négyszáz tengerész és hétszáz katona elesett. Több napon át uszkáltak a hullámokon a holttestek a bretagnei partok felé. Azon ágyút, melytől Talmash sebet kapott, mai napig angol halálának nevezik.

A szerencsétlen tábornokot ágyba fektették, s kabinjében tartatott egy hadi tanács. Ő most is azon nézetben volt, hogy egyenest be kell menni a bresti kikötőbe s bombáztatni a várost. De tanácsát, mely eléggé megmutatta, hogy itéletét sebzett test és sebzett lélek vakitja, a tengerész tisztek szerencsére nem követték. A raj vissza ment Portsmouthba. Itt Talmash meghalt, utolsó leheletével feljajdulva, hogy árulók ejtették tőrbe. A közönség fönhangon nyilvánitá elégületlenségét, boszankodását. A nemzet megemlékezve a szerencsétlen tábornok érdemeiről, megbocsátá annak tévedését, sajnálta szenvedéseit s átkozta az ismeret-

len árúlókat, a kiknek cselszövényei vészbe döntötték őt. Sok találgatás, sok szóbeszéd volt. Némely tősgyökeres angol, félrevezetve nemzetiségi gyűlölettől, megesküdött reá, hogy a mig franczia menekültek magasb katonai állásokban lesznek, soha a mi hadi terveink titokban nem fognak maradni. Némely buzgó whig félrevezettetve a pártszellemtől, azt suttogá, hogy a saintgermainsi udvar soha sem lesz hijával a biztos értesüléseknek, a mig egy tory ül a titkos tanácsban. Az igazi vétkest senki sem nevezé: s csakis mikor a Stuártház irattára köztudomásra került, akkor tudta meg a világ, hogy Talmash vesztének oka Marlborough száz alávalóságainak egyik leggyalázatosbika volt. *)

S mégis Marlborough soha kevesbbé nem volt igazi jakobita mint azon pillanatban, a melyben a jakobita ügynek ily gonosz és szégyenletes szolgálatot tett. Biztosan állithatni, hogy neki nem volt czélja a számüzött királyi családnak javára működni, s hogy a számüzött király kegyeit magának biztositni csak másodrangu törekvése volt. Fő czélja az volt, hogy a fönálló kormánynál ismét beerőltesse magát a szolgálatba s hogy visszaszerezze a két évvel az előtt elvesztett fontos és nyereséges hivatalokat. Tudta ő, hogy az ország és a parliament nem szivesen látják a külföldi tábornokokat az angol hadsereg élén. Két angol volt csak alkalmatos magasb katonai állás betöltésére, ő maga és Talmash. Ha Talmash leverve és megbukva lesz, ugy Vilmosnak alig marad választása. S valóban mihelyt tudva lőn, hogy az expeditió meghiusult s hogy Talmash meghalt,

*) London, Gazette, jun. 14. 18. 1694.; Párisi Gazette jun. 16., jul. 3. Burchett. Caermarthen naplója. Baden jun. 15/25. L'Hermitage, jun. 15/25. és 19/29.

átalánosan azt kiabálták, hogy a királynak vissza kell venni kegyébe a kitünő hadvezért, a ki oly nagy szolgálatokat tett Walcuortnál, Corknál és Kinsalenél. Nem is kárhozatathatjuk a sokaságot e lármáért. Mert azt mindenki tudja, hogy Marlborough igen ügyes, vitéz, és szerencsés hadvezér: de azt vajmi kevesen tudták, hogy az alatt, mig a Vilmos csapatait vezérlé, mig Vilmos tanácsában ült, migVilmos benső szobáiba bejáratos volt, titkon a legravaszabb és legveszélyesebb összeesküvést szőtte a Vilmos trónja felforgatására; s még kevesebben birtak sejtelemmel arról, hogy ő volt a legujabb szerencsétlenségnek is igazi szerzője, a camareti öbölben történt vérontásnak s Talmash gyászos halálának. Igy a legrútabb árulásnak következménye az volt, hogy az áruló magasabbra hágott a közönség nagyra becsülésében. Nem is mulasztá el ő ez alkalmat. Mig a királyi kincstárnál kétségbeesés uralkodott az általa okozott szerencsétlenség miatt, mig számos család gyászba öltözött azon derék emberekért, a kiknek ő volt gyilkosa, ő maga ismét megjelent Whitehallban; s ott bizonynyal mind ama kecscsel, nemességgel, nyájassággal, mely alatt a felületes figyelők elől rosz lelkiismeretét és érzéketlen szivét el tudá rejteni, ugy mutatta be magát, mint Vilmos és Mária legbuzgóbb s leghűségesebb alattvalóját, s azon reményének adott kifejezést, hogy ily körülmények közt meg fog engedtetni neki kardját ő felségeiknek felajánlhatni. Shrewsbury ez ajánlat elfogadását óhajtotta volna, de az akkor Németföldön mulató Vilmosnak egy rövid és nyers válasza akkorra legalább véget vetett minden alkudozásoknak. Talmashról a király nagylelkü részvéttel nyilatkozott. »A szegény ember esete« igy irá,« nagyon meghatott. Nem gondolom ugyan, hogy jól

járt el: de forró vágyódása volt magát megkülönböztetni s ez lehetetlen vállalatokra csábitotta őt.

A Portsmouthba visszatért haderő nemsokára ismét kivonult a franczia partok felé, de oly hadi tetteket vitt csak véghez, a melyek több mint disztelenek voltak. Kisérletet tett a dünkirki töltés légbe röpitésére. Egy két békés kereskedő és halász lakhelyeit bombázta. Dieppeben bár egy házat sem hagyott épségben: Havre egy harmadát elhamvasztotta s lövegeket szórt Calaisba, melyekkel ott harmincz magán lakot elpusztitott. A francziák és a jakobiták fenhangon jajgattak e barbárság ellen, mely fegyvertelen népre támad reá. Az angol kormány azzal igazolá magát, hogy a háromszor feldult Pfalczra emlékeztetett; s a mi Lajost és Lajos hizelgőit illeti, ezek irányában ezen igazolás kielégitő is volt. De vajon az emberiséggel és egy józan politikával megegyeztethető-e egy korlátlan uralkodó és durva zsoldosok által a palatinatusban elkövetett kegyetlenségeket olyan munkásokon, szatócsokon, nőkön és gyermekeken boszulni meg, a kik azt sem tudták, hogy van a világon egy palatinátus, azt méltán kérdés alá vonhatnók.

Ez alatt Russel hajóhada a közügynek jó szolgálatot tett. Ellenkező szelek annyira hátráltatták előremenetelét a szorosokban, hogy csak julius közepén érhette el Carthagenát. Ezen időben a franczia hadak közeledése rémületet gerjesztett az Escurialban. Noailles, a Tar partjain, egy a cataloniai alkirály vezetése alatt álló hadsereget vert meg; s azon a napon, a melyen a győzelem nyeretett, a bresti hajóosztály a toulonival egyesült a rosasi öbölben. Palamos, egyszerre támadtatva meg vizről és szárazról, rohammal bevétetett. Gerona látszólagos rövid ellentállás után, megadta magát. Ostalrie első fölhivásra meghajolt. Barcelona min-

den valószinűség szerint elesett volna, ha a franczia admirálok arról nem értesülnek, hogy a lahoguei győző érkezik oda. Rögtön elhagyták Catalonia partjait s addig nem érezték biztosságban magukat, mig Toulon batteriái alá nem vonulhattak.

A spanyol kormány meleg köszönetet mondott e jókor jött segélyért s az angol tengernagyot oly diszajándokkal lepte meg, melyet átalában huzezer font sterling értékünek tartottak. Nem volt nehéz ily drága ékszert találni ama nagyszerü kincsek halmazában, melyek ötödik Károlyról és második Fülöpről maradtak egy elfajzott nemzedékre. De mindazokban, a mik egy államot igazán gazdaggá tehetnek, Spanyolország valóban szegény volt. Az ő kincstára üres volt: fegyvertárai készletek nélkül: hajói olyan korhadtak, hogy saját ágyúik lövéseitől is majdnem szét mentek. Durva és éhező katonái sokszor a koldusok közé vegyülten ostromolták a zárdák kapuit, egy falat kenyérért vagy egy fazék levesért. Russellnek azon bajokkal kelle küzködnie, a melyekből egy angol hadvezér sem maradt menten, a kinek a spanyolokkal kellett közösen működni. Catalonia alkirálya sokat igért, semmit sem tett, s mindent tőle várt, kijelenté, hogy a carthagenai hajóhad számára háromszáz ötven ezer adag készen áll a kiosztásra. Kisült, hogy ama kikötő minden raktárában nem volt annyi készlet, a mely csak egy fregatnak bár egy heti ellátására elegendő lett volna. Ő kegyelmessége mégis feljogosítva érezé magát Anglia ellen emelni panaszt, hogy nem küldött ugy egy hadsereget mint hajóhadat, s hogy az eretnek tengernagy nem akarta hajóhadát végromlásnak ki tenni a francziáknak Toulon ágyúi alatti megtámadásával. Russell fölkérte a spanyol hatóságokat, hogy legyenek gonddal hajó-

mühelyeikre, s tavaszig állítsanak ki egy kis hadosztályt, a mely legalább tengerre szállhasson; de nem birta annyira vinni nálok, hogy csak egy hajót is fölszereltek volna. Nagy nehezen érhette el azt s kemény föltételek alatt, hogy betegeit tengeri kórházakba a parton elhelyezhesse. S mégis daczára mindazon akadályoknak, melyeket egy oly kormány gyarlósága és hálátlansága gördített elébe, a mely barátjainak mindig több bajt szerzett, mint ellenségeinek, ő jól végezé dolgát. Csak igazságot szolgáltatunk neki, ha bevalljuk, hogy azon időtől fogva a miért ő lett az admiralitás első lordja, a tengerészeti közigazgatásban határozott javulás állott be. Noha flottájával egy barátságtalan part közelében állott, nagy távolságban Angliától, az ellátásnak sem mennyisége sem minősége ellen nem volt panasz. A matrózoknak jobb ételök és italok volt, mint valaha : a mit Spanyolország nem adhatott, azt hazulról hozták : s a költség még sem ment többre, mint mikor Torrington alatt a tengerészeket penészes kétszersülttel és rohadt sörrel mérgezték meg.

Mikor már Francziaországnak majdnem egész tengeri hada a földközi tengeren volt, s ugy látszott, hogy a jövő évben fog Barcelona ostrom alá vétetni, Russell parancsot kapott, hogy Cadixba menjen telelésre. Octoberben elment ama kikötőbe, s ott hozzá látott hajóinak kijavitásához, oly erélylyel, mely teljesen megfoghatatlan volt a spanyol hivatalnokok előtt, a kik nyugodtan elnézték, mint mállik szét az ő szemeik előtt még az utólja is ama hajóhadnak, mely egykor első volt a világon. *)

*) Russell földközi kirándulásáról ezen adatokat főleg Burchetből vettem.

Francziaország keleti partjainak hosszában a háboru lankadó félben volt. Piemontban és a Rajna mellett a hadjárat legnagyobb eseményei apró csetepatékból és rabló portyázásokból állottak. Lajos Versaillesban maradt s maga helyett fiát, a Dauphint küldé, mint képviselőjét, Németalföldre; de a Dauphin Luxemburg gyámsága alá volt rendelve s igen engedelmesnek mutatkozott. Az ellenséges hadseregek több hónapon át figyelő állásban maradtak. A szövetségesek egy merész kisérletet tettek a háboru szinhelyének franczia területre áttételére: de e szándékukat Luxemburg egy gyors hadmenettel, mely a hadi tudomány avatottait azon időben bámulatba ejté, meghiusitotta. Másrészről Vilmosnak sikerült Hayt elfoglalni, mely akkor harmadrendü erősség volt. Csata nem vivatott, fontos város nem ostromoltatott, de azért a szövetségesek meg voltak e hadjáratukkal elégedve. A megelőző négy évnek mindegyikét valamely nagyobb baleset tevé emlékezetessé. 1690-ben Waldeck megveretett Fleurusnál. 1691-ben Mons elesett. 1692-ben Namur a szövetséges hadsereg szeme előtt bevétetett; s e csapást nyomban követé a szerencsétlen ütközet Steinkirknél. 1693-ban vesztettük a landeni csatát, és Charleroy hódolt meg a győzőnek. Végre 1694-ben a szerencse más fordulatot kezdett venni. A franczia hadak nem nyomultak előbbre. Sokat ugyan nem ért az, a mit a szövetségesek nyertek: de azok, a kiket a csapások hosszu sora már elkedvetlenitett, a legkisebb nyert előnyben is vigasztalást találtak.

Angliában a közvélemény azt tartá, hogy daczára a a camaret öbölbeni szerencsétlenségnek, a háboru egészben ugy szárazon, mint vizen jó sikerrel folyt. De ezen ősz

folytán a benső kormányzat némely ága keltett elégületlenséget.

Mióta Trenchard államtitkár lett, a jakobiták sokkal kiállhatatlanabbnak találták helyzetöket, mint annak előtte. Sidney sokkal elnézőbb és kényelemszeretőbb volt, semhogy sok bajt szerezzen nekik. Nottingham szorgalmas és becsületes miniszter volt, de ő nem kevesbbé volt tory mint hű alattvalója Vilmosnak és Máriának; a nemesküvők közől sokakat nagyon szeretett és becsült; s noha szigoruságra erőlteté magát akkor, ha csak szigorral volt az állam megmenthető, nem volt tulszigoru régi párthívei hibáinak felrovásában; se nem bátoritá nagyon a hirhordókat, hogy összeesküvési hirekkel kedveskedjenek Whitehallban. De Trenchard szintoly buzgó közhivatalnok, mint jó whig volt. Még ha maga engedékenységre lett volna is hajlandó, környezőit szigoru eljárásra sarkalá. Két ember volt mindig mellette, Speke Hugó és Smith Áron, a kik nagyobb gyönyört nem ismertek, mint vadászatot tartani a jakobitákra. Az elégületlenek azt kiabálták, hogy Nottingham az ő vérebeit pórázon tartotta, de Trenchard eleresztette őket. Minden tisztességes gentleman, a ki ragaszkodott az egyházhoz és gyülölte a hollandiakat, folytonos életveszélyben forgott. Örökös nyüzsgés volt az államtitkári hivatalban, jött ment a sok bemondó s kézbesitő. Ugy mondják, hogy az elfogatási parancsok nélkülözték a kellő formákat, hogy sem az egyén, sem a bűn minősége nem volt bennök megjelölve, s hogy ily levelek alapján mégis betörtek a házakba, iróasztalokat és szekrényeket kutattak föl, irományokat vittek el, s jó születésű és nevelésű embereket gonosztevőkkel együtt zártak börtönbe.*) A miniszterek és barát-

*) Levél Trenchardhoz. 1694.

taik azt felelték, hogy Westminsterhall nyitva áll : hogy ha valaki törvénytelenül elfogatott, csak hozza be panaszát; hogy az esküdtszék készen áll mindenkinek szolgálatára, a ki magát a hatalomban levők által elnyomottnak, sértettnek állítja, s hogy mindazon foglyok közől, a kiknek szenvedéseik oly szivreható módon iratott le, még egy sem mert e könnyü és egyszerü orvoslási módhoz folyamodni, miből világosan kitetszik, hogy semmi olyas nem történt, a mi ne volna igazolható. Az elégületlenek lármája mégis nagy hatással volt a közvéleményre : s végre egy esemény, a melyben Trenchard inkább szerencsétlenül, mint vétkesen vett részt, őt és a kormányt, melynek tagja volt, nagy megszólásnak tette ki.

Azon hirhordók közt a kik hivatalába járósak voltak, találkozott egy irlandi kódorgó, a kinek több mint egy neve, több mint egy hitvallása volt. Most Taaffénak nevezé magát. A római katholika egyház papja volt, s Ádda pápai nunciusnak titkára, de a forradalom óta protestánssá lett, megnősült, s különösen azon buzgósága által tüntette ki magát, melylyel az utolsó kormány alatt Londonban lakott jezsuiták és benczések elrejtett vagyonait tudta felszimatolni. A miniszterek lenézték őt, de hittek mégis neki. Ugy hitték, hogy apostasiája által az egyházi rendek fosztogatásából szerzett osztályrésze folytán elvágta maga mögött a visszavonulás utját, s hogy miután Jakab királytól csak kötelet várhatott, hüséggel kell viseltetnie Vilmos király iránt. *)

Ez ember rábukkant egy Lunt nevü jakobita ügynökre, a ki a forradalom óta a Cheshire és Lancashire elégületlen gentryje közt szokott működni, s a ki be volt

*) Burnet II. Orslow jegyzete. Kingston igaz elbeszélése, 1697.

azon fölkelési tervekbe is avatva, a melyeket a boynei ütközet 1690. és a la hoguei ütközet 1692. meghiusitott. Lunt már egyszer árulás gyanuja miatt be volt zárva, de elegendő próbák hiánya miatt fölmentetett. Különben ő csak bérencz volt, s igy Taaffénak nem volt nehéz őt rábirni, hogy feladókép szerepeljen vele. Elmentek ketten Trenchardhoz. Lunt elmondta a meséjét, kikhez hozott, mint mondá, Saint Germainsből leveleket, s még egyrehányat nevezett, a kiknél, tudomása szerint, fegyverek és hadi készletek vannak elrejtve. Az ő esküje magában véve nem lett volna elegendő egy honárulási vádnak alapjául: de előállitott még egy másik tanut is, a kinek vallomása az esetet kétségtelenné tevé. Az elbeszélés hihető és öszhangzatos volt; s valóban, ha némi hozzáadásokkal volt is felczifrázva, alig hagyott fönn kétséget az iránt, hogy lényegében igaz. *) Követek és kutató parancsok menesztettek Lancashirebe. Maga Smith Áron is oda ment; s vele ment Taaffe is. Hirt oly egyének adtak az illetőknek, a kik Vilmos kenyerétették. A vádlottak közől nehányan elrejtőztek; mások elásták kardjaikat, puskáikat s elégették irományaikat. Mind a mellett olyan nyomokra jöttek, a melyek Lunt feladásait megerősítették. Egy római katholikus család régi székhelyén a falitáblák mögött egy, Jakab aláirásával ellátott rendeletet találtak. Egy másik házat, melynek tulajdonosa elbujt, szorosan kikutattak, daczára a háziasszony és a cselédség ünnepélyes tiltakozásainak, hogy semmiféle fegyver nincs nálok elrejtve. Mig a nő, szivre tett kézzel, saját és férje becsületére állitá, hogy férje igazságtalanul vádoltatik, észrevették, hogy a kandalló hátulja nem látszik

*) Jakab élete, II.

egészen, szilárd állásunak. Elmozditották helyéről, s egy rakás lovassági fegyver dült ki belőle. Egy padlásszobában harmincz nyerget, ugyanannyi mellvértet és hatvan lovassági kardot találtak gondosan befalazva. Trenchard és Smith Áron a tényállást bebizonyitottnak vélték; s elhatároztatott a tetten ért vétkeseknek külön bizottság elé állittatása.*)

Taaffe most szolgálatai bő jutalmára tartott számot: de a kincstárnál igen hideg fogadtatásra találllt Ő főleg azért ment el Lancashirebe, hogy házkutató rendelet óltalma alatt szabadon markolhasson az ékszerekbe és elzárva volt jacobusokba. De az ő motozási ügyessége nem kerülte ki társai figyelmét. Észrevették, hogy azon pápista családok áldozó ezüst készülékeivel igen kénye szerint bánt, a melyeknek rejtett kincstárait napfényre hozni segitett. S ezért, mikor a jutalomért jelentette magát, nem csak elutasitották, hanem szigoru megrovást is kapott. Kielégitetlen kapzsisággal és boszusan távozott. Csak egy módot látott még maga előtt, hogy pénzt is kapjon, boszuja is kielégittessék; s ez egy módra ő elhatározá magát. A foglyok rokonaival kezdett összeköttetéseket. Egyedül ő fordithatott a dolgon, a melyet maga csinált; ő menthette meg a vádlottakat az akasztófától, szégyenbe keverhette vádlóikat, hivatalukból kiüzhette az államtitkárt és a közvádlót, Jakab király barátainak e halálos ellenségeit. Bár mennyire utálták is Taaffét a jakobiták, ajánlatát nem tartották megvetendőnek. Egy összeg pénzt adtak kezére: biztositották, hogy ha az ügy be lesz fejezve, nevezetes évi dijra tarthat számot;

*) Kingston; Burnet II.

elszállitották aztán falura s egész a tárgyalás napjáig rejtve tartogatták. *)

E közben engedély nélküli röpiratok tétettek forgalomba, a melyekben a lancashirei összeesküvés az Oates-, Dangerfield-, a Fuller- Young- és Whitneyféle összeesküvésekkel állittatott párvonalba, s a röpiratok az egész országban, de különösen azon grófságban terjesztettek el, a melyből az esküdtek voltak kikerülendők. Ezen röpiratok közől a legterjedelmesb, legügyesb és legmérgesebb, melynek czime egy levél Trenchard államtitkárhoz volt, átalában Fergusonnak tulajdonittatott. Nem hihetetlen, hogy Ferguson némely adatokat szolgáltatott, s hogy a kéziratot is nyomdába adta. De több helye oly müvészileg s oly elevenséggel van irva, hogy tőle bizonynyal nem származhatott. Azok, a kik a benső valószinüség után indulnak, ezen nevezetes mű némely részében talán a Montgomery gonosz lángeszének utolsó fellobbanásait fogják fölismerni. E levél megjelenése után nehány héttel, ő disztelen és gyászolatlan sírba szállott. **)

Nem volt akkor egyéb nyomtatott hirlap, mint »London Gazette.« De a forradalom óta a hirlapok hatalmasabb tényezőkké váltak, mint annak előtte voltak. Egy Dyer nevü irónak kéziratu ujságlapjai messzire elterjedtek. Torynak vallá magát és magas egyházpártinak, s ennélfogva oraculumnak tekintették őt a rókavadászó urak az egész országban. Már kétszer volt bezárva : de szenvedéseiért bő kárpótlást nyert s a falusi gentlemenek izléséhez idomitva

*) Kingston. Azon tény mellett, hogy Taaffe megvesztegetve volt, Kingston a felsőház előtt esküvel tett vallomásokra hivatkozik.

**) Luttrell Narczisz naplója, oct. 6. 1694.

használta föl folyvást tudósitásait. Most a lancashirei összeesküvést tette nevetség tárgyává, azt hiresztelve, hogy a talált lőfegyverek régi madárpuskák, hogy a nyergek csak agarászatra valók, a kardok pedig Edge Hill és Marston Moor rozsdás ereklyéi.*) Ugy látszik, e kifakadások és gúnyolódások a közvéleményre nagy hatással lehettek. Még a hollandi követségnél is, hol bizonyára nem nagy gyengédséggel viseltettek Jakab iránt, azon nézet volt uralkodó, hogy nem volna okos dolog a foglyokat perbe fogatni. Lancashireben és Cheshireben a vádlottak iránti részvét s az üldözők iránti gyülölet volt tulnyomó. A kormány mégis megmaradt szándoka mellett. Octoberben négy biró utazott Manchesterbe. Jelenben e város lakossága a sziget minden részeiből van összegyüjtve s igy nem viseltetik valami különös előszeretettel azon falusi gazdák, bérlők és földmüvelők iránt, a kik a körülfekvő kerületekben laknak. De a tizenhetedik században egy manchesteri ember lancashirei embernek tartotta magát. Politikai elvei ama grófság elvei voltak. Megyéje régi nemesi családai iránt nagy tisztelettel viseltetett; s dühbe jött, ha azt kelle gondolnia, hogy megyéje legderekabb szülötteinek egynémelyikét egy csapat gömbfejü londoni törvényelferditő vérpadra fogja hurczoltatni. A szomszéd falvakból nagy sokasággal tódult be a nép a városba s boszusan és felindulással nézte a kivont kardokat és töltött fegyvereket, melyekkel a vádlottakat körülvették. Ugy látszék, Shmith Áron nem elég ügyesen rendezte el a dolgát. A korona első ügyvéde sir Williams Vilmos volt, a ki előrehaladott kora és nagy vagyona da-

*) Dyer ujságlapjairól l. Luttrell Narczisz naplóját, jun. és aug. 1693. és sept. 1694.

czára is, még folytatta az ügyvédkedést. Élete utóbbi részére egy hibája nagy árnyékot vetett. Azon nap emléke, a melyen ő Westminsterhallban nevetés és pisszegés közt felállott, hogy a király fölmentő hatalmát védelmezze s a kérelmezési jogot megtámadja, őt már a forradalom óta minden közhivataltól és tisztességesb állástól elzárta. Elégületlen, csalódott ember volt, s legkevesbbé sem volt kedve még inkább elnépszerütlenitni magát egy oly kormány kedveért, a melynek mitsem köszönhetett és a melytől mitsem várt.

A perről nincsenek részletes adataink; de van ugy whig részről, mint jakobita részről egy-egy előadás róla.*) Ugy látszik, hogy az először kihallgatás alá került foglyok nem tértek el egymástól a kifogásokban s azért egy közös perbe voltak foghatók. Williams oly kereszttüz alá vette saját tanúit, hogy azok tökéletesen megzavarodtak. A jelenvolt tömeg, mely a termet megtölté, lármába, hahotába tört ki. Különösen Lunt egészen elveszté eszét, fölcserélte egymással az embereket, s nem tért magához, mig maguk a birák ki nem vették őt az ügyvéd körmei közől. A vádlottak közül többen alibit mutattak ki. Tanúk voltak arra is, a mi kétségtelen igaz volt, hogy Lunt elvetemült jellemű ember volt. Az eredmény mégis kétesnek látszott mindaddig, mig az üldözők nagy szomoruságára, Taaffe nem jelent meg a sorompó előtt. Ő hallatlan szemtelenséggel megesküvék, hogy az egész összeesküvés nem egyéb egy általa Lunttel

*) A whig elbeszélés Kingstontól van; a jakobita elbeszélés egy névtelen szerzőtől, s nem rég adatott ki a chetami társulat által. L. egy levél Lancashireből egy londoni jó baráthoz, mely az utóbbi állami perekről némi felvilágositást nyujt, 1694.

egyetértőleg kigondolt hazugságnál. Williams a földhöz csapta ügyvédi megbizatását, s egy nálánál becsületesb ügyvéd is ugy tett volna. A vád alatt állott foglyok azonnal fölmentettek; a kik ellen a per még nem volt meginditva, szabadon bocsáttattak; a fölperesi tanúk meghajigáltattak s Manchesterből kiüzettek; a korona ügyvéde életveszélyben forgott s a birák a közönség szitkaitól és füttyeitől kisérve távoztak el.

A manchesteri per befejezése után pár nappal Vilmos visszatért Angliába. November tizenkettedikén, Kensingtonba érkezése után huszonnégy órával, a két ház már együtt volt. Szerencsét kivánt nekik az ügyek jobb fordulatához. A végefelé járó év eseményei ugy szárazon mint vizen, a szövetségesekre nézve kedvezők voltak: a franczia hadak nem mentek előbbre; a franczia hajók nem is merték mutatni magukat; mind a mellett biztos és tisztességes béke csak a háboru erélyes folytatásától remélhető; a háborut pedig erélyesen folytatni nem lehet bő segély nélkül. Vilmos emlékezteté az alsóházat, hogy a négy évre megajánlott tonna- és mérték- adó immár vége felé jár, s kifejezé azon reményét, hogy azt ujra megfogják ajánlani.

Miután a király elmondta beszédét, az alsóház valamely okból, melyet azonban egy iró sem magyarázott meg, egy hétre elnapolá üléseit. Mielőtt ujra egybegyűlt, egy esemény nagy fájdalmat okozott a királyi palotában s az alsó egyházi párt soraiban. Tillotsont, mig a whitehalli kápolnában az istenitiszteletnél jelen volt, rögtön szélhüdés érte. Gyors segély tán megmenthette volna, de nem akarta megzavarni az ájtatosságot: s mikorra az isteni tiszteletnek vége lett, az ő baján semmi orvosság többé nem segitett. Majdnem szótalanná lett, de barátai

soká kegyelettel emlegették ama nehány tördelt szavát, mely utolsó leheletéig élvezett lelki nyugalmáról tesz tanúságot. A Saint Jewry Lőrincz templomában temették el, Guildhall közelében. E helyen szerzé nagy szónoki hirét. Harmincz éven át hirdette ottan istenigéjét, mielőtt Canterbury érseki székébe emeltetett volna. Ékesszólása tömegesen a city közepébe vonta az Inns of Courtból és a Saint James és Soho uri kastélyaiból a legműveltebb és legfinomabb közönséget. A gyülés nevezetes része mindig ifju papokból állott, a kik a szónoklás mesterségét tanulni jöttek össze annak lábainál, a kit átalában legelső szónoknak tartottak. Ezen egyházban tették le most holttestét, gyászoló sokaság kiséretében. A koporsót végtelen sora követte a diszes fogatoknak, Lambethtől Southwarkon át a londoni hidon keresztül. Burnet mondá a halottas beszédet. Az ő becsületes és gyengéd szivét annyi megható emlék töltötte be, hogy beszéde közepett elakadt, s könyekre fakadt, mig az egész hallgatóság hangos zokogásban tört ki. A királyné az ő kedves oktatójáról soha sem tudott könyek nélkül beszélni. Vilmos is láthatólag meg volt hatva. »Elvesztettem« ugymond a legjobb barátot a kit valaha birtam, és a legjobb embert, a kit valaha láttam.«

Az egyetlen angol, a ki a királynak Heinsiushoz irt tömérdek levelében mindig gyengéd figyelemmel emlittetik, Tillotson volt. Az érsek egy özvegyet hagyott hátra. Ennek Vilmos négyszáz font évi nyugdijat rendelt, a melyet utóbb hatszázra emelt föl. Nagyon becsületére válik azon aggódó figyelem, melylyel mindenkor ügyelni szokott arra, hogy megkapja rendesen és hiány nélkül azt a pénzt. Minden évnegyedben rendesen magához hozatá az összeget s legkisebb levonás nélkül maga küldé el hozzá. Tillotson nem

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

hagyott reá semmi örökséget egy nehány kéziratban maradt egyházi beszédén kivül. Kortársai közt olyan nagy volt a hire, hogy a kiadók ezen beszédeket szinte hihetetlennek látszó magas áron kétezer ötszáz guineán vették meg, mely összeg az ezüst vertpénz akkori silányságánál fogva legalább háromezer hatszáz fontra becsülhető. Ily ár Angliában még soha nem adatott valamely kiadási jogért. Ugyanakkor Dryden, ki hirnevének zenitjén állott, Virgil összes műveinek fordításáért csak ezer háromszáz fontot kapott; s ezt átalában fényes tiszteletdijnak tartották.*)

Nem könnyü feladat volt a Tillotson helyét kielégitő módon tölteni be. Mária az ő szavazatát Stillingfleetre adta s annak olyan nyomatékot igyekezett szerezni, mint csak bármikor próbált valamit keresztül vinni. Tehetségre és képzettségre nézve a papság közt kevés hozzá fogható volt. De habár Jane és South őt alsó egyházpártinak nézték, Vilmos előtt nagyon magas egyházpártinak látszott; s inkább Tennisont nevezte ki. Az uj primás nem volt nagyon kitünő ékesszólásra vagy tudományra nézve, de becsületes, okos, szorgalmas és jó akaratu ember volt; jó kormányzója volt egy nagy plébániának s jó püspöke egy nagy megyének; még a rágalom sem merte bántani; s méltán lehetett föltenni, hogy egy tiszta eszü, mérsékelt és feddhetetlen ember alkalmasabb lesz a pártokra szakadt és elégületlen egyház összetartásának és megnyugtatásának nehéz feladatát tovább folytatni, mint egy fényes tehetségü büszke szellem.

E közben az alsó ház hozzá fogott a dologhoz. Kész-

*) Birth: Tillotson élete; Burnet halottas beszéde; Vilmos Heinsiushoz nov. 23/decz 3. 1694.

séggel megajánlott mintegy két millió négyszázezer fontot a hadsereg, s ugyanannyit a tengerészet számára. A földadó ezen évre ismét négy shillingben állapittatott meg egy font után: a tonna-adó öt évre meghosszabbittatott, s egy alapot teremtettek, a melyre a kormány két és egyfél millió kölcsönt vehetett föl.

Mind a két házban egy kis időt elvett a manchesteri perek tárgyalása. Ha az elégületlenek okosak lettek volna, beérik vala az eddig nyert előnyökkel. Barátjaik szabadságba helyeztettek. Üldözőik alig birtak a bőszült sokaság dühe elől menekülni. A kormány tekintélye nagy csorbát szenvedett. A minisztereket, prózában, versben, hol tréfásan, hol komolyan vádolták, hogy gazembereket béreltek föl tisztességes emberek életének veszélyeztetésére. Még mérsékelt politikusok is, a kik ily oktalan vádakra mitsem adtak, azt tartották, hogy Trenchardnak vissza kellett volna gondolni a Fuller és Young aljasságaira s jobban kellett volna magára vigyázni oly nyomorult emberek ellenében, minők Taaffe és Lunt voltak. A szerencsétlen államtitkárt elhagyá kedve és egészsége. Azt mondták, hogy meg fog halni; s annyi bizonyos volt, hogy nem maradhat soká hivatalban. A toryk nagy győzelmet ültek; de annak tulzott felhasználásával aztán vereséggé változtatták azt.

Az ülés elején Howe fölszólalt s szokott indulatosságával és élességével panaszlá föl azon méltatlanságokat, melyeket magas rangu és közbecsülésben álló, ártatlan és tisztességes embereknek egy Smith Áron és a zsoldjában álló nyomorultak miatt szenvedniök kelle. A whig vezérszónokok, okos előrelátással, vizsgálatot kértek. Ekkor a toryk kapkodni kezdtek. Jól tudták, hogy a vizsgálat nem fog nekik használni, de tán inkább ártani. Az eljárás eredmé-

nye, mondák ők, már előttünk áll : az esküdtek kimondták az itéletet : itéletük eldönti a dolgot ; s képtelenség lenne a hamis tanúkkal, a kiket Manchesterből kövekkel kergettek ki, ismételtetni a leczkét. Ezen érvre egyszerü volt a válasz. Az esküdtszéki itélet eldönté az ügyet, a mennyiben az a vádlottakat, de nem a mennyiben a vádlókot illette. A vádlók most vádlottakká lettek, s a vádlottak minden jogát igénybe vehették a maguk számára. Abból, hogy Lancashire gentlemanei nem találtak s helyesen nem találtak semmi árulási bünténYt, még nem szükségkép következik, hogy az államtitkár, vagy a kincstár ügyvéde a hivatalos visszaélés vagy csak elhamarkodás vétségében is leledzik. A ház száz tizenkilencz szóval száz kettő ellenében elhatározá, hogy Smith Áron és mind a két fél tanúi megidéztessenek. Több nap mult el a kihallgatásokkal és keresztkérdésekkel, s az ülések néha késő éjig tartottak. Csakhamar kiderült, hogy a vád nem könnyelmüen emeltetett s hogy többen azok közől, a kik fölmentettek, vétkes tervek részesei voltak. Most a toryk beérték volna egy eredménytelen csatával : de a whigek nem akartak lemondani előnyeikről. Inditványoztatott, hogy az adatok elegendőknek jelentessenek ki arra, hogy külön bizottságban tárgyaltassanak, s a határozat szavazás nélkül elfogadtatott. Az ellenzék azt egy olyforma kijelentéssel próbálta megtoldani, hogy a korona tanúi hamisan esküdtek : de ezen módosítvány száz harminczhat szóval százkilencz ellen félrevettetett ; ellenben kilenczvenhét ellen százharminczhárom szóval kimondatott, hogy létezett egy veszélyes összeesküvés. Ez alatt a főrendek ugyanezt a kérdést tárgyalták, s ugyanazon eredményre jöttek. Taaffét alakoskodásért börtönbe záratták ; s oly határozatokat fogadtak el, miszerint ugy a kormány, mint a birák minden

vád alól fölmentetteknek voltak tekintendők. A közönség mindazáltal ugy vélekedett, hogy a Manchesterben perbe fogott gentlemanek igazságtalanul szenvedtek, mig egy ujabb, feltünő vakmerőségü jakobita összeesküvés, mely kétségtelen próbákkal bizonyittatott be, erős visszahatást nem idézett elő a közérzületben. *)

Ez alatt három olyan bill hozatott ujra szőnyegre, a mely már többször meg volt vitatva az előbbi években s kettő hiába tétetett a trón zsámolya elé; a hivatalnok-képviselőkre, a felségárulási perek szabályozására, és a hároméves parliamentre vonatkozó billek.

A hivatalnokokról szóló bill nem került a lordokhoz. Háromszor felolvastatott az alsó házban, de nem ment keresztül. Utolsó perczben elveté azt száz hetvenöt szavazat száz negyvenkettő ellen. Howe és Harley voltak a kisebbség szavazat-számitói.**)

A felségárulási esetekben való eljárást szabályozó bill ismét a főrendekhez került. Ő méltóságaik ismét hozzá adták azt a végzetes záradékot, mely miatt ez előtt megbukott. Az alsóház ismét megtagadá a születési aristocratiának egy uj privilégiummal leendő felruháztatását. Értekezések tartattak; mellette elmondattak az okok; mindaket ház megmaradt a maga nézetében; s a bill ismét megbukott. ***)

---

*) L. a két ház naplóit. A vitákról egyéb adataink nincsenek, mint melyek L'Hermitage leveleiben foglaltatnak.

**) Alsóh. n. febr. 20. 169⁴/₅. Ez a bill nem kerülvén a felsőházhoz, annak irattárában nem is található. Nem volt tehát módomban annak szövegét az előző évivel összehasonlithatni.

***) Ezen bill története megolvasható a két ház naplóiban. A vita, mely nem volt nagyon ingerült, apr. 20-ig tartott.

Szerencsésebb volt a hároméves parliamentről szóló bill. Az ülésszak első napján hozatott szőnyegre s mind a két ház gyorsan letárgyalá. Csak egy kérdés adott komolyabb vitára alkalmat, az, hogy a létező parliament még meddig folytassa üléseit. Több erős szóváltás után 1696. év novembere tüzetett ki végső haráridőnek. A tonna-törvény a hároméves parliamenttel majdnem egyenlő lépést tartott. Deczember huszonkettedikén mind a kettő készen volt szentesités alá. E nap Vilmos diszben jelent meg Westminsterben. A két ház nagy számmal volt együtt. Mikor a korona jegyzője e szavakat olvasta, »törvényjavaslat a parliamentek gyakoribb egybehivása és gyülekezése tárgyában« feszült várakozás támadt. S mikor erre a parliament jegyzője ezt a feletetet adá, »a király és a királynő akarják azt« (»Le roy et la royne le veulent«) akkor a korlát előtti padokon végig az öröm és elragadtatás hosszas kifejezései voltak hallhatók.*) Vilmos m hónapokkal az előtt elhatározá magában, hogy egy oly népszerű törvénytől nem tagadja meg jóváhagyását.**) Voltak mégis némelyek a kik ugy vélekedtek, hogy nem tett volna oly nagy engedményt, ha akkor a régi lett volna. Valóban föltünő is volt rendkivüli meghatottsága és idegessége. Whitehallban a közebéden meg kell vala jelennie. A közönség, melyet ily alkalmakkor a kiváncsiság nagy tömegben szokott az ud-

*) »A képviselők« mond Luttrel Narczisz, fönhangú mormolásba törtek ki.« (great *hum*) »Le murmure qui est la marque d'applaudissement fut si grand qu'on peut dire qu'il estoit universel». L'Hermitage dec. 24./jan. 4.

**) L'Hermitage mondja ezt jelentésében. nov. 20/30.

varhoz vinni, csalódott várakozásában, ő sietve hajtatott vissza Kensingtonba.*)

Nagyon is volt oka reá, hogy kedvetlen legyen. Neje már két-három nap óta beteges volt s az utóbbi éjjel aggasztó jelenségek mutatkoztak. Sir Millington Tamás, a király rendes orvosa, vörhenynek tartotta a bajt. De Radcliffe, a ki nyers modorával s kevés elméleti tudományával főleg a diagnosisban való rendkivüli ügyessége által London legkeresettebb orvosa lett, ama sokkal nyugtalanitóbb szót ejté ki: himlő. Ezen betegség, mely fölött azóta a tudomány sok fényes győzelmet aratott, akkor a halál egyik legborzasztóbb munkása volt. A pestis ugyan gyorsabban szokott pusztitani: de ez a kór emberemlékezet óta csak egyszer vagy kétszer keresé föl a mi partjainkat; hanem a himlő rendesen megjött, halottakkal töltötte meg a temetőket, örökös félelemben tartva azokat, a kik még nem kapták meg s azokon a kiket életben hagyott, utálatos nyomait hagyva hátra hatalmának, a kisdedet torzbábuvá alakitotta, a melytől édes anyja visszaborzadt, s a szép leányzó szemét és arczát ugy átváltoztatta, hogy a szeretője elrémüljön tőle. Az 1694. év vége felé, ez a járvány a szokottnál erősebben lépett föl. Végre behatolt az a királyi palotába is s meglepte az ifju, virágzó királynőt. Ő a veszélylyel, mely fenyegette, igazi lelki nagysággal nézett szembe. Rendeletet adott, hogy minden palotahölgye, minden szobalánya s környezetéhez tartozó cseléde, a kinek még nem volt himlője, azonnal hagyja el Kensingtonhouset. Egy kis időre bezárkózott szobájába, egy-két irását elégette, mást elrendezgetett, s aztán uyugodtan várta sorsát.

---

*) Burnet II. Van Citters dec. 25/jan. 4.

Két vagy három napig gyorsan váltakoztak egymással a félelem és a remény. Az orvosok egyik a másiknak és önmagoknak is ellenmondának, a mi a tudomány akkori álláspontját eléggé jellemzi. Egyszer vörheny, máskor skarlát, majd váltóláz, majd orbáncz volt a betegség. Egy perczben oly jelenségek, melyek valósággal a bajnak gyógyithatatlanságát mutatták, a visszatérő egészség előjeleinek vétettek. Végre minden kétség eloszlott. Radcliffe véleménye helyesnek bizonyult. Világos volt, hogy a királynő himlőbe esik, még pedig a legveszedelmesebb neműbe.

Ezen egész idő alatt Vilmos éjjel és nappal az ágya mellett volt. Az a kis tábori ágy, melyet hadjáratainál szokott használni, a mellékszobában volt számára elkészitve: de alig használta azt. Levertségének látása, irja a hollandi követ, a legkeményebb szivet is meginditaná. Senki sem ismerte föl benne azt az embert, a kinek derült bátorsága a landeni vészes napon a vén katonákat, és a Goree partjain ama borzasztó éjjel a jégtömbek és zátonyok közt a vén tengerészeket bámulatba ejté. Látták az inasok is mikép áztatták könyek azt az arczot, a melynek érczkeménységét sem győzelmek sem vereségek hirei meg nem lágyitották. Számos főpap jött udvarlásra. A király Burnetet félre voná s nem titkolá előtte szive mély fájdalmát. »Nincs semmi remény,« kiálta föl, »én a legboldogabb ember voltam a földön; s most a legnyomorultabb vagyok. Nem volt benne semmi hiba; nem: ön jól ismerte őt: de ön nem ismerhette, kivülem senki sem ismerhette egészen az ő szivjóságát.« Tennison vállalta magára értesiteni őt, hogy a halálra kell készülnie. Félt tőle, hogy ily hir vigyázatlanul közölve véle, nagyon meg fogná hatni, s igy nagy ovatos-

sággal fogott hozzá. De a beteg hamar megértette a dolgot, s ama bájos női bátorsággal, mely a mi daczoskodásunkat oly gyakran megszégyeniti, alíveté magát isten akaratának. Elhozatta egy kis szekrénykéjét, melyben legfontosb iratai voltak elzárva, s halála után azt azonnal a királynak átadatni rendelvén, azontul minden földi gondot eltávolitott magától. Magához vette az oltári szentséget, s jó emlékezettel és értelmesen mondá el a formula szavait, noha gyenge hangon. Észrevette, hogy Tennison sokáig állott az ágyánál, s az ő szokásos nyájasságával parancsolá neki, hogy üljön le s azt addig ismételé mig szót nem fogadott. Megáldozván, gyorsan lehanyatlott, s csak tördelt szavakat mondott. Kétszer erőlködött végbucsút mondani annak, a kit oly igazán és egész szivből szeretett : de nem tudott szólni. Férje viszont oly ájulásokba esett, hogy a mellette levő szobában egybegyült titkos tanácsosok elméje épségeért, életeért aggódtak. Leeds herczeg, kartársai által fölkérve, magára vállalá a vigasztaló nyájas tisztét, mely a fájdalom által megtört elméknél annyira nélkülözhetetlen. Pár perczczel a királynő kimulta előtt, Vilmost majdnem egészen öntudatlan állapotban vitték ki a beteg szobájából.

Mária, Annával kibékülve halt meg. Mielőtt az orvosok reménytelennek nyilvánitották volna a bajt, az akkor gyengélkedő herczegnő nyájas izenetet küldött hozzá ; s Mária viszont nyájas izenettel felelt. Erre a herczegnő maga akart eljönni ; de Vilmos igen szivélyes modorban háritá ezt el. Egy viszontlátás izgatottsága, mondá, mind a két nővérnek nagyon megárthatna. Ha a baj jobb fordulatot vesz, ő királyi fenségét a legszivesebben fogják

látni Kensingtonban. Nehány óra mulva mindennek vége volt. *)

Nagy és átalános volt a közönség sajnálkozása. Mert Mária fedhetetlen élete, bőkezüsége, megnyerő modora minden alattvalója szivét meghódították. Mikor az alsóház ismét egybegyült, egy ideig mély csendbe merült. Végre inditványba hozatott s rögtön határozatba ment, hogy egy részvétirat intéztessék a királyhoz: aztán a ház azonnal szét ment, elő nem véve semmi más ügyet. A hollandi követ azt irja az egyesült rendeknek, hogy sokan a tagok közől zsebkendőikkel törölték szemeiket. Mindenkit meglepett az utczán járók szomoru külseje. A gyász még sokkal átalánosb volt, mint második Károly után. A királynő halála utáni vasárnapon a főváros majd minden plebániatemplomában, s a nem-conformisták majd minden gyülekezetében magasztalták az ő erényeit. **)

A legtiszteletreméltóbb jakobiták Vilmos bánatát és Mária emlékét megbecsülték. De a párt vakbuzgóbb hivei előtt nem volt szent sem a halottas ház, sem a sír. Bristolban sir Knight János követői meghuzatták a harangokat mint valami győzelem hirére. ***) Sokszor mondották, s ugy lát-

---

*) Burnet H. Luttrell Narczisz naplója; Van Citters dec. 28./jan. 7. 169⁴/₅. L'Hermitage, dec. 25./jan. 4. dec. 28./jan. 7. jan. 1/11. Vernon Lexington lordhoz, dec. 21. 25. 28. jan. 1. Tennison halottas beszéde.

**) Evelyn naplója; Luttrell N. Alsóh. n. dec. 28. 1694. Shrewsbury Lexingtonhez; Van Citters u. a. k. L'Hermitage jan 1/11 1695. A Mária halála fölötti szónoklatok közt említésre méltók Sherlocké a Temple-churchben, aztán Howeé és Batesé, nagy presbyteri gyülekezetekben.

***) Luttrell N.

szik nem valószinűtlen dolog, hogy egy nemesküvő pap, az átalános siránkozás közepett e szöveget választá beszéde alapjául: »Menjetek: nézzétek meg ezt az elátkozott asszonyt és temessétek el: mert egy királynak a leánya volt.« Az kétségtelen, hogy a letett papok közől némelyek még sirjában is átkozták. Halála, ugy mondák, nyilván az ő vétkének büntetése. Isten, a sinai hegy tetejéről villámlás és mennydörgés közt igért hosszu életet azon gyermekeknek, a kik szülőiket tisztelik: s ezen igéretben világosan benfoglaltatik egy fenyegetés is. Melyik apával bántak valaha roszabbul gyermekei, mint Jakabbal Mária és Anna? Mariának élete tavaszán, szépsége teljességében s szerencséje tetőponján kelle kimulnia; Anna pedig jól tenné ha tanulságot meritene ez esetből. Wagstaffe még tovább ment s párvonalba állitott némely azon kori eseményeket. Jakabot az ő palotájából és országából karácson hetében üzték ki. Mária karácson hetében halt meg. Nem lehet kétség az iránt, hogy, ha feltárulhatnak előttünk az isteni gondviselés titkai, a Mária egészségének 1694. deczemberben roszra fordulását szoros egybefüggésben fogjuk látni atyja szerencséjének 1688. deczemberben roszra fordulásával. Éjfél volt, mikor az atya Rochesterből eltávozott: éjfél volt, mikor a leánya utolsót lehelt. Ilyen mélységü és ilyen őszinteségü iró volt az, a kit a jakabpárti schismatikusok méltán egyik legjelesb vezéröknek néztek.*)

A whigeknek nemsokára akadt egy alkalmuk a visszatorlásra. Diadallal hirdették, hogy egy kerületi közjegyző, makacs védője az örökösödési jognak, azon pilla-

*) Jegyzetek néhány utóbbi szónoklatra, 1695; Védelme az érsek beszédének. 1695.

natban, mikor a királynét ért itélet fölött ujongott, szélhüdéstől érve halottan rogyott össze. *)

A temetés, mint a leggyászosabb s legfönségesb, melyet Westminster valaha látott, sokáig emlékezetben maradt. Mig a királynő tetemei diszravatalon feküdtek Whitehallban, a körülfekvő utczákat, reggeltől estig annyi nép lepte el, hogy minden forgalom lehetetlenné vált. A két ház, diszjelvényeivel követé a koporsót, a lordok bársonyban és prémekkel, az alsóháziak hosszu fekete palástokban. Uralkodót még az előtt soha sem kisért sirjához egy parliament: mert a parliament az uralkodó halálával mindenkor megszünt létezni. Csakugyan osztottak szét egy röpiratot, melyben egy szükeszü törvényfacsaró azt bizonyitgatá, hogy oly köziratok, a melyek Vilmos és Mária együttes neveik alatt keltek, érvénytelenekké váltak attól fogva, hogy Vilmos egyedül lett uralkodó. Ez a kicsinyes fogás minden hatás nélkül maradt. Még említésbe sem jött az alsóháznál, a felsőházban pedig csak megvető lenézéssel jött szóba. A city egész tisztviselői kara a gyászmenethez csatlakozott. Nemes urak vitték a test előtt Anglia, Francziaország, Skóczia és Irland zászlóit. A gyászposztó sarkait a Howard, Seymour, Grey és Stanley főuri családok képviselői tartották. A korona és királyi pálcza az aranynyal és biborral bevont pompás koporsóra helyezteték. Olyan nap volt, mely épen ily gyászszertartáshoz illett. Az ég sötéten el volt borulva; s a hó pelyhedzett a halottas kocsi fehér tollai körül. Benn az apátságban, a hajó, kar és csarnok számtalan viaszgyertyától fénylett. Mig a primás szónokolt, a test a templom közepén fényes mennyezet alatt volt letéve.

*) Luttrell Narczisz naplója.

A primás beszédének elejét elrontották annak fő- és alrészekre való beosztásai: de a vége felé azokat a miknek közvetlen látója és hallója volt, a legügyesb szónoklatnál is meghatóbb egyszerűséggel és őszinteséggel mondá el. Az egész szertartás alatt távolról perczenkint hallatszott a Tower ütegeinek durrogása. A fenséges királynő, dicső rokonai között aluszsza álmát, a hetedik Henrik kápolnájában. *)

Férje azon kegyeletnek, melylyel e nő iránt viseltetett, egy oly emlékben adott kifejezést, a melynél pompásabb soha egy fejedelemnek sem emeltetett. Egy terv sem volt annyira a királynő sajátja s feküdt annyira szivén mint a grenwichi palotának matrózok menhelyévé átalakitása. Akkor támadt benne az eszme, mikor annyi gondot szerzett neki, hogy jó helylyel és ápolással láthassa el azon vitéz férfiakat, a kik ezerével tértek vissza sebesülten a la hoguei ütközetről. Életében, kevés történhetett ezen kedvencz tervének életbeléptetésére. De ugy látszik, hogy férje miután őt elvesztette, szemrehányást érzett azért, hogy nem teljesitette kivánságát. Nem vesztegette az időt. Wren készitett egy tervet; s nem sokára a Themze partján oly épület emelkedett, mely fölülmulta nagyszerűségben a fényüző Lajos által hadastyánai számára készitett menhelyet. A ki megolvassa a csarnok párkányzatán körül vonuló feliratot, észre fogja venni, hogy Vilmos nem igényelt magának semmi érdemet e vállalatban, s hogy annak minden dicsőségét egyedül Máriának tulajdonitott. Ha a király megérte volna az épités befejezését, az intézet igazi alapitójá-

*) L'Hermitage márcz. 1/11. 1695; London Gazette márcz 7. Tennison halottas beszéde; Evelyn naplója.

nak emlékszobra állana azon udvartér valamely kitünő pontján, a melyről a fejedelmi folyam partjain folyvást le fel hullámzó sokaság két magas kupolán és kecses oszlopsorokon nyugtathatja szemeit. De a terv e része soha sem vitetett ki; s mind azok közől a kik Európa e legszebb kórodája előtt sétálgatnak, vajmi kevesen gondolnak arra, hogy az a jó Mária királynő erényeinek, s Vilmos szeretetének és bánatának s egyuttal a la hoguei győzelemnek egy emlékjele.

vegyen. Mig a háboru tartott, Vilmos kénytelen volt majdnem felerészét az évnek Anglián kivül tölteni. Ez alatt az asszony pótolta helyét és jól töltötte azt be. Ki fogja most azt pótolni? Minő helyettesben lehetne hasonló bizalma? Minő helyettesre tekinthetne a nemzet hasonló tisztelettel? Európa minden államférfia tehát megegyezett abban a véleményben, hogy Vilmos helyzete, mely jobb körülmények közt is mindig nehéz és veszélyes volt, a királynő halála által még sokkal nehezebbé és veszélyesebbé vált. De Európa államférfiai mind csalódtak; s bármily különösnek lássék, azt kell mondani, hogy Vilmos uralkodása Mária halála után, határozottan szerencsésebb és nyugalmasabb volt, semmint annak életében.

Nehány órával később, a mint megfosztva lett leggyengédebb, legkedvesebb barátnőjétől, megszabadult legfélelmesb ellenségétől is. A halál Párisban is dult, nem csak Londonban. Mig Tennison Mária ágyánál imádkozott Bourdaloue Luxembourgnak adta az utolsó kenetet. A nagy franczia hadvezér soha sem volt a franczia udvar kegyencze: de mikor tudva lőn, hogy a háboru és kéjek által kimerült gyenge egészségét egy veszélyes betegség támadta meg, ekkor s csakis ekkor fogták föl teljes értékében, tett szolgálatait: a királyi orvosok vették kezelés alá: a saintcyri nővérek mondottak imákat érette: de gyógykezelés, imádkozás egyaránt sikertelen volt. »Mint megörül majd az orániai herczeg,« mondá Lajos, »ha megtudja veszteségünket.« Ebben csalódott. E hir Vilmost oly állapotban érte, a melyben semmi mást föl nem foghatott, mint a saját veszteségét.*)

*) Saint Simon; Dangeau: Monthly Mercury jan. 1695.

Mária halála után egy hónapig a király semmi dologra sem volt képes. Még a parliament két házának föliratira is csak nehány érthetetlen hanggal felelt. A hirlapokban közzétett válaszait nem mondotta el, hanem irásban adata ki. A halasztást nem szenvedő ügyeket Portlandnek kelle elvégezni, aki maga is bánatba volt merülve. Nehány hétig a a királynak fontos és meghitt levelezése Heinsiussal is szünetelt. Végre Vilmos reá erőltette magát e levelezés folytatására : de első levele egy tört szivü ember irása volt. Még harczias lelkülete is szenvedett a csapás alatt. »Bizalmasan mondhatom önnek,« igy irt, »hogy nem érzem magam már alkalmasnak a vezérlet vitelére. De meg fogom próbálni teljesiteni kötelességemet; s reménylem, hogy Isten fog erőt adni nekem.« Ily levert hangulatban nézett eléje azon hadjáratnak, mely számos hadjárata között a legfényesebb és legszerencsésebb volt. *)

A parliament tárgyalásai nem szakittattak félbe. Mig az apátság falai feketével voltak bevonva a királyné gyászszertartása miatt, az alsóházban oly határozat hozatott, mely akkor kevés figyelmet gerjesztett ugyan, nem izgatta föl a kedélyeket, s alig van megemlitve az annalisok vastag köteteiben, s melyről a parliament irattárában csak kevés értesülést vehetünk, de a mely a szabadságnak és polgárosodásnak nagyobb hasznára volt, mint a nagy charta, és a jogok kérvénye. Az ülés elején egy külön bizottság neveztetett a végre, hogy vizsgálja meg, az időhez kötött parliamenti határozatok közől, melyeknek jár le idejök s melyeknek volna meghosszabbitása ajánlandó. A

*) L'Hermitage, jan. 1|11. 1695. Vernon Lexington lordhoz jan. 1. 4. Portland Lexingtonhoz. jan. 13/23. Vilmos Heinsiushoz jan. 22/febr. 4.

jelentés elkészült; s az e jelentésben foglalt javaslatok mind elfogadtattak, egynek kivételével. Azon törvények közt, melyeknek megujitását a bizottság a háznak ajánlotta, volt az is, mely a sajtót előleges birálat alá vetette. Föltétetett a kérdés, »vajon a ház elfogadja-e a bizottság azon javaslatát, hogy a lázitó, áruló és engedély nélkül kiadott röpiratokkal üzött visszaélések elnyomásáról, valamint a nyomtatás és nyomdák szabályozásáról szóló törvény ismét megujittassék.« A ház elnöke kimondá, hogy a nem-ek vannak többségben; s az igen-ek nem mertek szavazást kérni.

A bill, mely a többi ideiglenes törvényeknek a bizottság véleménye nyomán továbbra is életben hagyásáról szólt, ellenmondás nélkül fogadtatott el s küldetett át a főrendekhez. Rövid idő mulva ez a bill egy fontos módositványnyal érkezett viszsza. A főrendek a megujitandó törvények sorába beiktatták azt a törvényt is mely a sajtót a birálók ellenőrzése alá helyeztette. Az alsóház nem fogadá el e modósitást, conferentiát kivánt s megválasztotta képviselőit. Vezér képviselője volt Clarke Edvard erős whigpárti, Tauntonnak követe, a polgári és vallásszabadság ezen ötven éves védbástyájának.

Clarke a festett teremben egy iratot nyujtott át a főrendeknek, melyben azon indokok foglaltattak, a melyek alapján a képviselőház nem tartotta meghosszabbitandónak a sajtótörvényt. Ezen iratban a képviselőház határozata tökéletesen igazoltatott. De egyúttal annak tanúságául is szolgál az, hogy nem tudták mit cselekesznek, minő forradalmat idéznek elő, minő nagy hatalmat léptetnek életbe. Ők szabatosan, tisztán, meggyőző érvekkel, néha nem egészen helytelen erős ironiával is kimutatták a lejárandó tör-

vény igazságtalan és képtelen voltát. De minden érvelésök csak az alárendelt részletekre vonatkozik. A nagy elvi kérdésről, vajon a sajtó szabadsága egészben véve áldás-e vagy átok a társadalomra, egy árva szó sem fordul elő. A sajtótörvény eltöröltetett, nem mint magában véve rosz, hanem azon apró bajok, zaklatások, üzérkedések, megszoritások, házkutatások miatt, melyek véletlenül vele együtt járnak. Károsnak mondjuk azért, mert a könyvárusok czéhe a kiadóktól pénzt zsarolhat, mert a kormány ügynökei általános rendeletek alapján egyesek házait felkutathatják, mert a külföldi könyvek piaczát a londoni kikötőre szoritja; mert becses csomagok a vámháznál hevernek, mig a könyvek használhatatlanná válnak. A képviselők felpanaszolják, hogy a dij, melyet a könybiráló követelhet, nincs szabályozva. Panaszolják, hogy a vámházi tisztviselőknek tiltva van a külföldről érkező könyvcsomagok felnyitása, egyéb valamely könyvbiráló jelenlétében. Hogyan tudhatja, kérdék igen helyesen, az a tiszviselő, vajon könyvek vannak-e a csomagban, a mig azt fel nem nyitják? S ilyen érvek vivták ki azt, a mit Milton Areopagiticája nem birt kivivni.

A főrendek, nagyobb vita nélkül, engedtek. Hihetőleg azt várták, hogy a sajtó szabályozására valamely megfelelőbb szerkezetü ujabb törvény fog hozzájok küldetni; s ily javaslat csakugyan behozatott az alsóházba, s kétszeri felolvasás után, külön bizottsághoz utasittatott. De az ülésnek vége lett, mielőtt ez a bizottság jelentést tehetett volna; s igy az angol irodalom a kormány gyamkodása alól felszabadult, még pedig örökre felszabadult. *) Ez a nagy esemény alig

*) L. alsóházi napló febr. 11. apr. 11. 12. 17. s a felsőházi napló apr. 8. és 18. 1695. Az alsóházi napló apr. 12-nél hiány van s igy

vétetett tudomásul. Evelyn és Luttrell nem tartották méltónak azt naplóikban megemlíteni. A hollandi követek nem tartották méltónak jelentéseikben megemliteni. A havi folyóiratokban semmi czélzás sem fordult elő reá. A közönség figyelmét egészen más és sokkal izgalmasb tárgyak vonták el.

Ezen tárgyak egyike volt az, hogy meghalt a legügyesb, legfelvilágosultabb s hibái daczára is legtiszteletreméltóbb államférfiu mindazok közt, a kiket a restauratió romlott és feslett Whitehallja nevelhetett. Mária fényes halotti szertartása után mintegy hónap mulva, egy szinte keresett egyszerűségü gyászmenet vonult el a Hitvalló Edvárd oltára mellett a hetedik Henrik kápolnájához Ottan csak pár lépésnyire a Mária királynő sirjától, tétettek le Savile György, Halifax marquess csontjai.

Halifax és Nottingham sokáig barátok voltak: s most Halifax egyetlen fia, Eland lord Nottingham leányát Finch Máriát volt nőül veendő. Az esketés napja ki volt tüzve. Vidám társaság gyült egybe a menyasszony atyja jószágán, Burleyben egy hegytetőn, mely a sziget egyik legbájosabb pontja s nagyszerű tölgy és bükkerdőkre nyujt kilátást Catmos kies völgyében s az oakhami tornyot láttatja. A vőlegény atyját gyengélkedés tartóztatá Londonban, a mely nek azonban nem tulajdonitottak komoly jelleget. Rögtön roszabbra fordult betegsége. Megmondák neki, hogy alig élhet pár óráig. E fordulatot ő nyugodt lélekkel vette. Javasolták egy hirnöknek, fiához, küldetését. De Halifax, megtartva mindvégig jó kedélyét, a násznap derüjét

most lehetetlen nyomára jönni, vajon volt-e szavazás a förendek módositványa fölött.

nem akará elrontani. Szorosan meghagyá, hogy elzárkozása titokban tartassék, s a nagy változásra oly ájtatos imákkal készitgeté magát, a melyek meglepték mindazokat, a kik atheistának tartották, s egy bölcs és egy keresztyén léleknyugalmával halt meg az alatt, mig barátai és rokonai, nem gyanitva veszedelmét, kedélyesen kóstolgatták az aszút s üztek tréfákat.*) Törvényes férfi utóda hamar kihalt, czimei megszüntek. Elmésségének és ékesszólásának egy jó részét leánya fiára, Stanhope Fülöpre hagyá örökül, a ki negyedik Chesterfield gróf (earl) lett. De tán kevesbé van tudva az, hogy nem egy kalandorban, a ki a vagyon és világi állás előnye nélkül tünt ki mégis a tömegből, a Halifax vére folyt. Egyik természetes fia Carey Henrik volt, kinek drámái egykor megtöltötték a szinházakat s egynémely elmés, vidám verse még ma is százak és ezrek emlékében él. Carey Henriktől származott ama Kean Edmund, a ki napjainkban oly bámulatosan személyesité Shylockot, Jagót és Othellót.

Nem egy történész vádoltatott részrehajlással Halifax iránt. Igaz az, hogy Halifax különösen kiérdemlé az utókor hálás rokonszenvét. Mert a mi őt minden korabeli angol államférfiaktól megkülönbözteti, az, hogy a közérzület oly gyakori és erőszakos hullámzásai közt, ő legállhatatosabban ragaszkodott a kor ama nagy eszméihez, melyeket végre a történelem el is fogadott. Állhatatlannak nevezték őt, mert az egymással viaskodó pártokhoz való viszonylagos állása gyakran változott. Ép, ugy lehetne állhatatlannak a sarkcsillagot nevezni azért, hogy majd keletről, majd nyugotról láttatja magát. Azt, hogy ő az ország ősi és tör-

*) L'Hermitage, apr. 10/20. 1695. Burnet II.

vényes alkotmányát egyszer a zsarnoki kényuralom ellen, másszor egy lázadó néptömeg ellen vette védelme alá; azt, hogy legelső védője volt a rendnek az 1680-diki zavargós parliamentben, s legelső védője a szabadságnak az 1685-iki szolgalelkü parliamentben; azt, hogy igazságos és méltányos tudott lenni a római katholikosok iránt a pápista összeesküvés napjaiban, s az exclusionisták iránt a rozsházi összeesküvés napjaiban; hogy minden lehetőt elkövetett egyszer a Stafford, máskor a Russell fejének megmentésére, ez olyan eljárás volt, mely a szenvedélyek által vezérlett s nevek és küljelek után induló kortársak előtt természetesen ingatagnak látszott, de a mely egészen más szinben kell, hogy tünjék föl a késő utókor előtt.

Egy folt van s csakis egy ezen kitünő ember emlékén. Szomoru elgondolni, hogy egy ember, a kinek a conventben oly nagy szerepe volt, utóbb a saintgermainsi udrarral léphetett összeköttetésekbe. A tényt nem lehet tagadni: de az ő számára oly mentségeket lehet fölhozni, a melyek másokra, kik hasonló vétségben leledzettek, nem alkalmazhatók. Ő ugy, mikép Marlborough, Russel, Godolphin és Shrewsbury nem csalta meg urát, a ki benne bizott és őt jótéteményekkel halmozá. A whigek hálátlansága űzte őt el egy időre a jakobiták táborába. Meg kell jegyeznünk, hogy azonnal megbánta hibáját, melybe a szenvedély dönté, s hogy ha nem békült is ki soha többé az udvarral, a háboru folytatásánál a legnagyobb buzgóságot fejtette ki, s utolsó munkája is egy oly értekezés volt, melyben honfitársainak figyelmébe ajánlá azon tekintetet, hogy a közterhek bármily sulyosaknak látszassanak is,

igen könnyen elviselhetők a franczia és a római igához képest. *)

Halifax halála után mintegy két héttel, egy a halálnál is sulyosabb csapás érte az ő régi vetélytársát és ellenségét, a lord presidentet. Ezen ügyes, nagyravágyó és merész államférfiu ismét kiesett a hatalomból. Első bukásánál, bármily nagy volt is az, megtartá némileg méltóságát; sőt, ritka ügyességgel használva föl a közügyek egy rendkivüli válságát, még egyszer sikerült neki a legmagasb polczra fölvergődnie, melyet angol alattvaló elérhet. Második bukása ugyan nem volt oly erőszakosan előidézve; de az gyalázattal járt és helyrehozhatatlan volt.

A visszaélések és vesztegetések, melyek utján ama korban a hivatalban levők rendesen megszoktak gazdagodni, a közvéleményben oly hangulatot idéztek elő, a melynek előbb utóbb erővel ki kelle törnie. De a nyereséget a percz meghozta: a bünhödés ideje bizonytalan távolban volt; s a közönség e kizsákmányolói oly kapzsiak és vakmerők voltak, mint valaha, mikor a rég fenyegető s mindig elhalasztott közboszu végre rögtön érte utól azt, a ki a leggőgösebb és leghatalmasabb volt köztük.

A közelgő vihar első zúgása nem sejteté sem a czélt, mely felé tart, sem a dühös kitörést, mely be fog következni. Egy Roystonban szállásoló gyalogezred, e városban és környékén adóbehajtásra volt rendelve. A kivetett összeg nem volt nagy. Francziaországban vagy Brabantban bámulatosnak hitték volna a kért összeg csekélységét. De angol boltosok és bérlők előtt a katonai zsarolás merőben ujság és türhetetlen volt valami. Kérvényt adtak be az alsóház-

*) Essay az adók fölött, az ügyek jelen állásához mérve, 1693.

hoz. Az alsóház a vádlókat és a vádlottakat sorompói elébe idézteté. Kitünt, hogy nagy visszaélés követtetett el, de hogy annak elkövetői némileg menthetők voltak. A pénzt, mely a közkincstárból az ő zsoldjukra és élelmezésökre kiadatott, ravaszul visszatartá az ő ezredesök és annak ügynöke. Nem volt mit csodálni, hogy azok, a kiknek fegyver volt kezökben s nem volt miből élniök, nem sokba vették a jogok kérvényét és a jogok declaratióját. De botrányos dolog volt az, hogy mig az állam polgárai nagy adót fizettek a katonaságnak, akkor Európában legmagasb, zsolddal leendő ellátására, azt a végső szükség a polgárok sarczolására hajtotta. Ez nagy nyomatékkal emeltetett ki egy, az alsóház által Vilmos elébe terjesztett föliratban. Vilmos, a kit rég boszantottak azon visszaélések, a melyek hadseregének használhatóságát nagy mérvben veszélyeztették, örült, hogy lépéseinek ily hathatós nyomatékot adnak. Megigéré, hogy teljes elégtételt szerzend, elkergette a vétkes ezredest, szigoru parancsot adott ki a csapatok rendes díjazására s egy katonai bizottságot állitott föl a roystonihoz hasonló visszaélések felfödözése és megbüntetése végett. *)

De az egész közigazgatás olyan állapotban volt, hogy alig volt lehető egy vétkes megfenyitése a nélkül, hogy a többieknek is nyomába ne jöjjenek. A vizsgálat folyamában kisült, hogy Gay Henrik, Haydon képviselője a parlia-

*) Alsóh. napló jan. 12. febr. 26. marcz. 6. A parliament vitáinak és eljárásának előadása, 1694. és 1695-ben, az utóbbi megvesztegetések és visszaélések ügyében, 1695. L'Hermitage a szövetséges rendekhez, márcz. 8/18. Van Citters marcz. 15/25. L'Hermitage ezt mondja: »Si par cette recherche la chambre pouvoit remédier au désordres qui règne, elle rendroit un service trés utile et trés agréable au Roy.«

mentben, és a kincstár titkára, kétszáz guineával vesztegettette meg magát. Gay tüstént a Towerba küldetett, a whigek nagy örömére: mert egyike volt azoknak, a kik a hivatalos helyiségekkel és butorzattal együtt tétettek át Jakabtól Vilmoshoz: ő egy magas egyházpárti jellegét negélyezé; s tudva volt róla, hogy a tory párt némely főnökével s különösen Trevorral szoros összeköttetésben áll.*)

Egy később nagyon hiressé vált név ekkor tünt föl legelőször a nyilvánosság előtt. Craggs Jakab, mint borbély kezdé életpályáját. Aztán inas lett Cleveland herczegnőnél. Ritka erélyü lelki tulajdonai, emelve gondos nevelés által, előmenetelt szereztek neki a világban; s most oly pályára lépett, mely egy negyedszázadig tartott jó szerencse után, nyomorral és kétségbeeséssel végződött. A hadsereg ruhaszállitója lett. Kérdőre vonatott az ezredesekkel való egyezkedései tárgyában; s miután makacsúl megtagadta könyveinek előmutatását, Gay társaságában a Towerba záratott.**)

Craggsnak börtönbe vettetése után nehány órával egy, a londoni bérkocsisok kérvénye tárgyában vizsgálatra kiküldött bizottság oly jelentést tett le a ház asztalára, mely átalános boszankodást és felháborodást idézett elő. Kitünt, hogy ezen szegény kenyérkeresetü emberekkel az a bizottság, a melynek felügyelete alá őket egy előző parlia-

*) Alsóh. n. febr. 16. 1695. A parliament vitái és eljárása 1695.; Wharton élete; Burnet, II.

**) Onslow speaker jegyzete Burnethez; Alsóh. n. marcz. 6. 7. 1695. Ezen ember életrajza és borzasztó vége meglelhető azon kori röpiratokban.

menti határozat helyezteté, igen roszul bánt. Kifosztogatták s bántalmazták őket, nem csak a biztosok, de ezek cselédjeik és kéjhölgyeik is. Az alsóház feliratot intézett a királyhoz; a király pedig a vétkeseket azonnal elkergetteté hivatalaikból. *)

De ezen alkalommal sokkal magasb állásu és hatalmasabb vétkesek kezdték kényelmetlenül érezni magukat. Minden ujabb felfödözés nagyobb izgalmat szült ugy a parliament falain belől, mint azokon kivül. Mindenfelé a megvesztegetés, közromlottság és zsarolások képezték a beszélgetés fő tárgyát. Egy azon korbeli röpiratban az ország állapota egy oly városhoz hasonlittatik, a melyben a döghalál kezd dühöngni, s a hol minden kapu fölött olvashatók e borzasztó szavak: »Uram irgalmazz nekünk.« **) Oly suttogások, melyek máskor hamar elmultak s feledésbe mentek volna, most morgássá, majd fönhangú lármává növekedtek. Híre ment s terjedt mindinkább, hogy az ország két leggazdagabb testületének, u. m. a londoni city és a keletindiai társaság pénzei használtattak föl előkelő emberek megvesztegetésére; s emlegették Trevor, Seymour és Leeds neveit.

Ezen nevek emlegetése gyujtó hatással volt, a whigek soraiban. Trevor, Seymour és Leeds mind a hárman toryk valának, s más más utakon nagyobb befolyással birtak az országban mint bármely más három tory. Ha ezeket egyszerre s megbélyegezve le lehetett szoritani a közélet teréről, ugy a whigek uralkodása mind a parliamentben mind a cabinetben biztositva volt.

*) Alsóh. n. marcz. 8. A parliament eljárása stb. 1694. és 1695.; L'Hermitage, marcz. 8/18.

**) A parliamenti tárgyalások stb.

Wharton nem olyan ember volt, a ki ily jó alkalmat elszalaszt. Whiteril azon előkelő uracsok közt, a kik, politikában és kicsapongásban, az ő növendékei voltak, kétségkivül jó izűt nevetett volna ama nagy harag fölött, melylyel a nemzet egyszerre neki támadt egynehány embernek azért, hogy azt tették, a mit mindenki tett és folyvást igyekezett tenni. De ha a nép bolondozott, a politika férfiainak az volt kitüzött czéljok, hogy a bolondságból hasznot huzzanak. A politikai puritanismus dicséneke nem illett oly jól egy Wharton szájába, mint a káromkodás és dévaj tréfák: de az ő ügyessége oly alkalmazkodó és szemtelensége oly tökéletes volt, hogy mint egy szigoru hazafi merészkedett a világ elébe lépni, a ki egy elkorcsosult kor megvesztegethetősége és álnoksága ellen zúgolódik. Mig ő ama dühös pártszellem sugallatából, mely becsületes emberben hiba lett volna, de nála valóságos erény volt, erősen sarkalá barátait, hogy a szájról szájra járó hirek valódisága iránt vizsgálatot rendeljenek, a kérdés hirtelen és sajátságos módon tolatott az előtérre. Történt, hogy az alsóházban valamely alábbrendelt érdekü tárgyalás alkalmával a postás megérkezett s a tagokhoz szóló számos levelet hozott magával, a melyek kiosztása a sorok között némi zajt idézett elő, ugy, hogy a szónokok hallhatók nem voltak. Seymour, parancsoló természeténél fogva mindig készen a korholásra és kifakadásra, elkezdte a zajongókat e botrányos magukviseleteért leczkéztetni, s felhivá a ház elnökét, hogy utasitsa rendre őket. Ebből heves vita támadt; s a megrovottak egyike alkalmat talált azon mendemondákra tenni czélzásokat, melyek ugy Seymourról, mint a ház elnökéről forgalomban voltak. »Igaz, hogy illetlen dolog beszélgetni az alatt, mig egy törvényjavaslat

a házban tárgyaltatik: de még sokkal gonoszabb, ha valaki megfizetteti magát valamely bill keresztül viteleért. Ha mi oly igen szigoruak vagyunk, egy kis formaság megsértése irányában, mily szigorral bánjunk el aztán ama corruptióval mely magát intézményeink lényegét támadja meg!« Ez elég volt: a szikra elvettetett; a gyúanyag fel volt már halmozva: a fellobbanás rögtön és borzasztó mérvben következett be. Zivataros vita után, mely alatt »a Towerba,« felkiáltások voltak többször hallhatók, Wharton inditványt tett az ügy érdemében. S mielőtt az ülés eloszlott volna, a ház egy külön bizottságott nevezett a londoni city és a keletindiai társulat könyveinek megvizsgálására. *)

Foley lett a bizottság elnöke. Egy hét alatt megtevé jelentését, hogy a ház elnöke, sir Trevor János, az előző ülésszak alatt a citytől ezer guineát kapott egy helyi érdekü bill keresztül viteleért. Ez a felfödözés nagy örömére szolgált a whigeknek, mint a kik Trevort mindig gyülölték, de nem volt kellemetlen némely toryknak sem. Hat szorgalmas ülésszakon át közgyülöletet keltett ellene az ő szennyes kapzsisága. A hivatalával jogosan összekötött javadalmak fölmentek mintegy négy ezer fontra évenkint: de ugy hitték, hogy ő azt legalább tizezerre fölvitte. **) Még Tillotson angyali természete is megsokallá ezt a romlottságot, mely nála oly önhittséggel párosult. Ugy beszélték, mintha az érsek valami gazemberfélét mormogott volna,

*) L'Hermitage, marcz. 8/18. 1695. L'Hermitage elbeszélését megerősitik a naplók, marcz. 7. 1694/5. Ugy látszik, a ház a bizottság kiküldése előtt hozta azt a határozatot, hogy az ülés alatt levelek ki ne osztassanak a tagok közt.

**) L'Hemitage, marcz. 19/29.1695.

mikor az elnök mellette elment.*) Ámde, a mily nagy volt ez embernek a vétke, oly arányban kelle érette meg is bünhödnie. A bizottság jelentésének felolvasása után, indítványba hozatott, hogy az elnök nagy büntettben és súlyos hivatalos visszaélésben vétkesnek nyilváníttassék. Neki kelle felállania és a kérdést föltennie. Egy hangos »igen« kiáltozás volt reá a felelet. Felhivá ezután a nemmel szavazókat: alig volt egy szó hallható. Kénytelen volt kijelenteni, hogy az igenek vannak többségben. Egy lelkiismeretes ember a furdalástól és szégyentől összeroskadt volna; s a percz letörölhetetlen gyalázata csakugyan még Trevor kérges szivén és szemtelen homlokán is erős nyomokat hagyott. Ha másnap ismét megjelen a házban, saját kikergettetése fölött kell vala a szavazást vezetnie. Betegnek jelenté tehát magát, s ágyba feküdt. Wharton azonnal egy királyi izenettel jelent meg, melyben a ház uj elnök választására szólíttaték föl.

A whig főnökök Littletont kivánták az elnöki székbe ültetni: de nem voltak képesek e kivánatukat érvényesíteni. Foley választatott meg, s fölterjesztetvén, jóváhagyatott. Noha utóbbi időkben rendesen a torykkal szavazott, még mindig whignek mondá magát, s nem volt barátok nélkül a whigek között. Birt mind a kellő ügyességgel mind tudománynyal a tárgyalásoknak kellő méltósággal vezetésére: de a mi az akkori sajátságos körülmények közt leginkább ajánlatára szolgált, az a nyerészkedés és romlottság ama kérlelhetlen gyülölete volt, melyet ő oly tüntető módon vallott mindig, s kétségkivül őszintén érzett is.

*) Birch: Tillotson élete.

Azon a napon, a melyen ő megkezdé működését, elődét kilökték a ház tagjai soráből.*)

Tillotson szintoly vigyázatlan volt mint alávaló; s az ő vétkessége a city számadásainak első betekintésekor már kiviláglott. A keletindiai társulat számvitele kissé homályosabb volt. A bizottság jelenté, hogy elment a Leadenhall Streetbe, átnézte az okmányokat, kikérdezte az igazgatókat és jegyzőket, de nem volt képes a visszaélések rejtélyeinek mélyére hatolni. Találtak némely nagyon gyanús tételre, különös szolgálatok czime alatt. S e rovat 1693-ban többre ment nyolczvanezer fontnál. Kitünt, hogy ez összeg kezelésére nézve az igazgatók föltétlen bizalmat helyeztek a kormányzóba, sir Cook Tamásba. Ő csak annyit mondott átalános kifejezésekben, hogy a kiváltságlevél kiadatása körül huszonháromezer, huszonötezer és harminczezer fontnyi költségei voltak; és hogy az udvar a nélkül, hogy részletes felvilágosításokat kért volna tőle elismerését fejezte ki gondoskodásáért, s kiadá számára a felhatalmazást ama nevezetes összegek azonnali kifizetésére Ugy látszik, hogy az igazgatóság egy-két nehézkesb tagja zúgolódott is e nagy tételek miatt s részletes kimutatást kivánt. De egyéb választ nem voltak képesek Cookból kivenni, mint azt, hogy egynehány előkelő egyéniségnek kellett szükségkép kedveskedni.

Azt is jelenté a bizottság, hogy egy szerződést talált, a melynél fogva a társulat egy Colston nevü egyénnek kétszáz tonna salétromot igért. Első látásra ez a szerződés tisztességesnek és kereskedelmi természetünek látszott. De

*) Alsóházi napló, márcz. 12. 13. 14. 15. 16. 1694/5. Vernon Lexingtonhoz, márcz. 15. L'Hermitage márcz. 15/25.

majd kitünt, hogy ez a Colston csak Seymour ügynöke volt. Ezt gyanút keltett. Az egyezség bonyolódott szövege szorosan átvizsgáltatván, az oly mesterségesen készültnek találtatott, miszerint Seymournak mindenesetre nyerni, a társulatnak pedig veszteni kelle mintegy tiz vagy tizenkétezer font erejéig. Az ilyenhez értők véleménye szerint az egész szerződés nem volt egyéb, mint elleplezett megvesztegetés. De oly ügyesen volt az elleplezve, hogy a falusi gentlemanek zavarba jöttek, s a törvénytudók kétségben voltak az iránt: vajon van-e a megvesztegetésnek oly bizonyítéka, a mely valamely törvényszék előtt vád alapját képezhetné. Seymour megszabadult még egy roszaló határozat nélkül is, s folytatta vezérkedő szerepét az alsóházban.*) De azon tekintély, a melylyel ő oly sokáig mind az alsóháznál mind Anglia nyugoti grófságaiban birt, habár nem sülyedt is egészen alá, igen észrevehető módon megcsökkent; s élte végeig az ő salétromüzlete a whig gúnyiratokban és versekben főhelyet foglalt el.**)

Seymour megmenekülése csak még inkább fokozá a Wharton és Wharton szövetségeseinek buzgóságát. Eltökélték magokban, hogy kipuhatolják, hová tétetett az a nyolczvan vagy kilenczvenezer font titkos kiadás, melyet a

*) On vit qu'il étoit impossible de le poursuivre en justice, chacun toutefois demeurant convaincu que c'etoit un marché fait á la main pour lui faire présent de la somme de 10,000 l. et qu'il avoit été plushabile que les autres novices que n'avoient pas su faire si finement leurs affaires. — L'Hermitage marcz. 29./ap. 8. Alsóh. napló márcz. 12.: Vernon Lexingtonhoz, apr. 26. Burnet II.

**) Egy »Prophecy« cz. költeményben (1703) az mondatik: »mikor Seymour megveti a salétrompénzt.« S egy más szatirában »A megvesztegetett Seymour beszél a vesztegetés ellen.«

keletindiai társulat Cook rendelkezésére bizott. Cookot, a ki a parliamentben Colchester képviselője volt, a házban vonták kérdőre. Ő megtagadá a feleletet; a Towerba küldték; s oly bill hozatott indítványba, a mely szerint, ha bizonyos határidőig az egész tényállást föl nem fedezi, örökre képtelennek nyilvánittassék bármily hivatal viselésére, visszatérítse a társulatnak a reá bizva volt egész összeget, s azonfölül huszezer fontnyi birságot fizessen a koronának. Bármily gazdag volt is, e büntetések végső szegénységre juttatják vala. Az alsóház oly hangulatban volt, hogy minden szavazás nélkül elfogadta ezt a billt.*) Seymour ugyan, daczára annak, hogy az ő salétromüzlete az egész városban beszéd tárgyát képezte, rendületlen homlokkal szállt ki a síkra, büntársa védelmére: de e szemtelensége csak ártott az ügynek, melyet védelmezni akart.**) A felsőházban Leeds herczeg erősen kikelt a bill ellen. Szivére téve kezét, hitére és becsületére állította, hogy semmi érdeke nincs a dologban, de hogy tisztán igazságszeretetből szóllal föl. Ékesszóllását hathatósan támogaták Cook könyei és rimánkodása, ki a sorompóknál eskedelt a peerek előtt, hogy ne vonják őt az angol szelid törvényhozás előtt ismeretlen kínvallatás alá. »Ezen kegyetlen bill helyett« mondá ő, »adjanak inkább teljes bűnbocsánatot; s aztán megmondok mindent.« A főrendek ugy találták, hogy e kivánat nem egészen helytelen. Némely kölcsönös eszmecserék után az alsóházzal, határozatba ment, hogy a két ház egy közös bizottsága tartson vizsgálatot az iránt, mikép és hová fordíttatott ama titkos költ-

*) Alsóh. n. márcz. 26. april 8. 1695.
**) L'Hermitage apr. 10./20. 1695.

ség, a melyet a keletindiai társulat kiadott; s hamar keresztül bocsáttatott egy törvényczikk, melyben teljes büntetlenség biztosíttatott Cooknak az általa netán elkövetett vétségekért, azon esetre, ha mindent őszintén bevall, ha pedig nem tesz ily fölfedezéseket, akkor maradjon fogva a Towerban. Ezen elintézés módját Leeds a nyilvánosság előtt minden lehető tisztességes módon ellenezte. Kézalatt pedig azok, a kik vétkeseknek érezték magukat, mindent elkövettek, hogy a vizsgálatot elmellőzhessék. Azt suttogták, hogy oly dolgok fognak napfényre kerülni, a miket minden jó angol szivesen eltitkolna, s hogy ama roppant összegeknek nagyobb része a Cook kezén át Portlandnek adatott ő felségeik számára. De a parliament és a nemzet el volt határozva kideríteni a teljes igazságot, akárki fogna is az által kárt vallani.*)

Mihelyt a bűnbocsánati bill a királyi szentesítést megnyerte, az egyesült bizottság, mely tizenkét főrendi és huszonnégy alsóházi tagból állott, a kincstári teremben összegyült. Wharton foglalá el az elnöki széket; s nehány óra alatt nagyszerü leleplezések tétettek.

A király és Portland neve mocsoktalanul került ki a vizsgálat alól. Nemcsak a Cook által kezelt titkos pénzekből nem részesült a király, de több év óta még azon szokásos ajándékot sem kapta meg, melyet korábbi időkben a társulat minden évben a trón zsámolyához szokott letenni. Kisült, hogy Portlandnek nem kevesebb mint ötvenezer fontot ajánlottak, de ez visszautasítá azt. Egy egész évig készen tartották ezt a pénzt a számára, ha netán megváltoztatta volna akaratát. Végre azoknak, a kik e roppant

*) A tárgyalások és eljárás részletes előadása, stb.

ajándékot reá akarták erőltetni, azt felelte, hogy ha őt tovább is ily ajánlattal sértegetik, ő a társulatnak egyik ellensége fog válni. Sokakat bámulatba ejtett az ezen alkalommal kitüntetett igazlelkűsége, mert átalában önző és haszonleső embernek ismerték. Igaznak látszik az, hogy ő ugyan szerette a pénzt, de a mellett igen becsületes és lelkiismeretes ember volt. Megtett mindent, mit a becsülettel megegyezőnek tartott, de valami aljas tettre képtelen volt. S valóban megbántásnak is vette mindazon bókokat, melyekkel ezen alkalommal elhalmozták.*) Nottingham tiszta jelleme nem volt annyira meglepő. Tizezer fontot ajánlottak neki s ő visszautasítá. Mindössze igen kevés esete volt a tettleg végrehajtott megvesztegetésnek. Azon összeg nagyobb része, a melyet Cook a társulat pénzéből elköltött, ama peczérek körmeihez ragadt, a kiket ez eljárásban közvetitőkül használt; s hogy hová lett a többi, azt nem egykönnyen lehetett tisztába hozni az egymásnak ellentmondó tanúknak a bizottság előtt tett nyilatkozataiból. Egy fénysugár mégis vetődött e homályba, s annak nyomait követve egy igen fontos felfödözéshez jutottak. Cook egy nevezetes összeget adott át valami Firebrace nevü ügynöknek, ez viszont egy Bates nevü másik ügynöknek, a mely utóbbinak ismeretesek voltak összeköttetései a magas egyházi párttal s névszerint Leedssel. Bates idéztetett, de nem jelent meg, utána küldöttek, hogy fölkutassák: végre megtalálták, a kincstári kamara elé állították s föleskették. Előadása azt mutatja, hogy egyaránt félt a fülei levágatásától egyrészt, s másrészt gazdája megbántásától. Bevallá, hogy magára

*) L'Hermitage apr. 20. máj. 10. 1695. Portland Lexingtonnek apr. 23. máj. 4.

vállalta Leeds megvesztegetését, s hogy e czélra ötezerötszáz guineát vett magához, s hogy ezzel ő kegyelmességét meg is kínálta, s hogy ő kegyelmesség engedelmével ott hagyta a házánál az összeget, egy Robart nevü svajczinál, a ki ő kegyelmességének ily ügyekben meghitt embere volt. Ugy látszék, hogy e tényeknek csak egy magyarázata lehet. Bates azonban megesküdött reá, hogy a herczeg egy fillért sem fogadott el. S midőn kérdék, hogy tehát miért hagyattak az aranyok az ő tudtával egy szolgája kezénél? erre Bates azt felelé, hogy ő maga nem igen ért a pénz megszámlálásához. Én tehát ő kegyelmességét arra kértem, hogy engedje a pénzt ott hagyni az én számomra, miszerint Robart azt megszámlálhassa: s ő kegyelmessége oly jó volt ezt megengedni. Nyilvánvaló, hogy azon esetben, ha ez az előadás igaz volna, ugy az a pénz rövid idő mulva elvitetett volna onnét. Ámde Bates kénytelen volt bevallani, hogy a pénz egy fél évig azon a helyen maradt, a hová ő tette. S csakugyan az a pénz végtére is Robart által épen azon nap reggelén fizetődött vissza, a mely napon — és ez valóban gyanus körülmény, — a bizottság első ülését tartotta a kincstári hivatalnál. Ki hihetné, hogy ha az eljárás egészen tiszta lett volna, a guineák oly sokáig megtartattak volna, mindaddig, mig Cook hallgatása biztosítva volt, ellenben hogy visszaadattak azon pillanatban, a midőn Cook már beszélni volt kénytelen?*)

Nehány órával Bates kihallgattatása után, Wharton bejelenté az alsóházban azokat, a mik a kincstári hivatal-

*) L'Hermitage (apr. 20./máj. 10. 1695.) helyesen jegyzi meg, hogy a pénz visszaküldésének módja Leeds esetét sulyosbitotta.

nál történtek. Átalános és erős volt a felindulás. »Most értik önök« mondá Wharton, »miért találkoztak minden lépten nyomon akadályokkal, miért kelle cseppenkint kipréselnünk az igazságot, s hogy miért volt mesterségesen ő felsége neve is belevonva a végből, hogy minket visszatartson egy oly vizsgálat szigoru folytatásától, a mely semmi olyat nem hozott napfényre, a mi ő felségének becsületére ne válnék. Csodálhatjuk-e azt, hogy sok nehézséggel kelle megküzdenünk, ha mérlegbe vetjük azon embernek hatalmát, ügyességét, jártasságát, a ki alattomban ellenünk dolgozott? Ideje már megmutatnunk a világnak, hogy egy gonosztevő sem lehet elég ravasz, hogy meg ne foghassuk, se nem elég magas állásu, hogy el ne érhessük. Soha nagyobb mérvü romlottság nem létezett. Soha vétkes annyira nem volt érdemetlen az elnézésre. Leeds herczegnek nem közönséges lekötelezettségei voltak hazája iránt. Egy nagy tartozását nagylelküleg elengedtük; de ugy viszonozta ezen nagylelküségünket, hogy kénytelenek vagyunk visszaemlékezni arra, mikép ő már rég vád alatt állott azért, hogy Franciaországtól pénzt vett el. Biztosságban élhetünk-e mi, ha egy oly ember, a ki pénzen megvásárolható, a király közelében lehet? A mi legelmésebben kigondolt terveink meghiusultak. A mi legtitkosabb czélzataink elárultattak. S lehet-e ezen csodálkozni? Lehet-e kétségünk az iránt, hogy ezzel a nyereséges üzlettel, a mely itthon a kiváltság levelekkel folytattatik, karöltve jár egy szintoly nyereséges külföldi kereskedés az államtitkokkal? Lehet-e kétségünk az iránt, hogy az, a ki egymásnak itthon elád minket, jó pénzért, el fog adni mindnyájunkat a közös ellenségnek? »Wharton azzal végzé, hogy Leedsnek

nagy vétségekért és hivatalos visszaélésekért perbe fogatását követelte.*)

Leedsnek a képviselőházban sok barátja és védencze volt; de azok keveset szólhattak. Wharton indítványa szavazás nélkül fogadtatott el; s kiküldötték őt, hogy menjen a főrendi ház sorompója elé, s ott az angol alsóház nevében emeljen vádat a herczeg ellen. De mielőtt a parancs teljesittethetett volna, jelentették, hogy ő kegyelmessége az ajtónál van s kéri meghallgatását.

Az alatt mig Wharton az alsóháznál megtette jelentését, Leeds a főrendekhez intézte szózatát. Tagadá a legünnepélyesebb kifejezésekben, hogy a maga részére bárminő összeget elvett volna. De bevallá, sőt mintegy dicsekedett vele, hogy lebeszélte Batest arról, hogy a társulattól pénzt fogadjon el, s azon hitben látszék élni, hogy ez a legnagyobb szolgálat, melyet a hatalom birtokában levő ember egy barátjának tehet. Azon korban valóban, nagyon is sokan szokták azt a képtelen és veszedelmes megkülönböztetést tenni egy olyan miniszter közt, a ki befolyását arra használja föl, hogy magának adasson ajándékokat s egy olyan miniszter kőzt, a ki befolyását arra használja föl, hogy pártfogoltjainak adasson ajándékokat. Amaz előbbi meg volt vesztegetve, emez utóbbi csak jószivü ember volt. Leeds egész önelégültséggel mondott el egy vele történt esetet, mely napjainkban a közélet emberét nemcsak minden közhivatalból kizárná, de tisztességes urak társaságából is. »Mikor én voltam kincstárnok, uraim Károly király idejében, a fogyasztási adó bérbe volt

*) Ugy hiszem alig, lehet kétség az iránt, hogy azon ember, a kit az »Exact Collection« D. névvel jelöl, nem lehet más mint Wharton.

adandó. Többen jelentkeztek, Savile Heinrik, a kire igen sokat tartottam, értesített engem, hogy az ő befolyását vették igénybe nálam, s arra kért, említeném föl az illetők előtt hogy ő minden lehetőt elkövetett az érdekökben. »Hogyan!« mondám én, mindegyiköknek azt mondjam, holott csak egy kaphatja meg a bérletet? Az mitsem tesz felelt Harry: mondja csak mindegyiknek; s ha bármelyikök megkapja a bérletet, azt fogja hinni, hogy nekem köszönheti! Eljöttek az urak. Én mindegyiknek külön elmondom: Sir, ön nagyon sokat köszönhet Savile urnak. Sir, önnek Savileben igen jó barátja van! A vége az lett, hogy Harry szép kis ajándékot kapott; s én szerencsét kivántam neki hozzá. Akkor annak használt az én pártfogásom. Most Bates urnak használt az én pártfogásom.«

Alig végzé be a herczeg ezen adomáját, mely ama nemzedék politikai erkölcseit oly sajátságos módon világítja meg, mikor sugdosni kezdték, hogy az alsóháznál az ő perbe fogatására tétetett indítvány. Sietett oda: de mielőtt oda érhetett volna, a kérdés más föltétetett és eldöntetett. Mindamellett bebocsáttatását sürgette, s bebocsáttatott. Régi szokás szerint egy széket adtak neki a korlát előtt: s tudtára adták, hogy a ház meg akarja hallgatni őt.

Beszélt, de a szokottnál kevesebb tapintattal és eszélylyel. Dicsérte saját érdemeit. Nála nélkül, ugymond, most nem létezne képviselőház, mely őt perbe fogassa; oly képtelen dicsekvés, a mely hallgatóit természetesen kivette türelmökből, hogy a forradalom körül szerzett valódi érdemei iránt is elismeréssel lehessenek. Az ellene emelt vádat illetőleg, ő alig mondott többet, mint azt, hogy ártatlan, hogy régóta egy gonosz terv forraltatik megbuktatására, hogy nem akar részletekbe bocsátkozni, hogy a felhozott tények

többféle magyarázatot engednek meg, s hogy méltányos dolog volna az enyhébb magyarázatot fogadni el. S miután a házat fölkérte volna, hogy a hozott határozatot vonja vissza, vagy ha az nem lehet, gyorsan szolgáltasson neki igazságot, eltávozott.

Barátai érezték, hogy ez a beszéd nem volt védelem, s nem próbálták megmásitni a határozatot, mely az imént kihallgattatása előtt hozatott. Wharton, nagy kisérettel, átment a főrendekhez, s értesité őket, hogy az alsóház elhatározta a herczeg perbe fogatását. Egy ebben eljárandó bizottság neveztetett, mely a vádpontokat összeállitsa s a bizonyitékokat egybegyüjtse.*)

A vádpontok hamar készen voltak: de a bizonyitékok lánczolatából egy szem nyilván hiányzott. Ezt a szemet Robart hihetőleg előállithatta volna, ha szigoruan kikérdezik és a többi tanúval szembesitik vala. Megidézték az alsóház elébe. Az alsóház egy kiküldött embere elment a Leeds herczeg házához, de ott azt tapasztalta, hogy a svajczi nincs jelen, hogy három nap óta nem látták és a portás nem tudja megmondani merre lehet. A főrendek azonnal egy feliratot intéztek a királyhoz, melyben fölkérték a kikötők elzáratására s a szökevény elfogatására. De Robart már Hollandban volt s onnét hazája bérczei felé utazott.

Ez ember megszökése az alsóház további eljárását lehetetlenné tette. Hevesen kikeltek Leeds ellen, hogy eltette láb alól azt az egyetlen tanút, a ki törvény előtt bizonyosságot nyujthatott volna arról, a mi erkölcsileg már bebizonyitott dolog volt. Leeds most biztos levén a perbe fogatás eredménye felől, egy méltatlanul bántalmazott ember szere-

*) Ezen eseménydus napra nézve, (apr. 27. 1695.) l. a két ház naplóit és az »Exact Collection«-t.

pét vette föl. »Méltoságos uraim,« ugymondá, »a képviselőház eljárása egészen példátlan. Nagy vádat emelnek ellenem : igérik annak beigazolását: aztán reá jönnek, hogy nem képesek azt beigazolni; s akkor engem szidnak, hogy nem nyujtok nekik bizonyitékokat. Bizonynyal jobb lett volna nem lépni föl egy ilyen váddal, mielőtt bizonyosak nem voltak arról, vajon lesznek-e vagy nem elegendő adataik annak igazolására. Ha Robart tanúskodása, a mint most mondják, annyira elengedhetetlen, miért nem hozatták el s halgatták ki, mielőtt valamit határoztak? Ar ő eltünését tulajdonitsák saját heveskedésöknek, hirtelenkedésöknek. Ő külföldi, félénk ember; egyszerre azt hallja, hogy olyan dolog, a melyben ő is érdekelve volt, a képviselőházban nagy büntettnek nyilvánitatott, hogy gazdáját perbe fogják, hogy barátját Batest börtönbe viszik, hogy most reá kerül a sor. Természetes, hogy megszökik, elmegy saját hazájába, s annyit jósolni merek, hogy a mennyiben őt ismerem, nem egyhamar lesz az, mikor oly helynek közelébe megy, melyre a speaker elfogató parancsának hatálya kiterjed. De mit tartozik az hozzám? Én egész multamat megbélyegeztetni hagytam egy ily vád által, csupán azért, mert vádolóim az ő saját tanújokat kiüzték az országból? Rögtöni eljárást követelek. Inditványozom, hogy méltóságtok mondják ki, hogy az egész eljárás szüntettessék meg, ha az alsóház, a pernek meginditását az ülésszak befejezése előtt meg nem kezdi.« Egy két jó barát felszólalt. »Helyes az inditvány.« De a peerek többsége átalában nem volt hajlandó egy oly lépésre, mely az alsóházat a legnagyobb mérvben boszantotta volna, valamint azok nagy tömegét is, kiket az alsóház képviselt. A herczeg indit-

ványa megbukott; s pár órával azután a parliament elnapoltatott.*)

A perbefogatás többé nem hozatott szóba. A bizonyiték, melyre, egy formaszerű vétkességi itéletet lehetett volna alapitani, soha sem került elő; de egy formaszerü vétkességi itélet alig ért volna többet Whartonnak, mint az egész nemzet által nem formaszerüleg bár kimondva volt vétkességi itélet. A mű be volt fejezve. A whigek fölül kerültek. Leeds nem volt többé első miniszter, ő tényleg nem is volt már minister. Vilmos, hihetőleg azon nő emléke iránti tiszteletben, a kit nem rég elvesztett és a ki iránt Leeds különös ragaszkodást tanúsitott, minden látszatát a keménységnek lehetőleg mellőzte. A bukott államférfiunak jó darab ideig meghagyatott a »lord president« czime, s nyilvános alkalmakkor a nagy pecsétőr és a magánpecsétőr között volt a helye. De értésére adták, hogy jobb lesz a tanácsülésekben meg nem jelennie: még azon szakosztályban is, a melynek ő volt névszerinti vezetője, az ügykezelés meg a pártfogolás más kezekbe ment át; s a hely, melyet látszólag még ő töltött be, politiki körökben megürültnak tekintetett.*)

Sietett falura menni s ott, nehány hónapig, a közönség szemei elől elrejtőzött. A parliament összejövetelekor azonban ismét kijött visszavonultságából. Noha meglehetős koros volt már s kegyetlenül megtöredve betegség által, nagyravágyása mégis oly erősen lobogott mint valaha. Fá-

*) »Exact Collection«; Főrendiház naplója máj. 3. 1693. Alsóh. napló. máj. 2. 3.; L'Hermitage máj. 3/14. London Gazette, máj. 13.

*) L'Hermitage máj. 10/20 1695. Vernon Shrewsburyhez jun. 22. 1697.

radhatatlan erélylyel kezdett harmadszor is kapaszkodni, hogy fölérjen, mivel ő hizelgett magának, ama polczra, melyet már kétszer elért, s melyről már kétszer lebukott. Előkelő részt vett a vitákban; de, habár ékesszólása és tudománya mindig biztositotta is neki hallgatói figyelmét, az ügyek vezetésében még a torypárt fölvergődésekor sem, engedett neki soha többé, legkisebb befolyást.

Egy nagy megaláztatástól nem maradhatott megkiméive. Vilmos külföldre ment, hogy a németalföldi hadsereg parancsnokságát átvehesse; s mielőtt elutazott, intézkednie kelle az iránt, ki vezesse távolléte alatt itten a kormányzatot. Eddig mindig Mária volt ily esetekben az ő helytartója; de ő nem létezett többé. Most tehát hét országnagyra ruházta át a fő hatalmat, a kik ezek valának: Tennison, canterburyi érsek, Somers a nagypecsét őre, Pembroke, a kis pecsét őre, Devonshire főudvarmester Dorset főkamarás, Shrewsbury államtitkár, Godolphin a kincstár elnöke. Ezen névjegyzékből könnyen megitélhető, merre hajlott a hatalom súlya. A hét közől tory csak az egy Godolphin volt. A »lord president,« rangra nézve még mindig második s rövid napok előtt hatalomra nézve első az ország főméltóságai között, most elmellőztetett: s kihagyatását az országban átalában mint kegyvesztettségének jelét vették. *)

Voltak a kik azon csodálkoztak, hogy a dán herczegnő nem neveztetett regenssé. A Mária halálos ágyánál megkezdődött kiengesztelődés, halála után, legalább külső jelekre nézve, még teljesebbé tétetett. Ez egy olyan alkalom volt, a melyben különösen Sunderland volt képes nagy

*) London Gazette maj. 6. 1695.

szolgálatokat tenni. Ő bámulatos képességgel birt ily személyes ügyek vezetésére, mint a ki legjobban tudta az ellenszenveket lecsillapitani, a sértett büszkeséget kiengesztelni s mindazon tárgyak között, melyek az emberi vágyakat ébren tarthatják, azt a csalétket találni ki, mely legbiztosabban horogra kerít. Ezen alkalommal feladata nem volt nehéz. Két jó segitője volt, Anna házában Marlborough, a Vilmos udvaránál pedig Somers.

Marlborough most oly buzgó volt a kormány támogatásában, mint előbb annak felforgatásában. Mária halála minden tervét tökéletesen megváltoztatá. Egy kilátás nyilt előtte, melynek a legforróbb vágyodással nézett elébe, a herczegnőnek az angol trónra jutása. Bizonyos volt, hogy azon a napon, a melyen Anna uralkodása kezdetét veendi, ő az udvaránál az lesz, a mi Buckingham volt első Jakab alatt. De Marlborough annak az öntudatával is birt, hogy az ő hatalma egészen másféle lesz mint a minővel Buckingham birt egykor, levén az ő szelleme a politikában egy Richelieu — s hadviselésben egy Turenneével egyenlő. Lehet, hogy a kegyvesztett tábornok, homályában és tétlenségében, lelkileg már előre élvezte azon bekövetkezendő időt, mikor az ő hatalma ártani vagy segiteni Európában a legelső fejedelmekével lesz egyenlő, mikor szolgailag fognak neki udvarolni és hizelegni egy részről a császár, s más részről a nagy Lajos, és mikor évenkint egy-egy százezer fonttal fog megszaporodni ama különben is legnagyobb vagyon, melyet angol alattvaló valaha egybe gyüjtött. Mindez meg lesz, mihelyt Morley asszony királynő lesz. De az, hogy vajon Freeman ur megéri-e valaha azt, hogy Morley asszonyt királynőnek lássa, mindeddig még igen kétesnek látszott. Mária élete többre volt becsülhető, mint az övé, s majd-

nem annyira mint nővéreé. Az, hogy Vilmosnak egyenes utóda legyen, nem volt valószinü. Átalában azt várták, hogy nem soká fog élni. Özvegye aztán ujra férjhez mehetett, s gyermekei születhettek, a kik utána örökölnek. Ily körülmények közt Marlborough méltán nem nagyon érdeklődhetett a trónöröklés azon rendének fentartása iránt,melyet a convent megállapitott. Az ő czéljait semmi más nem mozdithatá elő ugy mint zavar, belháboru, ujabb forradalom, ujabb lemondás, ujabb trónüresedés. Talán a nemzet Vilmos ellen felbőszülve, Jakabbal pedig ki nem békülve, s a külföldiek ellen és a jezsuiták ellen való gyülölete közt ingadozva, utóbb egy benszülött honfinak, a mi egyházunk tagjának fog ugy a hollandi király, mint a papista király fölött elsőbbséget adni. Hogy Marlborough sötét ármányainak és cselszövényeinek csak ez az igazi magyarázata, azt a legbuzgóbb jakobiták erősen hitték, s az valóban nagyon is valószinü. Bizonyos az, hogy több éveken[át mindent mozgásba hozott, hogy a hadsereget és a nemzetet a kormány ellen felbujtogassa. De most minden megváltozott. Mária nem létezett. A »Bill of Rights« értelmében Vilmos halála után a koronának Annára kelle szállani. Vilmos nem soká maradhatott életben. Az őt környező orvosok azon is csodálkoztak, hogy még él; s hozzá adva a háboru veszélyeit a betegség veszélyeihez, minden valószinüség oda mutatott, hogy nehány hónap mulva sírban lesz. Marlborough belátta, hogy most őrültség volna zürzavart csinálni s mindent a véletlenre bizni. Minden lehetőt elkövetett a trón megingatására, mikor kevés kilátás volt arra, hogy az valaha Annáé legyen, máskép mint erőszakos módon. De minden lehetőt elkövetett most annak megszilárditására, mihelyt a legnagyobb valószinü-

ség szólt a mellett, hogy maholnap a természet és törvény rendes utján ő lesz hivatva annak betöltésére.

A Churchillek könnyen rábirták a herczegnőt, hogy egy alázatos és szivélyes részvétlevelet intézzen a királyhoz, a ki sohasem lelte kedvét a szinlett bókokban, s a ki szivfájdalmának első rohamaiban, még nem volt oly hangulatban, hogy irányában az első közelitő lépéseket megtegye. De Somers látva, hogy minden koczkán forog, eljött Kensingtonba s beférközött a király szobájába. Vilmos ott ült, oly mélyen elmerülve bánatába, hogy észre sem vette egy embernek a szobába beléptét. A pecsétőr, tiszteletteljes várakozás után, megtörte a hallgatást, s bizonynyal mindazon őt különösen jellemző gyengédséggel, mely őt a fájó sebhelyeknek azok felszaggatása nélkül érintésére annyira alkalmassá tette, kérve könyörgött ő felségének, hogy béküljön ki a herczegnővel. »Tegyen ön, a mit akar«, mondá Vilmos; »én nem vagyok képes az ügyekről gondolkozni.« Ezen felhatalmazásnál fogva a közvetitők azonnal megkötötték az egyezséget, *) Anna eljött Kensingtonba, s ott szivélyesen fogadtatott : a Saint James palotában szállt meg : tiszteleti őrség állittatott ismét az ajtaja elé ; s a hirlapok, hosszu időköz után ismét megtevék jelentéseiket arról, hogy a külföldi képviselőknek szerencséjök volt ő fenségénél tisztelegh etni.**) A Churchilleknek ismét megengedett, hogy a királyi palotákban lakhassanak, bár Vilmos, kezdetben az urnőjökkel kötött békébe nem foglalta be őket is. Marlborough kizárva maradt minden katonai és polgári hivatalból s nem minden nehézség nélkül bocsáttatott be ismét a ken-

*) Burnetné levele Marlborough herczegnőhez 1708. idézve Coxenál ; Shrewsbury Russellhez, jan. 24. 1695. Burnet II.

**) London Gazette, apr. 8. 15. 29. 1695.

singtoni udvar körébe, hogy ott ő felségének kézcsókolására lehessen. *) A királynak azon ember iránti érzülete megmagyarázza azt, hogy miért nem tétetett Anna herczegnő regenssé. Anna kormányzósága egyértelmü lett volna a Marlborough kormányzóságával; s az már természetes volt, hogy a ki nem tartatott érdemesnek bárminő katonai vagy polgári hivatal viselésére, arra még kevesbbé lehetett az egész ország kormányzását bizni.

Ha Marlborough büszke és boszuálló természetü lett volna, ugy most ujabb viszályt támasztott volna a királyi családban s uj cselszövényeket kezdett volna a hadseregnél. De ő minden szenvedélye fölött, kivéve fösvénységét és nagyravágyását, uralkodni tudott. Nem volt meg benne sem a hála érzete, sem bosszuvágy. Akkor szőtt összeesküvéseket a kormány ellen, mikor ez minden jóval elhalmozá. Most támogatta azt, noha az támogatásáért csak lealázással fizetett. Teljesen felfogta saját érdekét: teljesen uralkodott önmagán: tisztességesen eltürte jelen helyzete nyomasztó voltát, megelégedve azon vigasztaló kilátással, hogy még nehány évi béketüréseért nem sokára bőven meg lesz jutalmazva. Ő most sem hagyá abba levelezéseit a saintgermainsi udvarral; de ez a levelezés fokról fokra érdektelenebbé vált, s ugy látszék az ő részéről üres bókokra és puszta mentegetőzésekre szoritkozott.

A mely esemény Marlborough minden kilátását megváltoztatá, az a nyakasabb és sivárabb politikusokat vad reményekkel töltötte el s gonosz tervekre ragadta.

A Grandval kivégeztetését követő két év alatt Vilmos élete ellen semmi komoly merénylet nem forraltatott.

---

*) Shrewsbury Russellhez, jan. 24. 1695. Luttrell Narcisz naplója.

Egykét rajongó elégületlen ugyan tervezgette elfogatását és megöletését : de az ily terveket, mig neje élt, ennek atyja jóvá nem hagyta. Jakab nem érzett, s hogy igazságosak legyünk iránta, nem is állitotta, hogy érzett legkisebb furdulást is ellenségeinek oly módokon leendő az utból félretétele iránt, a mely módokat maga irányában alkalmazva gonoszaknak és aljasoknak tartott. Ha ilyes kételyek támadtak volna is lelkében, nem hiányzottak udvaránál casuisták, a kik hivatva is, készek is voltak megnyugtatni lelkiismeretét olynemü érveléssel, a minők egy Babington Antal vagy Digby Everárd sokkal nemesebb lelküket félrevezették. Kétségbe vonni az orgyilkosság jogosultságát oly esetekben, midőn az orgyilkosság az egyház érdekeit előmozdithatja, annyit tett, mint kétségbe vonni a leghiresb jezsuiták tekintélyét, egy Bellarmine és Searezét, vagy Molina és Márianáét : sőt valóságos lázadás volt az a szent Péter széke ellen. Egy pápa bibornokai élén tartott diszmenetet, s jubileumot hirdetett és a szent angyalvár ágyúit elsüttette azon álnok vérengzés megünneplésére, a melynek Coligni áldozatul esett. Egy másik pápa ünnepi beszédben éneklé még harmadik franczia Henrik megöletését s Habakuk prófétából vett tört hangokban az orgyilkost Phénehar és Judith fölé emelé, *) Vilmost pedig Saintgermainsben egy oly szörnynek nézték, melyhez hasonlitva Coligni és harmadik Henrik még szentek valának. Mindamellett Jakab több éven át megtagadá jóváhagyását unokaöcscse személye ellen intézendő minden merénylettől. Azt, hogy minő okai voltak arra, saját kezeirásával adta nekünk tudtunkra. Nem negélyezé azt a gondolatot, hogy az orgyilkosság talán oly bün, melytől egy keresztyén

*) De Thou, IIII. XCVI.

embernek vissza kell borzadnia, vagy oly alávalóság, a mely egy gentlemanhez illetlen : ő csak annyit mond, hogy igen nagyok voltak az akadályok és hogy nem akarta végveszélybe dönteni barátait, mikor nem állott hatalmában azoknak hathatós segélyt is nyujtani.*) S igaz csakugyan, hogy Mária életében nagyon kétes volt vajon a férje ellen intézendő merényletből háramlott volna-e haszon a jacobita ügyre. Halála által ugyan a kormány elvesziti vala azon erőt, a melyet kitünő személyes tulajdonaiból meríthetett, de megszabadul azon hátrányoktól is, melyek a személye iránti ellenszenvekből eredtek. Egész hatalma azonnal özvegyére szállt volna át; s ezt hihetőleg az egész nemzet lelkes rokonszenvvel karolta volna föl. Ha a nő politikai képessége nem ért volna is föl a férjeével, viszont nem volt neki az a visszataszitó modora, külföldies kiejtése, s amaz előszeretete minden iránt a mi hollandi és a mi kalvinista jellegü. Sokan, a kik az atyja iránti gyermeki kegyelet hiányát rótták föl vétkül neki, most azt mondták volna, hogy a férje vérével beszennyezett atya minden ily kötelektől legalább is feloldotta őt. A közigazgatás egész gépezete ugy működött volna tovább, mint az előtt, a trónváltozással járni szokott minden felbeszakitás nélkül. Sem a parliament feloszlatásának, sem az adók és fogyasztási dijak felfüggesztésének helye nem leendett : a kinevezések megtartják érvényöket; s Jakab ellenségének elvesztése által a puszta boszúnál semmi egyebet nem nyer vala.

A királynő halála mindent megváltoztatott. Ha most éri egy golyó vagy egy tőr Vilmost, ugy valószinűleg mind-

*) Jakab élete, II. Eredeti Emlék irt. Jakab természetesen nem használja e szót : orgyilkosság. Ő csak az Oraniai herczeg elfogatásáról és elhurczoltatásáról beszél.

járt átalános fejetlenség támad. A parliament és az államtanács, azonnal megszünnek létezni. A miniszterek és országnagyok hatalma véget ér azzal együtt a kitől származott. Nem látszott lehetlennek, hogy ily perczben egy kardcsapás nélkül is végbe mehessen a restauratio.

Alig fektették tehát Máriát a sirba, nyugtalan és lelkiismeretlen emberek azonnal Vilmos élete ellen kezdtek törekedni. Ezek közt, talentumra, bátorságra és erélyre nézve Charnock Robert volt az első. Jó neveltetésben részesült, s az utóbbi kormány alatt az oxfordi Magdolna-kollegium növendéke volt. Ő volt az egyedüli ama sok közől, a ki árúlója lett a közös ügynek s eszközévé szegődve a magas bizottságnak, nyilván elhagyta hitét s a pápistává alakitott seminariumban, mint alelnök működött. Jött a forradalom, s egyszerre más irányba terelte egész életét. Kiüzve a csendes kolostorból s amaz ősi tölgyfák árnyéka alól a Cherwell partján, most egészen más nemü buvó helyeket keresett magának. Több éven át egy összeesküvő veszélyes és izgalomteljes szerepét vitte, s át és vissza utazgatva titkon Anglia és Francziaország közt, gyakran változtatta londoni lakását, s a londoni kávéházakban többféle nevek alatt volt ismeretes. Szolgálatai jutalmául a számüzött király aláirásával egy kapitányi kineveztetést kapott.

Charnockkal szoros összekötetésekben állott Porter György, egy magát római katholikusnak és királypártinak nevező kalandor, a kinek azonban voltaképen semmi vallása és politikai elve nem volt Porter barátai nem tagadhatták, hogy ő egy kéjencz és piperkőcz, a ki iszik és káromkodik, s borszaztó hazugságokat beszél szerelmi kalandjairól, s hogy egy játékbarlangban történt összekoczódás folytán emberöles vétségében is el volt itélve. Ellenségei

azt állitották, hogy utálatos és borzasztó kihágásokat követett el, s hogy csalással és rablással keresi meg a pénzt alávaló szenvedélyeinek kielégitésére; hogy egy rablóbandához tartozik; hogy késő este lóháton indul ki lopva és álruhában, s hogy visszatérte után az efféle rejtélyes utjaiból azonnal meglátszik rajta, hogy a Hounslow Heathen vagy a Finchley Common táján jó üzleteket tett.*)

Goodman Cardell, népiesen Goodman Seum, egy lehetőleg még Porternél is nagyobb gazember, szintén hozzájok tartozott. Goodman szinész volt, s több nagyobb emberekkel együtt a Cleveland herczegnő kegyeiből élt, ki őt házába fogadta, jótéteményeivel elhalmozta, a mit aztán ugy hálált meg, hogy két gyermekének megmérgezésére rá birt egy olasz kuruzslót. A mérgezés nem volt ugyan bebizonyitható, s Goodmant csak vétkes gondotlanságért lehetett perbe fogni. Bűnösnek találtatván egy, őt egészen tönkre tevő pénzbirságra itéltetett. Azóta mint egyik főbankjegyhamisitó tette magát nevezetessé. **)

Sir Parkyns Vilmos vagyonos ifju, a ki törvényt tanult, s a ki a toryk közt az »Exclusion bill« napjaiban tünt föl, a szövetség egyik legjelentékenyebb tagja lőn. Neki sokkal tisztább jelleme volt, mint bűntársai legtöbbjeinek: de egy tekintetben ő azoknál még sokkal vétkesebb volt. Mert ő, azért, hogy megtarthasson egy kövér hivatalt a törvényszéknél, letette a hüségi esküt azon fejedelem iránt, a kinek élete ellen merényletet forralt.

---

*) Minden alávalóság, a mely Porterről tudva volt vagy hireszteltetett, előfordul az állami perek gyüjteményében, 1696.

**) Goodmanre nézve l. Cook Péter perét; Cleverskirke feb 29/márcz. 9. 1696. L'Hermitage apr. 10/20 1696; s egy pasquillt ily cz. Cleveland herczegnő emlékezete.

Tudtaára adatott terv Sir Fenwick Jánosnak, a ki hirhedetté, ama gyáva sértés után lett, melylyel a meghalt királynét ilette. Fenwick, ha saját állitásának hitelt adhatunk, kész volt hozzá állani egy fölkeléshez, de visszaborzadt az orgyilkosság eszméjétől s olykép viselte magát, hogy kevesbbé lelkiismeretes társainak elegendő okuk volt reá, gyanakodni. Ő mindazonáltal oly jól megőrzé titkukat mintha igazán kivánna nekik sikert.

Ugy látszék, kezdetben egy természetes érzés tartóztatá az összeesküvőket, hogy szándékukat a maga nevén nevezzék meg. Még maguk közt sem beszéltek soha az orániai herczeg megöletéséről. Ők csak hatalmukba akarták keriteni s élve szállitani át Francziaországba. Ellenszegülés esetében, kénytelenek lehettek kardhoz vagy pisztolyhoz nyulni, s azért senki sem lehet felelős, hogy egy vágás vagy egy golyó mit tehet. 1695. tavaszán, az ilykép vékonyan leplezett gyilkossági terv, Jakabbal is közöltetett, s beleegyezése komolyan kikéretett. De hetek multak; s tőle semmi válasz nem érkezett, hihetőleg azon reményben halgatott, hogy pártosai nem sokára a maguk felelősségére fognak valamire vállalkozni, s hogy vétkökből hasznot huzhat a nélkül, hogy a botrány részese legyen. Ugy látszik ők is erre magyarázták. Nem hagyta világoson jóvá, ugy mondák, a merényletet; de nem is tiltotta meg azt; s miután tervökről tudomása volt, a tilalom elmulasztása elegendő felhatalmazás volt. Ők tehát elhatározák a csapást: de mielőtt a kellő intézkedéseket megtehették volna, Vilmos elment Flandriába; s igy az élete ellen forralt merényt szükségkép el kelle halasztani visszatérteig.

Május tizenkettedikén hagyta el Vilmos Kensingtont, hogy Gravesendbe menjen, honnét a szárazföldre volt indu-

landó. Elutazása előtt három nappal jött össze két évi szünetelés után ismét a skót parliament Edinburghban. Hamilton, a ki az előző ülésszakban a trónuson ült s kezében tartá a királyi pálczát, azóta meghalt; s más királyi biztost kelle keresni. A választás Hay Jánosra, Twedale marquesra esett, a ki a királyság kanczellárja volt, s különben a kormányzási ügyekben megvénült, tanult, okos, emberszerető, magánéletében feddhetetlen, s egészben oly tiszteletre méltó ember volt, mint bárki azon főurak közől, a kik ama zavaros időkben a skót ügyekbe mélyebben és régebb idő óta beavatva voltak.

Feladata nem könnyü volt. Az ugyan elégé tudva volt, hogy a rendek átalában hajlandók a kormányt támogatni. De nem kevesbbé tudva volt az is, hogy létezik egy kérdés mely a szokottnál nagyobb ügyességet és tapintatot kiván. A Glencoeban több mint három év előtt történt vérontás rég köztudomásra jutott. Az 1693. év vége felé, a hireket, miket eleinte a pártszenvedély rágalmainak vettek, átalánosabban kezdték hinni és komolyabb figyelemre méltatni. Sokan, kik a jakabpártiak titkos sajtóiból kikerülő röpiratoknak nem igen szoktak hitelt adni, most ugy vélekedtek, hogy a kormány becsülete érdekében vizsgálatot kell ez ügyben tartani. A szeretetteljes Mária nagyon restelte 'azt, a mit neki arról beszéltek. Az ő kértére Vilmos Hamilton herczeget még egy-két skót urral megbizta, hogy az egész történetet vizsgálja meg. De a herczeg meghalt, társai pedig hanyagul teljesítették kötelességöket; a király pedig Skótországról keveset tudott, iránta nem érdeklődött, s elfeledé sürgetni a dolgot.*)

*) L. a bizotts. munkálat bevezetését, 1695.

Most ugy látszék, hogy a kormány helyesen és egyuttal okosan fog cselekedni, ha elébe jő az egész ország közakaratának. A történteknek a nemesküvők által makacsul terjesztett és számos körülménynyel megtoldott előadásai egész Skóciát mozgásba hozták. Egy kiválólag hazafias érzelmü lakosságot könnyü volt a röpiratok iróinak még inkább feltüzelni, a kik azt kérdék, vajon a Tweed északi partján nincsen-e törvény és igazság, nincs emberiség és nincs senkiben annyi bátorság, hogy a legborzasztóbb sérelmekért felszólaljon s elégtételt kivánjon. A két szélső párt mindegyike, az általános politikában egymásnak homlokegyenest ellenese, e kérdésben saját indokaiból kivánta a vizsgálatot. A jakobiták el voltak ragadtatva egy oly esetnek nyilvánosságra jötte által, mely homályt fog vetni a bitorlóra, s mely a whigek által Claverhouseon és Mackenzien elkövetett bántalmakért nyujtandott elégtételt. A buzgó presbyteriek nem kevesbbé el voltak ragadtatva az által, hogy kilátásuk nyilt a »Master of Stair« megbuktatására. Ők soha sem tudták elfeledni vagy megbocsátni neki ama szolgálatokat, melyeket az üldözés idejében a Stuart-háznak tett. Tudták, hogy noha derekasan közremüködött ama politikai forradalomra, mely őket ama gyülölt uralkodóháztól megszabadítá, nem jó szemmel nézett amaz egyházi forradalomra, mely pedig előttük még fontosabbnak tetszett. Tudták, hogy az egyházi kormányzatot ő csak államügynek tekinti, s hogy mint ilyet tekintve, a püspöki rendszert, a zsinatinál jobbnak tartja. Nekik nyugtalanságot szerzett az, hogy a tiszta hitvallásnak egy oly ügyes és ékeszóló ellenségét mindig a király nyomában lássák és az adjon neki tanácsokat. Türelmetlenül várták tehát a nyomozást, a melynek kimenetele, ha csak fele is igaz a szállongó hi-

reknek, szükségkép megdöntendi a miniszter hatalmát és hirét, kiben különben sem biztak. S e miniszter még azok lelkes támogatására sem tarthatott számot, a kik a korona szolgálatában állottak. Szellemi felsőbbsége és hatalma a kevesebbé szerencsés udvaronczok irigységét kelté föl, s különösen az ő titkáráét Johnstonét.

Ennélfogva a skót parliament megnyitása előeestéjén minden pártbeli és felekezetbeli skót ember szájában csak a Glencoe neve forgott. Vilmos, a ki épen a szárazföldre volt utazandó, belátta, hogy e kérdésben legjobb lesz a rendeknek engedni, s hogy okosabbat maga sem tehet, mint ha a mozgalomnak, melyet megakadályozni nem bir, inkább élére áll. A király egy rendeletet irt alá Kensingtonban, mely szerint Twedale s még több más tagja a titkos tanácsnak azon megbizatást kapták, hogy a közérzületet annyira fölháborító egész eseményt szigoruan vizsgálja meg: s e rendelet elküldetvén Edinburghba, itt az állami nagy pecséttel láttatott el. Épen idején történt ez.*) Mihelyt a parlament megkezdé üléseit, egy tag indítványba hozta a glencoei mészárlás körülményei iránt tartandó vizsgálatot. Twedale azonnal értesítheté a rendeket, hogy ő felsége oly kegyes volt megelőzni az ő kivánatokat, hogy egy nyomozó bizottság, pár órával előbb, formaszerüen megalakíttatott, s hogy e bizottság tagjai még az nap megtartják első üléseket.**) A parliament egyhangulag hálát szavazott a királynak ezen atyai gondoskodásáért: de némelyek azok közől, a kik e határozathoz hozzájárultak, ama természetes aggályuknak is adtak kifejezést, hogy majd a második vizsgálat is oly eredménytelen talál lenni mint volt az első. A

*) A rendelet megvan a parliament jegyzőkönyveiben.

**) Skót parl. act. máj. 21. 1695. London Gazette máj. 30.

nemzet becsülete volt, ugy mondák, koczkán; s a vizsgálatra kiküldötteknek meghagyatott, hogy olyan serényen járjanak el, miszerint az eredmény még az ülésszak vége előtt köztudomásra jöhessen. Twedale biztosításai egy időre lecsillapíták a zugolódókat.*) De, mikor már a harmadik hét is elmult, több tag nyugtalankodni és gyanuskodni kezdett. Junius tizennegyedikén indítványba hozatott, hogy a bizottság jelentésének beadására szólítassék föl. Az indítvány nem fogadtatott el; de napról napra megujíttatott. Három ülésen át Twedale le tudta csitítani a gyülés ingerültségét. De, mikor végre bejelenté, hogy a bizottság jelentése kész, de előbb nem fog a rendek elébe kerülni, semmint a királyhoz benyujtatnék, ekkor kitört a közfelindulás. A közönség kiváncsisága nagyon fel volt izgatva; mert a kihallgatások zárt ajtóknál történtek: s mind a bizottsági tagok mind a jegyzők esküvel fogadtak titoktartást. A király Németalföldön volt. Hetek teltek bele, mig jóváhagyása megérkezhetett: az ülésszak pedig nem tartott tovább. Egy negyedik tárgyaláskor oly jelek mutatkoztak, melyek a királyi biztost meggyőzték arról, hogy jobb lesz engednie: s a jelentés előadatott.**)

Ezen okmány nagy becsületére válik azoknak, a kik szerkesztették, a bizonyítékok kitünően vannak egybeállítva, világosan, elfogultság nélkül s szigoru igazságszeretettel. Nem hagyatott figyelem nélkül semmi, a mi az ügy kiderítésére némi világot nyujthat. Glengarry és Keppoch, kiknek a kormány iránti ellenszenve köztudomásu volt, sze-

*) Skót parl. act. maj. 23. 1695.

**) Skót parl. act. jun. 14. 18. 20. 1695. London Gazette jun. 27.

rencsétlen rokonaik ügyében meghallgattattak. Több Macdonald, a ki azon éj zivatarából kimenekült, meghivatott, s ezek közt az uralkodó Mac Jan, a megölt főnök legidősb fia. A »Master of Stair« egész levelezése a felföldön vezénylő tisztikarral, szigoru részrehajlatlan birálat alá vonatott. Az eredmény, a melyhez a bizottság eljutott s a melyhez bármely értelmes és igaz birálónak eljutnia kellett, az volt, hogy a glencoei mészárlás barbár gyilkosság volt, s hogy e barbár gyilkosságnak egyedüli oka és előidézője a »Master of Stair« parancsai voltak.

Hogy Breadalbane is részes volt-e a bünben, az nem bizonyult be: de nem menekült ki egészen szabadon. A vizsgálat folyamában mellesleg kisült, hogy ő azalatt, mig a felföldi törzsfőnökök közt a Vilmos pénzét szétosztogatá, egyúttal legmelegebb ragaszkodását fejezte ki a Jakab ügyéhez, s azt a tanácsot adta nekik, hogy vegyenek el annyit a mennyit vehetnek a bitorlótól, de meg ne szünjenek várni a kedvező alkalmat a törvényes király visszahelyeztetésére. Breadalbane ugy védekezett, hogy még nagyobb gazembernek vallá magát semmint vádolói hitték, azt állitván, hogy csak azért mutatta magát jakabpártinak, hogy igy a jakabpártiak titkait könnyebben kitudhassa. Valóban ezen embernek alávalósága meglábolhatatlan volt. Lehetetlen lett volna eldönteni, vajon az ő árulásai, az olasz osztályozás szerint, az egyszerü vagy többszörös árulás nemeihez sorolandók-e. A parliament ezen alkalommal csak egyszerü árulásban látta őt vétkesnek s az edinburghi várba záratta. A kormány, jobban átgondolva a dolgot, igazat adott neki abban, hogy kétszeres árulást követett el, s azért ismét szabadon bocsáttatá őt.*)

*) Burnet, II. Parl. act. jun. 10. 1695.

A rendek azonnal tárgyalás alá vették a bizottság jelentését. Kimondatott, egy szó ellenzés nélkül, hogy a Vilmos által aláirt rendelet nem volt felhatalmazásnak tekinthető a glencoei mészárlásra. Aztán kimondatott, de ugy látszik már nem egyhangulag, hogy az a mészárlás egy gyilkosság volt.*) Több ily határozat hozatott egymásután, s végre egy a királyhoz intézendő felirat fogadtatott el. Sok vita volt a szöveg azon részének szerkezete fölött, a mely a »Master of Stair«-re vonatkozott. Számos levelet hozatott elő s olvastatott föl, s több módosítvány tétetett. Ugy látszék, hogy a jakobiták és, a szélső presbyteriek, még pedig nem ok nélkül, a legnagyobb szigor mellett vannak. A többség, a királyi biztos vezetése alatt, belenyugodott oly kifejezések használatába, melyek folytán a vétkes miniszter hivatalát letenni volt kénytelen, de a melyek nem vonták maguk után a fej- és jószágvesztéssel járó bünvádi eljárást. Megrótták, de nagyon is kiméletesen rótták meg őt. Roszalták az ő határtalan gyülöletét a szerencsétlen clanok iránt s a végrehajtásnak meglepetés utján intézésére kiadott buzdító utasításait. Kimondották, hogy az ő leveleinek tulzásai voltak a vérengzés fő okozói; de a helyett, hogy mint orgyilkosnak perbe fogatását kivánták volna, azt jelentették ki, hogy tekintve távollétét és magas állását, a király bölcseségére bizzák olykép bánni el vele, miszerint a kormány becsülete megóvassék.

A fő bűnös iránt tanusított elnézést nem terjesztették ki az alárendelt közegekre. Hamiltonra, aki megszökött s hiába idéztetett a city keresztje előtti nyilvános felhivás utján, kimondották, hogy a glencoei megöltek vérétől nem tartják tisztának. Glenlyon, Drummond kapitány, Lindsey,

*) Parl. act. jun. 26. 1695. London Gazette jul. 4.

hadnagy, Lundie zászlótartó és Barbour őrmester nyilván gyilkosoknak bélyegeztettek; s a király fölkéretett, hogy a közügyész által perbe fogassa őket.

A skót parliament ezen alkalommal kétségkivül ott volt szigoru a hol nem kellett s ott volt elnéző a hol ismét nem kellett volna annak lennie. A Glenlyon és társainak kegyetlensége és aljassága most is, százhatvan év elmultával még oly felindulást szül bennünk, melyet észokokkal alig lehet elnyomni. De bárki ha egy biró részrehajlatlanságával képes itéletet hozni fölöttük, bizonnyal azon véleményben lesz, hogy a társadalmi érdekek nagy veszélyeztetése nélkül, nem lehet őket közönséges orgyilkosoknak tekinteni Nem öltek meg senkit, a kinek megölésére a fölöttük álló tisztek által világos parancsot nem kaptak. A fegyelem, mely nélkül egy hadsereg a legveszélyesebb rabló csapattá aljasulna, fön nem tartható, ha minden katonát azon parancs helyessége iránt kérdőre akarunk vonni, a melynek engedelmeskedve ő elsütötte fegyverét. A glencoei eset, kétségkivüli, rendkivüli volt: de elvileg nem könnyü azt más oly esetektől megkülönböztetni, melyek háboruban rendesen előfordulnak. Néha a legborzasztóbb katonai végrehajtások elengedhetlenekké válnak. Maga az emberszeretet teszi őket szükségessé. Ki képes aztán elhatározni, vajon oly eset forog-e fönn, a mikor a legnagyobb szigoruságot az emberiség követeli? Ki fogja eldönteni, vajon fenforog-e vagy nem a szüksége annak, hogy valamely város hamuvá égettessék, egy lázadó nagy tömeg megtizedeltessék, egy egész rabló csapat agyon lövessék? Vajon a vezénylő tisztet, vagy a sorban álló katonaságot vonhatjuk-e felelősségre, hogy sorba áll, céloz és lő? S ha azt fogadjuk el átalános szabályul, hogy a vezénylő tiszt felelős, nem pedig azok, a kik paran-

csát teljesítik, fogunk-e valami okot találni arra, hogy a glencoei esetet kivételnek tekintsük a szabály alól? Nevezetes, hogy a skót parliament egy tagja sem indítványozta, hogy az Argyle ezredének bár egy közembere is gyilkosságért perbe fogassék. Mindenkinek teljes bünmentesség biztosíttatott, az őrmester rangján alól. De minő elv alapján? Bizonnyal, ha a katonai engedelmesség nem elég mentség, ugy minden egyes ember, a ki ama borzasztó éjen egy Macdonaldot megölt, gyilkosságot követett el. Ha pedig a katonai engedelmesség elég mentség egy muskatéros számára, aki Barbour őrmester parancsára lőtt, miért nem az a Barbour számára, a ki ugy tett mint neki Glenlyon parancsolta? S miért nem az Glenlyon számára, a ki viszont. Hamilton parancsa után indult? Azt alig lehetne bebizonyítani, hogy a közkatona nagyobb engedelmességgel tartozik az altisztjének, mint az altiszt a kapitányának, vagy a kapitány az ezredesének.

Azt lehetne mondani, hogy Glenlyon rendeletei oly sajátságosak voltak, miszerint, erényes ember létére félre tennie kellett volna azokat, daczolnia ezredesével, a tábornokkal, az államtitkárral, kitennie magát a hadi törvényszék által reá szabandó legkeményebb itéletnek inkább, sem hogy végrehajtsa a reábizott feladatot; s ez tökéletesen igaz: de a kérdés itt nem az, vajon ő ugy cselekedett-e mint egy erényes ember, hanem az, tett-e olyat, a miért, a hadviselésnél elengedhetetlen fegyelem megrontása s a nemzetek biztosságának veszélyeztetése nélkül, mint gyilkost föl lehetne akasztani. A jelen esetben igaz, az engedelmesség megtagadása erkölcsi kötelesség volt: de ebből nem következik, hogy engedelmeskedni bün volt a törvény előtt.

A Glenlyon és társai vétke tehát nem látszik a büntető törvények körébe tartozónak. Az egyetlen büntetés, a mely azt érhette, csak az volt, mely miatt Kain egykor felkiáltott, hogy sulyosabbnak érzi azt, semhogy elviselhetné; az, hogy bujdosson az ember a föld szinén s homlokán hordja mindenüvé a bélyeget, melytől még a gonoszok is borzadva forduljanak el.

Nem igy állt a »Master of Stair« dolga. Ő reá ünnepélyesen kimondották, mind az elővizsgálattal foglalkozott bizottság, mind a parliamentben egybegyült ország rendei, hogy a vérengzésnek ő az igazi szerzője. Épen azért, mert nem volt helyes példát állitani azokon, a kik eszközök voltak kezében, fölötte szükségessé vált példát állitani rajta. Minden érv, mely az igazságtalan és embertelen parancsot végrehajtó közkatonának büntetése ellen felhozható, hatalmasan szól az ily igazságtalan és embertelen parancsok kiadóinak legkönyörtelenebb megbüntetése mellett. A hol lefelé nem lehet a felelősséget érvényesitni, ott annál nyomatékosabban kell azt fölfelé érvényesitni. A skót parliamentnek nem azt kellett volna egyhangulag követelni, hogy egy szegény tudatlan őrmester, a ki a véres tettért alig jogosabban vádolható mint az alabárd, melyet kezében forgatott, akasztassék föl a gyeptéren, hanem azt, hogy az igazi gyilkos, a ki a skót államférfiak közt, a legavatottabb, legékesszólóbb, s leghatalmasb volt, állittassék biróság elé, s vétkesnek találtatván, muljon ki egy gonosztevő halálával. Csak ily áldozat engesztelhetett meg oly vétket. Szerencsétlenül a rendek, a főbűnös vétkének e kisebbitésével, s a törvény egész sulyának az ő alárendelt ügyvivői ellen ily tulzott mérvben követelt fordításával azt a szégyenfoltot, melyet

a vérengzés a nemzet jellemén ejtett, még nagyobbá és égetőbbé tették.

De még a királyt sem lehet kötelességének sulyos megszegése vádja alól föloldanunk. Nagyon valószinü ugyan, hogy a vérengzés körülményeiről mindaddig, mig a bizottság jelentését meg nem kapta, vajmi kevés tudomással birt. Alig föltehető róla, hogy a jakabpárti röpiratokat el szokta olvasni; s még ha olvassa is, a személye ellen intézett képtelen és dühös támadások oly tömegével találkozik vala, hogy a szolgái ellen támasztott vádaknak is alig lehetett hajlandó némi hitelt adni. Egy röpiratban, arról vádolják, hogy titokban pápista, egy másikban arról, hogy Jeffreyst a Towerben megmérgezte, egy harmadikban, hogy ő eszközölte a Talmash megveretését Brestnél. Irlandban, ugy olvashatta, angol sebesültjei közől ötvenet élve égettetett el. S még azon tartós barátságot is, melylyel gyermekkora óta haláláig három vagy négy oly hü embere iránt viseltetett, a minővel ritkán dicsekhetett bármely fejedelem, oly undoritó alapra láthatta fektettetni, a minőt egykor a holt tenger vizei takartak el. Természetes tehát, hogy nem könnyen hitt el oly borzasztóságokat, miket bizonyos osztályu irók rég megszokott hazudozásainak tarthatott oly államférfiu irányában, a kinek tehetségeiről nagy véleménynyel volt s a ki neki, nevezetes alkalmakkor, igen fontos szolgálatokat tett. De, miután a Twedáletől Edingburghból hozzá küldött ügyiratokat elolvasta, nem lehetett semmi kétsége a Master vétkessége felől. Ezt a vétket példás büntetéssel sujtani szent kötelessége volt egy uralkodónak, a ki égre emelt kézzel mondott esküt arra, hogy skót országában, minden rendü és ranguak visszaéléseit fékezendi és személyválogatás nélkül fog igazságot

szolgáltatni, ugy a mint akarja, hogy az irgalom atyja hozzá kegyelmes legyen. Vilmos megelégedett azzal, hogy a mastert hivatalából elbocsátotta. E nagy hibáért, mely hiba a vétekkel határos, Burnet nem annyira igazolni, mint mentegetni akarja őt. El akarja hitetni velünk, hogy a király, látva mily sokan voltak bünrészesei a glencoei vérengzésnek, czélszerübbnek vélte egy átalános bűnbocsánat kiadását, mint egy vérontásnak más vérontás általi megtorlását. De ezen okoskodás épen fejére állitja az igazságot. Igaz kétségkivül, hogy sokan szolgáltak eszközül az öldöklés művében; de ezek mind, közvetve vagy közvetlenül, csak egy mozgató erőtől vezettettek. A sok vétkes közt magasan kiemelkedik egy fővétkes, a ki ugy tehetsége, mint tudománya, rangja és hatalma által a legkitünőbb volt. A hitetlenség annyi véres áldozatáért kárpótlásul az igazság csak egy áldozatot követelt viszonzásul; s örökké foltnak kell tekintenünk Vilmos hirnevén, hogy azt megtagadta.

Julius tizenhetedikén a skót parliament ülései bezárattak. A rendek bőkezüen ajánlottak meg annyi segélyt, a mennyit az általok képviselt szegény ország elbirhatott. Jó hangulatot idézett elő köztük az a tudósitás, hogy találtatott út és mód ama szegény országot gazdaggá változtatni át. Figyelmök megoszolva volt egyfelöl a glencoei mészárlás ügyében tartott vizsgálat s másfelöl bizonyos messzeható kereskedelmi vállalatok tervei közt, a melyek mivoltát egy jövő fejezetben fogjuk fejtegetni.

Ekközben egész Európa feszült figyelemmel kisérte a németalföldi eseményeket. Ama nagy hadvezérnek, a ki Fleurus- Steinkirk- és Landennél győzött, nem volt hozzá hasonló utóda. De azért Franciaországnak voltak még magas feladatoknak megfelelő tábornagyai. Már Catinat

és Boufflers elegendő próbáit adták ügyességöknek, bátorságuknak s az állam érdekei iránti buzgóságuknak. Ezen kitünő hadvezérek bármelyike is méltó lett volna Luxembourg helyét betölteni s Vilmossal megmérkőzni : de urok, szerencsétlenül, mindkettejöknek elébe tette Villeroy herczeget. Az uj hadvezér Lajosnak gyermekkori játszó pajtása volt, utóbb kegyencze lett s mindvégig az maradt. Ama felületes szeretetreméltó tulajdonokban, a melyek a franczia főnemességet akkor egész Európában hiressé tették, Villeroy a franczia főnemesség közt első sorban tündökölt. Magas termetű, szép magatartású, nemes és büszkeséggel vegyes udvariasságú volt, öltözéke, butorzata, fogatai, asztala mind pompás. Senki sem tudott valamit élénkebben elbeszélni ; senki lovát, valamely vadászaton, szebben megülni ; senki nősziveket könnyebben meghóditni ; senki oly kecses gondatlansággal seperni be vagy veszteni el játékban a rakás aranyokat ; egy sem volt annyira beavatva a Versailles csarnokaiban sürgő forgó urak és hölgyek kalandjaiba, vonzalmaikba, ellenségéskedéseikbe. Különösen két ember lelkületét tűzte ki éveken át tanulmánya tárgyául ez a finom gentleman, s ezek minden titkos redőibe behatolt. Ezek egyike maga a király, másika az a nő volt, a ki, a nevén kivül, egy királynőt képviselt. De ebből is állott aztán Villeroy minden lelki képessége. Oly tudatlan volt könyvek, mint közügyek körül. A tanácsban száját sem nyithatta ki a nélkül, hogy meg ne ütköznének benne. A háborura semmi egyéb tulajdona nem volt mint személyes bátorsága, a mely nála is ugy meg volt, mint osztálya minden tagjánál. Politikai és katonai életpályája minden válságos pillanatában majd a gőg kábitotta el fejét, majd a legmélyebb csüggedésbe esett. Mielőtt valamely fontos lé-

pést megtett volna, végtelen önhittséggel volt eltelve: nem hallgatott semmi jó tanácsra: nem volt képes arra is gondolni, hogy valami nem fog sikerülni. Az első csapásra azonnal mindent elveszettnek hitt, képtelen volt bárkit vezetni, s veszett kétségbeeséssel futott el, Lajos mind a mellett szerette; s ő viszont, hogy igazságosak legyünk, szerette Lajost. Ura nyájassága nem rendült meg mindazon balesetek folytán, miket e szolgája ügyetlensége és szelessége országára hozott; s a szolga hűsége, gazdája halála után is, tiszteletre méltó, noha nem elég értelmes módon nyilatkozott több alkalommal. *)

Ilyen hadvezérre bizatott a hadjárat sorsa Németalföldön. Maine herczeg oda küldetett, hogy alatta tanuljon. Mainet, a ki Lajosnak Montespan herczegnőtől természetes fia s gyermekkora óta a Maintenon asszony növendéke volt, Lajos egy atya szeretetével, Maintenon asszony pedig a leggyengédebb nevelő anya szeretetével szerették. Komoly férfiakat megbotránkoztatá az áhitatos élet küllátszatát annyira megtartó királynak ezen nagyon is szembetünő módon kiczégezett előszeretete egy kettős házassagtörés e sarjadéka iránt. Igaz, ugy mondák, hogy a szülő szeretettel tartozik gyermeke iránt; de a fejedelem az illendőségre is tartozik figyelni alattvalói előtt. Daczára ily mormogásoknak, az ifjoncz nyilván elismertetett, gazdagsággal és méltóságokkal halmoztatott, herczeggé és pairré neveztetett, a király kivételes kegyelmi ténye folytán elébe tétetett a régibb származásu herczegeknek és paireknek, egy királyi vérből való herczegnőt kapott nőül,

*) Villeroy kitünően van jellemezve Saint Simon emlékirataiban.

s az ország fő tűzér-szertárnokává neveztetett. Tehetség és bátorság nagy szerepre képesiték vala a világban. De kevés belátása volt; idegzete gyenge; s az asszonyok és a papok, a kik őt nevelték, hathatósan működtek előmozditására természeti gyengéinek. Hitben orthodox, erkölcseiben tiszta, magaviselete behizelgő, de szenteskedő, alattomos gonosztevő és gyáva volt.

Versaillesban azt várták, hogy ezen évben Flandria lesz a háboru főszinhelye. Itt tehát nagy sereg öszpontosittatott. A Lystől a Sheldéig erős hadi vonalt képeztek, s Villeroy főhadiszállása Tournay közelében volt. Boufflers mintegy tizenkétezer emberrel, a Sambre partjait őrzé.

Másfelől a britt és hollandi csapatok, Vilmos közvetlen vezérlete alatt, Gent szomszédságában állíttattak föl. A bajor választó fejedelem Brüszel mellett állt, egy hatalmas haderőnek élén. Egy főleg brandenburgiakból álló kisebb hadsereg Huy közelében táborozott.

Junius elején megkezdődtek a hadműveletek. Vilmos első mozdulatai csak szinlett lépések voltak, hogy a franczíák az ő valódi szándékai iránt félrevezettessenek. Neki Namur visszavétele feküdt szivén. Egy szerencsétlen háboru minden szerencsétlenségei közt a legszomoritóbb Namur eleste volt. Ezen vár katonai szempontból mindig igen fontos volt, s még fontosabbá vált az azon ostrom óta lefolyt három év alatt. A régi védművekhez, miket Cohorn a legügyesebben rendezett be, még Vauban mester keze ujabbakat toldott hozzá. A két hires tüzértiszt oly ügyesen tudott egymással és a hely természetes fekvésével összeszövetkezni, hogy az erősség Európában a legbevehetetlenebbnek tartatott. Kérkedő felirat volt olvasható az egyik kapu fölött, mely a szövetségeseknek szólt, mint a

kik sohasem fogják azt Francziaország körmei közöl kiragadhatni.

Vilmos oly szoros titokban tudá tartani szándékát, hogy arról senkinek még sejditése sem lehetett. Némelyek azt vélték, hogy Dunkirk, mások, hogy Ypres lesz kitűzött czélja. Saint Simon ügyes sakkhuzásokhoz hasonlitja azon mozdulatait és csetepatéit, a melyekkel terveit leplezgeté. Feuquieres, a ki Saint Simonnál sokkal mélyebben volt a hadi dolgokba beavatva arról értesit, hogy némely mozdulatai nagyon merészek voltak, s hogy ily játékot egy Luxembourg ellenében nem lett volna szabad játszani; s az hihetőleg igaz is, de Luxembourg elköltözött már; s a mi Luxembourg volt Vilmossal szemben, az volt most Vilmos Villeroyval szemben.

Mig a király ezekkel volt elfoglalva, otthon a jakobiták távollétében nem foglalkozhatván a személye ellen intézendő merényletekkel, arra szoritkoztak, hogy kormánya ellen forralgassanak egyetmást. Némileg kevesbbé szoros vigyázat alatt állottak most mint az előző évben, mert a manchesteri perek kimenetele Smith Áront és ügynökeit egy kissé elkedvetlenité, Trenchard, a kinek ébersége és szigora gyülölet és rettegés tárgya volt előtte, nem létezett többé, s utóda abban, a mi az állam altitkári hivatalának volna nevezhető, sir Trumball Vilmos lett, polgári ügyekben jártas, kitanult diplomata, kinek mérsékelt elvei voltak s ovatóssága szinte félénkségig ment. *) Az elégületleneket a közigazgatásban tapasztalt enyhébb eljárás felbátoritá. Alighogy Vilmos a szárazföldre vitorlázott, kedvencz buvó helyükön a lea-

*) Trumball jelleméről nehány érdekes vonás van Peppy tangieri naplójában.

denhalli utczai Old King's Headnél nagy gyülést tartottak. Ott voltak Charnock, Porter, Goodman, Parkyns és Fenwick. Aylesbury gróf is megjelent, kinek a számüzött királyi házhoz való ragaszkodása ismeretes volt, de a ki mindig tiltakozott az ellen, hogy erkölcstelen eszközökkel akarná a restauratiót előidézni. Ezen tiltakozásai több hitelt érdemelnének, ha az által, hogy az uj kormánynak letette az esküt s kéz alatt folyvást ellene agyarkodott, el nem játsza vala igényét arra, hogy becsületes és lelkiesmeretes embernek tartassék. Részt vett a gyülésben sir Friend János, egy korlátolt eszü nemesküvő, a ki serfőzés által nevezetes vagyonra tett szert s bőkezűen költé azt el lázadási czélokra. Ebéd után, — mert a jakobiták tervei rendszerint borban fogamzottak s többnyire eléggé el is árulták ezen származásukat, — elhatároztatott, hogy itt az ideje egy fölkelésnek s egy franczia megszállásnak, s hogy egy külön követ tolmácsolja Saint Germainsben a gyülés érzelmeit. E czélra Charnock választatott meg. Ez magára vállalta a megbizást, átment a csatornán, látta Jakabot, beszélt Lajos minisztereivel, de végre semmit sem végezett. Az angol elégületlenek addig nem akartak megmozdulni, mig tizezer francziát nem látnak angol földön; de tizezer embert nem lehetett nagy baj nélkül elszakitni a Vilmos ellen Németalföldre küldött franczia hadtestektől. Mikorra Charnock hazatért azon hirrel, hogy eljárása sikertelen volt, szövetségesei közöl némelyeket már a börtönben talált. Távolléte alatt szokásuk szerint ismét azzal mulatták magukat, hogy Londonban egy kis zendülést idézzenek elő, a szerencsétlen Walesi herczeg születése napján, junius tizedikén. Egy drurylanei korcsmában összejöttek, s borral jól feltüzelve magukat, kivont kardokkal rohantak az utczára, Porter

és Goodman vezetése alatt, verték a dobokat, zászlókat lobogtattak, s örömtüzeket kezdtek gyujtogatni. De az őrség, melyet a népesség is támogatott, erősebb volt a lázongóknál. Szétkergették őket, a korcsmát, a melyből kiindultak, a nép feldulta ; a főczinkosok kézre kerültek, perbe fogattak, elitéltettek és bezárattak, de még jókor szabadon bocsáttattak, hogy egy sokkal vétkesebb tervben részt vehessenek.*)

Ezen időben minden kész volt már a Vilmos tervei kivitelére. A terv a szövetségesek többi főnökeivel is közöltetvén, ezek meleg jóváhagyásával találkozott. Vaudemont Flandriában hagyatott, hogy nevezetes haderővel figyelje meg Villeroyt. A sereg többi részével a király egyenesen Namur elé ment. Ugyanazon pillanatban tartottak arra egyfelől a bajor választó, másfelől a brandenburgiak. E mozdulatok oly egybevágó módon intéztettek, s oly gyorsan vitettek ki, hogy az ügyes és erélyes Boufflers épen csak annyi időt nyert, hogy az erősségbe bevehesse magát. Kisérte őt hét dragonyos ezred, egy erős tüzér csapat, utászokkal és árkászokkal, s egy Megrigny nevü tiszt, a ki Vauban után Francziaország első tüzérének tartatott. Boufflers bevonulása után pár órával már minden oldalról körülvették a várat az ostromló hadak; a sánczárkok köröskörül gyorsan felhányattak.

Ezen hirek nem nyugtalanitották a franczia udvart. Ott nem kételkedtek, hogy Vilmost csakhamar nagy veszteséggel fogják és nagy szégyennel visszakergetni e vállalatától. A vár erős volt : a bástyák bevehetleneknek tartattak; a raktárak annyi élelemmel és lőszerrel voltak

*) Postboy jun. 12. jul. 9. 11. 1695.; Hazai és külföldi tudósitások, jun. 14. A hollandi és flandriai posta, jul. 9.

megtöltve, a mennyi bőven elegendő lehetett, a mig a seregek téli szállásra vonulásának ideje ama kor szokása szerint elérkezik vala : a várőrség a világon legjobb tizenhatezernyi hadcsapatokból állott : ezeket egy kitünő tábornok vezénylé : ennek oldalán egy szintoly kitünő tüzértiszt működött; se nem lehetett kétkedni, hogy Villeroy nagy sereggel fog Boufflers védelmére sietni, s hogy e szerint az ostromlók sokkal nagyobb veszélyben forognak, mint az ostromlottak.

E reményeket Villeroy tudósitásai nagyban ápolták. Ő legelőször a Vaudemont hadseregének semmivétételét, s utána Vilmosnak Namur alóli elüzetését helyezte kilátásba. Vaudemont próbálhat ugyan valami hadműveletet, de meg nem menekülhet. A tábornagy annyira ment, hogy urának huszonnégy óra alatt egy döntő győzelem hirét merte megigérni. Lajos egy egész napot feszült várakozásban töltött el. Végre, a helyett, hogy egy magas rangu tiszt érkezett volna hozva magával a sok angol és hollandi zászlót, egy futár jött csak azon hirrel, hogy Vaudomont alig némi veszteséggel visszahuzódását eszközölte s biztosságban van Gent falai alatt. Vilmos az ő helyettese vezéri képességét a legmelegebb magasztalásokkal illette. »Édes rokonom,« irá neki, »ön nagyobb hadvezéri tehetséget tüntetett ki, mint ha egy csatát nyert volna.« *) A franczia táborban azonban, ugy mint a franczia udvarnál, átalában az volt a vélemény, hogy Vaudemont nem annyira a saját ügyességének, mint ellenfelei ügyetlenségének köszönheté megmenekülését. Némelyek mindenért Villeroyt okozták;

*) Vaudemont jelentése és Vilmos válasza meg van a Monthly Mercury juliusi sz. 1695.

s Villeroy nem is igyekezett magát igazolni. De átalában azt hitték, hogy ő legalább nagyrészben igazolta volna magát, ha a király kegyét előbbre nem teszi minden hadvezéri hirnévnek. Terve, ugy tartották, sikerült volna, ha annak végrehajtását nem Maine herczegre bizza. A veszély első megvillanására a félvért elhagyta minden bátorsága, nem is tudta gyávaságát eltitkolni. Reszketve állott, hebegve, gyontatóját kivánva, mig a sereg régi tisztjei könnyes szemekkel álltak körülötte és sürgették az előrenyomulást. Egy darab ideig a fiu rosz magaviseletét atyja előtt titokban tartották. De Villeroy hallgatása arra mutatott, hogy valami titok lappang alatta ; a hollandi hirlapok gunyolódásai hamar elárulták a titkot s Lajos, ha nem is az egész valót, de mégis eleget tudott meg, hogy egészen boldogtalannak érezze magát. Hosszu uralkodása alatt soha sem volt ugy meghatva. Hirtelen mérge több órán át folytonos rettegésben tartá cselédjeit, udvaronczait, papjait. Annyira megfeledkezett azon tisztességről és méltóságteljes magaviseletről, mely őt egész világon híressé tette, hogy az előkelő nemesek és hölgyek egy társasága előtt, a kik Marliba jöttek, hogy ebédjénél tisztelkedjenek, egyik inasának egy botot tört el a hátán, s kezében maradt végével is még üldözé a szerencsétlent. *)

Ezalatt a szövetségesek erélyesen hozzá fogtak Namur ostromához. A hadmüveletek tudományos vezetése Cohornra volt bizva, kit a becsvágy ösztönzött minden tehetségének megfeszitésére. Három évvel az előtt az a keserve volt, hogy a várat miután megerősitette volna, nagy mestere Vauban által bevétetni lássa. Nagyobb elégtétele

*) L. Saint Simon emlékiratait s jegyzetét Dangeauhoz.

nem lehetett, mint hogyha most, miután az erődöt a Vauban művészete javittatta ki, ő meg visszafoglalhatja azt.

Julius másodikán a sánczárkok megnyittattak. Nyolczadikán a franczia dragonyosok egy vitéz támadása vitézül visszaveretett; s még későn azon este, egy erős gyalog csapat, az angol gyalog testőrök vezetése alatt, egy véres összeütközés után rohammal vette be a külső bástyákat a brüszeli oldalról. A rohamot a király maga vezénylé; s alattvalói elragadtatással hallották, mikép ott, a hol a harcz leghevesebben folyt, ő a bajor választó fejedelem vállára téve kezét, igy kiálta föl: »Nézze csak, nézze az én derék angolaimat!« E vitéz angolok közt a legvitézebbek egyike volt Cutts. Ama bulldogi vakmerőségben, mely neki megy a legborzasztóbb veszedelmeknek is, nem volt párja. Merész önkéntest, németet, hollandit, britet, a ki remény nélkül kész valamire vállalkozni, eleget lehetett találni: de Cutts volt az egyedüli, a ki az ily vállalatot igazi gyönyörélvezetnek nézte. Annyira jól érezte magát a franczia ütegek tűzzáporában, hogy katonái őt salamander megtisztelő gunynévvel ruházták föl. *)

Tizenhetedikén a város első védfala vétetett támadás alá. Az angolok és hollandiak háromszor vettettek vissza, nagy vérontással, de háromszor ujra visszafordultak. Végre, daczára a franczia tisztek minden erőfeszitéseinek, a kik a bástyafokon karddal kezökben viaskodtak, a támadók maradtak a tér birtokában. Mig a harcz dühöngött, Vilmos

*) London Gazette, jul. 22. 1695. Monthly Mercury. aug. 1695. Tiz évvel később Swift, egy pasquilt irt Cuttsre, mely oly dőre és fertelmes, hogy egy Ward vagy Gildon is szégyelte volna. Czime volt: egy salamander leirása.

golyózápor alatt osztogatva parancsait, meglepetve és boszusan pillantá meg, kisérete tisztjei között az angolbank főigazgatóját, Godfrey Mihályt. E gentlemen eljött a király főhadi szállására azért, hogy bizonyos pénzeknek Angliából a németalföldi hadsereghez gyorsabb eljuttatása iránt intézkedjék, s kiváncsi volt közelről látni a háborut. Ily kiváncsiságot Vilmos nem türhetett »Godfrey ur« mondá, »önnek nem szabad magát ily veszélyeknek kitenni: ön nem katona: ön itt nekünk mitsem használhat.« »Sir« felelt Godfrey, »én sem vagyok nagyobb veszélyben, mint felséged,« »Nem úgy,« mond Vilmos, »én ott vagyok, a hol kötelességem lenni; s én bátran isten akaratára bizhatom életemet; de ön —« mig beszélt, egy ágyúgolyó jött a sánczokból s holtan terítette le Godfreyt Vilmos lábaihoz. Ennek daczára a félelem, hogy ugy járnak mint Godfrey, vagyis hogy a divatba jött kifejezés szerint Godfrey-ek lesznek (being Godfreyed) nem igen tartá vissza a dologtalan járókelőket, hogy a sánczok közelébe ne menjenek.*) Vilmos szigoruan eltiltá kocsisait, inasait, szakácsait, hogy ne mutassák magukat oly helyeken, mégis minduntalan észrevett egyet közülök a legveszélyesb pontokon, honnét a harczolókra egy-egy pillantást vetni igyekeztek. Ez annyira felboszantá néha őt, hogy a mint mondják, lovagostorral kergette el őket a franczia ágyúk lőtávlatából; a mi, akár igaz, akár nem, mindenesetre jellemző.

Julius huszadikán a bajorok és brandenburgiak Cohorn vezénylete alatt, erős küzdelem után hatalmokba ej-

*) London Gazette, jul. 29. 1695. Monthly Mercury aug. 1695. Stepney Lexington lordhoz, aug. 15. 25. Fleming Robert Vilmos király jellemzése, 1702. A jul. 17. 27-ki ütközetben kapta Shandy kapitány ama nevezetes sebet az oldalán.

tettek egy sor erőművet, melyet Vauban a Sombretól a Meusig szilárd kősziklákba ékelt be. Három nap mulva az angolok és hollandiak ismét mint rendesen Cutts alatt a második ellensánczot vették be. Minden készen volt az általános támadásra, mikor a fehér zászló a bástyákon kitüzetett. Az őrség tényleg most már felére olvadt le annak, ami az ostrom elején volt. Boufflers belátta, hogy nyolczezer emberrel nem lehet többé a bástyákat egész hosszában megőrizni: de abban bizott, hogy ezen erő elegendő lesz a szikla tetején levő erődöt megtartani. Az átadás pontozatai gyorsan elkészültek. Egy kapu a szövetségeseknek átengedtetett. A francziáknak negyvennyolcz órai idő adatott a fellegvárba vonulásra, azon biztosítással, hogy lent hagyott sebesültjeik, mintegy ezerötszáz, jó ellátásban fognak részesülni. Hatodikán a szövetségesek bementek. Az alsóvárért véget ért a küzdelem; de a fellegvárért egy második még borzasztóbb harcz vette kezdetét.*)

Villeroy ez idő alatt nehány kisebb hódítást tett. Dixmuyde, mely egy kissé tarthatta volna magát, kaput tárt előtte, a parancsnokot némileg terhelő árulás gyanujával. Deynse, mely kevesbbé volt védhető, követte a példát. Mind a két vár őrsége, a foglyok kicserélése iránt kötött egyesség megszegésével, Francziaországba szállíttatott. A tábornagy aztán Brüszel felé irányzá lépteit, ugy látszik azon reményben, hogy ezt a szép fővárost fenyegető veszélyre a szövetségesek felhagynak Namur ostromával. Harminczhat órán át zápormódra hullatta a bombát és gyujtó golyót a városra. A falak közt mulató bajor választófejede-

*) London Gazette, aug. 1. 1695. Monthly Mercury aug. 1695. mely Vilmos és Dykvelt az egyesült tartományokhoz intézett leveleit adja.

lemnő az ijedelemtől elszülte magzatát. Hat zárda elpusztult Ezerötszáz ház égett egyszerre. Az egész alsóváros hamuvá égett volna, ha a lakosok a tüzet több ház szétbontásával el nem nyomják. A legszebb csipkék és szőnyegek nagy mennyisége romlott el: mert az ipart és kereskedést, mely Brüszelt az egész világon hiressé tette, még eddig a háboru nem igen érintette. A vásártéren emelkedő magas épületek közöl több már romokban hevert. Maga a városháza, egyike ama nemes stilü középületeknek, melyeket a németalföldi polgárok emeltek, a legnagyobb veszélyben forgott. De mind e pusztítás, az egyeseknek okozott nagy károkon kivül egyéb hatást nem tett. Vilmost nem lehetett megfélemlítni s rábirni, hogy Namurt elhagyja. Ütegei olyan erős tüzelést kezdtek a fellegvár körül, a minőt eddig egy háboruban sem láttak. A golyók zápora elázte a franczia tüzéreket ágyúik mellől, s kénytelenek voltak a föld alatti boltozatokba menekülni. Cohorn örömében fogadást ajánlott a bajor választó fejedelemnek négyszáz pistolba, hogy a helyet augusztus harminczegyedikéig uj stil szerint beveszik. A nagy tüzértiszt elveszté ugyan fogadását, de csak pár órai különbség miatt.*)

Boufflers most érezni kezdé, hogy minden reménye csak Villeroyban van. Villeroy Brüszelből Enghienhez vonult; itt összegyüjtött minden franczia csapatot, melyeket Németalföld legtávolabbi váraiból összeszedhetett; s igy több mint nyolczvanezer ember élén indult Namur felé. Vaudemont azalatt az ostromlókhoz csatlakozott. Vilmos tehát elég erősnek látá magát, hogy Villeroynak csatát ajánlhasson, a nélkül hogy a Boufflers elleni

*) Monthly Mercury aug. 1695. Stepney Lexington lordhoz, aug. 16. 26.

támadást egy pillanatra is megszakítaná. A bajor választóra bizatott az ostrom közvetlen vezetése. A vártól nyugotra, egy erősen körülsánczolt biztos helyen az angol király várta be a francziákat, a kik Enghien felől jöttek. Minden arra látszott mutatni, hogy egy nagy nap készül. Két legnagyobb és legrendezettebb hadsereg, minőt Európa valaha látott, állott szemben egymással. Augusztus tizenötödikén a fellegvár védői lőréseiken át szemlélhették az ő földieiknek közeledő hatalmas seregét. De e sereg és a vár között állt csatarendben Vilmosnak nem kevesbbé hatalmas serege. Villeroy, tizenkilencz ágyulövéssel tudatta Boufflersvel, hogy felszabadítására érkezik; s kilenczkor Boufflers tüzjelekkel, melyek messzire ellátszottak a Meuse és Sambre széles völgyeiben, sürgeté Villeroyt igéretének gyors beváltására. Mind Francziaország mind Anglia fővárosában nagy feszültséggel várták az eredményt. Lajos imaszobájába ment, meggyónt, s áldozott s kiállíttatta a szentséget kápolnájában, neje letérdepelve imádkoztatá apáczáit.*) London megoszolva volt, a jakobiták által egyrészt, másrészt az üzérek által forgásba hozott hirek miatt. Egy kora reggel azt erősítették, hogy nagy ütközet volt, a szövetségesek megverettek, a király megöletett, s az ostrom abba maradt. A tőzsde, mihelyt megnyittatott, el volt árasztva néppel, mely oda tolakodott, hogy a valót megtudakolja. Az utczákat ellepték a járókelők beszélgető vagy suttogó csoportjai. Délután a hirlap, melyet nyugtalanul vártak s mohón olvastak ezerek, lecsillapítá az izgalmat, de nem teljesen: mert tudva volt, hogy néha a jakobi-

*) Monthly Mercury, aug. 1695. Párisi levél aug. 6./sept 5. 1695. a Lexingtonféle iratok közt.

ták magánuton, csempészek által korábban kapnak bíztos hireket, mint a maga rendes utján az államtitkári hivatal Whitehallban. Éjszakáig mégis az izgatottság lassankint alább hagyott: de egy vakmerő csalás azt rögtön ujra felkölté. Egy lovas ember, a testőrök egyenruhájában, végig nyargalt a cityn s azt hiresztelte, hogy a király megöletett. Talán komoly zavargást is idézett volna elő, ha nehány suhancz, a forradalom és a protestáns hit iránti buzgalmában, a földre nem teríti s Newgatebe nem viszi. A szövetséges rendek meghitt tudósítója azt irá haza, hogy daczára a forgalomba hozott álhireknek, általános volt az a meggyőződés, hogy a szövetségesek sikert arattak. Angliában, ugy irja, az őszinteség legbiztosb próbaköve a fogadások. A jakobiták nagy készséggel bizonyítgatták ugyan, hogy Vilmosnak veszteni kellett, vagy hogy valósággal megveretett; de fogadni nem mertek, vagy csak igen kis összegekbe. Ellenben a whigek készek voltak ezer guineát is tenni föl a király szerencséje és magatartása mellett.*)

Az eredmény igazolá ugy a whigek biztosságát, mint a jakobiták félénkségét. Augusztus tizenhatodikán, tizenhetedikén és tizennyolczadikán, Villeroy és Vilmos hadserege szemben állottak egymással. Bizton várták, hogy tizenkilenczedike lesz az elhatározó nap. A szövetségesek már hajnal előtt fegyverben álltak. Négy órakor Vilmos lóra ült, s esti nyolczig folyvást lovagolt állásról állásra, rendezve saját csapatait s figyelve az ellenség mozdulatait. Az ellenség több helyen sorainak egészen közelébe jött, s megláthatta, hogy nem könnyü lesz megbontani azokat: ütközetre nem került a dolog. Lefeküdt, hogy kipihenjen, várva napkeltére a tá-

*) L'Hermitage aug. 13. 23. 1695.

madást. De mikor a nap fölkelt, azt látta, hogy a francziák több mértföldnyire visszahuzódtak. Rögtön küldött parancsot, hogy a választó azonnal intézzen rohamat a fellegvárra. Mig erre az előkészületek megtétettek, Portland elküldetett, megadásra hivni fel utolszor őket. Nyilvánvaló, mondá Boufflersnek, hogy Villeroy minden reménynyel felhagyott az ostrom felszabadítására. E szerint hiába való vérontás lenne a harcz folytatása. Boufflers azonban ugy vélekedett, hogy még egy napi mészárlást megkiván a franczia hadsereg becsülete; s Portland eredménytelenül tért vissza.*)

Jókor délután négy oldalról intéztetett a támadás egyszerre a szövetségesek négy hadosztálya által. Egyik pont a brandenburgiaké, másik a hollandiaké, harmadik a bajoroké s egy negyedik az angoloké lőn. Az angolok kezdetben kisebb szerencsével működtek mint rendesen szoktak. Oka az volt, hogy a szolgálatban edzett legtöbb ezred Vilmossal ment Villeroy ellen. Mihelyt a jel, két hordó lőpornak fölröpítésével megadatott, Cutts, egy kis csapat granátosokkal, dobpergéssel és lengő zászlókkal első ment át a sánczokon. A vitéz csapatot négy oly zászlóaljnak kell vala támogatnia, mely tüzben soha sem volt Ezekben nem hiányzott a bátorság, de igen az a kitartás mely ily borzasztó vállalathoz megkivántatik. A tisztek egymásután hullottak. Minden ezredes és minden alezredes megöletett vagy megsebesült. Cutts a fején kapott egy lövést, mely egyidőre harczképtelenné tevé. A tanulatlan ujonczok, majdnem vezérlet nélkül hagyatva, rohamosan törtek előre, mig zavarttan és lélekzet nélkül egy mélység

*) London Gazette aug. 26. 1695. Monthly Mercury; Stepney Lexingtonhoz aug. 20. 30.

elébe jutottak, borzasztó tüzelés és egyuttal nem kevesbbé borzasztó hullása alá a bástyaköveknek és szikláknak. Ekkor meghökkentek, s rendetlenül fordultak vissza, de Cutts, kinek sebét azalatt bekötötték, képes volt őket ismét sorba állítani. Aztán nem ugyan oda, a honnét visszanyomattak, hanem egy más helyre vezette őket, a hol a csata borzasztóan dühöngött. A bajorok vitézül intézték rohamukat de nem volt szerencséjök; tábornokuk elesett; s már ingadozni kezdtek, mikor a Salamander oda érkezett s fordított a dolgon. Kétszáz angol önkéntes, minden áron jóvá akarva tenni legutóbbi balesetök szégyenét, elsők törtek utat, karddal kezökben, a deszkakerítésen át, elfoglaltak egy üteget, mely nagy pusztítást tett a bajor sorokban, s visszafordították az ágyúkat az őrség ellen. Ezalatt a kitünőleg fegyelmezett és kitünőleg vezénylett brandenburgiak, nagyobb veszteség nélkül, végezték el a nekik jutott feladatot. Szintoly szerencsével müködtek a hollandiak is. Beállván az est, a szövetségesek egy mértföldnyi területen helyezkedtek el a fellegvár külbástyai körül. Ezen előny két ezer ember élete árán vásároltatott meg.*)

S most már Boufflers azt hitte, hogy mindent megtett a mi kötelességében állott. Reggel negyvennyolcz órai fegyvernyugvást kért oly czélból, hogy a bástyákat ellepő hullák százait eltakarithassa, a melyek különben ugy a támadók, mint a védők soraiban dögvészt valának terjesztendők. Kivánata teljesittetett s mielőtt az ideje lejárt volna, kijelenté, hogy kész megadni magát. Készségét jelenté ki a

*) Boyes, III. Vilmos király története. 1703. London Gazette aug. 29. 1695. Stepney Lexingtonhoz aug. 20. 30. Blathwayt Lexingtonhoz sept. 2.

várnak, ha tiz nap alatt föl nem szabaditják, átadására. Értésére adták, hogy a szövetségesek igy nem alkusznak vele, hanem vagy azonnal át kell adnia a várat, vagy ujabb rohamra készülnie. Engedett, s csak annyit nyert, hogy ő és emberei elmehettek, ott hagyva a győzőknek a fellegvárat, az ütegeket, és hadi készleteket. A szövetségesek összes ágyúinak három üdvlövése értesité Villeroyt azon erősség elestéről, melynek ő hasztalan igyekezett segitségére menni. Rögtön Mons felé huzódott vissza, nem háborgatva Vilmost diadalának élvezésében, melyet számos baleset emléke tett még örvendetesebbé.

Augusztus huszonhatodikára volt egy oly látvány kitűzve, minőt Európa legrégibb vitézei nem láttak sohasem, s nehány héttel előbb a legifjabbbak sem reméltek valaha megérhetni. Condé első csatájától egész Luxenbourg utolsó csatájáig, a hadi szerencse, minden nagyobb félbeszakitás nélkül egy irányban áramlott. Most az áramlat megfordult Mióta Franciaországnak marsaljai voltak most először történt, hogy egy franczia marsal egy várat a győztes ellenségnek átadni kénytelenittetett.

A szövetséges haderők, gyalogok és lovasok, kétsorbanfelállitva, nagyszerű vonalat képeztek a nemrég oly kétségbeesetten védett bástyaművektől le egész a Maasz partjáig. A bajor választó, a hesszeni landgraf, s számos kitünő főtiszt lóháton voltak a vár falai alatt, Vilmos közel hozzájok kocsijában foglalt helyet. A várőrség, mintegy ötezer emberre olvadva, dobpergés közt és kibontott zászlókkal lépdelt előre. Boufflers és kisérete zárták be a menetet. Egy kis nehézség támadt az üdvözlés módja körül, melylyel ő és a szövetséges fejedelem egymást kölcsönösen köszöntsék. Egy bajor válaszó alig képezhetett igényt ahhoz, hogy a

tábornagy előtte kardjával tisztelegjen. Anglia királya ily igényt kétségkivül képezhetett: csakhogy Francziaország Vilmost nem ismeré el angol királynak. Végre Boufflers belegyeezett, hogy megteszi a tisztelgő mozdulatot a nélkül, hogy határozottan jelezné, a két fejedelem közől melyiket akarta azzal megtisztelni. Lehajtá kardját. Csak Vilmos viszonzá a köszöntést. Ezt rövid társalgás követte. A tábornagy, hogy ne kellessék a Sire ne a Felség czimzésekkel élnie, csak a választófejedelemhez intézte szavait. A választó fejedelem, a tisztelet minden jeleivel vitt meg Vilmoshoz minden szót, mely mondva volt; s Vilmos komolyan érinté kalapját. Az őrség tisztjei hirül vihették hazájokba, hogy a szerencse fiát, a kit Párisban csak orániai herczegnek neveztek, a német birodalmi testület legbüszkébb tagja oly alázatos tisztelet jeleivel környezé, minőt Lajos az ő udvari kamarásaitól szokott követelni. *)

A szertartásnak ezzel vége lett; s Boufflers kimehetett: de még nem messzire haladott, midőn Dykvelt, ki a szövetséges államok képviselőjekép kisérte a szövetséges hadsereget, megállitá őt utjában. »Önnek vissza kell a városba menni, sir,« mondá Dykvelt, »Anglia királya rendeletéből mondom önnek, hogy ön az ő foglya.« Boufflers magán kivül jött dühében. Tisztei körül vették s megfogadták, hogy meghalnak érette. De ellenszegülésről szó sem lehetett, egy erős hollandi lovas csapat közelgett, s a parancsnoklódandárnok elkérte a tábornagy kardját. A tábornagy megvető szitkokba tört ki.» Ez gyalázatos hitszegés. Nézzék a capitulatio föltételeit. Mi által érdemeltem e sértést?

---

*) Utóirat az augustusi Monthly Mercuryhoz 1695; London Gazette sept. 9; Saint Simon; Dangeau.

Nem úgy viseltem e magam mint egy becsületes ember? Nem kell-e, mint olyannal bánni velem is? De jól vigyázzanak magukra, uraim. Én olyan urat szolgálok, a ki meg akar és megtud boszulni engem.« »Én katona vagyok, sir« felelt a dandárnok; az én kötelességem teljesiteni a parancsot a nélkül, hogy annak következményeit mérlegelném« Dykvelt nyugodtan és udvariasan felelt a tábornagy sértő kifakadásaira. »Anglia királya nem örömest követte az ön ura által adott példát. Azon katonák, a kik Dixmuyde és Deynse őrségét képezték, adott hit ellenére, foglyoknak vitettek el Francziaországba. A fejedelem, a kit szolgáltak, kötelességet mulasztana irányokban, ha meg nem boszulná őket. Ő felsége teljes joggal letartóztathatta volna Namur egész franczia őrségét. De nem akarja oly nagy mérvben utánozni azt az előzményt, a melyet maga kárhoztat. Azért határozá el, hogy önt, s egyedül önt tartóztatja le: s ön, sir ne lásson sértést abban, a mi voltakép megkülönböztető tisztelet jele. Lehet-e nagyobb megkülönböztetés annál, mint, hogy ön személyét teljesen egyenértékűnek tekinti amaz öt hatezer emberrel, a kit ön fejedelme jogtalanul fogságban tart? Sőt, önt is azonnal szabadon bocsátjuk ha becsületszavát adja, hogy azonnal visszajő ide, ha tizennégy nap alatt a Dixmuyde és Deynse őrsége el nem bocsáttatik.« »Én arról mitsem tudok,» válaszolt Boufflers, »hogy az én uram s királyom miért tartóztatta le azon embereket, s ennél fogva nem is remélhetem, hogy képes leszek kiszabaditni őket. Önnek egy hadsereg áll háta mögött; én egyedül állok, ön ugy tehet velem a mint akar S azzal átadá kardját, visszament Namurba, innét Huybe küldetett,hol néhány napot kényelmes nyugalomnak szentelt sétálhatott, lovagolhatott a merre akart s őrzői által a

legnagyobb tisztelettel illettetett. A lehető legrövidebb idő alatt, mely egy levélnek és egy válasznak a fogsága helye és a franczia udvar közötti ut megtételére szükségeltetett, megkapta a felhatalmazást arra, hogy a Dixmuyde és Deynse őrcsapatainak haza eresztését megigérhesse. Azonnal elbocsátották; s ő elindult Fontainebleauba, hol tisztességes fogadtatás várt reá. Herczeggé és pairré neveztetett. Hogy ezen uj méltóságainak kellőleg megfelelhessen, nevezetes pénzösszeggel is ellátták; s Lajos a szives látás jeléül Franczia ország összes aristocratiája előtt megölelte őt. *)

Namur bevételének hire a Franczia ország ellen szövetkezett országokban a nagy örömet keltett: de legnagyobb volt az öröm minálunk. Több nemzedéken át szárazföldi ellenségeink ellenében semmi emlitésre méltót nem műveltek elődeink. Alkalmilag ugyan némi kis segélycsapatokat adtunk, a melyeknek a nemzet becsületét fönn kelle tartaniok. De azon naptól kezdve, a melyen a két hős Talbot, atya és fiu, a Guienne visszaszerzésére való sikertelen kisérletnek áldozatul estek, egész a forradalomig, a szárazföldön nem volt olyan hadjárat, a melyben az angoloknak főrészök lett volna. Végre, két és egy fél század multával elődeink ismét el kezdték ragadozni a katonai vitézség pálmáját a franczia hadfiaktól. A harcz kemény volt, Luxembourg lángesze és Lajos testőrseregének tökéletes fegyelme két nagy ütközetben döntött ellenünk: de ezen ütközetek kimenetele sokáig kétes volt; a győzelem

*) Boyes, III. Vilmos király története. 1703. Utóirat az augusztusi Monthly Mercuryhoz, 1695. London Gazette sept, 9. 12,; Blathwayt Lexingtonhoz sept. 6.; Saint Simon; Dangeau.

drágán vásároltatott meg, s a győző alig nyert egyebet, mint hogy övé maradt a véres csatatér. Eközben ő maga tanitotta meg ellenségeit. Az ujonczokból, a kik a nehéz próbát kiállották, gyorsan edzett katonák váltak. Steinkirk és Landen voltak iskolái amaz önkénteseknek, a kik Cutts után indultak Namur bástyáira. Mindazon nagy harczosok a kiket nyugati Európa népei a Szamber és Maasz egybefolyásához küldöttek, egyetértőleg nyilatkoztak az iránt, hogy az angol altiszt és az angol közkatona nem áll mögötte a keresztyénség bármely altisztjének és közkatonájának. A magasb rangu tiszteket alig tartották méltóknak ily hadsereg vezérletére. Cutts ugyan kitüntette magát rettenthetetlensége által. De legnagyobb bámulói is beismerték azt, hogy egy hadvezérhez se illő tudománya se képessége nincsen.

A győzők örömét nagyban fokozá ama vereség emléke, melyet ugyanazon helyen három év előtt kellett szenvedniök s azon gőg, melylyel akkor az ellenség érezteté velök diadalát. Most a sor reájok került. A hollandiak érmeket verettek. A spanyolok Te Deumokat énekeltek. Sok jó és rosz költemény szülemlett meg, melyek közől életben csak egy maradt. Prior, bámulatos elmésséggel és jó kedvvel tréfálta ki ama fenhangzó üres verseket, mikkel Boileau dicsőitette Namur első bevételét. Ezt a két ódát, egymás mellé állitva nyomtatták ki s olvasták nagy örömmel a londoniak; s Willéknél a kritikusok kijelentették, hogy Anglia ugy élczre, mint fegyverre nézve győztes maradt.

Namur eleste képezé ezen év nagy hadi eseményét. A császári haderők nagyobb részét már a török háboru vette igénybe a Dunán folyt eredménydús hadműveletekre Sem Piemontban, sem a Rajnán nem történt valami emli-

tésre méltó. Cataloniában a spanyolok némi előnyöket vivtak ki, mely előnyöket angol és hollandi szövetségeseiknek köszönhettek, a kik ugy látszik mindent megtettek, a mit egy magában véve gyámoltalan nemzet javára tenni lehetett. Anglia és Hollandia felsőbbsége a tengeren már teljesen meg volt állapitva. Egész éven át Russel korlátlan ura volt a földközi tengernek, kénye kedve szerint járt kelt Spanyolország és Olaszország között, Salamost bombáztatta, Provence partjait egész hosszában rettegésben tartotta, s a franczia hajóhadat a touloni kikötőben, mintegy fogságban tartotta. Berkeley az alatt szintoly korlátlan ura volt a csatornának, evezett fel s alá Artois, Picardia, Normandia és Bretagne partjai előtt, lövöldöztette Saint Maleot, Calaist és Dunkirket, s porrá égette Granvillet. Lajos tengerészete, mely öt évvel ezelőtt Európában a legfélelmesb volt, mely ellenállás nélkül járta be az angol vizeket Doronstól Pand's Endig, mely horgonyt vetett Torbaynál s Teigmouthot elhamvasztotta, most semmi egyéb életjelt nem adott, mint hogy kiséret nélkül levő kereskedelmi hajókat kifosztogatott. Ezen nyereséges hadviselésben a franczia kalózok, a nyár vége feléig, sok sikert arattak. Több czukorral megrakott hajó, Bárbadostól jöve, zsákmányul esett. Roppant veszteségeket szenvedett a keletindiai társaság, melyet minden oldalról sok baj környezett s a vesztegetésekre forditott nagy összegek is kimeritettek. A keleti vizekről haza felé jövő öt nagy hajó, melyek rakománya átalában egy millióra becsültetett, az ellenség kezébe esett. Ezen balesetek a királyi tőzsdén zugolódást keltettek. Egészben véve mégis, ugy a tőke, mint a nemzeti közvélemény jobban volt hangolva, mint már számos év óta.

Ez alatt Londonban oly események történtek, miket egy történetiró sem tartott eddig említésre méltónak, de a miknek fontossága sokkal nagyobb, mint a Vilmos hadserege és Russel hajóhada sikereié. Egy nagy kisérlet tétetett. Egy nagy forradalom vette kezdetét. Hirlapok kezdtek megjelenni.

Mig a sajtótörvény érvényben volt, Londonban nem volt más hirlap, mint a »London Gazette«, melyet az államtitkári hivatal egy tisztviselője adott ki, s a melyben más nem jöhetett ki, mint a mit az államtitkár a nemzetnek tudtára adatni kivánt. Időszaki folyóirat ugyan volt több, de ezek nem nevezhetők hirlapoknak. Welwood egy buzgó whig, egy »Observator« (Figyelő) czimü hirlapot adott ki; de ezen Observator, valamint a Lestrange által előtte kiadott Observator is, nem ujságokat tartalmazott, hanem csak politikai értekezéseket. Egy Dunton János nevü eszelős könyvárus, kiadta az »Athenian Mercury«-t: de ezen folyóirat csak a természetbölcselem, s a casuistica és a galanteria kérdéseivel foglalkozott. A »Royal Society« egy tagja, Hougton János, az ipar és kereskedelem általa ugy nevezett tökéletesedésére czélzó u. n. gyüjteményt adott ki. De az ő gyüjteménye alig tartalmazott egyebet mint a részvények árkeletét, a cityben kötendő üzleti szerződések módozatait, uj tervek ismertetését, továbbá uj könyvek, kurúzsszerek, csokoládé, érczes vizek, czibét-macskák, hajóra szegődő seborvosok, gazdát kereső inasok, s férjet kereső nők hirdetményeit. Ha néha politikai hireket is kinyomatott, ezeket egyszerüen a Gazetteből vette át. A Gazette olyan sovány kivonatban adá a napi eseményeket, hogy, noha e téren nem volt vetélytársa, mégis csak igen szük körben olvasták. Nyolcz ezer példányban nyomatták, mi sok-

kal kevesebb volt mint a hány községe volt az országnak. A ki saját kora történetét csak ezen hirlapból tanulmányozza vala, az igazán a legfontosabb eseményekről teljes tudatlanságban maradhatott. Igy például, egy szót sem tudna a Torrington fölött tartott haditörvényszékről, a lancashirei perekről, a salisburyi püspök körlevelének megégettetéséről vagy Leeds herczeg elfogatásáról. A Gazette hézagait Londonban a kávéházak, a vidéken pedig a levelezések pótolgatták.

Május harmadikán 1695-ben az a törvény, mely a sajtót előleges birálat alá vonta, érvényét veszté. Két hét alatt egy Harris nevü makacs régi whig, a ki az »Exclusion bill« napjaiban »Intelligence Domestic and Foreign« (Hazai és külföldi tudósitások) czim alatt egy hirlapot próbált kiadni, de azzal csakhamar felhagyni kénytelenittetett, most kihirdette, hogy a hazai és külföldi tudósitások, melyeket tizennégy évvel az előtt a zsarnokság elnyomott, ujra megfognak jelenni. A hazai és külföldi tudósitások első számának megjelenése után tiz nappal megjelent az »English Courant« (angol futár) első száma is. Ezt követte a »Packet Boat from Holland and France,« (a hollandi és franczia postahajó) aztán a »Pegasus,« »London Newsletters,« London Post,« a »Flying Post,« az »Old Postmaster« a »Postboy« és a »Postman.« Az angol hirlapok története ezen kortól le napjainkig egy igen érdekes és tanulságos részét képezi hazánk történetének. Kezdetben kisszerüek és durva kinézésüek voltak. Még a »postalegény« (Postboy) és a »levélhordó« (Postman) is, a melyek ugy látszik legjobban szerkesztettek s olvastattak, silány nyomtatásban, itatós papirdarabokon jelentek meg, a minőket ma utczai gúnyversekre sem használnának. Heten-

kint csak két szám jött ki; s egy számban alig volt annyi, a mennyit egy mai napi lapnak csak egy hasábján találunk. Mit ma vezérczikknek nevezünk, az akkor ritka volt, ha csak nagy szükséget nem szenvedtek hirekben, ha a hollandi postát a nyugati szelek késleltették, ha a rappareek (ir porttyázók) nyugodtan maradtak az elleni szorosban, ha semmi utazó kocsit ki nem fosztottak az útonállók, ha a rendőrség semmi összeesküvő gyülekezetet szét nem kergetett, semmi külországi követ nem tartott hat lovas diszfogataival, ünnepélyes bevonulást, ha semmi nagy urat vagy költőt nem temettek el az apátságban, s igy nehézséggel járt négy kis lapnak betöltése. Mindamellett a vezérczikkek, habár látszólag más érdekesb tárgy hiányában rántattak csak elő, nem voltak roszul irva.

Figyelemre méltó tény, hogy az első hirlapok mind Vilmos király és a forradalom mellett voltak. E tényt némileg az is megmagyarázza, hogy a kiadóknak eleinte jól kelle magukat viselniök. Nem volt egészen világos, vajon az ő vállalatuk magában véve nem törvénytelen-e. Igaz, hogy semmi törvény nem tiltotta az ujságok kinyomatását; De második Károly uralkodása vége felé birósági itélet volt az iránt, hogy politikai hireknek a király engedélye nélkül közzététele oly vétséget képez, mely a köztörvénybe ütközik. Igaz, hogy azon birák a kik ezt a tant megállapitották, a király kénye szerint elmozdithatók valának s minden alkalmat felhasználtak a királyi előjogok lehető kiszélesbitésére. Az, hogy e kérdést mikép fogná Holt vagy Treby eldönteni, ha az ismét szóba hozatnék, mindig kétséges volt; s ezen kétességnek eredménye egyfelől a korona minisztereinek engedékenysége, másfelől a hirlapirók ovatossága volt. Egyik rész sem kivánhatott

belőle jogi kérdést csinálni. A kormány tehát elnézte a hirlapok megjelenését; a hirlapok vezetői pedig gondosan kerültek mindent, mi a kormányt nyugtalanithatá. Igaz, hogy a legelső hirlapok egyikének legkorábbi száma egyszer azt a hirt hozta, mintha Anna herczegnő nem igen őszintén örülne Namur bevételének. De a kiadó sietett ezen hibáját a legmagasztalóbb kifejezésekkel jóvátenni. Jó darab ideig a nem hivatalos lapok is, bár sokkal csacskábbak és mulattatóbbak voltak, mint a hivatalos ujság, szintoly udvariasak maradtak. Bárki átnézi azokat, meglátthatja, hogy a királyt mindenkor a legmélyebb tisztelettel emlitik. A két ház vitatkozásai és szavazatai fölött tiszteletteljes hallgatás volt a szabály. Van sok erős kifakadás is, de az mind a jakobiták és a francziák ellen intéztetett. Kétségtelennek látszik, hogy Vilmos kormánya igen sokat nyert, ezen a tiszti ügyésztől folytonosan rettegő nyomtatott hirlapok által, melyek a korábbi, korlátlan szabadossággal folyt irott levelezéseknek léptek helyébe. *)

A röpiratok kisebb erkölcsi nyomás alatt állottak, mint a hirlapok : de a ki ama kor politikai vitáit figyelemmel tanulmányozza, annak lehetetlen észre nem vennie, hogy a Vilmos személye és kormányzása ellen intézett gúnyiratok sokkal kevesbbé mérgesek és szitkozódók vol-

*) A british muzeumban van egy fölötte becses és maga nemében egyetlen teljes gyüjteménye a Vilmos uralkodása alatt megjelent hirlapoknak. Egyenkint átlapoztam a gyüjteményt; különös, hogy sem Luttrel sem Evelyn nem jegyezte föl magának az első hirlapok megjelenését. Legrégibb megemlitésök, melyre akadtam L'Hermitage egy jelentésében van, jul. 12/22. 1695. Ide irom szavait : — »Depuis quelque tems on imprime ici plusieurs feuilles volantes en forme de gazette, qui sont rempilés de toutes sortes de nouvelles.

tak uralkodása utóbbi éveiben, mint a korábbiakban. S ennek oka nyilván abban fekszik, hogy a sajtó, mely uralkodása első felében gyámság alatt állott, annak utóbbi felében szabadon működhetett. Mig a censura fönnállott, semmi kárhoztató itéletet, lett volna bár a legtisztességesebb és legmérsékeltebb modorban tartva, a biráló engedelmével közrebocsátani nem lehetett. Ily nemü közleményt kinyomatni birálói engedély nélkül, törvénytelen volt. Ezért átalában, az udvar tisztességes és mérsékelt ellenzéke, nem közölhetvén semmit a törvényes uton, azon kivül pedig vagy nem akarván vagy nem tartván biztosnak, bármit közzé tenni, békén maradtak, s a közigazgatás megbirálásának feladatát kétféle emberekre hagyták, u. m. vakbuzgó nemesküvőkre, a kiknek véleménye szerint az orániai herczeg oly kevés kiméletet érdemelt, mint a sötétség fejedelme, és a Grub Street durva, nagyszáju, romlott szivü bérenczeire. Igy mindazok között, a kik a kormány ellen irni szoktak, alig volt egy értelmes, mérsékelt és jóravaló ember. Maga az a foglalkozás neme, a kormány ellen irni, rosz hatással volt a jellemre. Mert mindenki, a ki a kormány ellen szokott irni, egyuttal hozzá szoktatta magát a törvény megszegéséhez is; s ha valaki megszokta, a bár oktalan törvény áthágását is, az csakhamar előli magában a törvény iránti minden tiszteletet. Bármily helytelen legyen is egy vámtariffa, a csempész mégis közel áll ahhoz, hogy

Cette licence est venu de ce que le parlament n'a pas achevé le bill ou projet d'acte qui avoit été porté dans la Chambre des Communes pour regler l'imprimerie et empécher que ces sortes de choses n'arrivassent. Il n'y avoit cidevant qu'un des commis de Secretaires d'État qui eût le pouvoir de faire des gazettes : mais aujourdhui il s'en fait plusieurs sous d'autres noms.« L'Hermitage fölemliti a herczegnőre vonatkozó közlést is, és a közlő alázatos visszavonását.

zsiványnyá és gazemberré legyen. Bármily jogtalannak lássék is egy vadász tilalom, az orvadászból igen könnyen válik gyilkos is. Ugy szintén, ha nem védhetők is a törvénynek az irodalom elnyomására czélzó intézkedései, fönforgott mindig az a nagy veszély, hogy az azokat folyvást megsértő emberek másban sem fognak a szigoru törvényességhez és becsülethez ragaszkodni. A iró, a ki művét kinyomatni akarta, de erre az engedélyt nem nyerhette meg, kénytelen volt igen aljas és kétségbeesett egyének szolgálatát venni igénybe, a kik a rendőrségtől folyvást üldöztetve, s hetenkint más más álruhák és álnevek alá rejtőzve, irataikat és betüiket kénytelenségből oly zugokban dugdosták el, a melyek a nagy városok szégyenét és dögvészét képezik. Ily nyomorultakat kellett neki bérbe fogadnia, hogy titkát megőrizzék, s helyette tegyék ki magukat annak, hogy arczukra bélyeget sütnek és füleiket levágják. A ki ily társaságba keveredik s ily módokhoz kénytelen nyulni, alig őrizheti meg szeplőtlenül magában a jó és igaz iránti érzéket. A sajtó felszabadítása nagy és üdvös változást idézett elő. Most már a legjobbak s legbölcsebbek vállalkoztak az ellenzék soraiból azon tisztre, a melyet eddig vagy elvetemült vagy hóbortos emberek végeztek. A kormány ellen oly modorban irtak, minő egy államférfiuhoz és gentlemanhoz illő volt; s még az alsóbb és szenvedélyes osztály is az elégületlenek sorában sokkal kevesbbé durva és trágár modort vett föl mint a censura idejében.

Voltak oly gyenge emberek, a kik azt képzelték, hogy a vallás és az erkölcsiség rá van szorulva a censura oltalmára. Az eredmény fényesen megmutatta, mennyire tévedtek. Tény az, hogy az előleges könyvvizsgálat alig birta a

szabadosságot és istentelenséget némileg fékezni. Az elveszett paradicsom alig kerülheté el a megcsonkíttatást; mert az elveszett paradicsom irójának politikai elvei az uralkodó hatalom előtt gyületetesek valának. De olyan művek, minő Etheregetől: Az asszony akarna ha tudna; Wicherleytől Falusi asszony, s Dryden: Lucretius negyedik könyvének fordítása, minden nehézség nélkül megnyerték az imprimaturt, mert Dryden, Etherege, és Wycherley az udvarnál kegyben állottak. Azon naptól kezdve, a melyen a mi irodalmunk felszabadult, megkezdődött a mi irodalmunk tisztulása is. Irodalmunk e tisztulását nem törvényhozók és tisztviselők közbenjárása eszközlé, hanem ama művelt angolok nagy tömege, melynek a jót és roszat elébe tették, hogy izlése szerint szabadon válaszszon. Mintegy százhatvan éven át a mi sajtónk felszabadulása mind átalánosabbá lett; s ezen százhatvan éven át az olvasók közérzülete mind szigorubb korlátokat szabott az irók elébe. A vége az lett, hogy még az olynemü munkák is, melyek a tulcsapongó képzelet némi kiváltságával bíróknak tekintettek, szerelmi dalok, szindarabok, beszélyek, tisztességesebb hangon szóllottak, mint a tizenhetedik század egyházi beszédei. Mai napság azok a külföldiek, a kik alig merik egy szóval birálgatni ama kormányok eljárását, a melyek alatt élnek, nem győznek csodálkozni azon, hogy mikép lehet az a sajtó, mely Európában legszabadabb, egyuttal a legszemérmetesebb is.

October tizedikén a király, téli szállásokra küldve hadseregét, Angliába érkezett s itt szokatlan lelkesedéssel fogadtatott. Mikor fővárosán keresztül palotájáig ment, minden harang zugott s minden utcza ki volt világítva. Késő volt, mire az üdvözlő tömegen keresztül Kensingtonba

indult. De a késő esti órákban is még rögtön tanácsülés tartatott. Egy fontos kérdés várt eldöntésre. Vajon a képviselőház tovább folytathatja-e üléseit, vagy pedig azonnal feloszlattassék? A király hihetőleg szivesen megtartotta volna képviselőházát akár uralkodása végeig. De az nem állott hatalmában. A hároméves acta a parliament életben maradására márczius huszonötödik napját tüzte ki végső határidőül. Ha tehát uj választás nem történhetett 1696-ben, ugy annak okvetlen meg kelle történnie 1696-ban, de ki tudhatta, minő állapotban lesz az ország 1696-ban? Közbe jöhetett egy szerencsétlen hadjárat. Közbejöhetett, sőt valóban igen nyomós okoknál fogva föltehető is volt egy bekövetkezendő borzasztó kereskedelmi válság. Mindkét esetben előrelátható volt, hogy nagy lesz az elégületlenség. Az 1695-diki hadjárat fényes eredményü volt: a nemzet kitünő jó kedvben; s Vilmos bölcsen elhatározá a kedvező pillanatot használni föl. A proclamátiók azonnal közzététettek. Az egyikben a szokott módon tudtul adatott, hogy ő felsége elhatározá a régi parliament feloszlatását s egy uj parliament választására a királyi meghivókat kiadatta. A másik eddig előzmény nélkül volt. Ez ő felsége azon akaratát tudatá, miszerint minden oly helyeken szállásoló ezred, a melyeken választásnak kell történnie, a választás előtt onnét kivonuljon, sem addig, mig a választás befejezve nem lesz, oda vissza ne menjen. Ezen parancs alól, melyben mindenki a nép jogai iránti nagy tisztelet jelét látta, szükségkép kivétettek a várak és erődített helyek őrségei.

De, noha Vilmos gondosan kikerülte minden látszatát a választó testületek fölött gyakorlandó bármily kényszernek vagy megfélemlítésnek, nem tartotta méltósága alattinak, hogy szelídebb eszközökkel némi befolyást gya-

koroljon szavazataikra. Elhatározá, hogy az átalános választások alatt hat hetet arra fordít, hogy megmutassa magát a népnek sok olyan vidéken, a melyet még eddig soha sem látogatott meg. Ily uton bizonyos népszerüséget remélt szerezhetni, a mely a választásokban is nyilvánulni fog. Ennélfogva olyan leereszkedő, nyájas modorra erőlteté magát, melynek hiánya nála nagyon is sokszor érezhető volt; ennek következménye az volt, hogy utjában minden lépten nyomon alattvalói jóindulatának jeleivel találkozott. Mielőtt utra indult, látogatást tett sógornéjánál s nagyon megörvendett fogadtatásán. A hat éves kis Gloucester herczeg, elébe ment egy kis puskával vállán nagybátyjának s katonásan tisztelkedett előtte. »Tanulom a gyakorlatot« mondá a fiu, »hogy segíthessek önnek verni a francziát.« A király nagy hahotára fakadt, s nehány nappal később, a kis katonát a térdszalag rendével tüntette ki.*)

October tizenhetedikén Vilmos Newmarketre jött, mely most inkább üzletek mint szórakozás helye, de a tizenhetedik században őszi időben a sziget legvidámabb és legfényüzőbb mulató helye volt. Nem volt szokatlan az oda gyülekezők közt az egész udvart és kabinetet is ott láthatni. Követték a tömeget ékszerárusok és divatárusok, színészek és zenészek, eladó szépségek és eladó elménczek. Az utczákon járni sem lehetett a hintók és hatos fogatok miatt. A köztéreken peerek lebegték körül az udvari hölgyeket; s a testőrsereg tisztjei, mind aranyhimzettel, tollakkal, közbevették a fekete fövegü és ruháju tanárokat. Mert a szomszéd cambridgei egyetem mindig elküldé legelső tisztviselői által hüséges feliratait, s kiválasztá legügyesb theologjait, a kik az uralkodó és annak fényes kisérete előtt az egyházban

*) L'Hermitage, oct. 15. 25. nov. 15. 25. 1695.

szónokolhassanak. A restauratio vad napjai alatt ugyan, a legtudósb és legékesszólóbb pappal is megtörténhetett, hogy cserben hagyta hallgatósága, főleg ha Buckinghamnek eszébe jutott e téren versenyre szállni vele; mert ő kegyelmessége néha egy vasárnapi délelőtt unalmait azzal próbálta elüzni, hogy a finom urfiak és hölgyecskék egy gyülekezete előtt mindenféle trágárságokból összeszőtt beszédet mondott, melyet ő prédikációnak nevezett. Már a Vilmos udvarában tisztességesebb hangulat uralkodott; s az akadémiai méltóságok kitünő tiszteletben részesültek. A Saint Jamesből és Sohóból jött lordok és ladyk közé vegyültek a Trinity College és Kings College doctorai, valamint a vidéki aristocratia, a rókavadászó squirek, s azok rózsaarczu leányai, a kik csodálatos kinézésü családi hintókban négy öt megye legtávolabbi kerületeiből is oda sereglettek, hogy láthassák uralkodójukat. A mezőt egy nagyszerü czigánytáborhoz hasonlítható néptömeg lepé el. Mert azon reményben, hogy a dusan megrakott asztalok morzsalékaiból s a londoni tékozlók által pazarul szétszórt aranyokból és tallérokból egy kevés mindenkinek fog jutni, sok mértföldnyi távolságról csődült oda a parasztság is.*)

Vilmos, nehány napig e kies helyen tartva udvarát, miután Cambridgeshire, Huntingdonshire és Suffolk hódolatait fogadta volna, Althorpeba ment. Visszatetsző lehet, hogy egy voltaképen szavazathajhászó körutban, oly embert tüntetett ki leginkább kegyeivel, a ki átalá-

*) London Gazette, oct. 24. 1695. Evelyn jelentése Newmarketről, 1671. Pepys jul. 18. 1668. Tallardnak a ryswiki béke után irott jelentéseiből az tünik ki, hogy az őszi sokadalom nem volt oly népes és oly fényes Vilmos napjaiban, mint egykor nagybátyjai idejében.

nos bizalmatlanság és gyülölet tárgya volt. De a nép már egyszer jó kedvének akarta átadni magát. Egész Northamptonshire oda sietett kézcsókolásra ama szép csarnokba, melyet Van Dyk ecsete és Waller muzsája dicsőitett, s a gróf azzal igyekezett szomszédjait meghódítni, hogy nyolcz terített asztalnál, mely ezüst edényei alatt roskadozott, vendégelé meg őket. Althorpeból Stamfordba ment a király. Exeter grófja, kinek fejedelmi székhelye akkor is mint ma, egyike volt Anglia legnagyobb nevezetességeinek, nem tette le soha az alattvalói esküt s egy mindenesetre kellemetlen találkozás kikerülése végett tudott ürügyet lelni arra, hogy kitérve előle Londonba távozhassék, de oly rendeléseket tett, hogy a nagy vendég fényes fogadtatásban részesíttessék. Vilmos mindig nagyon érdeklődött az építészet és kertészet iránt, s nemesei semmivel sem hizeleghettek neki inkább, minthogy ha tőle kértek véleményt falusi székhelyeik berendezése iránt. Egy időben, sokféle gondokkal volt teli a feje s mégis fölötte érdeklődött a Castle Howard épülése iránt; s ezen építménynek egy famintáját, egy hibás stil egyik legszebb példányát, Kensingtonba küldötték el hozzá, megtekintés végett. Nem csodálhatjuk tehát, hogy Burleight elragadtatással szemlélte. Nem is elégedett meg egyszeri látásával, hanem másnap reggel korán fölkelt, hogy ujra átnézhesse az épületet. Stamfordból ment Lincolnba, hol teljes egyházi diszben fogadta őt a papság, bársony palástokban a helyhatóság, s a baronetek, lovagok, földesurak egy serege, a Trent és a némettenger között fekvő roppant síkság minden részéből. A fenséges székegyházban meghallgatván az istentiszteletet, tovább folytatta utját, keleti irányban. Nottinghamshire határánál, a grófság királyi helytartója, Holles

János, newcastlei herczeg, a királyi fogatok egy hosszu sorával fogadta őt, s elkisérte székhelyére Welbeckre, egy óriási tölgyfáktól környezett udvartelekre, melyek ma is alig látszanak idősbnek, mint mikor ama diszmenetre vetették árnyékukat. A kastély, melynek Vilmos akkor néhány óráig vendége volt, sokkal később halála után női ágon a Hollesektől a Harleykre származott át, s a Harleyktől a Bentinckekre, s most benne őriztetnek eredeti példányai ama fölötte érdekes leveleknek, melyek közte s meghitt barátja és szolgája Portland közt váltattak. Welbeckben az északi részek főnemessége egybe volt gyüjtve. Oda ment York lord mayorje is a városi tisztviselők hosszu sorával, valamint a yorki érsek, a papok hosszu sorával. Vilmos több izben vadászgatott azon erdőben, melynek párja nem volt az országban, s mely egykor Robin Hoodnak és Little Johnnak adott menhelyet, de mely most a Welbeck, Thoresby, Clumbes és Worksop fejedelmi uradalmak közt van aránylag szétosztva. Négyszáz nemes vett részt lóháton a vadászatban. A nottinghami squirek elragadtatással hallgatták midőn egy fényes hajtóvadászat után ugy nyilatkozott asztalnál, hogy reményli, miszerint az nem utolsó találkozása volt velök, s hogy szándéka e gyönyörü erdőség között egy vadászlakot bérbe venni. Aztán dél felé fordult. Egy napig Stamford gróf vendége volt Bradgaten, azon a helyen a hol lady Grey Johanna magánosságban Socrates utolsó szavait olvasgatá, mig a parkon keresztül rohanva tört a szarvas, üldöztetve csaholó kutyáktól és nyargaló vadászoktól. Másnap lord Brook fogadá uralkodóját Warwik Castleben, ama középkoru épitmények egyik legszebbikében, a melyek azóta békes polgári lakokká alakittattak át. Guys tornya ki volt világitva. Százhusz gallon

puncsot ürítettek ki ő felsége egészségére; s a tágas udvar közepén százados folyondárokkal benőtt várromok közepett egy hatalmas rakás rőzsét gyujtottak meg. Másnap reggel a király a warkwikshirei nemesek nagy sokaságától lóháton kisérve, Gloucestershire partjai felé haladott tovább. Eltért egy kissé az utról, hogy Shrewsburyval egy félreeső udvartelken ebédeljen az erdő közepében s estére jött Burfordra. Burford egész lakossága elébe jött, s kérte hogy szeretetöknek egy csekély jelét fogadná el. Burford akkor hires volt az ott készült nyergekről. Különösen egy lakosa volt a városnak, a kit az angolok Európa legelső nyereggyártójának tartottak, két remek munkáját ajánlották föl, mély tisztelettel Vilmosnak, a ki nagy nyájassággal fogadta el azokat, s megrendelé, hogy saját használatára tartsák fönn.*)

Oxfordban nagy pompával fogadták, latin beszéddel üdvözölték, az akadémiai sajtó néhány legszebb termékével megajándékozták, zenével mulattatták s a sheldonian szinházban tartatott fényes ünnepélyre meghivták. Pár óra mulva tovább indult, azzal mentegetődzve, hogy a collegiumokat már máskor is látta, s hogy most nem körültekintés végett, hanem tisztán csak barátságból jött. Tudva levén az, hogy nem igen szerette az oxfordiakat, sem ezek nem szerették őt, az ezen alkalommal való sietéséből mindenféle kósza hirek támadtak, miket a nép elhitt. Mondogatták, hogy tova sietett a nélkül, hogy megizlelte volna a számára készített pompás lakomát, azért, mert névtelen levélben lett figyelmeztetve, hogy ha a szinházban eszik vagy iszik vala-

*) Vilmos körutjának ez elbeszélését főleg a London Gazetteből vettem, aztán L'Hermitage jelentéseiből, Luttrel Narcisz naplójából, Vernon, Yard és Cartwright leveleiből, a Lexington gyüjtem.

mit, tüstént halál fia lesz. Nehéz elhinni, hogy egy fejedelem, a kit alig lehetett rábirni némi ovatosságra a nyilván tudvalevő orgyilkos kisérletek ellenében, ily haszontalan mendemondával sokat törődött volna; s szintoly bizonyos az, hogy tartózkodásának helyei és ideje előre meg voltak határozva, s hogy Oxfordban épen annyi ideig mulatott, a mennyi az előleges tervekkel megegyeztethető volt.*)

Visszatérve fővárosába, nagyszerü látványossággal fogadtatott, melyek távolléte alatt, semmi költséget nem kimélve, készittettek elő. Sidney, most Romney gróf és főszertárnok, egy olyan mutatványnyal akarta Londont bámulatba ejteni, minőt Angliában még soha sem láttak. A szakosztályához tartozó tüzértisztek minden ügyességét mozgásba hozta egy oly nagyszerü tüzijáték bemutatására, minőhez hasonló még nem láttatott sem Versailles kertjeiben, sem Hága nagy taván. Saint James Square választatott ki a látvány szinhelyéül. Az északi, keleti és nyugati szép házsorok mind el voltak lepve csinos néző közönséggel. A király a Romney disztermének egyik ablakán jelent meg. A dán herczegnő, férjével és udvarával a mellette való házat foglalta el. Az egész diplomatiai testület az egyesült tartományok követének lakásán gyülekezett össze. Egy lángban égő magas gúla emelkedék a tér közepén s szórta szikrázó hullámrétegeit, melyeket a szomszéd utczákon és parkokban tolongó nép százezrei láthattak. Az egyesült tartományok értesültek levelezőik által, hogy bárminő nagy volt is a tolongás, egész éjen át a legkisebb rendzavarás sem történt.**)

---

*) L. Yard levelét Lexingtonhez, nov. 8, 1695.; s a kiadó jegyzetét a Lexingtonféle iratokhoz.

**) L'Hermitage, nov. 15/25. 1695.

Ez időtájban a választások majdnem mindenütt befejezetettek. Az ország minden részében nyilván kitünt az, hogy a választó testületek a királyért és a háborúért lelkesültek. London cityje, mely 1690-ben négy toryt küldött, most, 1695-ben négy whiget választott. A Westminsterben történtekről a szokottnál részletesb tudósitások jutottak hozzánk. 1690-ben a választók boszankodva Sacheverell inditványán, két toryt küldöttek. 1695-ben mihelyt egy uj parliament összehivása köztudomásra jutott, gyülést tartottak, melyben a királyi kincstár két biztosának meghivására küldöttséget neveztek ki, azok Montague Károly és Fox István voltak. Sir Clarges Walter a toryk iránt volt érdekelve. A választás napján közel ötezer választó vonult ki lóháton az utczára. Három csapatra oszlottak; s mindenik csapatnak élén egyik jelölt lovagolt. Egy pillantásra meglehetett becsülni a pártok arányla gos számerejét Mert a Clarges után menő lovas csapat a legkisebb volt a három közől; s köztudomásu volt, hogy a Montague kisérete Foxra, a Fox kiséretete pedig Montaguere fog szavazni. A nap munkáját nehányszor lármás jelenetek szakitották félbe. A whigek szitkokat szórtak a jakobitákra, a kik az angolokat oda akarják vinni, hogy misét hallgasanak, békát egyenek, s faczipőben járjanak. A toryk rákiabáltak ama két hivatalnokra, a kik a szegény tulterhelt nép zsákmányából nagy birtokokat szereztek maguknak. A felszitott szenvedélyek fenyegető szavak után csakhamar ütésekre ragadták őket; s veszekedés támadt, melyet csak némi nehézséggel lehetett lecsillapitani. A fő bailiff aztán körülnyargalá a három lovas csapatot s kihirdette szemmérték után az eredményt, miszerint a többség Montague és Fox mellett nyilatkozott. Szavazást kértek. A toryk minden erejöket

megfeszitették. Nem kiméltek sem a pénzt sem a tentát. Clarges csak pár óra alatt két ezer fontot költött el; nagy kiadás oly időben mikor egy parliamenti tag évi jövedelme átlag nem becsültetett többre nyolczszáznál. A választást követő éjen át az egész fővárosban hirdették a falragaszok ama két udvaroncz ellen szórt vádakat, mint a kik szegénységben és homályban születvén, gazság által nagy vagyonra és hatalomra tudtak felvergődni. A londoni püspök nyilván a kormány ellen dolgozott; mert a peerek részvétele a választásoknál akkor még nem tekintetett az alsóház kiváltságai megszegésének. De mind ez nem használt. Clarges kapott legkevesebb szavazatot, s nem volt semmi reménye a sikerhez. El is ment; s Montaguet a roppant sokaság vállon hordozta körül a Westminster apátságtól egész hivatala helyiségeig Whitehallban.*)

Több más helyen hasonló volt a hangulat. Cumberland szabad birtokosai utasitással látták el képviselőiket, hogy a királyt támogassák, hogy megszavazzanak minden segélyt, a mely a háboru erélyes folytatására meg fog kivántatni; s több grófságban és városban ez a példa követőkre talált.**) Russell nem jött meg előbb Angliába, sem mint a meghivó levelek szétküldettek. De neki csak választani kellett, melyik megbizást akarja elfogadni. Roppant népszerűsége volt: mert alávalósága még titok volt; a közügynek tett szolgálatait pedig mindenki ismerte. Ő nyerte meg a csatát la Hoguenál. Két évig vitte a vezényletet a földközi tengeren. Ott ő üzte a franczia hajóhadat a touloni kikötőig, s megakasztá és visszafordità

*) L'Hermitage oct. 25/nov. 4., oct. 29/nov. 8. 1695.

**) L'Hermitage nov. 5/15. 1695.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Cataloniában a franczia hadsereget. Sok hajót elvett, köztük két sorhajót is; s hosszu távolléte alatt messze tengereken soha egy hajót sem vesztett akár ellenség akár idő viszontagsága miatt. A szent György veres keresztjét rettegés tárgyává tette Olaszország minden fejedelme és állama előtt. Sikereinek egyik következménye volt, hogy Florenczből, Genuából, Velenczéből követségek mentek Vilmos üdvözlésére. Russell érdemei, melyeket a whigek czélzatosan is tuldicsértek, olyan hatással voltak, hogy nem csak Portsmouth, a hol hivatalos állásánál fogva nagy befolyással birt, s nem csak Cambridgeshire, a hol nevezetes jószágokat birt, hanem Middlessex is beválasztotta a parliamentbe. Ez utóbbi kitüntetést főleg azon névnek köszönheté, melyet viselt. Mielőtt ő Angliába ért volna, átalában ugy hitték, hogy az ország fő megyéje két toryt fog választani. Somers és Shrewsbury ugy vélekedtek, hogy ily szerencsétlenséget nem lehet máskép kikerülni, mint az angol szabadság egyik leghiresebb és legerényesebb vértanujának a nevével. Fölkérték lady Russellt, engedné meg hogy legidősb fiát, egy tizenöt éves ifjut, a ki akkor kezdé Cambridgeben tanulmányait, léptethessék föl. Egy napon, ugy mondák, le kell neki a Tavistock marques uj czimét tennie s magát Russel lordnak neveznie. Költség nem lesz. Nem fog ellene senki föllépni. Nemes urak, ezrenkint, fogják lóháton kiisérni; senki sem bátorkodik ellene lenni, s nem csak ő magát fogják megválasztani hanem vele együtt még egy másik whiget is. Az özvegy anya, egy levélben, mely az ő kitünő belátásának és finom érzésének tanujele, megtagadá pártjától ez áldozatot. Neveltetése félbeszakittatnék; fejét elszéditenék; s a diadal neki kárára válnék. Épen ekkor érkezett meg a tengernagy. Megmutatá magát Middlessex

szabad birtokosainak, a kik Hampshead Hill magaslatán voltak egybegyülve, s ellenzés nélkül megválasztották.*)

E közben az ismeretesb elégületlenek közül többen a roszalás többféle jeleivel találkoztak. Knight János, a legdühösebb és legszemtelenebb azon jakobiták közt, a kik a Vilmosnak letett hüségi eskü által tették magukat a parliamentbe megválaszthatókká, nem képviselheté többé a nagy Bristol városát. Exeter, a nyugot fővárosa, erős izgalomban volt. Sokáig azt hitték, hogy Seymourt, ügyessége, ékesszólása, tapasztalása, nagy vagyona és nemes származása miatt lehetetlen onnét kiszoritni. De erkölcsi jelleme, mely soha sem állott valami magas fokon, az utóbbi három négy év alatt mind alább sülyedett. Dühös ellenzéki volt addig, mig hivatalt nem kapott. Mihelyt hivatalban volt, a kormány legnépszerűtlenebb tényeit is védelmezé. A mint hivatalából kitették, azonnal ismét dühös ellenzéki lett. Az ő salétromszerződése sötét foltot hagyott személyes jellemén. Ennélfogva két ellenjelölt lépett föl ellene; s azon kor legélesebb s legtartósb választási harcza az egész ország figyelmét magára vonta, s még a külföldi kormányok érdeklődését is nagy mérvben felkölté. Ot héten át nyitva tartatott a szavazás. Mindkét rész borzasztó összegeket költött. Exeter választói, a kik e választás tartama alatt dinomdánomban éltek, legkevesbbé sem óhajtották annak gyors befejezését. Dosztig ettek és ittak; s minden este bunkós botokkal fegyverzetten léptek ki a sikra, hogy az anyaszentegyházért, vagyis Vilmos királyért harczoljanak: de a szava-

*) L'Hermitage, nov. 5/15. 15/25. 1695. sir Forber Jakab Russell ladyhoz, oct. 3. 1695.; Russell lady Russell Edvárd lordhoz; Postman, nov. 16. 1695.

zatok csak nagyon lassan adattak be. Csakis a parliament megnyitásának előestéjén történt meg a választás. Seymour, szive nagy bánatára, megveretett, s kénytelen volt Totness kik városában keresni menedéket.*)

Említésre méltó, hogy ugy ezen mint a korábbi választás alkalmával Hampden János kimaradt. Mióta nem volt parliamenti tag, szünetlen az ő balsorsa s letörölhetetlen megszégyenittetése fölött tünődött s esetenkint a kormány ellen irt keserü röpiratokban keresett rosz kedvének enyhülést. Mikor a whigek kerültek fölül az udvarnál s az alsóházban, mikor Nottingham visszalépett, Caermartben perbe fogatott, akkor Hampden ugy látszik ismét reménykedett, hogy szerep jut neki a közéletben. De pártja főbb emberei, nyilván, nem kivántak ily nyugtalan és epés emberrel szövetkezni. Kizárva maradt az alsóházból. Egy két hónapig igen nyomorult életet folytatott. Hol a Mazarin herczegnő termeiben összegyülni szokott előkelő játékosok és könnyelmü szépségek körében igyekezett bánatát feledni, hol pedig vallásos búskomolyságba merült el. Sokat foglalkozott az öngyilkosság gondolatával. Majd nem sokára Buckinghamshire képviselői széke ürült meg, melyre több izben volt ő valamint elődei is megválasztva; s azt remélte, hogy Wharton segitségével, ki a bukinghamshirei whigeken, föltétlenül uralkodott, minden nehézség nélkül fog megválasztatni. Wharton azonban más jelöltet karolt föl. Ez volt az utolsó csapás. A várost az a hir lepé meg, hogy Hampden János elvágta a nyakát, hogy sebével még nehány óráig élt, hogy még bűnbánatot érzett

*) E választásról egy nagyon érdekes adat foglaltatik L'Hermitage jelentéseiben.

vétkeiért, Burnetet kérette, hogy imádkozzék érette, és Mazarin herczegnőhez komoly bucsuztatót intézett. A coroner esküdtjei őrültnek nyilvánitották. A szerencsétlen ember a legszebb kilátásokkal kezdé pályáját. Oly nevet viselt, mely több mint előkelő volt. Gazdag vagyont örökölt, s annál még sokkal becsesb örökséget, honfiai százainak és ezreinek bizalmát és ragaszkodását. Maga is szép tehetségekkel volt megáldva és szorgosan kimüvelte azokat. Szerencsétlenségére a nagyravágyás és a pártszellem oly helyzetekbe sodorták őt, melyek csupa veszélytől voltak környezve. S e veszélyeknek nem felelt meg lelki ereje. Kénytelen volt mások kegyeihez folyamodni, hogy megmentse magát, de ezzel le is alázta magát. S e percztől fogva oda volt lelki nyugalma. Kedélye megzavarodott; s kedélye miatt elmebeli tehetsége is megzavarodott. Igyekezett szórakozást lelni majd vallásos áhitatban, majd meg viszont a társaság zajában s a politikai izgalmakban. De a sötét árnyék soha sem vonult el lelkületéről, mig lealázódása tizenkettedik évében, szerencsétlen halál vetett véget szerencsétlen életének. *)

Az általános választás eredménye megmutatta, hogy Vilmos a kellő pillanatot választotta meg a parliament szétoszlatására Mintegy százhatvan uj tag választatott be; s ezek legtöbbjéről tudva volt, hogy a kormánynyal tartanak. **)

Nagyon fontos volt pedig, hogy e pillanatban a képviselőház erélyesen támogassa a királyt. Mert égető szükséggé

*) Postman, decz. 15., 17. Vernon Shrewsburyhez, decz., 13., 15. Luttrell Narczisz naplója; Burnet; Saint Ervemont verse Hampdenhez.

**) L'Hermitage, nov. 13/23. 1695.

vált egy benső bajnak orvoslásáról gondoskodni, mely lassankint rettentő mérveket ölthettett volna föl. Az ezüst pénz, mely akkor az országnak legfőbb forgalmi eszközét képezte, oly állapotban volt, hogy a legbelátóbb államférfiak aggodalommal néztek a jövőbe. *)

Egész második Károly uralkodásáig a mi pénzünk oly mód szerint veretett, mely még a tizenharmadik századból eredett. Első Edvárd ügyes művészeket hivatott ide Florenczből, mely város azon időben az volt Londonnak, a mi harmadik Vilmos idejében London volt Moszkónak. Sok emberőltőn át az akkor behozott eszközök használtathattak, igen csekély modósitással. A fémet ollókkal vagdalták el; s a kellő alakba helyeztetve, kalapácsal bélyegezték meg. E műtételnél igen sok függött a kezelő szemétől és kézügyességétől. Szükségkép ugy ütött ki, hogy némely darab többet, más kevesebbet tartalmazott a kivánt mennyiségnél; kevés érem kapta meg a kellő kerekséget: s a szélei nem voltak megrovatolva. Évek során át az tapasztaltatott, hogy a pénz megfaragása a csalás egyik legkönnyebb s legjövedelmezőbb nemét képezi. Erzsébet uralkodása alatt szükségesnek láttatott törvényben kimondani, hogy a pénznek megfaragása azonkép, mint a hamis pénzverés, felségsértési bünt képez. *) A pénz megnyirbálása

*) Sok becses adatot vettem a tárgyról a brit muzeumban levő Lansdowne-féle kézirat gyüjtm. 801. sz. Czime: Rövid emlékirat az angol ezüst és arany vertpénzről, az érczpénz értékének megrontásáról való jelentéssel, s a legutóbbi pénzkibocsátások folytán a Towerban és a vidéki pénzverdékben történt javitásokról. Irta Hopton Haynes, pénzverdei igazgató.

mindamellett sokkal több nyereséggel járt, semhogy azzal felhagytak volna, s a forradalom körüli időben mindenki észrevehette, hogy a forgalomban levő koronák, félkoronák és shillingek a mig kézről kézre jártak, nevezetes fogyatkozást mutattak.

Ezen idő a tudomány minden ágában nevezetes kisérletek és felfödözések kora volt. A pénz verésének és formáltatásának módjait is nagyban tökélesbitették. A londoni Towerben egy gép állitatott föl, mely nagy mértékben pótolá az emberi kéz munkáját. E gépet lovak hozták mozgásba, s a mai kor gépészei azt bizonynyal igen kezdetleges és gyarló műnek néznék. Az abból kikerült pénzdarabok mégis Európában a legtökéletesbek közé tartoztak. Nem volt könnyü utánozni azokat, formájok tökéletes köralaku volt, szélein pedig irás volt olvasható, s igy annak lereszelésétől nem lehetett tartani. *) A kalapácsolt és a géppel készült pénz együtt volt forgalomban. A közpénztáraknál s igy a magán fizetéseknél is a kettő között nem tétetett különbség. Azon kor pénzügyérei, ugy látszik azt remélték, hogy az uj pénz, mely oly kitünő volt, csakhamar ki fogja szoritani a régit, mely annyira megroszabbult. De minden józan belátásu ember elgondolhatta volna, hogy ha az állam nem tesz semmi különbséget a jó és a rosz pénz közt, ugy a jó pénz nem fogja forgalomból kiszoritni a roszat hanem maga fog eltünni a forgalomból. Egy megnyirbált korona angol földön, valamely adó vagy adósság lerovásánál csak annyiba vétetett, mint egy hibátlan súlyu. De a

*) Pepys naplója, nov. 23. 1663.

gépveretü korona, ha olvasztó tégelybe került vagy a csatornán tulra ment, azonnal értékesebbé vált mint a megnyírbált korona. Előre lehetett tehát látni, oly bizonyossággal mint bárminő dolgot, mely az emberi akarattól függ, hogy a kisebb értékü pénzdarabok azon piaczokon fognak megmaradni, a melyeken egy árban kelhetnek a nagyobb értéküekkel, s hogy viszont az értékesebb pénzdarabok olyan helyekre fognak menekülni, a hol az ő nagyobb belértékükből származó előnyökben részesülhetnek.*)

Ama kor politikusai mindamellett ezen napnál is világosb tekinteteket figyelmen kivül hagyták. Rendkivül csodálkoztak rajta, hogy mindenki oly romlott, miszerint a könnyü pénzt használja örömestebb mint a jó pénzt. Más szóval, azon csodálkoztak, hogy az emberek nem akarnak tizenkét unczia ezüstöt adni oda, a mikor tizzel is czélt érhetnek. A Towerben még mindig körben járt a ló. Jött ki egyre az uj veretü pénz a malomból; s tünt el egyre oly gyorsan, mint megjelent. Nagy tömegeket beolvasztottak; nagy tömegeket kivittek; nagy tömegeket elzártak; de a boltok fizető asztalán, vagy a marhavásárról hazatérő bérlők bőrzacskóiban alig volt egy darab abból látható. Az államkincstár bevételei és kiadásai között a gépelt pénz alig tett száz fontnál tiz shillinget. Egy, azonkori iró említi egy kereskedő esetét, a ki

*) Aristophanes volt az első iró, a ki már azt a megjegyzést tette, hogy ha jó pénz és rosz pénz együtt tétetik forgalomba, a rosz pénz kiszorítja a jó pénzt. Ugy látszik, ő azt az előszeretetet, melylyel honfitársai a könnyü pénz iránt viseltettek, az ő rosz izlésök rovására irta, ugyanannak, a melynél fogva a közügyek vezetését olyan emberekre bizták, minők Cleon és Hyperbolus voltak. Noha nemzetgazdászati nézetei a birálatot nem állják ki, versei mindenesetre kitünők.

harminczöt fontnyi követelése fejében csak egy fél koronát kapott gépenvert ezüstben. E közben a pénznyirők ollói nem pihentek. A pénzcsinálók is szaporodtak s egyre gyarapodtak mert minél rosszabb volt a forgásban levő pénz, annál könnyebben tudták azt utánozni. Több mint harmincz éven át nőttön nőtt ezen üzlet. Eleinte föl sem vették azt: de később egy elviselhetetlen csapássá vált az országban. Nem használt semmit, hogy a pénzhamisítás ellen hozott szigoru törvények szigoruan végrehajtattak. Minden törvényszakon rettentő példák állíttattak az Old Balleynél. Összekötve, négyével ötével voltak gazok láthatók kiket az állam pénzének utánzása vagy megcsonkítása miatt havonkint a Holborn Hillre hurczoltak. Egy reggel hét embert akasztottak föl, s egy asszonyt elégettek pénzhamisításért. Mindez hiába volt. A nyereség olyan nagy volt belőle, hogy a törvényt nem tisztelők előtt az a vele járó koczkázathoz kedvező aránytlátszott mutatni. Némely pénzhamisító, ugy tartották, nagy vagyonra tett szert. Többi közt volt egy, a ki büntetését hatezer fonton akarta megváltani. Ajánlata ugyan visszavettetett; de nagy gazdagságának hire meglehetősen ellensulyozta azon látvány hatását, melyet halála a közönségnek nyujtott.*) Sőt, a büntetés tulszigora még ösztönzé a bünre az embereket. Mert a pénzhamisítás, bármily kártékony volt is, a közönségnél nem keltett olyan utálatot, mint minőt gyilkolás, rablás, gyujtogatás, vagy akár a tolvajság is kelteni szokott. A

*) Luttrell Narczisz naplója teli van ily kivégzések elbeszéléseivel: »Le metier de rogneuer de monnaye« mondja L'Hermitage. »est si lucrative et paroit si facile que, quelque chose qu'on fasse pour le detruire, il s'en trouve toujours d'autres pour prendre leur place« Oct. 1./15. 1695.

kár, a melyet a pénzhamisítók egész osztálya az egész társadalomnak okozott, roppant nagy volt ugyan; de minden egyes büntény magában véve csekélységnek látszott. Hogy valaki tovább ad egy félkoronát, miután abból egy penny értékût kivett, az kicsi, alig észrevehető hiba gyanánt tünt föl. Még akor is, mikor a nemzet lehangosabban panaszkodott az állam pénzzavarai s a közforgalom ily megzavarása miatt, minden egyes bűntevő a ki fejével lakolt azért, hogy e zavarok előidézéséhez hozzájárult, általános szánakozást tudott kelteni maga iránt. A rendőrök nem örömest fogták el a vétkeseket. A birák nem örömest itélték el őket. A tanúk nem örömest tanuskodtak ellenök és sokat elhallgattak. Az esküdtek nem örömest mondták ki a vétkes szót. Hiába mondogatták a nép embereinek, hogy a pénz megrontói több bajt okoznak, mint a sziget minden utonállói és rablói. Mert bármily nagy volt a baj egészben, az egyes gonosztevőkre a legkisebb hányadrész esett csak abból: ugy, hogy egy általános hallgatag összeesküvés volt a törvény rendes menetének megakadályozására. Az elitélések, a mily tömegeseknek látszottak, tényleg csekélyek voltak a valóságos vétkesekkel szemben; az elitélt vétkesek pedig ugy érezték magukat, mint a kiket orozva gyilkolnak meg, s erősen hitték hogy vétkök, a mennyiben vétek, oly csekély mint akár egy iskolás gyermeké, a ki pár dióért a szomszéd erdejébe lopódzik. A vesztő helyre kisérő pap minden rábeszélő tehetsége elégtelen volt a szokásos illem megtartására rábirni az illetőket, miszerint haláluk előtt beismerjék gonoszságukat.*)

*) A közönségnek a pénzhamisítókkal való rokonszenvére nézve lásd azt az érdekes beszédet, melyet Fleetwood, későbbi elyi püspök, a lord mayor előtt mondott deczember 1694. Fleetwood azt mondja, hogy »egy nagyon kárhozatos gyengeség lankasztja el a tisztviselők

Ez a baj folyton növekedő sebességgel terjedett. Végre 1695 őszén azt lehetett mondani, hogy a nemzetnek nem volt semmi valódi mértéke az árúk megbecslésére. Merőben bizonytalan volt, vajon az alatt a mit egy shillingnek neveznek, voltakép tiz vagy hat pennyt, avvagy négyet kell-e érteni. Említésre méltók nehány azon időben tett kisérletek eredményei. Az államkincstár hivatalnokai mérlegre tettek ötvenhétezer kétszáz fontnyi kalapácscsal vert pénzt, mely ép akkor folyt be. Ennek kellett volna mintegy kétszázhuszezer uncziát nyomni De nem nyomott még száztizennégyet sem.*) Három előkelőbb londoni aranymüvest felhivtak, hogy mindegyik egy száz fontnyi ezüstpénzt küldjön be mérő próbára. Háromszáz fontnak mintegy ezerkétszáz uncziát kell vala nyomni. Valóban csak hatszázhuszonnégyre ment. Az ország különböző részeiben hasonló próbák tétettek. Ugytalálták, hogy Bristolban száz font, melynek mintegy négyszáz unczia sulylyal kellett volna birni, két-

---

buzgalmát, tartja fogva az alárendelt, közegeket, vesztegeti meg a birákat s rontja meg a tanúkat.« Említi, mily nehéz a vétkeseket saját vétkességök felől meggyőzni. L. még Halley György szék-egyházi kanonok beszédét York Castleben nehány pénzhamisítóhoz, a kik másnap felakasztandók voltak. Megemlíti, hogy a pénzhamisítók rendesen bünbánat nélkül szoktak meghalni, s mindent elkövet emberei lelkismeretének megpuhitására. Egy szempontot emel ki különösen, mely nekem igazán nem jutott volna eszembe. »Ha most,« ugymond, »mikép régen történt, azt a kérdést intéznék hozzánk kié ez a kép és ez a felirat? erre épenséggel nem tudnánk felelni. Nézhetjük a képet, de nem láthatjuk a felirást: mert egészen el van törölve.« E két pap tanúságát megerősíti Brown Tamás, a ki egy párbeszédet, melyet idézni nem mernék, beszél el egy pénzhamisító és a newgatei rendes lelkész között.

*) Lowden tanulmánya, az ezüstpénz megjavításáról 1695.

száztizennégyet, Cambridgeben kétszázhármat, Exeterben száznyolczvanat, és Oxfordban csak száztizenhatot nyomott.*) Volt ugyan egy-két északi kerület, a hová a csonkított pénz még csak most kezdett elhatolni. Egyikében ama kerületeknek lakott egy becsületes quaker, a ki még fönlevő jegyzeteiben megemlíti, mennyire elcsodálkoztak a déli vidékeken a korcsmárosok és boltosok ama kerekded és sulyos félkoronák fölött, melyekkel utjában mindenütt fizetett. Azt kérdezték tőle, honnét jő, s hol van olyan pénz forgalomban. A guineák, melyeket huszonkét shillingen vett Lancasterben, a merre utazott minden állomásnál más más értékkel birtak. Mikor Londonba ért, itt harmincz shillingbe vették; s vehették volna drágábban is, ha a kormány azt az árt nem szabja meg legmagasabb gyanánt, a mely adófizetésnél felszámítható.**)

A forgó pénz ezen állapotából származó bajokat nem tartották elég fontosoknak arra, hogy a történetirók valami kiváló helyet szenteljenek annak. Pedig méltán lehetne kérdést támasztani az iránt, vajon mindaz a nyomor, melyet egy negyed század alatt rosz királyok, rosz miniszterek, rosz parliamentek és rosz birák az országra hoztak, fölér-e azzal a nyomorral, melyet az ily rosz félkoronák és rosz shillingek csak egy év alatt is okoztak. Az olyan események, a melyek az érzelmes és haragos szónoklatoknak a leghálásabb anyagot szolgáltatják, nem mindenkor nyulnak be legmélyebben a nép nagy tömegének jó- vagy roszlétébe. Károly és Jakab rosz kormányzata, ha még oly rosz volt is,

*) L'Hermitage nov. 27. dec. 9. 1695.

**) Ezen lancashirei quaker emlékiratait nem rég adta ki egy igen érdemes hirlap, a Manchester Guardian.

nem gátolta meg a dolgok rendes menetét, miszerint az emberek magánügyeikben boldogulhassanak s előbbre menjenek. Mig az állam becsülete és függetlensége egy idegen hatalomnak volt eladva, mig alaptörvényekben szentesített jogok megsértettek, s az alkotmány lábbal tapodtatott, százai és ezrei a békés, tisztességes és szorgalmas családoknak nyugodtan folytatták üzleteiket, kényelmesen és biztossábang költötték el ebédjöket s feküdtek le aludni. Akár a whigek akár a toryk, akár a protestánsok, akár a jezsuiták kerültek fölül, a gazda elhajtotta vásárra fölnevelt barmait; a füszerárus kimérte az ő áruit; a posztókereskedő az ő kelméit; az adók és vevők csak ugy sürögtek a városokban mint máskor; az aratók csak oly vigan tartották meg ünnepélyeiket a majoroknál; Cheshire tejes hordóiból kicsordult a tejföl: Herfordshire prései alatt habzott az almalé; Trent kemenczéiben nagy halmaza égett ki a kőedénynek; s Tyne vassinein zörögve gurultak a kőszénnel megrakott talyigák. De mikor a közforgalom nagy csere eszköze oly általános rendetlenségbe jött, minden ipar és kereskedés mintegy szélhüdéstől érve merevült meg. Minden helyen, minden osztálynál naponkint és óránkint érezteté magát ez a baj, a tejkamrában, a szérün, az üllőnél, a szövőszéknél, a tenger hullámain, az aknák mélyeiben. Semmit se lehetett venni vita nélkül. Minden boltasztalnál reggeltől estig folyt a per. A munkaadó és a napszámos annyiszor összevesztek, a hányszor a hét végén leszámolni kellett. Bucsu, vagy vásár napján szakadatlanul folyt a perpatvar, a lárma, a szemrehányás, az átkozódások, s jó szerencse, ha mindent fel nem forgattak s egymás fejét be nem törték.*) Keres-

*) Lowndes tanulmányai.

kedő soha nem szerződött áruk átvételére a nélkül, hogy az általa fizetendő pénz minőségére nézve is előre kikötéseket ne tett volna. Még az üzletvilág emberei is sokszor egészen meg voltak zavarodva pénzbeli szerződéseiket érő zürzavarok miatt. Az együgyüek és gondatlanok kész prédái lettek a könyörületlen zsarolóknak, a kiknek követeléseik sokkal gyorsabban emelkedtek, semmint szállott alá a pénz értéke. Az élet első szükségleteinek ára, czipőé, söré, liszté, szörnyen emelkedett. A napszámos ugy járt, hogy az a darab pénz, melyet egy shilling gyanánt adtak a kezébe, alig ért hat pennyt, mikor egy kancsó sört, vagy egy rozskenyeret kellett vennie rajta. Hogyha a rendesnél nagyobb értelmiséggel biró kézmüvesek nagyobb számmal gyülhettek egybe valahol, mint a chathami hajógyárnál, ott sérelmeik meghallgattatását s némi orvoslását is kitudták eszközölni.*) De a tudatlan és gyámolatlan paraszt kegyetlenül meghurczoltatott egyrészről azok által, a kik csak felolvasva fizettek, másrészről azok által, a kik csak megmérve akarták a pénzt elvenni. De még ez sem szenvedett annyit mint az irók szerencsétlen faja. Mikép bántak ismeretlen irókkal, azt megitélhetjük Drydennek könyvárusához Tonsonhoz irt még meglevő leveleiből. Egyszer negyven réz shillinget küld Tonson, nem is emlitve a megnyirbált pénzdarabokat: máskor oly pénzzel rójja le tartozását, melyet senki sem akar elfogadni. A nagy költő mind visszaküldi neki, s helyette guineákat követel, darabonkint huszonkilencz shilling értékűeket. »Reménylem« ugy ir egyik levelében, »Ön jó ezüstöt fog küldeni s nem olyat mint a minap.« »Ha van önnek egy kis ezüstpénze, a mely járja,«

*) L'Hermitage dec. 24. jan. 3. 1695.

mondja egy másik levelében, »a nőm nagyon szivesen venné azt. Az utóbbi ötven fontnyi részletből harmincz shillinget s még többet is kelle veszítenem.« Ezen panaszok és követelések, miket csak az iró kitünősége mentett meg az enyészettől, elegendő mutatványul szolgálnak ama levelezésből, minőből több hónapon át kétségkivül az angol postatáskák tartalmának legnagyobb része állott.

A közszenvedés közepette egy osztály nyert csak, a bankárság, s a bankárok közt egy sem volt oly szerencsés vagy oly ügyes mint Duncombe Károly. Nem sok évvel az előtt, mérsékelt vagyonu ötvös volt. Hihetőleg, az ő czéhe bevett szokásakép, a királyi tőzsde boltivei alatt leskelődött ő is a járókelőkre s mély hajlongások közt ajánlgatta magát a kereskedőknek, pénztáraik kezelésére. De most oly ügyesen tudta felhasználni azon jó alkalmakat, miket az árak átalános ingadozása egy pénzváltónak nyujthat, hogy azon perczben, a mikor az ország kereskedelme a legalantabb fokra szállott alá, ő képes volt közel kilenczvenezer fontot fektetni be egy jószágvételre, Helmsleyben, York megye északi kerületében. Ezt a nagy uradalmat, zavaros időkben, az angol képviselőház az ő győztes tábornokának Fairfaxnek adományozta volt, s egy részét képezte az ama hozománynak,melylyel Fairfax leánya a tékozló és ledér Buckinghamet gazdagitá. Miután ez, őrült kicsapongásaiban, ugy érzéki mint értelmi tekintetben elpocsékolta a természet és szerencse minden legszebb adományait, ama birtokra vitte át szép személye és szép lelke bús maradványait; s ott fejezte be zajos életét ama szegényes tető alat s durva daróczain, miket egy későbbi nemzedék legnagyobb szatirikusa halhatatlan versekben megörökített. A nagykiterjedésü uradalom egy más faj birtokába ment át;

s nehány év mulva sokkal fényesebb és költségesebb palota emelkedett ottan, mint minőben egykor a fényüző Villiers lakott, s az viselte most az egykor szerény Duncombe nevet.

A vertpénz kérdése a forradalom óta többször tárgyaltatott a parliamentben, 1689-ben az alsóház egy bizottsága különösen foglalkozott vele, de jelentést nem adott, 1690-ben egy másik bizottság arra figyelmeztetett, hogy a zsidók roppant mennyiségü ezüstöt czipelnek ki az országból, a kik, ugy mondaték, mindent készek megtenni haszonért. Tervek készültek, a nemes érczek bevitelének előmozdítására s kivitelök meggátlására. Egyik fonák törvényjavaslat a másikat követte s bukott meg egymás után. Végre 1695 kezdetén, a kérdés oly komoly alakot vett föl, hogy az országgyülés két háza komolyan hozzá fogott annak tanulmányozásához. Tárgyalásainak más gyakorlati eredménye azonban nem volt, mint egy uj büntető törvény hozatala, melytől azt várták, hogy megfogja akadályozni ugy a megnyirbálását mint kivitelét a vert pénznek. Kimondatott, hogy a ki egy pénzhamisítót felád, negyven font jutalmat kap, hogy minden pénzhamisító, a ki más két pénzhamisítót felád, bocsánatot kap, és hogy bárkinél ezüst forgács vagy reszelék találtatik, annak arcza tüzes vassal fog megbélyegeztetni. Külön tisztviselők bizattak meg a fémrudak kutatására. Ha fémrudak hajókon találtatnának vagy valamely házban, a tulajdonos köteles igazolni, hogy az nem az ország pénzéből olvasztatott be; s ha nem képes minden darabnak eredetéről kielégítő felvilágosítást nyujtani, legsulyosb büntetéseknek vettetik alá. Ez a törvény, a mint előre volt látható, merőben sikertelen maradt. A követ-

kező nyáron át a pénzdarabok mind kisebbre olvadtak, s az ország minden megyéjéből hangosabb panaszok érkeztek.

Anglia szerencséjére voltak kormányzói közt olyanok is a kik belátták, hogy az ipar és kereskedés hanyatlását nem kötéllel és tüzes vassal lehet megorvosolni. A forgó pénz kérdését egy idő óta komolyan tanulmányozá négy kitünő ember, a kik ugy a köz- mint a magánéletben szoros összeköttetésben állottak egymással. Kettő azon politikusok közől való volt, a kik a hivatalok és parliamenti foglalkozások közepette is szeretnek bölcselettel foglalkozni s diszt szereznek annak; kettő pedig azon philosophusok közől való, a kiknél az elvont elmélkedések megszokása nem öli el ama természetes józan észt, mely nélkül még a lángész is csak kárt tesz a politikában. Soha sem volt oly alkalom, mely annyira igénybe vette volna ugy az elméleti, mint a gyakorlati ügyességet; és soha a legmagasb elméleti és gyakorlati képességet oly szoros, öszhangzatos és díszes egyesülésben nem látta világ, mint a minő Somerst és Montaguet, egy Locke- és Newtonnel egyesitett.

Nagyon sajnálhatjuk, hogy nem birunk részletes adatokkal ama férfiak tanácskozásairól, a kiknek Anglia az ő folyó pénzértékének helyreállitását, s az évek hosszu során át ebből következett felvirágzását köszönheti. Mily érdekes volna látnunk, a két bölcs által képviselt tudomány tiszta aranyához miként tudá a két államférfiu épen a kellő adag olvasztékot hozzá adni, mely a mű sikeréhez megkivántatott. Mily érdekes volna ismerni ama sokféle terveket, melyek felhozattak, megbeszéltettek s félrevettettek, vagy mint sikertelenek, vagy mint igazságtalanok, akár mint nagyon költségesek, akár mint szerfölött koczkáztatók, mig

végre arra jöttek reá, a mit a legjobb próba, a tökéletes siker, mint legbölcsebbet tüntetett föl.

Newton nem hagyott az utókorra semmit a folyópénz iránti nézeteiről. Locke értekezései e kérdésről szerencsére fönmaradtak; s méltán lehet kétkedni, vajon bármely művében, még az emberi nyelvről szóló elmés és mélyen átgondolt amaz értekezésében is, mely az emberi értelem fölötti essay-ének is tán legértékesebb részét képezi, nagyobb mértékben tündöklik-e értelmi ereje. Volt-e ismeretségben North Dudleyval, az nem tudatik. Erkölcsi jellemökre nézve keveset hasonlitott egymáshoz e két ember. Más más párthoz tartoztak. S valóban, ha Locke Hollandba nem menekűl a zsarnokság elől, nem lehetetlen, hogy egy North Dudley által egybehivott törvényszék viteti őt Tyburnbe. Értelmi tekintetben azonban ez a tory és az a whig sokban megegyeznek egymással. Mindegyik külön nagy gonddal dolgozott ki egy oly nemzetgazdászati rendszer elméletét, mely lényegében ugyanaz, a melyet később Smith Ádám fejtett ki. Sőt, bizonyos tekintetben, a Locke és a North elmélete még teljesebb és öszhangzatosb volt, mint hires utóduké. Smith Ádámot sokszor s méltán megrótták azért, hogy, ellentétben saját elveivel azt állitotta mikép az államnak a kamatot szabályozni kell; s annál inkább megrovandó ezért, mert sokkal korábban semmint ő született, mind Locke, mind North kimondották azon nézetöket, hogy szintoly képtelenség az államnak a pénz árát meghatározni, mint ha egy kés vagy egy rőf posztó árát határozná meg. *)

*) Még kell azonban emliteni, Smith Ádám becsülete érdekében, hogy őt Benthamnek az uzsora védelmére irt értekezése egészen

North Dudley 1693-ben halt meg. Kevéssel halála előtt, neve nélkül egy kis értekezést adott ki, mely a forgalmi pénz értéke helyreállításának egy rövidre vont tervét foglalja magában. Ez a terv lényegében egészen azonosnak tünik föl azzal, melyet később Locke fejtett ki s nagy ügyességgel védelmezett.

Egy kérdés volt, mely kétségkivül sok aggályra szolgáltatott okot, az, hogy vajon a háboru folyama alatt történjék-e a dologban valami. Akármelyik mód szerint állittassék vissza a pénz értéke, nagy áldozatokkal fogott járni melyeket vagy az egész közönségnek, vagy egy részének kell vala hoznia. S oly időben, mikor a nemzet már annyira megvolt adókkal terhelve, hogy azok kivetését tiz évvel az előtt bármely pénzügyér merő lehetlenségnek tartotta volna, még uj áldozatokra hivni föl azt, valóban igen veszélyes eljárás leendett. Félénkebb politikusok halasztást kivántak, de a főbb whigek arról voltak meggyőződve, hogy kell valamit koczkáztatni, különben minden veszve van. Különösen Montagueról mondják, hogy erős kifejezésekkel nyilatkozott, gyökeres orvoslás vagy halál mellett. S valóban, ha azt lehetett volna remélni, hogy a baj csak ugy marad, mint volt, ugy okosabb leendett egy kisérlettel, mely a nemzet erejét próbára volt teendő, inkább várni a béke helyreállításáig. De a baj olyatén volt, a mely napról napra szemlátomást növekedett. Egy átalános beolvasztása és ujra veretése a pénznek 1694-ben fél annyi koczkázattal járt, mint 1696-ban; s a mily nagy áldozattal járt volna az 1696-ban, ugy bizonynyal megkétszereződik az 1698-ban.

---

megtéritette, s egy igazi bölcshöz illő őszinteséggel vallá be, hogy a nemzetek jólléte érdekében hirdetett tana téves volt.

A halasztást kivánó politikusok kevesebb gondot szereztek a kormánynak, mint ama fajta politikusok, a kik egy átalános és azonnal foganatositandó átalános beolvasztás mellett voltak, s azt kivántvk, hogy az uj veretü shilling csak kilencz vagy tizedfél penny értékü legyen. E párt élén Lowndes Vilmos állott, a ki a kincstár titkára s a parliamentben Seaford város képviselője volt, egy igen tisztességes és szorgalmas közhivatalnok, de a kinek inkább az ügyek részleteiben volt jártassága, mint a politikai bölcselem magasb körében. Ő legkevesebbé sem látta be azt, hogy egy darab fém, melyen a király feje látható, szintoly áru volt, mint bármi más, s minek az ára szintén azon körülményektől függ, minők ama fémnek, ha az egy kanál vagy egy csat alakját vette föl, az értékét szabályozzák, és hogy a parliamentnek szintoly kevéssé áll hatalmában gazdagabbá tenni az országot az által, hogy egy koronát egy fontnak nevezzen, mint nem tehetné területét nagyobbá, ha egy negyed mértföldet egész mértföldnek nevezne. Ő komolyan azt hivé, bármily hihetetlennek lássék is, hogy ha egy unczia ezüstöt hét shillingre osztunk föl öt helyett, a külföld az ő borát és selymét nekünk annyival kevesebb unczia ezüstért fogja eladni. Volt pedig sok követője, részint ostoba emberek, a kik mindent elhittek a mit mondott nekik, részint ravasz emberek, a kik az államtól várták a felhatalmazást arra, hogy adósságaikat százért nyolczvannal egyenlithessék ki. Ha az ő érvelése tulsúlyra vergődik, ugy a nemzetet sujtó annyi csapásokhoz még egy nagyszerü vagyonkobzás is hozzájárult volna : a még zsenge gyermekkorát élő közhiztel elöletett volna, sőt a hajóhad és hadsereg egy átalános zendülésének veszélye is fönforgott. Szerencsére ezt a Lowndest tökéletesen megczáfolta Locke

egy, Somers használatára készitett emlékiratában. Somers el volt ragadtatva e kis értekezés által s kinyomatta azt. Csakhamar kézi könyve lett az minden felvilágosodott politikusnak az országban, s most is élvezettel és haszonnal olvasható. Locke világos és meggyőző érvelésének hatását nagyban emelte az ő szembetünő lelkiismeretes törekvése az igazság kipuhatolására s az a különös szerény és udvarias modor, melyet a mélyen alatta álló ellenfele irányában követ. Flamsteed, a királyi csillagász, találóan jellemzi a fenforgó vitát, midőn azt mondja, hogy voltakép arról van szó, vajon öt hat-e vagy öt.*)

Ennyiben Somers és Montague teljesen egyetértettek Lockevel, de a folyó pénz értéke visszaállitásának módjára nézve némi véleménykülönbség volt közöttük. Locke azt tanácsolta, mikép North Dudley is tanácslá, hogy a király egy hirdetményben tűzzön ki határnapot, melytől fogva minden készpénzbeli fizetés suly szerint teljesitendő. E javaslatnak kétségkivül, nagy és szembeötlő előnyei voltak. Igen egyszerű volt az, s egyuttal hatályos. A mit minden házkutatás, birság, bélyeg sütés, akasztás, égetés nem tett meg, egy pillanat alatt meg lett volna téve. A kalapácsolt pénznek megnyirbálása és a géppel vertpénznek beolvasztása azonnal megszünt volna. A jó pénz nagy mennyiségben bujt volna ki rejtekeiből, a titkos szekrényekből, a falak burkolatából. A megcsonkitott ezüst lassankint olvasztóba ment s onnét olyan uj alakban jött volna ismét vissza, a mely a csonkitást lehetetlenné teszi. Rövid idő alatt az egész or-

*) Lownden tanulmánya az ezüst vertpénz javitásáról. Locke további észrevételei a pénz értékének emelésre iránt. Locke Molyneuxhez, nov. 20. 1695. Molyneux Lockehoz, decz. 21. 1695.

ságban a forgalmi eszköz egészséges állapota helyre leendett állitva, s e nagy javulás fokonkniti haladása alatt semmi hiánya a készpénznek nem lett volna érezhető.

Ezek igen fontos tekintetek valának; s egy North és Locke egyesült tekintélye is nagy tiszteletet gerjesztett maga iránt. Be kell mégis vallani, hogy egy igen fontos ellenvetés is szól e terv ellen, mely ha nem kerülte is ki egészen figyelmöket, ugy látszik, nem eléggé méltányoltatott általok. A forgalmi pénz értékének visszaállitása oly jótétemény volt, mely az egész közönségnek szolgált javára. Mily alapon lehetett tehát a pénzérték helyreállitásával járó áldozatot csak a közönség egy részére róni? Kétségkivül igen kivánatos volna e szavaknak font és shilling, határozott értelmet adni, hogy minden ember tudja, mire van kötelezve szerződései által s minő értéket képvisel vagyona. De igazság-e, hogy e magasztos czél oly módon éressék el, miszerint annak következtében minden bérlő a ki félre tette az ő száz fontját, hogy évi bérletét abból megfizethesse és minden kereskedő, a ki az ő félretett százfontjával átvett portékáinak árát vala kiegyenlitendő, most egyszerre arra ébredjen, hogy az ő száz fontja csak ötvenet vagy hatvanat ér? Nem annak a bérlőnek s nem ennek a kereskedőnek hibája volt, hogy az ő félretett koronái és félkoronái kevesebbet nyomtak. Magát a kormányt kellett okolni. A bajt, melyet az állam idézett elő, az államnak kell vala orvosolnia is, s nyilván igazságtalan eljárás lett volna, a baj orvoslását egy különös osztályra tukmálni rá, csupán azért, mert épen ez volt oly helyzetben, hogy kényelmesen kifosztogathassuk. Épen annyi igazsággal lehetett volna a fakereskedőket arra kényszeritni, hogy a csatornai hajóhad kiállitásának egész terhét, vagy a puska-

műveseket arra, hogy a flandriai hadsereg fölfegyverzésének minden költségét egyedül vállalják magukra, mint az ország forgalmi eszközének rendbehozását azon egyesek rovására eszközölni, a kiknek keze közt létezett véletlenül épen a rosz pénz.

Locke igen sajnálta, mint mondá, hogy az ő javaslata elfogadása esetében, azok, a kiknél rosz pénz van, tetemesen fognak károsodni. De szerinte, a nemzet csak két rosz között választhatott. S valóban, sokkal könnyebb volt kimondani azon átalános elvet, hogy a forgalmi eszköz helyreállitasának költségeit az egész közönségnek kell viselnie, semmint egy módot találni, a mely szerint ez a legnagyobb zavar és veszély nélkül kivihető volna. Azt kell-e megparancsolni, hogy egy év vagy félév alatt mindenki vigye be a pénzverdébe az ő csonkitott pénzét, s kapjon ott egy rosz koronáért egy jó uj veretű koronát, a kettő közötti árkülönbözet pedig a közpénztárból fedeztessék? Ez a pénzcsonkitásnak megjutalmazása leendett. A reszelők szorgosabban működtek volna mint valaha. A könnyű pénz napról napra könnyebbé vált volna. A különbözet, melyet az adófizetőknek kell vala fizetni, a határidő lejártával egy millióval nagyobb leendett, mint kezdetekor: s ezen egész millió a gonosztevőknek adott jutalom fogott lenni. Ha a pénznek beváltására kitüzött határidő sokkal rövidebbre szabatik, a további pénzhamisitás lehetősége aránylag kisebbedik ugyan; de más veszély támad. Az ezüst sokkal gyorsabban foly be a verdékbe semmint onnét ismét kikerülhessen, s igy hónapokon át igen érzékenyen fog a készpénz hiánya mutatkozni.

Egy fölötte merész és elmés ötlete támadt Somersnek, melyet Vilmos is jóváhagyott. Az volt, hogy egy kiáltvány

a legnagyobb titokban készittessék s az ország minden részében egyszerre tétessék közzé. Ezen kiáltványban az mondassék ki, hogy a vert pénz ezentul mindenütt csak súly szerint számittatik. De ily vert pénznek birtokában levők köteleztessenek azt három nap alatt. bepecsételve, a közhatóságoknak átadni. A pénz megvizsgáltassék, megszámittassék, megméressék, s visszaadassék a birtokosnak egy igérvény kiséretében, mely őt feljogositja arra, hogy egy jövőben kitűzendő határidő alatt azt a különbözetet, mely az ő készlete és annak névleges értéke között mutatkozott, az állampénztárnál kifizettesse magának.*) Ha ezen terv elfogadtatik, rögtön megszünik a pénzcsonkitás, beolvasztás és annak kivitele; s a folyó pénz értéke helyreállitásának költségeit, ugy a mint illő, a közönség viseli. A forgalmi pénz megszűkülése oly baj, mely csak rövid ideig tartandott: mert a hibás pénzek csak addig maradnak benn, mig megszámláltatnak és mérlegeltetnek: aztán mindjárt visszamennek a forgalomba; az ujraveretés pedig fokozatosan s a kereskedelemnek minden észrevehető megszakitása vagy zavarása nélkül hajtatik végre. De mind e nagy előnyök némi koczkázattal is jártak, melyekkel Somers kész volt ugyan daczolni, de a melyektől nem csoda, ha kevesbbé magas látkörü politikusok vissza ijedtek. Az eljárás, melyet kartársainak javasolt, a legelelőnyösb volt ugyan az országra, de nem volt az ő reájok nézve. Terve csak úgy volt kivihető, ha gyorsan hajtatik végre: a végrehajtást gyorsan nem lehetett eszközölni, mihelyt a parliament belegyezését kelle kikérni; a parliament előleges beleegyezése nélkül pedig tenni ily fontos lé-

*) Burnet II. 147.

pést annyi volt, mint korholásnak, pernek, börtönnek, bukásnak tenni ki magát. A király és a fő pecsétőr egyedül maradtak a tanácsban. Még Montague is habozott; s elhatározták, hogy a törvényhozás jóváhagyásá nélkül mitsem tesznek. Montague elvállalta, hogy egy tervet fog az alsó háznál bemutatni, mely ugyan nem volt veszélytelen és nagyon kényelmes, de minden hihetőség szerint a legjobb mely kivihető.

November huszonkettedikén az országgyülés egybegyült. Foley az nap ismét speekerré választatott. Másnap a királynak felterjesztetvén, megerősittetett. A király igen ügyesen szerkesztett beszéddel nyitá meg az ülést. Szerencsét kivánt hallgatóinak a szárazföldi hadjárat eredményeiért. A sikert az angol hadsereg vitézségének tulajdonitá oly kifejezésekkel, melyek érzelmeiknek szükségkép hizelegtek. Beszélt azon bajokról, melyeket a vert pénz rosz minősége okoz, s hogy mennyire szükségessé vált a hiányon haladéktalanul segiteni. Kifejezé világosan azon véleményét is, hogy a pénz értékének helyreállitását az állam költségén kell eszközölni: de egyuttal kijelenté, hogy az egész kérdést az ország nagy tanácsa bölcseségére bizza. Mielőtt végezné, különösen a képviselőház ujonnan választott tagjaihoz intézte szavait, s melegen fejezé ki helyeslését a népe által tett jó választás fölött. A beszéd csendes, de jelentékeny helyeslő mormolással fogadtatott a korláton innen és tul s egyaránt jó hatást tett a közönségnél és a parliamentben.*) Az alsóháznál Wharton inditványozott egy hálafeliratot, melyet szinleg Musgrave ellenzett, de a ház egy-

*) Alsóházi napló, nov. 22. 23. 26. 1695.; L'Hermitage nov. 26/decz. 2.

hangulag elfogadott s tömegesen vitt át Kensingtonbe. A palotában a gentlemanek nagy csoportja oly módon nyilatkoztatá ki loyalitását, mely alig tartható senatus komolyságával szorosan megegyezőnek. Az előszobában frisitők hordoztatván szét, a ház elnöke megtölteté poharát s felköszönté azt Vilmos király egészségére, és Lajos király vesztére, s mind a kettőre hangos felkiáltások közt ittak. De a figyelmesb szemlélő mégis észrevehette, hogy habár a nemzet képviselői, mint testület, a polgári szabadságért, valamint a protestans hitvallásért lelkesülve voltak, s habár készek voltak bármit is eltürni inkább semhogy országukat ismét hübéri alárendeltségre lealjasodni lássák, még is némi levertség és kedvetlenség uralkodott rajtok. Mind a pénz rosz állapotát forgatta elméjében : s meg voltak győződve, hogy valamit kell tenni ; de egyik sem tudta, mit kell tenni. »Attól félek,« mondá egyikök, azt fejezve ki a mit mindnyájan éreztek, »hogy a nemzet sem a betegséget nem birja ki, sem az orvoslást.« *)

Volt csakugyan egy kisebbség, mely a válság nehézségeit és veszélyeit gonosz kárörömmel nézte ; s e kisebbségnek legmerészebb, legtevékenyebb és pártoskodóbb vezére Howe volt, kit a szegénység ingerlékenyebbé tett most, mint előbb. Inditványozá, hogy a ház bizottsággá alakulva, vegye megfontolás alá az ország állapotát ; s a minisztérium, — mert ezt a szót most már helyesen használhatjuk — készséggel beleegyezett. S valóban a folyó pénz értékének nagy kérdése csakis egy ilyen bizottságban tárgyaltathatott. A mint a ház elnöke elhagyta helyét,

*) Alsóh. n. nov. 26. 27. 28. 29. 1695. L'Hermitage nov. 26/ decz. 6., nov. 29/decz. 9., decz. 3/13.

Howe felszólalt s oly szenvedélyesen kelt ki a háboru ellen, mint egykor mellette szokott szónokolni. Békét kivánt most, békét minden áron. A nemzet, ugy mondá, egy sebzett emberhez hasonlit, a ki kétségbeesetten harczol, mig a vér patakzik belőle. Egy kis ideig még fentarthatja őt bátorsága; de be kell következnie hamar a kimerülésnek. S e testi kimerülést semmi lelki erő el nem hárithatja. Kevés viszhangra talált. Hallgatói legnagyobb része el volt tökélve inkább mindent koczkára tenni, semmint Franczia-országnak alávetni magát. Gúnyosan jegyezgeték meg, hogy az ő saját pénzügyi állása sugalmazta neki a halálra sebzett emberről való hasonlatot, s hogy ha egy kis kötést adnának neki valami jó fizetés alakjában, bizonynyal keveset törődnék a közhazának elvérző ereivel. »Nem aláztuk meg annyira magunkat,« mondák a whig szónokok, »hogy könyörögjünk a békeért még akkor sem, mikor a mi zászlónk kiüzve volt a csatornáról, mikor Tourville hajóhada Torbaynál horgonyzott, mikor az ir nemzet fegyverben állott ellenünk, mikor Németalföldről minden póstával csak balhirek érkeztek,mikor ellenünk a kabinetben egy Louvois lángesze,a csatatéren egy Luxembourgé harczolt.Most pedig kunyorálni kezdjünk, mikor az ellenség hajói még a földközi tengeren se mernek mutatkozni, mikor hadseregünk a szárazföldön diadalt aratott, mikor isten megszabaditott ama nagy államférfitól és ama nagy hadvezértől, a kik oly sokáig meghiusitották erőfeszitéseinket, s mikor félre nem ismerhető módon mutatja a franczia kormányzat gyengeségét egy női kegyencz uralomra vergődése?« Howe tanácsai megvetéssel utasittattak vissza; s a házbizottsága hozáfogott a forgalmi pénz kérdésének tárgyalásához. *)

*) Alsóh. napló. nov. 28., 29. 1695.; L'Hermitage, decz. 2/12.

Ez alatt a csak imént felszabadult londoni sajtó egy pillanatig sem pihent. A könyvárusok asztalain megszámlálhatatlan sok röpirat és hirdetmény feküdt a pénzről, s ezeket a folyosókon a parliamenti tagoknak kezökbe nyomták. Ezen iratok közt egyik legérdekesebb és legmulatságosabb az volt, melyben Lajos és miniszterei nagy tépelődése iratik le a fölött, hogy Anglia egyszerre a világ leggazdagabb országává lesz egyszerüen az által, hogy kilencz pennyt egy shillinggé tesz, s ennek nyomán biztosan meri jósolni azt, hogy ha a régi jeligéhez ragaszkodik; ellenkező irányban következik be egy forradalom. Némely iró szörnyen ellenzé azt a tervet, miszerint a pénzérték helyreállitása költségei a közönségre hárittatnának; némelyek arra intik a kormányt, hogy ez alkalmat ragadná meg az angol pénznek a szomszéd nemzetek pénzeivel egyenlővé tételére: egyik a forintok másik tallérok veretését ajánlja. *)

A parliament falain belől számos izgalmas napon át folyt a tárgyalás. Végtére Montague, leverve egyrészről azokat, a kik a béke helyreállitásaig semmit sem akartak

*) L'Hermitage nov. 22/decz. 2. decz. 6/16. Kivonata a franczia király és titkos tanácsa közt folyt értekezéseknek és tanácskozásoknak az Angliában behozatni szándékolt uj pénzérték fölött, melyet titkon küldött meg a szövetségesek egy jó barátja a franczia udvartól Brüsselben levő testvérének, decz 12. 1695.; Clementtől Bristolban: Értekezés a pénz forgalmáról általában, a kereskedésről és forgalomról; Levél egy amsterdami angol kereskedőtől Londonban levő barátjához; Uj alap a vert pénz megóvására és fedezésére; Tanulmány a pénzérték szabályozására. A. V.-től; Javaslat, mikép lehet ő felségének 1.200,000 fontot rendelkezésére bocsátani, a pénznek, régi névértéke megtartása melletti, javasitásával. Ez csak egy kettő az értekezések ama tömegéből, melylyel az országos képviselőket ellátták.

kezdeni, másrészről azokat, a kik a kis shilling mellett kardoskodtak, tizenegy határozatot vitt keresztül, melyben az ő tervének körrajzai voltak letéve. Elhatároztatott, hogy az ország régi pénze olvasztassék be, s ugy sulyra mint tartalomra nézve a régi értékben veressék ujra; hogy az uj kibocsátásu pénzek mind géppel veressenek; hogy a megnyirbált daraboknál mutatkozó veszteséget az állam viselje; hogy időhatár szabassék, a melyen tul a hibás pénz sehol el nem fogadtatik, csak a közpénztáraknál; s hogy egy második időhatár is szabassék, a melyen tul épen sehol se fogadtatik az el többé. Miféle szavazások voltak az alsóháznál, azt nem lehet biztosan tudni. Mikor e határozatok a háznál bejelentettek, ott egy szavazás volt csak. Ez azon kérdés fölött volt, vajon a régi sulyérték fentartassék-e. Nemmel száztizennégyen; igennel kétszázhuszonöten szavaztak.*)

Elrendeltetett e határozatok alapján egy törvényjavaslat szerkesztése. Pár nap mulva a kincstár korlátnoka, az alsóháznak a fedezeti módok iránti bizottságában kifejté az általa a vertpénz költségeinek fedezeti módjaira nézve javaslatba hozott eljárást. Lehetetlen volt előre biztosan megbecsülni a rosz pénznek jó pénzzel leendő beváltásából származható terheket. Annyi bizonyos volt, hogy kevesebb nem lesz egy millió kétszázezer fontnál. Ezen egész összeget az angol bank kész volt kellő biztositásra előlegezni. A pénzemberek közt átalánosan elismert elv volt, hogy a kormány jobb biztositékot nem adhat, mint minő a régi füstpénz volt. Ezen adót, a mily gyülöletes volt az azt fizetők nagyobb része előtt, oly annyira sajnálták a kincstárnál és a cityben.

*) Alsóh. napló, decz. 10. 1695.; L'Hermitage decz. 3, 13. 6, 16. 10. 20.

A kincstár korlátnoka kigondolt egy oly módot, mely szerint a házakra vettetnék ki valamely adó, a mely nem kevesebbet hozna be, mint a régi füstpénz, de a mely nem terhelné oly nyomasztólag a szegénységet, és behajtása kevesebb zaklatással járna. A tüzhelyek számát a házakban nem lehetett biztosan tudni, csak a házak átkutatása után. De az ablakokat egy adóhivatalnok könnyen megszámlálhatta anélkül, hogy a küszöböt átlépné. Montague javaslata szerint, a falusi kis házak lakói, a kiket a füstpénzek szedői kegyetlenül sanyargattak, ez uj adó alól egészen fölmentendők voltak. Javaslatát a fedezeti módok bizottsága jóváhagyta s a ház szavazás nélkül elfogadta. Ez volt eredete az ablakadónak, egy oly adónak, mely bár magában véve igen rosz, mégis valóságos áldásnak nevezhető, hozzá mérve azon átokhoz, a melytől a nemzetet megszabadítá.*)

Idáig a dolgok elég jól mentek. De most egy oly válság következett, a mely a legügyesb kormányzót kivánta. Az a hir, hogy az országgyülés és a kormány a pénz értékének szabályozására határozták el magukat, oktalan rémülésbe ejté a köznépet. Mindenki sietett megszabadulni az ő nyirbált pénzdarabjaitól. Senki sem akarta elvenni azokat. Fél London utczáin zendüléshez hasonlító csoportosulások voltak. A jakobiták, a kiket a balsors és a közveszély perczei mindig örömmel és reményekkel töltöttek el, most is szikrázó szemekkel és pergő nyelvekkel jártak körül. Korcsmákban, serházakban nyilvánosan ittak Jakab király egészségére. A parliament több tagja, a ki eddig a kormánynyal tartott, ingadozni kezdett; s hogy mi se hiányozzék a helyzet sulyosbításához, a két ház között egy

*) Alsóh. napló decz. 13. 1695.

privilegium kérdése fölött támadott uj vita. Az uj pénzveretésről szóló törvényjavaslat, mely Montague indítványa szerint volt szerkesztve, átment a főrendekhez, s azoktól némely olyan módosításokkal ellátva érkezett vissza, a minőket tenni, az alsóház nézete szerint, a főrendeknek nem állott jogában. Az eset sokkal komolyabb volt, semhogy halasztást türhetne. Montague egy uj billt hozott be, mely lényegben az ő korábbi javaslata volt, de egyes pontokban a főrendek kivánatait is magában foglalá: ezt a lordok, noha nem voltak egészen kielégítve, változtatás nélkül elfogadták, s a király azonnal reá adta szentesítését. Május negyedike, oly nap, mely az egész országban, de különösen a fővárosban sokáig emlékezetes maradt, volt az a kitüzött határnap, melyen tul a kormány a nyirbált pénzeket adófizetéseknél nem fogadja el.*)

Az uj átveretési törvény alapelvei kifogástalanok. De némely részletei ugy a főtörvénynek, mint egy utóbb elfogadott pótczikkelynek, arra látszanak mutatni, hogy Montague nem gondolta jól át, mit tehet és mit nem tehet a törvényhozás. Például, kimondatta a parliamenttel azt, hogy büntetés alá esik az a ki egy guineáért huszonnégy shillingnél többet vesz vagy ád. Biztosan állíthatjuk, hogy ezen intézkedést Locke se nem javasolta, se nem helyeselte. Ő sokkal jobban tudta azt, hogy az arany magas ára nem

*) Stat. 7. Jul. 3. 1. fej. Felső- és alsóh. naplók; L'Hermitage decz. 31., jan. 10., 7., 12., 10., 20., 14., 24. 1696. L'Hermitage erős kifejezésekkel irja le a két ház vitájából eredő helytelenségeket: — »La longueur qu'il y a dans cette affaire est d'autant plus désagréable qu'il n'y a point de sujet, sur lequel le peuple en général puisse souffrir plus d'incommodité, pui'squ'il n'y a personne qui, à tous moments, n'aye occasion de l'esprouver.«

volt az a betegség, melyben az állam sinlődött, hanem e betegségnek csupán csak kórjele, és hogy az arany árának csökkenése azonnal követni fogja az uj veretü ezüst pénz kibocsátását, de semmi emberi hatalom és találékonyság nem teheti meg, hogy azt megelőzze. S valóban ugy látszik ama büntető intézkedéseknek nem volt se jó, se rosz eredménye. Mig az uj pénz forgalomba nem jött, a guinea, törvény ellenére, folyvást harmincz shillingen vétetett. Mihelyt az uj veretü pénz közkézen forgott, a guinea leszállott nemcsak huszonkét shillingre, mely a törvényben megengedett legmagasb ára volt, hanem huszonegy shilling és hat pencere is.*)

Február elején a pénzérték fölötti viták által előidézett rémület lecsillapult; s ez időtől fogva egész május negyedikéig a forgó pénz hiánya nem volt nagyon érezhető. Kezdődött az átveretés. A kincstári épület mögötti kertben állíttattak föl az olvasztó kemenczék; s a megnyirbált koronák és shillingek naponkint nagy tömegekben olvasztattak rudakká s szállíttattak azonnal át a Towerbe a pénzverdébe.**)

A pénz értékét szabályozó törvény sorsával együtt

---

*) Hogy Locke nem vehetett részt az arany árnak büntető törvényekkel való szabályozásában, azt egy helyéből következtetem, a melyben megemlíti Lowndes panaszát a guinea magas ára fölött. »E bajnak« ugymond Locke, »egyetlen orvoslása, ugymint sok más nagy bajnak az lesz, ha a hamisított pénznek névleges értékben való kényszerforgalma megszünik.« — Locke: további észrevételek. Hogy a büntetéseknek, mint előrelátható, semmi hatása nem volt,az L'Hermitage jelentéseinek több helyéből kilátszik, sőt Haynes emlékirataiból is, noha Haynes nagy tisztelője volt Montaguenek.

**) L'Hermitage, jan. 14. 24. 1696.

járt egy másik törvény sorsa is, melylyel a parliament már évek óta foglalkozott s mely a törvényhozás két ága, a születési és a választott, között sok heves vitát idézett elő. Mihelyt az ülésszak megkezdődött, a felségsértési esetekben való eljárást szabályozó bill ismét az alsóház asztalára került. Az ezen alkalommal fölmerült vitatkozásokból mitsem tudunk, egy igen érdekes körülményt kivéve, melyet a hagyomány fentartott. A bill pártolói közt volt egy magas rangu és vagyonos fiatal whig, kinek kitünő tehetségei szorgalmas tanulmány által voltak kimivelve. Ez Ashley Cooper Antal volt, Ashley lord, a második Shaftesbury gróf idősb fia, s unokája ama hires államférfiunak, a ki második Jakab idejében felváltva a legelvtelenebb miniszter majd a legelvtelenebb népizgató volt. Ashleyt a parliamentbe Poole városa választotta be, épen huszonöt éves korában. Beszéde elején hebegett, mokogott s ugy látszott mintha eltévesztené okoskodása fonalát. A ház akkor is mint most, elnézéssel viseltetve az ujonczok iránt, s jól tudva azt, hogy a szerénységből és érzékenységből eredő habozás szintoly jó előjel lehet egy szónoknál, mint folyékony beszédesség és könnyű modor, bátorítá őt, hogy folytassa. »Hozhatok-e föl sir, »folytatá az ifju szónok, összeszedve magát,« fontosabb érvet ezen törvényjavaslat mellett, mint saját zavaromat? Szerencsém, jellemem, életem nem forog koczkán. Egy oly hallgatósághoz szólok, melynek kegyes elnézése bátorságot önt belém. S mégis csupa idegességből, s a nagy gyülekezetek előtt való szólás gyakorlatának hiánya miatt, elvesztettem lélekjelentétemet: s nem vagyok képes befejezni érvelésemet. Hát egy szegény ember, a ki közönség előtt soha száját sem nyitotta föl, ha most arra szorítják, hogy rögtön válaszoljon, egy pillanatnyi előkészülődés

nélkül, válaszoljon az ország legügyesb legjártasabb ügyvédeinek, minő gyámoltalan helyzetben érezheti magát, s kinek fölül reá még tehetségeit is elnyomja az a gondolat, hogy ha nem sikerül hallgatóit meggyőznie, nehány óra mulva akasztófára viszik, s koldusbotot és gyalázatot hagy örökül azokra, a kik hozzá legközelebb állanak.« Némi alapja lehetne azon gyanunak, hogy Ashley megzavarodása s annak oly elmés módon fölhasználása, előre ki volt számítva. Beszéde mindazáltal, nagy benyomást tett s hihetőleg oly várakozást is keltett, mely nem egészen igazoltatott. Igen gyenge egészségü volt; izlése szinte finnyásságig finomított; azoknak engedte át nem sokára a politikai küzdtért, a kiknek ugy testök mint lelkök durvább szövetü volt, ő maga az akadémiai bölcselet tekervényeibe mélyedett el s magasbnemü szellemi édelgés között ama dicsőségre törekedett, hogy a régi akadémiai ékesszólásnak legyen ujjáteremtője. Szónoklata, mely negédes olykor és virágos, de sokszor bájteljes és zengzetes volt, sok lelkes ifjut elvarázsolt. Nem tanítványai, hanem imádói voltak. Nem sokáig élt: de elég soká mégis, hogy az angol szabadgondolkozásnak egy uj felekezetét alapitsa meg, mely homlokegyenest ellentéte volt ama szabadgondolkozásuak felekezetének, a melynek Hobbes volt oraculuma. A »Characteristic« felekezet sok éven át egyesité magában a regényes és érzelgő hitetleneket, mig a hidegvérü és makacsfejü hitetlenek a »Leviathan« körül gyülekeztek mint evangeliumok körül.

Az oly sokszor szőnyegre hozott és annyiszor mellőzött billt végre szavazás nélkül fogadá el az alsóház s küldé át a főrendekhez. Nem sokára visszajött onnét ama sokat vitatott záradékkal, mely a főudvarmesteri törvényszék át-

alakítását foglalá magában. Volt egy erős párt a nép képviselői közt, a mely nem akarta a nemességet ismét egy uj kiváltsággal ruházni föl, de a pillanat válságos volt. A két ház között a pénz átveretése fölött támadott félreértésből oly bajok származtak, a melyek egy merész politikust is aggaszthattak. Szükséges volt kölcsönösen engedni valamit. Az alsóház százkilenczvenkét szóval százötven ellen, végre beleegyezezett a módosításba, a melyhez a főrendek négy éven át oly makacsul ragaszkodtak s viszont a főrendek elfogadták azonnal minden változtatás nélkül a pénzértékről szóló billt.

Sok vitatkozás volt arról is, mely időtől kezdve lépjen életbe a felségsértési eljárás uj rendszere; s a bill egyszer már az e pont fölötti vita miatt bukott meg. Sokan azon véleményben voltak, hogy az uj eljárást nem kell megkezdeni a háboru befejezése előtt. Nagyon ismeretes dolog, ugy mondották, hogy a külellenséggel az itthon levő árulók összejátszanak; s ily időben a törvény szigorát, mely az állam biztosságát rosz polgárok ellen védi, nem tanácsos enyhíteni. Végre abban egyeztek meg, hogy az uj szabályzat márczius huszonötödikén, az ó naptár szerint az 1696 év első napján lépjen életbe.

Január huszonegyedikén a király szentesítette a pénz ujraveretéséről szóló billt, valamint a felségsértési esetekben követendő peres eljárást szabályozó billt is. Másnap reá, az alsóház egy oly ügyben jelent meg ismét Kensingtonben, mely legkevesbbé sem volt kellemes akár reá akár a királyra nézve. Mint testület el volt határozva, minden módon istápolni őt, mind kül- mind belföldi ellenségei ellen. De a mellett a képviselők, mint az egy ötszáz angol gentlemanekből álló bárminő módon alakult testületnél igen természetes volt, irigy szemmel nézték azon kitünte-

téseket, melyekkel ifjukori barátjait elhalmozta. Egész szívvel azon volt, hogy a Bentinck házat vagyonra, fényre nézve egy magasságra emelje a Howard és Seymour, a Russel és Cavendish házakkal. A korona némely legszebb örökös uradalmát Portlandnek ajándékozta, mi ellen whigek és toryk egyaránt zúgolódtak. Igaz, mi sem történt, a mi a törvény betüjével és előző esetekkel szorosan meg ne egyezett volna. Emlékezetet meghaladó idők óta minden angol uralkodó azon jószágokat, a melyeket állásánál fogva örökölt, magántulajdonának szokta tekinteni. Anglia minden nagy családai, elkezdve De Verestől le egész a Hydekig, ily királyi adományoknak köszönheték meggazdagodásukat. Második Károly herczegi uradalmakat szakított ki örökségéből az ő bastardjai számára. A »Bill of Rights« sem mondja egy szóval is azt, hogy a királynak ne volna korlátlan joga a korona birtokait elidegeníteni. Ezért Vilmosnak is honfitársai iránti bőkezüsége, noha nagy elégületlenséget szült, a parliament részéről kezdetben nem idézett elő semmi fölterjesztést. De utóbb tulment a mértéken. 1695-ben a kincstári bizottságot oda utasítá, hogy Portland számára egy Denbingshireben fekvő nagyszerü uradalomról állítson ki oklevelet. Ezt az uradalmat akkor egy százezer fontnál többre becsülték. Évi jövedelme e szerint alig lehetett kevesebb hat ezer fontnál; a koronának fentartott évi bér pedig csak hat font és nyolcz penny volt. Ez még nem volt a legroszabb. A birtokkal igen nagy terjedelmü regalék is jártak, melyeket északi Wales népe nem örömest látott idegen kezekben. Több mint egy század előtt, Erzsébet ugyane földterület egy részét az ő kegyenczének Leicesternek adta. Akkor Debingshire népessége fegyvert ragadott ellene; s tömérdek sok zavar

és szigoru végrehajtások után Leicester tanácsosnak vélte ezt az adományt visszaadni az adományozónak. Portland ellen nem olyan erőszakos, de azért nem kevesbbé sikeres volt az ellenszegülés. A tartomány több főbirtokosa erélyes tiltakozással járult azon miniszterekhez, a kiknek az adománylevelet ki kelle állítaniok, s végre a tárgyat az alsóháznál hozták szőnyegre. Egyhangulag intéztetett egy felirat a királyhoz, ezen adomány beszüntetése végett: Portland maga könyörgött, hogy ne tegyék őt okává egy az ő ura és a parliament közt támadandó vitának; s a király, bár nagy sajnálattal, meghajolt a nemzet közohajtása előtt.*)

Ez a szerencsétlen ügy, noha nyilt szakadás nélkül ért véget, sok keserüséget hagyott maga után. A király neheztelt a képviselőkre s méginkább neheztelt whig minisztereire, a kik nem merték adományát megvédni. Az a meleg loyalitás, melyet a parliament az ülésszak elején tanusított iránta, észrevehetőkép meghidegült: s ő majdnem olyan népszerütlenné lett ismét, mint valaha volt, midőn oly valami történt, a mi rögtön milliók szivét visszahódította neki, s egy időre megint oly imádott bálványává tette a népnek, a minő az 1688 év végével volt.**)

---

*) Alsóh. napló jan. 14. 17. 23. 1696. L'Hermitage, jan. 14. 27. Gloria Cambriae, vagy: egy bátor britt szózata egy hollandi Wales herczeg ellen. 1702.; Az elhunyt tiszteletre méltó Price Robert élete, stb. 1734. A bátor britt, kinek tudtommal soha el nem mondott beszéde 1702-ben kinyomatott, Price volt. Jobban megérdemelte volna a bátor nevet, ha Vilmos életében tette volna közzé ellene intézett impertinentiáit. Price élete egy silány férczmű, tele baklövéssel és anachronismussal.

**) L'Hermitage megemlíti az alsóház érzületének e kellemetlen változását; s Vilmos is Heinsiushoz irt leveleiben többször tesz arra czélzást, jan. 23. 31. 1696. jan. 28. febr. 7.

Az ő meggyilkoltatása tervével, mely az előző tavasszal készült, egyelőre fölhagytak, Vilmosnak a szárazföldre történt elutazása miatt. A fölkelés tervével, melyet a nyáron forraltak, a franczia segély megtagadása miatt hagytak föl. De még az ősz folytán mind a két tervet ujra felvették. Vilmos visszatért Angliába; s ujra komolyan tárgyalták az eshetőséget, hogy egy szerencsés lövés vagy szurás eltenné őt az utból. A franczia csapatok téli szállásaikra mentek; azon erőt, melytől Charnock a háborunak Namur körül dühöngése alatt hasztalan várt segélyt, most bátran meglehetett kimélni. Most tehát egy olyan tervet forraltak, a melyhez hasonló még soha nem fenyegette Vilmos életét és trónját; vagyis inkább, a mire több példa volt már történelmünkben, két olyan terv forraltatott, a mely egyik a másikból következett. A nagyobb merénylet abból állott, hogy egy átalános fölkelés rendeztessék, melyet egy külföldi hadsereg fog támogatni. E tervbe többé kevesbbé minden kitünőbb jakobita be volt avatva. Néhányan fegyvert gyüjtöttek, mások lovakat vásároltak, mások ama szolgák és bérlők névjegyzéket készítgették, a kiknek csatlakozásában teljesen bizhattak. A párt kevesbbé, harczias tagjai legalább a vizentul levő királyra üríthették kancsóikat, titokteljes pillantásokkal és vállvonásokkal sejdíttetve azt, hogy nem sokáig lesz már a vizen tul. Átalában azt lehetett észrevenni, hogy az elégületlenek okosabban beszéltek, mikor józanok voltak, mint azelőtt, mikor pedig részegek voltak, hangosabban beszéltek mint azelőtt.*) A kisebb tervbe, melynek czélja Vilmos megöletése volt, már csak nehány kiválasztott volt beavatva.

*) Van Cleverskirke említi, hogy észrevehető volt egy darab időn át a jakobiták különös jó kedve. Febr. 25. márcz. 6. 1696.

Mindegyik terv egy Saint Germainsből küldött vezetőnek különös felügyelete alatt állott. A félelmesb föladat Berwicknek jutott. Ő reá bizatott, hogy összeköttetésbe lépjen a jakobita nemességgel és gentryvel, hogy bizonyosságot szerezzen az általok kiállítható haderőről, s hogy időt tüzzön ki a fölkelésre. Felhatalmaztatott biztosítani őket, hogy a franczia kormány már gyüjti Calaisba a csapatokat és hadi készleteket, s hogy mihelyt hirét veszi az Angliában kitört lázadásnak, az ő atyja azonnal tizenkétezer edzett katonával fog áthajózni s nehány óra mulva köztük lesz.

Nagyobb koczkázattal járó szerep jutott egy alacsonyabb rangu de nagyon ügyes, tevékeny és vakmerő küldöncznek. Ez sir Barclay Tamás volt, egy Dundee alatt becsülettel szolgált skót gentleman, ki a felföldi háboru bevégzése után, Saint Germainsbe vonult vissza. Barclay a király belső szobáiba hivatott meg, s közvetlen a király ajkairól vette utasításait. A csatornán kelle átlopóznia s ismét Londonban megjelennie. Nehány válogatott tiszt és katona, kettesével hármasával nyomban volt őt oda követendő. Hogy ezek könnyebben fölismerhessék, minden hétfőn és csütörtökön éjfél után, a Covent Garden terére kelle mennie sétálni, zsebéből kilóggó fehér zsebkendővel. Jókora összeg pénzzel látták el s egy oly rendelettel, melyet nemcsak aláirt, hanem kezdettől végig egészen sajátkezüleg irt Jakab maga. Ezen rendelet felhatalmazá annak előmutatóját, hogy időről időre oly ellenséges támadásokat intézhessen az orániai herczeg és annak követői ellen, a minőkkel a király ügyének legjobb szolgálatokat vél tehetni. Ezen valóban nagy jelentésü szavak-

nak Jakab élőszóval minő magyarázatot adhatott, arról nincs tudomásunk.

Nehogy Barclay eltávozása Saint Germainsből valami gyanura adjon okot, azt hiresztelték róla, hogy bomlott életmódja miatt egy párisi orvos folytonos felügyelete alá kellett adnia magát.*) Nyolczszáz font volt uti táskájában, mikor elindult, sietett a parthoz, s egy kalózhajóra szállott, melyet a jakobiták rendes postahajónak szoktak volt használni Francziaország és Anglia közt. Ez a hajó egy elhagyott állomásra vitte őt Komney Marshba. A kikötő-helytől mintegy fél mértföldnyire egy Hunt nevü csempész élt egy kietlen és egészségtelen posványban, a hol nehány juhpásztoron kivül egyéb szomszédja nem volt. Lakása a franczia árúkkal üzött csempészkereskedésre nézve igen alkalmas helyen volt. Lyonsi selyem és csipke nagy csomagokban, egy harmincz teherhordó lóra való mennyiségben nem egyszer érkezett e bus magányba a nélkül, hogy figyelmet ébresztett volna. De a forradalom óta Hunt azt tapasztalta, hogy minden szállítmány közt a honárulók szállítása a legjövedelmezőbb. Az ő félreeső tanyája nagy tekintélyü urak, grófok, bárók, lovagok és hittudorok gyülhelyévé lett. Sokan több napon át voltak vendégei, mig utazó alkalomra kelle várniok. Egy titkos postajárat rendeztetett be az ő háza és London közt. Egyre jöttek mentek a futárok, utjokat oda és vissza gyalog tették meg; de meglátszott rajtok mégis, hogy gentlemanek, s egyikökről azt suttogták, hogy az atyja nagy ur. A Saint Germainsből jött levelek, csekély számmal és rövidek voltak. A Saint Germainsbe szólók ellenben számosak és vastagok voltak; divatárúkat

*) Harris tanuvallomása, márcz. 28. 1696.

tartalmazó csomagformákba rejtegettek, s addig az iszapba süllyesztettek el, mig a kalózhajóra föladhatták.

Itt kötött ki Barclay 1696., januárban; s innét vette utját London felé. Néhány nap mulva egy szálas ifju követte őt, a ki nevét titokban tartá, de a legtekintélyesb helyről yitt magával felhatalmazást. Ezen ifju is Londonba indult. Hunt csak később tudta meg, hogy az ő szerény viskója azon szerencsében részesült, a Berwick herczeget fogadhatni falai közt.*)

A Barclayre bizott szerep nehéz és veszélyteljes volt; ő minden óvatossággal is járt el. Keveset fordult meg Londonban; s azért a kormány ügynökei személyét nem is ismerték. Mindazáltal több lakást tartott s oly jól tudta álczázni magát, hogy legjobb ismerősei még fényes nappal sem ismertek reá, mind a mellett soha sem mert kimenni az utczára csupán sötétben. Fő segédje egy szerzetes volt, a ki nyakának koczkáztatásával, különböző álnevek alatt gyóntatott és mondott miséket. Ez az ember tudtára adá nehány buzgó hivének, a kikkel összeköttetései voltak, hogy a királyi családnak egy külön követe érkezett meg, kivel, bizonyos éjszakákon, s bizonyos órákban a covent gardenben beszélhetnek, s kit bizonyos jelekről felismerhetnek.**) Ily módon Barclay többféle emberrel ismerkedett meg, kiket czéljára használhatott. Elsők, a kikkel titkát közlé Charnock és Parkyns voltak. Ezekkel azon összeesküvésről beszélt, melyet Vilmos élete ellen ő és nehány barátja a mult tavaszszal forraltak. Mind Charnock mind Parkyns oda nyilatkoztak, hogy a terv könnyen kivihető,

*) Hunt tanuvallomása.

**) Fischer és Harris vallomásai.

hogy van elég elszánt ember a királypártiak közt, s más nem hiányzik, mint valami kis jele ő felsége beleegyezésének.

Ekkor Barclay előmutatá megbizatását. Megmagyarázta két czinkosának, hogy Jakab minden jó angolnak világosan kötelességévé tette, nemcsak fegyvert ragadni, nemcsak háborut indítani a bitor kormány ellen, nemcsak várakat és városokat meghódítni, hanem időről időre bárminő ellenséges lépéssel is megtámadni az orániai herczeget, ha azzal a király ügyének némi szolgálatot lehet tenni. E szavak, mondá Barclay, világos felhatalmazást foglalnak magukban az orániai herczeg személye ellen esetleg intézendő támadásra is. Charnock és Parkyns ezzel ki voltak elégítve. S igazán, hogy is kétkedhettek volna abban, hogy Jakab meghitt ügynöke nem helyesen magyarázza kifejezéseit? Sőt, hogy is lehetett volna ama tágértelmü szavakat máskép értelmezni, még Barclay bővebb magyarázatai nélkül is? Ha mégis ez a kérdés soha nem terjesztetett volna Jakab elé, ugy föltehetnők, hogy ama szavak minden czél nélkül véletlenül csöppentek ki tollából. De neki több izben értésére adták, hogy Angliában levő hivei némelyike egy véres tett eszméjével foglalkozik, s hogy más nem hiányzik hozzá mint az ő jóváhagyása. Sokszor zaklatták őt, hogy csak egy szót szóljon, csak egy jelt adjon. Ő sokáig hallgatott; s most végre megtörve hallgatását, csak annyit mond nekik, hogy megtehetnek mindent a mi neki javára s a bitorlónak ártalmára lehet. Ők tehát oly tisztán birták az ő jóváhagyását, mint hasonló esetben józanul csak kivánni lehetett.*)

*) Barclay elbeszélése, Jakab életében, II. Charnock levele, a Nairne-féle kézirat gyüjt. Bodley kvtárban.

Nem volt más hátra, mint elég bátor és megbizható segédekre tenni szert, lovat és fegyvert szerezni, s a vértett idejét és helyét meghatározni. Negyven ötven ember, ugy hitték, elég lesz. Jakab testőrei közől azon nehány ember, a ki Barclay után átjött a csatornán, e számnak már szinte felét tette ki. Jakab maga egyet kettőt látott közülök mielőtt elindultak volna Saint Germainsből; utravalót is adott nekik, megmondá mindeniknek, minő név alatt kell Angliába mennie, utasitá őket, hogy Barclay parancsai szerint cselekedjenek, megtanitá őket, hogy hol találhatják föl Barclayt s minő jelről ismerhetnek reá.*) Kis csapatokban kelle utazniok, s más más ürügy alatt. Egyik beteg volt, más megunta a szolgálatot; Cassels, a ki a legszájasabb és istentelenebb volt köztük, azt hiresztelte, hogy miután a katonaságnál nincs előmenetele, elmegy a skót kollégiumba s tudós pályára képesiti magát. Ily ürügyek alatt mintegy husz válogatott ficzkó hagyta ott Jakab palotáját, s indult Romney Marshon át Londonba, s ott, a piazza pislogó lámpafényénél meglelte főnökét a zsebéből kilóggó fehér kendőjével. Ezen emberek közt volt Rookwood Ambrus is, a kinek dandárnoki rangja volt, s a ki a becsület és vitézség nagy hirében állott; köztük volt Bernardi János őrnagy is, egy genuai származásu kalandor, a kinek neve szomoru hirességre jutott bűnhösztésének oly hosszu időre nyujtása miatt, hogy utóbb egy boszankodó nemzedék nemis birt már vétkére visszaemlékezni.**)

Francziaországból jött e kalandorokba helyeztette

*) Harris vallomása.

**) Harris vallomása. Bernardi önéletirása nem igen megbizható.

főbizodalmát Barclay. Az elragadtatás egy perczében az ő janicsárainak nevezé őket, s azon reményét fejezé ki, hogy ezek megszerzik neki a szent György és a térdszalag rendét. De végre is még más husz orgyilkos hiányzott. Az összeesküdtek hihetőleg valami nagy segélyt vártak sir Friend Jánostól, a ki Jakabtól ezredesi oklevelet nyert, s nagy tevékenységet fejtett ki katonák toborzásában s fegyverrel való ellátásában, hogy készen várják a Kent partján kikötendő franczia csapatokat. Közölték vele tervöket: de ő azt oly meggondolatlannak s a jó ügyet annyira veszélyeztetőnek és beszennyezőnek tartá, hogy abban barátjainak segitségére nem lehetett; titkukat azonban lelkiismeretesen megőrzé.*) Charnock vállalkozott reá, hogy nyolcz derék és megbizható fiút keres. Közlé szándékát Porterrel, mit Barclay nem egészen helyeselt; mert Barclay ugy látszik oly borzasztó fontosságu titkot nem vélt egy korcsmai hősre rábizhatónak, a ki nem rég be volt fogva azért, mert részegen kiabálva éltette az utczákon végig a walesi herczeget. Porter nagy lelkesedéssel csatlakozott hozzájok s megigérte, hogy még többeket is hoz, a kik haszonvehetők lesznek. Azok közt, a kiket segitségül hozott, az ő szolgája Keyes Tamás is volt. Ez a Keyes sokkal félelmesb összeesküvő volt, semmint állásánál fogva róla föltehető lett volna. A testőrök átalában Vilmoshoz ragaszkodtak, de a kékek közt egy kis elégületlenség jelei mutatkoztak. A főbb összeesküvők már némi összeköttetésbe tették magukat azon ezred római katholikusaival; s Keyes e vállalatra kitűnően alkalmatos volt: mert egykor ama csapatnál trombitás volt, noha kilépett a szolgálatból, egyes régibb tisztek-

*) Lásd perét.

kel folyvást jó ismeretségben maradt, a kikkel együtt a sedgemoori ütközet után, szabad tartást élvezett egykor a somersethirei bérlők közt.

Parkyns, öreg és köszvényes létére, nem vehetett személyesen részt a véres vállalatban. De abban buzgólkodott, hogy lovat, nyerget s fegyvert gyüjtsön ifjabb és tevékenyebb bűntársai számára. Ezen dologban segitségére volt neki Cranburne Károly, a ki régóta kupeczkedett a jakobiták és a késesek és puskaművesek közt. Barclay különösen megrendelé, hogy a kardok inkább szurásra, mint vágásra legyenek készitve. Barclay maga Lowick Edvárdot szerződtette, a ki az ir hadseregnél őrnagy volt, s a limericki capitulatió óta, homályba rejtve él Londonban. A szerzetesek, kik Barclay legelső meghitt emberei voltak, két buzgó pápistát ajánlottak, Fisher Rikhárdot és Knightley Kristófot: s ezen ajánlat untig elegendőnek tartatott. Knightley magával vonta King Edvárdot, egy vakmerő és nyughatatlan lelkü római katholikus gentlemant; King pedig egy De la Rue nevü franczia játékos és házsártos embert hozott magával.*)

E közben az összesküvők főnökei gyakori összejöveteleket tartottak barátságos érzületü korcsmákban, hogy az eljárás részleteit megállapithassák. Több terv merült föl, megtapsoltatott, aztán bővebb megfontolás után, elvettetett. Egyszer ugy vélekedtek, hogy egy támadás éji időben Kensingtonhouseban, hihetőleg sikerülni fogna. A fal könnyen megmászható. Ha egyszer negyven fegyveres ember a kertben van, a palotát el lehet foglalni vagy felgyujtani.

---

*) Fisher vallomása; Knightley vallomása; Cranburne pere; De la Rue vallomása.

Némelyek azon véleményben voltak, hogy legjobb lesz egy vasárnapon intézni a csapást, mikor Vilmos Kensingtonből a Saint-James palotai kápolnába megy istentiszteletre. A gyilkosok ott álljanak lesben, ama hely közelében, a hol most Asley-house és a Hamilton tér van. Mikor a király kocsija a Hyde-Parkból kifordul, harmincz jól fegyverzett összeesküvő rohanja meg hirtelen a testőröket. A testőrök rendesen csak huszonöten voltak. Teljesen meg lesznek lepetve, s mielőtt csak egy kardvágást is tehetnének, már fele részben lelőve vagy leszurva lesznek. Ez alatt tiz tizenkét elszánt ember agyonlővi a lovakat megállitja a kocsit s igy minden nehézség nélkül kézre keriti a királyt. Végre egy, eredetileg Fishertől származott tervnek adtak elsőbbséget, melyet Porter ütött nyélbe. Vilmosnak szokása volt minden szombaton vadászni menni Kensingtonből a Richmond parkba. Akkor nem volt még hid a Themzén London és Kingston között. Azért a király, egy testőrcsapattól kisért kocsiban szokott Turnham Greenen át menni a folyóhoz. Ott csónakra szállt, átment a vizen s készen talált egy másik kocsit s más testőrcsapatot, mely a surreyi parton várt reá. Az első kocsi s az első testőrcsapat az északi parton bevárta visszajöttét. Az összeesküvők ezen utazás egész rendét teljes biztossággal tudakolták meg, s a Themze mindkét partján gondosan átkutatták a tért. Ugy látták, hogy előnyösb lesz a királyt a middlessexi parton támadni meg, semmint a surreyi parton, és pedig nem mikor megy, hanem mikor visszajő. Mert, mikor kiindul, sokszor a lordok és gentlemanek egész kisérlettel várják: visszajövet csak testőrei szoktak körülötte lenni. Idő és hely kitüzetett. A hely egy keskeny és görbe ut volt a sürüben, mely a folyam északi kikötőjétől Turnham Green felé vitt. Ez

a hely még könnyen feltalálható. A talaj azóta csatornák által kiszárittatott. De a tizenhetedik században még mocsáros volt, melyen át a király kocsiját csak lépést vonhatták a lovak. A kitüzött idő szombat volt, februar tizenötödike délután. E napon a negyven embernek apró csoportokban a Green közelében nyilványos helyeken kell vala összegyülnie. Mikor a kocsi közeledése jeleztetik, azonnal lóra ülniök s illető helyeikre kiállaniok kelle. Mikorra a kiséret ama sürübe ér, Charnock szemben fogja megtámadni a testőrséget. Rockwood egyik oldalról, Porter a másikról. Ez alatt Barclay nyolcz megbizható emberrel magállitja a kocsit s elvégzi a dolgot. Hogy a király egy mozdulata se kerülhesse el figyelmöket, két ember a palota őrizetére rendeltetett ki. Ezek egyike egy Durand nevezetű merész s vállalkozó flammandi, különösen Barclayt volt mindenről hitelesen értesitendő. A másik, a ki Charnockkal állott közlekedésben, egy Chambers nevű portyázó volt, a ki az ir hadseregnél szolgált, s Boynenél sebet kapott a mellén, s a sebe miatt vad gyülölettel viseltetett Vilmos személye iránt.*)

Mialatt Barclay megtette intézkedéseit az orgyilkosságra, Barwick a jakabpárti nemességet fölkelésre igyekezett rábeszélni. De ez nem könnyü feladat volt. Több tanácskozás tartatott; s egy álarczos menet ürügye alatt a párt fölött nagy szemle is tartatott, mely ünnepélyre az avatottak közt egy guineáért osztattak ki a belépti jegyek.**) Az egésznek csak beszélgetés, ének és ivás lett a vége. Sok kitünő állásu és vagyonos ember nyilatkoztatta ki ugyan kész-

*) Lásd a pereket és vallomásokat.

**) L'Hermitage, marcz. 3/13.

ségét arra, hogy fegyvert ragad az ő törvényes uralkodója mellett, mihelyt az a törvényes uralkodó egy franczia hadsereggel megjelen a szigeten; Berwick pedig föl volt hatalmazva azzal biztatni őket, hogy a franczia hadsereg mindjárt ott lesz, mihelyt ők fegyvert ragadnak. De az ő kivánatai és ennek igéretei közt oly nagy hézag volt, melyet nem lehetett semmikép se betölteni. Lajos, mostani helyzetében, puszta igéretek fejében nem tehetett koczkára tiz vagy tizenkét ezernyi legjobb csapatot. Hasonló igéretek 1690-ben is tétettek; s mégis, mikor a Tourwille hajóraja Devonshire partjainál megjelent: a nyugoti grófságok mint egy ember állottak föl a kormány védelmére, s egyetlen egy elégületlen se mert még suttogva is a megszállók mellett nyilatkozni. Hasonló igéretek tétettek 1692-ben is; s az ezen igéretekbe helyeztetett nagy bizalomnak kellett köszönni a lahoguei nagy szerencsétlenséget. Harmadszor nem akarta magát rászedetni a franczia király. Szivesen segitséget nyujt vala az angol királypártiaknak: de előbb azt kelle látnia, hogy ők maguk is segitenek magukon. S ebben nagyon is igaza volt; de másrészt a jakobitáknak is igazok volt abban, a mit ők sürgettek. Ha ők, ugy mondák, fölkelnek a nélkül, hogy csak egy rendes fegyelmezett ezred is állana hátuk mögött, s megtámadják a bitorlót, a kinek rendes hadserege van, ez őket lekaszabolja még mielőtt Versaillesba az ő fölkelésök hire is elérkezhetnék. Berwick látva azt, hogy megszállás mindaddig nem lesz mig fölkelés nincs, fölkelés pedig mindaddig nem lesz mig megszállás nincs, nem talált itt többé semmi teendőt s nyugtalanul várta elutazhatását.

Annál nyugtalanabbul várta elutazhatását, minél inkább közeledett február tizenötödike. Mert Barclayvel

folytonos összeköttetésben állott s tökéletesen értesülve volt az ama napon véghez viendő büntény felől. Őt általában, mint igen szigoru sőt mogorva becsületességü embert ismerték. De a családja érdekei iránti buzgalma és az ő papjai tanitása iránti tisztelet annyira megvesztegették benne a jó és rosz iránti érzéket, hogy nem érezte magát, saját őszinte bevallása szerint, kötelezettnek arra, hogy az orgyilkosokat föltett szándékukról lebeszélje. Ő neki csak egy ellenvetése volt s azt is magába rejté. S ez egyszerűen csak az a félelem volt, hogy a részvevők mind akasztófára kerülhetnek. Ez, azonban, az ő dolguk volt; s ha ők jónak vélték az ügy érdekében ama veszélynek tenni ki magukat, ő neki nem volt feladata elkedvetlenitni őket. Az ő küldetése merőben különbözött azokétól: neki nem kelle velök közreműködni; arra pedig, hogy velök együtt szenvedjen, épen semmi kedve nem volt. Sietett tehát vissza Romney Marshba, s átevezett Calaisba. *)

Calaisban Kent megszállására talált előkészületeket. A város teli volt katonával; a kikötő teli szállitmánynyal. Boufflers ide volt rendelve Flandriából, hogy átvegye a vezérletet. Jakabot is mindennap várták. Ők csakugyan már elhagyták Saint Germainst. Berwick azonban nem akart várni. Ment Párisba, fölkereste atyját Clermontban, s az angol állapotokról részletes jelentést tett. Az ő küldetése czélt tévesztett; a királypárti fő- ér középnemesség nem akart fölkelni mindaddig mig egy franczia hadsereget nem lát a szigeten; de fenmaradt még egy remény: pár nap mulva hihetőleg hire fog érkezni, hogy a bitor nem létezik többé, s ez az eset a dolgok állását egészen megfogja vál-

*) L. Berwick emlékiratai.

toztatni. Jakab elhatározá, hogy elmegy Calaisba, s ott várja be a Barclay merényletének kimenetelét. Berwick elsietett Versaillesba, oly szélből, hogy Lajosnál jelentést tegyen. Miféle jelentés volt ez, azt Berwick saját elbeszéléséből tudjuk meg. Világosan megmondá a franczia királynak, hogy egy kis csapat hű királypárti nehány nap mulva Francziaország nagy ellenségének élete ellen merényletet fog elkövetni. A legközelebbi futár hozhat már hirt egy oly eseményről, mely hihetőleg felforgatja az angol kormányt s feloszlatja az európai coalitiót. Azt kellene várni, hogy egy fejedelem, a ki magát oly igen ájtatos keresztyénnek vallja s oly tisztességes lovagnak, azonnal intézkedett versenytársának lehető gyors értesitése iránt, s szigorúan megdorgálta a vendégszeretettel oly rutul vissza élő vendégeit Lajos azonban nem igy tett. Ha arra kérik, hogy egy orgyilkosságot világosan jóváhagyjon, ezt hihetőleg nemes felháborodással tagadta volna meg. De az nem háboritotta fel, mikor arról értesült, hogy az ő jóváhagyása nélkül fog egy büntett elkövettetni, mely az ő érdekeit hathatósabban fogja előmozditni mint akár a landenihez hasonló győzelmei. Rendeletet küldött Calaisba, hogy hajóhada készen álljon, miszerint a bekövetkezendő nagy válságot kellőleg felhasználhassa. Calaisban Jakab már nyugtalanul leste, várta a jelzését annak, hogy unokaöcscse nem él már. Ez a jel a tengeren tul is látható tűz lett volna, melyhez a gyujtó anyag Kent szirtfokain már készen tartatott.*)

De a mi országunkban az afféle összeesküvéseknek, minő a Barclayé Charnocké is volt, mindig különös bal-

*) Van Cleverskirke febr. 25/márcz. 6. 1696. Biztos vagyok benne, hogy bármely értelmes és részrehajlatlan ember, a ki Berwicknek e tárgyalásokról való elbeszelését figyelemmel olvassa s azt

sorsa szokott lenni. Az angolok az orgyilkosságot, már számos emberöltőn át, mindig különös ellenszevvel tekintették és tekintik. Annyira jellemzi ezen ellenszenv az angol fajt, hogy az ireknél még ma is alig, a skótoknál pedig csak a legujabb idők óta fordul elő az. Irlandban még ma is van eset arra, hogy azt, a ki ellenfelét valamely bokor mögűl lelövi, a közönség rokonszenve az igazság keze elől megvédi. Skóciában, a tizenhatodik és tizenhetedik században sokszor sikerűltek az orgyilkossági merényletek, noha igen sokan tudtak róla. Nevezetes példái ennek a Beaton, Rizzio, Darnley, Murray és Sharpe esetei. Azon royalisták a kik Lislet Svajczban meggyilkolták, irek voltak; azok, a kik Aschamet Madridban megölték, szintén irek; a royalisták, a kik Dorislaust Hagában meggyilkolták, skótok voltak. Angliában az ilyen terv, mihelyt megszünik egy elkeseredett beteg szivnek rejtett titka lenni, tüstént a felfödöztetés és meghiusulás legnagyobb veszélyének van kitéve. Felton és Bellingham semmi emberi teremtésben nem biztak; s azért képesek is voltak gonosz tervöket kivinni. De Babington összeesküvése Erzsébet ellen, Fawkesé Jakab ellen, Gerardé Cromwell ellen, a rozsházi összeesküvés, a Cato utczai összeesküvés, mind felfödöztettek, meghiusultak s tervezőik megbünhödtek. Igaz, hogy ily összeesküvés nálunk nem kisebb veszélyben forog az összeesküvők gonosz tulajdonaik, mint azok jó tulajdonaik miatt. Egy angol, ha csak minden lelkiismeret és becsületérzésből ki nem vetkőzött, ritkán fog hozzájárulni egy

---

a Jakab életében való elbeszéléssel, mely szóról szóra az eredeti emlékiratokból vétetett át, összehasonlitja, kétségben nem lehet az iránt, hogy Jakab a merénylet tervében részes volt.

mitsem gyanitó védetlen embertársa leszurásához; az oly nyomorult pedig, a kinek nincs se lelkiismerete se becsülete, hamar rá fog annak a meggondolására jönni, hogy minő veszélynek teszi ki magát, ha bűntársaihoz hű marad s ellenben minő jutalomra tarthat számot, ha azokat elárulja. Igaz ugyan, hogy vannak olyanok is, a kiknél a politikai vagy vallásos vakbuzgalom egy bizonyos irányban minden erkölcsi érzést elölt, mig különben az átalános erkölcsi érzést sértetlenül hagyta. Ilyféle ember volt Digby. Neki nem volt lelkiismereti aggálya abban, hogy a királyt, lordokat és képviselőket légbe vettesse. De bűntársai irányában vallásos és lovagias hűséggel viseltetett, s a kinpad félelme sem birt belőle csak egy szót is kipréselni, melylyel őket terhelte volna. A hősiességnek és romlottságnak ily egyesülése azonban vajmi ritka. Az emberek nagy több sége vagy nem elég gonosz, vagy nem elég erényes, hogy embertelen és áruló szövetségeknek hűséges és áldozatkész tagjává legyen; s mihelyt csak egy tagban is nincs meg vagy a kellő romlottság vagy a kellő erény adaga, mindjárt veszélyben forog az egész szövetkezés. Összehozni egy negyven angolból álló csapatot, a mely mind kész orgyilkos legyen, de egyuttal mind oly derék és nemes érzelmü hogy sem a meggazdagodás reménye sem az akasztófától való félelem ne birja rá egyiket se arra, hogy megcsalja a többieket, az mindeddig merőben lehetetlen volt, s remélhető, hogy ezentul is mindig lehetetlen lesz.

A Barclay követői közt is találkoztak, a kik ily titok elviselésére vagy szerfölött roszak vagy szerfölött jók valának. Az első, a kit elhagyott bátorsága, Fisher volt. Még mielőtt a véghezvitel napja és helye meg volt határozva, ő már beszélt Portlanddel, s értesité azt, hogy a király

élete ellen terveztetik valami. Pár nap mulva Fisher már részletesb tudósitásokkal kedveskedhetett. De jelleme nem olyan volt, a melyben igen bizni lehetett volna; s a Fuller, Young, a Whitney és Taaffe gazságai minden okos embert bizalmatlanná tettek az összeesküvésekről szóló mesék irányában. Portland is, bár ott a hol gazdája és barátja biztonlétéről volt szó, nem .szokott nyugodtan maradni, nem sokat látszott e dologgal törődni. De február tizennegyedikén este egy olyan ember látogatta meg, a kinek szavait nem vehette könnyedén. Ez egy Pendergrass nevü, ismert bátorságu és becsületességü római katholikus volt. Ez, csak az előző napon jött be a városba Hampshireből, miután sürgős meghivást kapott Portertől, a ki, bármily elvtelen és feslett volt is, Pendergrass iránt igazi rokoni, sőt atyai szeretettel viseltetett. Egy jakobita fölkelésben Pendergrass talán a legelsők közt lett volna. De borzalommal tölté el az, hogy őt egy gonosz és gyalázatos merényletbe keverjék bele. Oly helyzetben látta magát, a mely nemes és érzékeny szivü embereket legkinosabban szokott meggyötörni. Mit tegyen? Részt vegyen egy orgyilkosságban? Eltürje, hogy egy orgyilkosság végrehajtassék, a mikor hatalmában áll azt meggátolni? S mégis elárulja azt, a ki, ha különben vétkes is, őt jótéteményeivel halmozta el? Talán megmentheti Vilmost a nélkül, hogy megrontaná Portert? Pendergrass elhatározá, hogy megteszi ezt a kisérletet. »My lord« igy szólt Portlandhez, »ha szereti ön Vilmos király életét, ne engedje őt holnap vadászatra menni. Ő ellensége az én hitemnek: de épen az én hitem kenyszerit engem, hogy figyelmeztessem őt. Az összeesküdtek neveit titokban fogom tartani, vannak köztük barátaim: egyik különösen jótevőm is; s nem akarom elárulni.«

Portland rögtön a királyhoz ment, de a király ezt a hirt hidegen vette, s ugy látszik nem volt hajlandó egy ily haszontalan mese miatt lemondani egy kellemes napi mulatságról. Portland hasztalan erőltette a dolgot, hasztalan rimánkodott. Végre kénytelen volt azzal fenyegetőzni, hogy mindjárt közhirré teszi az egészet, ha ő felsége nem áll reá, hogy egész nap otthon maradjon; s ez a fenyegetése használt. *)

Eljött szombat, tizenötödike. A negyven ember készen volt az indulásra, mikor Kensingtonhouseba kirendelve volt őreiktől hirül vették, hogy a király e nap nem fog vadászni menni. »A róka,« mondá boszus elkeseredéssel Chambers, »a lyukban marad.« Aztán föltürte üngét, megmutatta mellén a nagy sebet s megesküvék, hogy boszút áll Vilmoson.

Az összeesküvők első gondolata az volt, hogy el vannak árulva. De csakhamar ismét megnyugodtak. Ugy beszélték, hogy a rosz idő tartja otthon a királyt; s csakugyan, hideg és zimankós nap volt. A palotában semmi izgalom nem mutatkozott. Semmi rendkivüli intézkedés nem történt. Senkit el nem fogtak. A kávéházakban semmi baljóslatu suttogás nem volt hallható. A halasztás boszantó volt ugyan; de hát a jövő szombat, huszonkettedike, is elég jó volt.

Ugyde mielőtt a jövő szombat, huszonkettedike elérkezett volna, egy harmadik feladó De la Rue is jelentette magát a palotában. Ennek eddigi élete folyása nem igen volt tiszteletre méltó; de elbeszélése oly tökéletesen megegyezett mindazzal, mit Fisher és Pendergrass mondottak, hogy Vilmos maga is el kezdte hinni a dolog veszedelmes voltát.

*) L'Hermitage febr. 25/marcz. 6.

Pénteken, huszonegyedikén késő este, a király szobájába hivatták Pendergrasst, a ki sokkal kevesebbet mondott ugyan, mint bármelyik másik feladó, de a kinek egy szava is többet ért, mint azoknak együttvéve minden esküvéseik. A hű Portland és a vitéz Cutts voltak az egyedüli tanúk a sajátságos jelenetnél, melyben a király és nemeslelkü ellenfele találkoztak egymással. Vilmos ama nyájassággal és bátoritással, mely nála ritka volt, de nem is téveszté soha a legmélyebb hatást az illetőkre, Pendergrasst teljes nyiltságra hivá föl. »Ön igazán becsületes és feddhetlen ember, én önnek nagyon le vagyok kötelezve: de ön bizonnyal be fogja látni, hogy ugyanazon tekintetek, melyek önt ennyinek mondására birták, a mellett szólnak, hogy még többet is mondjon. A figyelmeztetés, melyet öntől eddig vettem, csak arra való, hogy gyanus szemmel nézzek mindenkire a ki közelembe lép. Ez elég arra, hogy életemet elkeseritse, de nem elég arra, hogy azt meg is óvja. Önnek tudatni kell velem ezen emberek neveit is.« Félóránál tovább folytatta a király a nógatást, s Pendergrass a megtagadást. Végre Pendergrass késznek nyilatkozott a kivánt felvilágositások megadására, ha biztositanák arról, hogy azt a mit mond, csak a büntény megakadályozására, nem pedig a bűnösök megrontására használják föl. »Becsületszavamat adom reá« mondá Vilmos »hogy ön felfödözéseit senki ellen föl nem használom, önnek önkéntes beleegyezése nélkül.« Már éjfél rég elmult, mikor Pendergrass a főösszeesküvők neveit leirta.

Mig ezek Kensingtonben történtek, a Maiden Same egy korcsmájában egy csapat összeesküvő volt egybegyűlve. Itt kapták ki másnapra a végzetes napiparancsot. »Holnap, vagy soha, »mondá King.« »Holnap, fiúk,« kiálta károm-

kodva Cassels, »mienk lesz a préda.« Ez a holnap eljött. Minden készen volt: a lovak nyeregben általak: pisztolyok megtöltve: a kardok kiélesitve: az őrök helyeikre kiállitva; ezek jókor megküldték a palotából a hirt, hogy a király bizonyosan elmegy a vadászatra; minden szokott előkészület megtétetett: a testőrök egy csapata Kington Bridge körül Richmond fele rendeltetett: a királyi kocsik, mind hatos fogattal, a charing-crossi istálóbból kiindultak Kensington felé. Az összeesküdtek jó kedvvel gyülekeztek Porternél. Pendergrasst, kinek a király parancsából meg kelle köztük jelennie zajos örömmel fogadták. »Pendergrass« mondá Porter, »önt nevezték meg ama nyolcz között mint olyat a ki megteszi a maga dolgát. Van egy puskám ön számára, a mely nyolcz golyóra van töltve.« »Pendergrass ur« mondá King, »kérem ne kimélje a hintó üvegtábláit.« Porter lakásáról a csapat a Spring Gardenbe ment a »kék« állomáshoz, a hol némi frissitőket akartak magukhoz venni, mielőtt Turnham Greenben felálljanak. Asztalnál voltak, mikor az egyik őr izenetet küldött, hogy a király megváltoztatta szándokát és nem megy vadászni; s e baljóslatu hirre még alig tértek magukhoz első ijedségükből, mikor Keyes a ki régi bajtársainak kém gyanánt szolgált, még sokkal aggasztóbb ujsággal jött. »A kocsik visszafordultak Charing Crossba. A Richmond tájára indult testőrök épen vágtatva jöttek vissza Kensingtonbe s lovaikról tajtékzott a hab. A kékek egyikével egy szót szólhattam. Azt mondá, hogy nagyon furcsa dolgokat suttognak.« Ekkor a gyilkosok elveszték jelenlétöket, s minden bátorságuk oda lett. Porter gyenge kisérletet tett nyugtalansága eltitkolására. Egy narancsot kapott föl s összezuzta azt». A mit nem tehetünk egy nap, tehetjük másnap. Mielőtt elmennénk, uraim,

igyunk még egyszer a rothadt narancs szétmállására.« S ittak a rothadt narancs szétmállására, s aztán szétoszoltak.*)

Nehány óra telt belé, mig az összeesküvők minden reménynyel felhagytak. Némelyek abban kerestek vigasztalást, hogy a király orvosságot vett be, s hogy csak ezért nem mehetett el Richmondba. Ha az igy van, a csapás még kivihető. Két szombat nem kedvezett. Van vasárnap is. Egy korábban megvitatott, de elvetett tervet kell vala ujra fölvenni. A bitorló megkapható lesz a Hyde Parkban is, mikor kápolnájába megy. Charnock kész volt bárminő kétségbeesett vállalatra. Ha már a hajrá megindúlt, jobb elveszni harapva és körmölve utolsó perczig, semmint ellenszegülés nélkül hagyni felfalatni magát. Czinkosai közől nehányat az ő számos lakásai egyikére hivott meg, s erősen szorongatá őket a királyra, királynőre, koronaherczegre s a nagy uralkodóra, mint Lajost nevezték, mondott felköszöntéseivel. De a csapat rémülése és levertsége daczolt a bor hatalmával; s annyian ellopóztak, hogy a megmaradottakkal már mitsem kezdhetett. Délután már tudva lőn, hogy a palotában az őrök megkettőztettek; s mihelyt beállt az est, az államtitkári hivatal küldöttei fáklyákat lobogtatva jártak le-föl az utczákon, muskatérosok kiséretében. Vasárnap hajnal előtt Charnock már őrizet alatt volt. Kissé később Rookwoodot és Bernardit ágyból vették ki, egy jakobita serházban a Tower Hillen. Más tizenkét czin-

*) Ezen eseményekről adataimat főleg a perekből és tanúvallomásokból vettem. L. még Burnet II. Blackmore igaz és részrehajlatlan történetét, Somers és Shrewsbury felügyelete alatt szerkesztve; s Boyer III. Vilmos király történetét.

kost még ebéd előtt befogtak; s a »kékek« közől hármat elzártak. Reggel tanácsülés tartatott; s mihelyt annak vége lett, külön követ által nehány ezred visszarendeltetett Flandriából. Dorset elment Sussexbe, hol királyi helytartó volt: Romney, mint az öt kikötő (Cinque Ports) őre, a kenti partokhoz ment; Russell pedig a Themzére sietett, hogy a hajóhad parancsnokságát átvegye. Este a tanács ismét ülést tartott. A foglyok közől nehányat kihallgattak s bíróságnak adtak át. Megjelent a Lord Mayor, s értesitették a történt felfödözésről, azon különös meghagyással hogy gondoskodjék a főváros nyugalmáról.*)

Hétfőn reggel a city minden önkéntese fegyverben állott. A király megjelent diszben a főrendi házban, oda hivatá az alsóházat, s a trónról értesité a parliamentet, hogy az isteni gondviselés kegyelmének köszönheti csak életben maradását, s hogy az országot egy franczia megszállás veszélye fenyegeti. A megszállás veszélye, tevé hozzá, még mindig nagy: de tett már oly rendeléseket, melyek, ugy hiszi, elegendők lesznek az ország megoltalmazására. Nehány áruló fogva van; mások ellen kiadatott az elfogatási parancs; ő maga meg fogja tenni kötelességét a fenforgó esetben; s az országgyülésre bizza, hogy az is megtegye az övét.*)

A két ház azonnal egy közös feliratban fejezé ki hálaját az isteni kegyelem iránt, mely megtartá őt népének s kérte, hogy ezentul a szokottnál több gondot forditson személye biztonságára. Végül felhivták őt, hogy fogassa el s tartóztassa le mindazokat, a kiket veszedelmes embereknek

*) Portland Lexingtonhoz, marcz. 3/13. 1696.; Van Cleverskirke febr. 25./marcz. 6.; L'Hermitage ugyanakkor.

**) Alsóh. napló, febr. 24. 1695.

tart. Ugyan e nap két fontos bill terjesztetett az alsóház elé. Egyike által felfüggesztetett a Habeas Corpus acta. A másik az iránt intézkedett, hogy Vilmos halála esetére a parliament szét ne oszoljon. Sir Gwyn Roland, egy tisztességes falusi gentleman, olyan inditványnyal lépett föl, a melynek egész horderejét épen nem fogta föl. Azt ajánlá, hogy a tagok egy társulatba lépjenek uralkodójuk és hazájuk megvédésére. Montague, a ki valamennyi közt leggyorsabban tudott egy ötletet felfogni s felhasználni, rögtön belátta hogy egy ily társulat mennyire fogja a kormányt és a whig pártot megszilárdítani. *) Azonnal egy iratot szerkesztettek, melyben a nép képviselői, mind egyenkint, ünnepélyesen elismerik Vilmost törvényes és jogos uralkodójuknak s lekötelezik magukat, hogy mellette és egymásért állanak Jakabnak és hiveinek ellenében. Végre megfogadják, hogy ha ő felsége életét erőszak megröviditené, hathatósan megboszulják azt gyilkosain, s egy szivvel lélekkel fentartják a Bill of Rights által megállapitott örökösödés rendét. Elrendeltetett a háznak másnapra összehivatása. **) Nagy számmal jelentek ott meg; a pergamenra irt társulati okirat az asztalra kitétetett; s a tagok megyénkint előléptek, hogy neveiket beirják. ***)

A királyi trónbeszéd, a két ház közös felirata, az alsóháznál szerkesztett társulati szerződés és egy kiáltvány, mely ez összeesküdtek neveit közzé téve egyuttal ezer font jutalmat tüzött bármelyiknek kézrekeritéséért, a főváros

*) Anglia ellenségei kimutatva, 1761.

**) Alsóh. n. febr. 24. 1695/6.

***) Alsóh. n. febr. 25. 1695/6. Van Cleverskirke febr. 28/marcz 9.; L'Hermitage, u. a.

minden utczáján olvastattak s a postakocsik széthordozák azokat az országban. A hová csak a hire elérkezett, az egész vidéket mozgásba hozta. E két szónak: orgyilkosság és külberontás, mindenütt varázshatása volt. Kényszertoborzás nem volt szükséges. A tengerészek ezerenkint jöttek elő rejtekeikből, hogy a hajóhad legénységét növeljék. Három nap mulva a királynak a nemzetre való hivatkozása után, Russell egy nagy hajórajjal a Themzén vitorlázott. Egy másik is készen állt Spitheadnél. A nemzetőrség minden tengerparti megyében Washtól Land's Endig fegyverben állott. Rendesen a csak politikai vétségről vádoltak iránt nagy részvét szokott mutatkozni. De Barclay orgyilkosaira, mint farkasokra vadászott a nép mindenütt. Egy időre még azzal az ellenszenvvel is felhagytak, melylylel az angolok a házkutatások és mindazon akadályok ellen viseltetni szoktak, a melyekkel más országokban a rendőrség az utazóknak alkalmatlankodik. A londoni city kapui több órán át zárva tartattak, mig benne egy szoros kutatás folyt. Követte a főváros példáját majd minden fallal körülvett város. Minden országutra fegyveres emberek állittattak ki, a kik minden gyanus kinézésü utast megállitottak. Nehány napig utlevél nélkül nem lehetett sehová menni, sem az illető békebirák engedélye nélkül postalovakra szert tenni. S ezen óvó rendszabályok ellen egy szó sem emelkedett. A köznép, ha lehet, még erélyesebben rajta volt az árulók kézrekeritésén, mint a hivatalnokok. Ez a buzgalom részben tán a kitüzött nagy jutalmaknak is tulajdonitható. A gyülölet, melyet minden jó protestáns a pápista orgyilkosok ellen érzett, nem kis táplálékot nyert az utczai poeták ama hirdetéseiből, miszerint egy-egy bérkocsis a ki megfogta az árulóját, meg is kapta érte az ezer fontját, s egyszerre urrá

lett.*) Némely helyeken alig lehetett a népesség buzgalmát a törvény korlátain belől megtartani. A Parkynsek falusi lakán, Warwickshireben, egy egész lovas csapatnak való fegyvert és szerelvényt találtak. Mihelyt ennek hire ment, egybegyűlt egy dühös csőcselék, szétrombolta a házat s a kertet elpusztította.**) Parkynst magát a templom egy padlásszobájában is fölkutatták. A Surreybe menekült Portert és Keyest üzőbe vették s közel Leetherheadhez gyenge ellentállás után elfogták s börtönbe vitték. Friendet egy quaker házában találták elrejtve. Knightley finom női ruhába öltözött, de festett arcza és tapaszkái daczára is fölismerték. Pár nap alatt a főbb összeesküvők mind őrizet alatt voltak Barclay kivételével, a kinek sikerült Franczia országba menekülni.

Ugyanez időben némely ismeretesb elégületlent is elfogtak s egyidőre gyanuból letartóztattak. Az öreg Lastrange Robert is, a ki most már nyolczvan éves volt, elhurczoltatott. Fergusont Groy's Innlaneban egy ágyba elbujva találták, s közörömre Newgatebe vitték.†) Ez alatt az árulók perbefogatása végett egy külön bizottság alakíttatott. A bizonyítékokban nem volt hiány. Mert az elfogott összeesküvők közől tiz vagy tizenkettő kész volt a maga megmentése végett büntársai ellen tanúskodni. Vétkesebb egy sem volt s egy sem ijedt meg annyira a reá váró haláltól

---

*) L'Hermitage szerint, febr. 28. márcz. 9. Két ilyen szerencsés bérkocsis volt. Egy rava z és vigyázó bérkocsis csalugyan, foglalkozásánál fogva, igen szerencsés lehetett az efféle hajtóvadászatnál. A hirlapok teli vannak az átalános lelkesültség leirásaival.

**) Postman, marcz. 5. 1695/6.

***) Postman, marcz. 5. 1695/6.

†) Postman, feb. 29. márcz. 2. 13. és 15. 1695/6.

mint Porter. A kormány beleegyezett, hogy megkegyelmez neki s ezen az áron nemcsak őt nyerte meg tanúnak, hanem a tiszteletre méltóbb Pendergrasst is. Pendergrass nem vétett semmit: jelleme tiszta volt: nem forgott veszélyben; s igy az ő bizonyságtétele bármely bíróság előtt nagyobb sulylyal birt, mint egy sereg oly tanúé a ki esküjével saját nyakát óhajtja biztosítni. De ő birta a király szavát, hogy akarata ellen nem lesz kénytelen vallomásokat tenni; s erősen el volt tökélve semmit se mondani a mig Porter életét nem biztosítják. Porter most már biztosítva volt; s Pendergrasst mi se tartá vissza a teljes igazságnak fölfedezésétől.

Charnock, King és Keyes először kerültek a sorompó elé. A »common law« törvényszék három osztályának elnökei s még nehány biró ültek a birói székben; s a hallgatóság soraiban a parliament mindkét házának számos tagja volt látható.

Márczius tizenegyedike volt. Az uj törvény, mely a felségárulási esetekben való eljárást szabályozta, még csak huszonötödikén volt életbe lépendő. A vádlottak hivatkozva arra, miszerint a törvényhozás ama törvény elfogadásával igazságosnak ismerte el a vádlevélnek velök való közöltetését s védelmökre, egy ügyvéddel leendő ellátásukat, azt követelték, hogy a törvényszék vagy részesítse őket ama kedvezményben, melyet a legelső országos tekintély igazságosnak és helyesnek nyilvánított, vagy pedig halaszsza el az eljárás megindítását tizennégy napra. A birák azonban semmi halasztást nem engedtek. Későbbi irók ezért azon váddal illeték őket, hogy a törvény betüjéhez való ragaszkodásukkal elveszteni akartak oly embereket, a kiknek, ha a törvény szellemében hiven járnak el, némi kilátásuk

lehetett a megmenekvésre. Ez a vád igazságtalan. A birák kétségkivül, a törvényhozás igazi szándékához képest cselekedtek; s bármi igazságtalanság volt ebben, azért a törvényhozást s nem a birókat kell vádolni. E szavak, »márczius huszonötödike« nem merő véletlenségből csusztak be a törvénybe. A parliamentben minden párt rég megegyezett az uj szabályozás elvében. Vita tárgyát mindig csak az képezte, mikortól kezdve lépjen az hatályba. Több ülésszakon át tartott viták s több rendbeli szavazások után végre egy compromissum jött létre; s annyi bizonyos, hogy nem az itélőszékeket illette az ezen compromissumban megállapitott időhatárt megváltoztatni. Sőt teljes biztossággal lehet azt is állítani, hogy ha az országgyülés ezen orgyilkossági merényletet sejdítette volna, ugy az uj eljárás megkezdésére nem korábbi, hanem bizonnyal későbbi határidőt szab vala. Az kétségtelen, hogy a parliament, s különösen a whig párt, komoly roszalást érdemelt. Mert ha az eljárás régi módja a koronának nem nyujtott helytelen előnyöket, ugy nem volt ok annak megváltoztatására; ha pedig, a mint átalánosan el volt ismerve, nyujtott helytelen előnyöket a koronának, még pedig egy életét védő vádlott irányában, ugy nem volt szabad azt csak egy napig is fentartani. De a törvényszéket vádolni nem lehet, hogy nem tette magát egyenes ellentétbe a törvénynek akár betüjével, akár szellemével.

A kormány ugyan elhalaszthatta volna a pereket az uj törvény érvénybe lépteig; s ez szintoly bölcs mint igazságos eljárás lett volna; mert hisz a foglyok mitsem nyertek volna e halasztással. Az esetök olyan volt, hogy az illető hatóságok bármily jó indulata nem sokat változtathatott rajta. Porter, Pendergrass és De la Rue vallomásaira mitsem lehetett

felelni. Azt a keveset, a mit egy ügyes és lelki nyugalmát megtartó ember mondhatott, elmondta Charnock. A jury minden vádlottat vétkesnek talált. Ama kornak nem igen válik becsületére, hogy a verdict kihirdetését a törvényszéki épület körül gyülekező sokaság fenhangu üdvrivalgásokkal fogadta. Ezen rivalgások megujultak, mikor a három szerencsétlen embert itéletök kihirdetése után, őrizet alatt kivezették.*)

Charnock idáig semmi csüggetegséget nem mutatott, de visszaérve börtönszobájába, elhagyta őt lelki ereje. Könyörögni kezdett kegyelemért. Kész volt, nyilatkozata szerint, élete hátralevő részét fogságban eltölteni. Csak életeért könyörgött. Viszonzásul megigérte, hogy mindent felfödöz a mit a jakobitáknak a kormány elleni terveiről tud. Ha azt fogják tapasztalni, hogy hamisan vall vagy valamit elhallgat, alkalmazzák reá a törvény legvégső szigorát. Ezen ajánlat nagy hatást tett s némi vélemény különbséget is idézett elő Vilmos tanácsadói közt. De a király az ügyet, mint azt hasonló esetekben ritkán szokta elmulasztani, bölcs és nagylelkü módon dönté el.

Ugy látta, hogy a merénylet felfödöztetése az ügyek állását egészen megváltoztatta. Trónja, mely nem rég ingadozott, most szilárd alapon áll. Népszerüsége hirtelen oly magas fokra hágott ismét, mint mikor utban volt Torbayból Londonba. Sokan azok közől, a kik a közigazgatással elégületlenek voltak s a kik kedvetlenségükben némi összeköttéseket kezdtek Saint Germainsvel, megdöbbentek azon, hogy bizonyos tekintetben orgyilko-

*) Postman marcz. 12. 1696.; Vernon Lexingtonhoz marcz. 13.; Van Cleverskirke marcz. 13. 20. Az egész eljárás részletesen megvan az államperekben.

sokkal látták magukat azonosíttatni. Az ilyen embereket nem akarta kétségbeesésig hajtani. Még az elpirulástól is föl akarta menteni őket. Nemcsak, hogy büntetést ne szenvedjenek; de még a bünbocsánat megaláztatását is elengedé nekik. Nem akará tudni, hogy vétettek ellene. Charnock igy sorsára hagyva maradt.*) Látva, hogy mint szökevényt nem fogadják be, fölvette egy vértanú méltóságos szerepét, s azt végig szilárdul megtartotta. Hogy kecsesebben vehessen bucsút a világtól, egy finom uj kabátot rendelt magának az akasztásra s utolsó napján különös gonddal porozgatta és fésülgette meg vendéghaját.**) Mielőtt felkötötték volna, a sheriffeknek egy iratot adott át, a melyben bevallá, hogy az orániai herczeg élete ellen összeesküdött, de ünnepélyesen tagadá, hogy Jakab a gyilkosságra valamely felhatalmazást adott volna. Ez a tagadás betü szerint, kétségkivül, helyes volt: de Charnock nem tagadta s bizonnyal nem is tagadhatta, hogy látott egy, Jakab által irt és aláirt meghatalmazást, melyben oly szavak foglaltattak, a melyeket minden erőltetés nélkül ugy lehetett magyarázni s azok a kik látták, tényleg ugy is magyaráztak, mint a Turnham greeni orgyilkos merényletre való felhatalmazást.

Egy más fenlevő de nyomtatásban soha meg nem jelent iratban Charnock maga is egészen másképen beszél. Ebben tisztán kimondja, hogy oly okoknál fogva, a melyeket

*) Burnet, II. Anglia jelen helyzetének fontolóra vétele; Felelet erre, Anglia ellenségeinek kimutatása czim alatt. 1701.; L'Hermitage, marcz. 17. 27. 1696.; L'Hermitage azt mondja, »Charnock a fait des grandes instances pour avoir sa grace, et a offert de tout déclarer: mais elle lui a esté refusée.«

**) L'Hermitage, marcz. 17. 27.

nem szükség említeni, a sheriffeknek átadott iratban nem mondhatta meg a teljes igazságot. Beismeri, hogy az összeesküvést, a melybe bevonatott, sok loyális alattvaló is igen bünösnek tartotta. Ezek őt orgyilkosnak nevezték. Pedig történt-e egyéb mint a mit Mucius Scaevola tett? Sőt, mi történt egyéb, mint a mit mindannyian elkövettek a kik fegyvert ragadtak az orániai herczeg ellen? Ha egy huszezer emberből álló hadsereg rögtön kiszáll vala Angliában s meglepi a bitorlót, ezt törvényes hadjáratnak nevezik. Hát a rendes hadviselés meg az orgyilkosság, csak a részvevők számában különböznek egymástól? Mi tehát a legkisebb szám, mely jogszerüen meglephet egy ellenséget? Vajon ötezer, vagy ezer, vagy száz? Jonathan és fegyverese csak ketten valának. De nagy vérontást vittek véghez a philisteusok között. Vajon ez orgyilkosság volt-e? Nem a tett maga, mondá Charnock, hanem az ügy lehet az, a mi az emberölést gyilkossággá változtatja. Következésképp nem volt orgyilkosság megölni egy embert, a ki, — s itt a halni készülő teljesen kiönté gyülöletét, — valóságos irtó háborut izent minden loyális alattvalónak, a ki akasztat, nyúzat, négyeltet mindenkit a ki a jog mellett állott, s a ki Angliát kipusztitja azért, hogy Hollandot gazdagítsa. Charnock megengedi, hogy e vállalat helytelen lett volna, ha Jakab nem ad reá felhatalmazást; de azt állítja, hogy ezt a felhatalmazást ha nem is világosan, hanem önkint érthetőleg megkapta. Ő felsége korábban megtiltott ugyan hasonló merényleteket: de nem ugy tiltá meg mint magukban véve bűnösöket, hanem mint az ügyek ily vagy olyan állása mellett időszerütleneket. A körülmények megváltoztak. A tilalom tehát méltán megszüntnek tekinthető. Ő felsége hűséges alattvalóinak most már csak az ő rendelete szavaira kelle

ügyelniök; annak szavai pedig, kétségkivül, tökéletesen jóváhagytak egy, a bitorló személye ellen intézendő támadást.*)

King és Keyes Charnockkal együtt szenvedtek. King szilárdan és illedelmesen viselte magát. Beismeré vétkét, s azt mondá, hogy megbánta azt. Azt hivé, hogy azon egyháznak, a melynek tagja volt, de a melyre szégyent hozott, tartozik azon kijelentéssel, miszerint nem valamely casuistica'a zsarnokölésről, hanem egyedül saját gonosz szenvedélye vezette őt félre. Szegény Keyes oda volt a félelemtől. Könyeivel és siránkozásaival nézői közől többeket megindított. Mondatott azon időben s gyakran ismételtetett azóta, hogy a szolga, a kit a gazdája von bele valamely vétekbe, méltó volna a királyi kegyelemre. De a kik a királynak Keyes irányábani szigorát korholták, egészen figyelmen kivül hagynak egy fontos körülményt, mely az ő esetét minden más összeesküvőétől megkülönbözteti. Ő a kékek egyike volt. Ő mindvégig összeköttetésekben állott régi kartársaival. A gyilkosságra kitüzött napon is igyekezett közéjök keveredni s hirt venni tőlök. Az ezred érzülete

*) Ezen fölötte érdekes irat a Nairne-féle gyüjteményben van a bodleyi kvtárban. Egy rövid s nem egészen őszinte kivonat van belőle Jakab élete II. k. Hogy Macpherson, a ki sokkal érdektelenebb dolgokat kinyomatott, ezt miért nem akarta közzé tenni, azt könnyü kitalálni. Átveszek két vagy három fontosb helyet. »Föl lehet józanul tenni, hogy a mit ő felsége némely körülmények közt elvetett, azt másféle körülmények közt elfogadhatta, ha saját és a köznek java ugy kivánta. Mert csak ily értelemben lehet vennem azt, hogy megtiltotta az orániai herczeg személye ellen intézendő támadást..... Senki, a ki ő felségét tartja Anglia törvényes királyának, kétségben nem lehet az iránt, hogy az ő rendelete értelmében hadat kezdeni az orániai herczeg ellen, és követői ellen, s hatalomba ejteni személyét is, akár isten törvénye, akár az országnak jól értelmezett törvényei szerint teljesen igazolható volt.«

annyira meg volt rontva, hogy több ember elbocsátása s nehánynak elfogatása vált szükségessé. Bizonnyal, ha valahol szükséges volt példát állítani, ugy olyan embereknél volt annak helye, a kiket eszközül akartak volt felhasználni azon királynak megöletésére, a kit megőrizni épen nekik volt kötelességük.

Legközelebb Friend pereltetett be. Az ő vétke nem volt oly fekete bélyegü mint ama három összesküvőé, a kik már kiszenvedtek. Ő ugyan az ország megszállására idegen ellenséget szóllított föl s kész volt hozzá csatlakozni. De az orgyilkossági tervben, noha tudott róla, részt nem vett. De nagy vagyona s a tudvalevő czél, a melyre azt használni szokta, őt mint a bünhödésre kiválólag alkalmas egyént jelölé meg. Ő is, mint Charnock, ügyvédet kivánt magának, de valamint az, hiába kivánt. A birák nem akartak tágítni a törvényen; az államügyész pedig nem akarta elhalogatni a pert. Ezen eljárás bő érvet szolgáltatott ama törvény mellett, melynek jótékonyságából Friend még ki volt zárva. Oly nagy idő elmultával lehetetlen annak részleteit olvasnunk a nélkül, hogy szánakozást ne érezzünk egy korlátolt, roszul nevelt ember iránt, a kit a legvégső veszély érzete egészen elcsüggesztett s a ki hideg, számító és kitanult ellenfelekkel állt szemben. Charnock mind magát mind vádlott társait oly jól védelmezte mint akármely ügyvéd tehette volna. De szegény Friend oly gyámoltalan volt mint egy gyermek. Alig tudott egyebet, mint felkiáltott, hogy ő protestáns, és hogy az ellene valló tanúk pápisták, a kiket a papjaik hamis esküre tanítanak, s a kik azt hiszik, hogy eretneket vesztő helyre juttatni érdem. Oly tudatlan volt a törvényben és történelemben, hogy azt hitette el magával, mikép a felségárulási törvény, mely harmadik Edvárd ide-

jében hozatott, oly időben, midőn még egész nyugoti Európában csak egy hitvallás létezett, külön rendelkezésben megtiltotta legyen, hogy pápisták tanúskodhassanak, s csakugyan kényszeríté a törvényszék jegyzőjét az egész törvénynek kezdettől végig felolvasására. Vétkessége felől senki józanul kétséget nem ápolhatott. Elitéltetett; s ha megadták volna bár neki a kért kiváltságokat, akkor is elitéltetett volna.

Utána jött Parkyns. Ez mélyen érdekelve volt a merény legsúlyosb részleteiben, s egy tekintetben minden büntársa közt legkevesbbé volt menthető: mert ezek mind nem-esküvők voltak; ő pedig letette az esküt a fenálló kormánynak. Ő is követelte, hogy ellene az uj törvény értelmében folytassák az eljárást. De a korona ügyésze szilárdul ragaszkodott szoros jogához; s kérelme megtagadtatott. Mint nem közönséges tehetségü ember s a ki az ügyvédi pályára készült, hihetőleg maga is belátta, hogy a mit egy ügyvéd mondhatna, elmondja maga is; de hogy mindaz keveset fog használni. Vétkesnek találtatott, s megkapta halálos itéletét márczius huszonnegyedike estéjén, hat órával előbb semmint a törvény, melynek jótékonyságát hiába próbálta igénybe venni, életbe lépett.*)

London népessége a két lovag kivégeztetését nyugtalanul várta. A szövetséges államokat rendes tudósítójuk arról értesíté, hogy minden látványosság közt az angolok leginkább az akasztást szeretik, és hogy minden akasztás közt, mely a legidősb kortárs emlékezete óta történt, a Friend és Parkynsé keltett legnagyobb érdeklődést. Friend

*) Friend és Parkyns perei, kitünőleg vannak előadva az államperek gyüjteményében.

ellen a sokaság még a kiválólag rosz sör miatt, melyet hirszerint gyártott, nagyon felindulva volt. Még azt is beszélték róla, hogy a jacobita ügy iránti buzgalomból mindazon hordókat, a melyeket a hajóhadhoz szállított, megmérgezte. Ennél fogva megszámlálhatatlan tömeg gyült össze Tyburnba. Az akasztófa körül roppant nagy félkörben egy állvány állíttatott föl. Ezen állványon foglaltak helyet soronkint a vagyonosb nézők; s a feszült várakozás tetőpontját érte, mikor az a hir jött, hogy a látvány elhalasztatott. A mob rosz kedve kitört, és sok vita támadt azok közt, a kik megfizettek helyeikért, meg a kik nem akarták visszadni a pénzt.*)

Ezen kellemetlen meglepetést az alsóháznak egy rögtön hozott határozata okozta. Egy képviselő azt indítványozta, hogy egy bizottság küldessék a Towerba a foglyok kihallgatása végett s ez reményt nyujthassan nekik, hogy teljes és őszinte gyónás által a ház közbenjárását nyerhetik meg. A vita, a mint a fenmaradt gyér adatokból látszik, igen érdekes lehetett. A pártok mintha szerepet cseréltek volna. Azt várnók, hogy a whigek kérlelhetetlen szigoruak voltak, s hogy ha volt némi kis elnézés a szerencsétlenek iránt, az csak a toryk soraiban lehetett. De való az, hogy sokan a whigek közől azt remélték, hogy kimélettel bánva azon két bünössel a kik nem sokat árthattak, majd magasb rangu és hivatalos állásu több vétkest fognak felfödözhetni s megronthatni. Más részről mindazok, a kik közvetve vagy közvetlen összeköttetésben állottak a saint-germainsi udvarral vagy valaki iránt érdeklődtek, a ki ily összeköttetésben állhatott, rettegve néztek elé azon netaláni föllep-

*) L'Hermitage, apr. 3. 13. 1696.

lezéseknek, a melyekre a foglyokat a haláltól való irtózatos félelmök rábirni képes leendett. Seymour, a ki maga sokkal tovább ment az árulásban mint a háznak bármely más tagja, csakis ezért lármázott hangosabban a ház bármely más tagjánál, az ő áruló testvérei iránti bárminő kimélet ellen. Vajon az alsóház a korona legszentebb kiváltságát akarja-e bitorolni? Ő felségét illeti meg csak, nem pedig őket, itélni a fölött vajon a vétkesek jogszerüen eljátszott életét veszély nélkül meg lehet-e kimélni. A whigek mindazáltal ragaszkodtak javaslatukhoz. Egy bizottság, mely a ház összes titkos tanácsosaiból állott, azonnal kiküldetett Newgatebe. Friend és Parkyns kihallgattattak, de hasztalan. Ők, halálos itéletök kihirdetése után, eleinte némi gyengeséget mutattak: de bátorságukat ujra fölélesztették a nem-esküvő papok intései, a kik börtöneikbe bocsáttattak. Hire ment, hogy Parkyns már tágított volna, ha leánya nem lép közbe, a ki férfias kitartásra buzdítá őt a jó ügyért. A vétkesek beismerték, hogy a tényeket, a melyek miatt elitéltettek, maguk szántából követték el, s oly szilárd eltökéléssel, mely annál tiszteletreméltóbb, mert nem természetök érdességéből, hanem egyedül becsületes és vallásos érzületökből eredett, megtagadtak bármely föllepleztést, mely másoknak ártalmára lehetett volna.*)

Nehány óra mulva a tömeg ismét együtt volt Tyburnban; s ez alkalommal a bámészkodók nem csalatkoztak várakozásukban. Csakugyan láttak valamit, a mire nem is voltak elkészülve s a mi nagyobb hatást tett mint maga a végrehajtás. Collier Jeremiás két más kevesbbé hires nem-

*) Alsóh. napló, apr. 1. 2. 1695.; L'Hermitage, apr. 3. 13. 1696.; Van Cleverskirke, u. a. keltü.

esküvő pappal, Cook és Snatt nevüekkel, segédkeztek a foglyok körül Newgateben, s ott állottak az emelvényen az akasztófák mellettt. A szokott imák bevégeztével, mielőtt a hóhér megkezdené működését, a három schismaticus pap felállott s kezeiket fejökre tevék a még mindig térdeplő, halálra szánt három embernek. Collier elmondá az absolutio szavait, mikép a betegek látogatása szertartásában megvoltak irva, s a két kartárs rámondá az »Ament«-t.

Ez a szertartás nagy zajongást idézett elő; s ez a zajongás még sokkal hangosabbá lett nehány órával a kivégeztetés után, mikor azon iratok nyilvánosságra jöttek, melyeket a két vétkes a sheriffeknek átadott. Azt várták, hogy Parkyns legalább némi bünbánatot fog kifejezni azon vétsége fölött, mely őt akasztófára juttatá. S valóban az alsóház bizottsága előtt bevallá, hogy az orgyilkossági merénylet nem igazolható. Utolsó nyilatkozatában azonban nem csak bevallá részvételét az összeesküvésben, minden legkisebb megbánásra mutató szócska nélkül, de sőt szinte egy nemével a dicsekvésnek. Lehetett-e ezt az embert vétkétől feloldani keresztyén papoknak, feloldani tizezerek szeme láttára, feloldani oly szertartással, mely szándékosan magára vonja a közfigyelmet, oly szertartással, melynek a közima könyvében avagy az angol államegyház gyakorlatában semmi nyoma sincsen?

Hirlapokban, falragaszokban, röpiratokban a három levitának, mikép őket nevezgették, e vakmerősége keményen megtámadtatott. Kiadatott az elfogató parancs. Cook és Snatt elfogattak, bezárattak; Collier elrejtőzött, s a pártjának rendelkezésére álló nyomdák egyikének segélyével rejtekhelyéből bocsátá közre eljárásának igazolását. Kije-

lenté, hogy ő is szintugy irtózik az orgyilkosságtól mint bármelyik vádlója; s az ő jelleme biztositékul is szolgál arra, hogy e vallomása egészen őszinte volt. De a meggondolatlan lépés, melyre a pártszellem ragadá, elég jó ürügyet nyujtott ellenségeinek, hogy őszinteségét kétségbe vonják. Igozolására tömérdek válasz tétetett közzé. Ezek közt fontosságra nézve legkitünőbb egy ünnepélyes nyilatkozat volt, melyet a két érsek és a Londonban jelen volt összes püspökök tizenketten irtak alá. Még Crewe durhami és Sprat rochesteri püspökök is áláirták ez okmányt. Kárhoztatták a három nem-esküvő pap eljárását, mint formailag szabálytalant, lényegben vallásellenest. Feloldani a bünbánat nélküli vétkest, pogány visszaélés volt a Krisztus által az ő papjainak adott hatalommal. Azt senki sem tagadta, hogy Parkyns orgyilkosságot tervezett. Senki sem állitotta, hogy Parkyns megbánta volna e vétkes tervét. Ebből világosan következett az, hogy azok a papok, a kik Parkynst feloldották, nem tartották bünnek Vilmos király meggyilkoltatását. Collier felelt; de noha harczedzett vitázó volt, ezen alkalommal tartott a szorosan vett csatától, s inkább egy sereg idézet fellegébe burkolá el magát: Tertullián, Cyprian, Jeromos, Albaspiaenus és Hammond, s a carthagói és toledói zsinat mögé. A közérzület erősen nyilatkozott a három feloldó pap ellen. A kormány azonban bölcsen elhatározá, hogy nem részesiti őket a martirság dicsőségében. A middlessexi nagy jurynál benyujtatott a panasz ellenök: de perbe nem fogattak. Cook és Snatt rövid fogság után szabadon bocsáttattak; Collier is hasonló gyengéd bánásmódban részesült volna, ha méltónak tartja kezességet adni. De ő el volt határozva semmit nem tenni, a mi által a bitor kormányt mintegy elismerte volna. Ennél

fogva számkivettetett; s több mint harmincz év mulva, mikor meghalt, számkivetése még nem volt feloldva. *)

Parkyns volt az utolsó angol, a kit honárulási vétség miatt még a régi eljárás szerint fogtak perbe. Az első, a ki az uj eljárás szerint itéltetett el, Rookwood volt. Ezt sir Shower Bertalan védelmezte, a ki az előbbi kormány alatt mint szolgalelkü és kegyetlen sycophant tett szert nem irigylendő nevezetességre, a ki Jakabtól londoni recorderré neveztetett akkor, a mikor Holt becsületből letette ezt a hivatalt és a ki mint recorder a katonákat, fegyelmi vétség miatt, akasztófára küldötte. Szolgalelkü kegyetlensége folytán az embervadász (Manhunter) gunynevet érdemelte ki magának. Ha valaki, ugy Shower megérdemelte, hogy az átalános bünbocsánat alól kivétessék s tapasztalja magán ama törvények szigorát, melyeket oly minden szégyen nélkül csűrt csavart félre. De megmenté őt Vilmos kegyessége, s e kegyességet makacs és gonoszlelkü ellenzékeskedéssel hálálta meg **) Kétség kivül a jakobitismus iránti ismeretes hajlamainak köszönheté Shower, hogy ezen alkalommal igénybe vétetett. Némi formai ellenvetéseket tett, melyeket a törvényszék félre vetett. Az ügy érdemére nézve nem volt mit védenie. A jury kimondá a vétkességet. Cranburne és Lowick perök erre tárgyaltatván, az itélet meghozatott. Ők Rookwooddal együtt haltak meg; s azután szüneteltek a kivégeztetések. ***)

---

*) L'Hermitage, apr. 7/17. 1696. A püspökök manifestuma, Collier védelme, s még egy további védelem, aztán egy hosszu törvényes érvelés Cook és Snatt mellett, mind felelhetők az államperek gyüjteményében.

**) L. the Manhunter, 1693.

***) Állami perek.

Olyan volt a nemzet érzülete, hogy a kormány a kegyetlenség minden vádja nélkül, sokkal több vért onthatott volna ki. A felindulás, melyet az összeesküvés felfödözése keltett, több héten át napról napra növekedett. Ezen felindulást a whig párt élén álló férfiak, sajátságos ügyességgel tudták felhasználni. Látták azt, hogy a közlelkesedés, vezérlet nélkül hagyatva felköszöntésekben, kiabálásban, örömtüzekben meriti ki magát, de bölcs vezérlet mellett állandó és nagy hatás előidézésére is szolgálhat. Az a társulat, a melyet az alsóház tagjai a királyi trónbeszédnek még füleikben csengése alatt alakitottak, módot nyujtott arra, hogy a nemzet négy ötöd része egy nagy egyletet képezzen az örökösödés azon rendének fentartására, a melylyel elválhatatlanul egybe voltak az angol nép legdrágább szabadsági kapcsolva, s egy ismertető jel állapittatott meg, mely azokat, a kik az örökösödés ama rendeért buzgólkodtak, azoktól, a kik abba csak belenyugodtak, jól megkülönbözteté. Az alsóház ötszázharmincz tagja közől mintegy négyszázhuszan önkint aláirták azt az okmányt, melyben Vilmos Anglia törvényes királyának ismerteték el. A felső házban is ugyanezen eljárás hozatott inditványba, de a toryk ellenvetéseket tettek. Nottingham, a mindig lelkiismeretes, becsületes és szükkeblü, kijelenté, hogy nem fogadhatná el e két szót »törvényes és jogos.« Ő még mindig azt tartotta, a mit kezdettől fogva tartott, hogy egy fejedelemre, a ki a koronát nem az örökösödés jogánál, hanem a convent adományánál fogva birta, ama szavak helyesen nem alkalmazhatók. Vilmos kétségkivül tényleges uralkodó volt, s mint tényleges uralkodó engedelmességet követelhetett keresztyén alattvalóitól. »Senki« ugy mondá Nottingham, »nálamnál hivebben nem szolgálta s nem

fogja szolgálni ő felségét. De ezen okmányhoz nem adhatom aláírásomat.« Szintugy nyilatkoztak Rochester és Normanby. Monmouth egy harmadfél óráig tartó beszédben komolyan fölhivta a lordokat, hogy a kérdésben a képviselőkkel tartsanak. Burnet nagy hévvel szónokolt ugyan-e mellett. Wharton, kinek atyja az imént halt meg s a ki most Wharton lord lett, a whig peerek első soraiban mutatta magát. De valamennyi közt leginkább kitüntette magát e vitában egy ember, a kinek ugy magán, mint közélete a tévedések és szerencsétlenségek hosszu sorából állott, a Berkeley Henrietta vétkes szeretője, a boldogtalan Monmouth hadnagy. Legujabban letette a beszenyezett Grey of Wark nevet, s most Earl of Tankerville volt. Ama napon nagy erővel és ékesszólással beszélt a »jogos és törvényes« szók mellett. Leeds sajnálatát fejezve ki, hogy merő szavak fölött oly nemes urak viszályba keveredjenek egymással, a kik mind egyenlő hüséggel ragaszkodnak uralkodó fejedelmökhöz, közvetitő szerepre vállalkozott Azt hozá inditványba, hogy a főrendek a helyett, hogy Vilmost jogos és törvényes királyuknak nyilvánitanák, jelentsék ki azt, hogy Vilmosnak törvény szerint van joga az angol koronához és hogy senki másnak nincs joga bármi czim alatt is ama koronához. Furcsa dolog, Leeds ezen javaslata majd minden toryt tökéletesen kielégitett. A whigek közt voltak nehányan, a kik nem szivesen egyeztek bele egy bár csekélynek látszó módositásba, mely arra látszék mégis mutatni, mintha a két ház között egy oly nagy fontosságu kérdésben némi véleménykülönbség létezne. De Portland és Devonshire kijelentették beleegyezésöket: az ő tekintélyök döntött: s a módositás elfogadtatott. Hogy miben különbözik egy törvényes és jogos birtokos az

olyan birtokostól, a kinek törvény szerint van kizárólagos joga, ez olyan kérdés, a melyről egy whig minden legkisebb szégyen nélkül vallhatja be, hogy az felfogása körén kivül esik, s a melynek megoldását a high churchmanekre bizza. Nyolczvanhárom peer azonnal aláírta nevét az ilyképp módositott egyesülési okmányra; köztük volt Rochester is. Nottingham, a ki még nem volt eléggé megnyugtatva, időt kért magának a megfontolásra. *)

A parliament falain kivül mit sem adtak e szőrszálhasogatásokra. Az alsóház szövegét magáénak vallá az egész ország. A londoni city mutatott példát. Az associatio közzététele után harminczhat óra alatt, a lord mayor, az aldermanek, s a községi tanács majd minden tagja aláírták azt. Az ország minden helyhatósága testületileg követte a példát. Épen kezdődött a tavaszi törvényszéki időszak; minden megyei fővárosban a nagy esküdtszékek tagjai és a békebirák aláírták neveiket. Majd ezrenkint tódultak az asztalokhoz, a melyeken az okirat kitéve volt, a korcsmárosok, mesteremberek, szabad birtokosok, bérlők és parasztok. Westminsterben harminczhét ezer associator volt, a Tower negyedében nyolcz ezer, Southwarkban tizennyolcz ezer. Surrey mezőföldi része tizenkét ezeret szolgáltatott; Ipswichben a szabad földbirtokosok, kettőnek kivételével, mind aláírták. Warwickban minden tizenhatodik évét elért férfilakos aláírta, két pápistát és két quakert kivéve. Tauntonban, hol még a véres körut emléke élt, mindenki, a ki

*) Ezen vitáknak a legjobb, sőt egyetlen jó elbeszélése L'Hermitagenál van meg, febr. 28/marcz, 8. 1696. Nagyon igazán mondja: »La différence n'est qu'une dispute de mots, la droit qu'on a à une chose selon les loix estans aussy bon qu'il puisse estre.«

csak irni tudott, kijelenté ragaszkodását a kormányhoz. A város minden temploma s minden gyülhelye ugy tömve volt, mint soha annak előtte, a buzgó néppel, mely hálát adott istennek, hogy megtartá számára azt a kit méltán a szabaditó Vilmosnak nevezett. Anglia egy megyéje sem volt annyira jakobita érzelmü, mint Lancashire. S még Lancashire is ötven ezer aláirót számitott. Anglia nagy városai közt egy sem volt oly jakobita érzelmü, mint Norwich. Ezen város tisztviselői a számüzött dinasztia hiveinek tartattak. Számos volt a nemesküvő, s épen a merénylet felfödöztetése előtt, szokatlan bátorsággal kezdtek föllépni s nagy szabadságokat vettek maguknak. Előkelőbb papjaik egyike egy oly beszédet mondott, mely nagy gyanút támasztott. Alapul ama verset választotta, a melyben Jeremiás profeta közellevőnek mondja a boszuállás napját, melyben a kard vértől lesz ittas és a seregek ura istene nagy áldozatot tart az Euphrates folyó északi vidékén. Csakhamar tudomásra jutott, hogy azon időben, midőn e beszéd elmondatott, a kardokat, Barclay és Parkyns igazgatása szerint valóban köszörülték már a Themze folyó északi partján tartandó véres áldozathoz. Norwich köznépének felindulását nem lehetett visszatartani. Nagy tömegekben jöttek, a helyhatóságok bár lehetőleg mérsékelték őket, hogy Vilmosnak, mint jogos és törvényes királyuknak hitet tegyenek. Norfolkban az aláirások negyvennyolcz ezerre mentek, Suffolkban pedig hetven ezerre. Ot száz csomagnál több küldetett be Londonba, az ország minden részéből. A London Gazette szerint, huszonhét ily csomagon háromszáz tizennegy ezer név volt aláirva. Megengedve bár a legnagyobb mérvü hamisitásokat, bizonyosnak látszik mégis, hogy az associatio Anglia férfi népessége irni tudó ré-

szének nagy többségét magába foglalá. A nép közérzülete olyan erős volt, hogy a kiről azt tudták, hogy nincs aláírva, az a nyilvános sértegetés folytonos veszélyében forgott. Sok helyen senki sem merte magát nyilvánosan mutatni ama zöld szalag nélkül, melyre e szavak voltak himezve: »Általános egyesülés Vilmos király mellett.« Egyszer egy jakobita csapatnak volt annyi bátorsága, hogy London utczáin egy oly jelvénynyel menjen végig, a mely az új szövetség és covenant iránti megvetésöket fejezé ki. A mob azonnal körülvette őket s vezetőjüket derekasan megtaszigálta. A lelkesedés a legelszigeteltebb helyekre, idegen országokban levő telepekre, távoli gyarmatokba elhatott. Aláírták neveiket a Scilly Rocks durva halászai, Malaga angol kereskedői, Genua angol kereskedői, New-York polgárai, Virginia dohánytermelői és Barbadoes czukortermelői.*)

Fölbátorodva a sikertől, a whig vezérek még egy lépéssel tovább mentek. Egy billt hoztak be az alsóházba, a király személye és uralkodása biztosítására. Ezen bill szerint mindenki, a ki a háboru tartama alatt a király engedelme nélkül Francziaországból Angliába jő át, honárulás vétkébe esik, és a Habeas Corpus acta egész az 1696. év végeig felfüggesztve marad, a Vilmos által kinevezett összes hivatalnokok pedig, az ő esetleges halála után is folytatják működésöket, mig csak utóda által nem fognának elbocsáttatni. Az alsóház által elfogadott egyesülési formula ünnepélyesen jóváhagyatott; s kimondatott az is, hogy senki se ülhessen az alsóházban, se ne vihessen bárminő hivatalt, a ki azt alá nem irta. A főrendeknek szabadsá-

*) L. a London Gazette számait több héten át; L'Hermitage marcz. 13/23. marcz 24/apr. 3. april 14/24. 1696. Postman april 9. 25. 30.

gukra hagyatott saját formulájokkal élhetni; a papságról nem tétetett említés.

A toryk Finch és Seymour vezetése alatt, igen keserüen panaszkodtak ezen uj Testact ellen, s egyszer szavazást is kivántak, de megverettek, Finchet ugy látszik, türelemmel hallgatták: de Seymournek az associatióról tett megvető nyilatkozata, az ő ékesszólása daczára is oly vihart keltett, a melynek nem birt ellenállani. Fenhangon kiabálták »a towerba, a towerba.« A mily gőgös és nyakas volt, kénytelennek látta magát mégis szavait magyarázgatni, s oly modoru mentegetőzéssel, melyhez nem igen volt szokva, csakis nehezen szabadult meg azon megaláztatástól, hogy a sorompó elé állitsák s térdepelve kérjen bocsánatot. A bill fölment a főrendekhez, s ott Rochester és Nottingham ellenzése daczára, gyorsan keresztül ment. *)

Az orgyilkossági összeesküvés felfödözése, hogy menynyire megváltoztatta az alsóház érzületét, azt feltünően tanósitja a parliamenti tagok választásának további szabályozására behozott törvényjavaslat története. A pénzerő legnagyobb részben a whigek mellett volt s ennélfogva a toryk ellenszenvét költötte föl maga ellen. Ezen hatalom gyors növekedését különben féltékeny szemmel kisérték a földbirtokosok, akár whigek akár toryk voltak. Uj dolog volt és fölötte visszatetsző látni, mikép indul ki egy-egy kereskedő a Lombard Streetből, kinek szigetünkben egy talpalatnyi földje nincs, s kinek minden vagyoni jóléte ingó és személyhez van kötve, hogy teli rakva utitáskáját aranyokkal, mint követjelölt ajánlgassa magát valamely vidéki város-

*) Alsó- és felsőházi naplók; L'Hermitage, april 7/17. 10/20. 1696.

ban, egy oly szomszéd gentleman ellenében, a kinek elődei, még a két rózsa háborúi óta, rendesen mindig meg szoktak ott választatni. De még ez sem volt a leggonoszabb. Ugy beszélték, hogy egynél több parliamenti ülés Garraway kávéház egy asztalán nyilván áruba bocsáttatott. A vevőtől még annyi sem kivántatott, hogy formaszerüleg bemutassa magát választóinak. A nélkül, hogy irodáját Cheapsideben elhagyná, egy általa soha nem látott helynek képviselőjévé választatott. Ily dolgok türhetetlenek valának. Senki se ülhessen, ugy mondaték, az angol törvényhozásban, a ki az angol földből legalább nehány száz holdnak nem ura.*) Ily szellemben egy törvényjavaslat hozatott be, melyben kimondaték, hogy az alsóház tagja csak földbirokos lehessen. Egy megyei követtől ötszáz font évi jövedelem kivántaték; egy várositól kétszáz. Február elején ez a törvényjavaslat második olvasás alá került s külön bizottsághoz utasittatott. Inditvány tétetett, hogy a bizottságnak utasitásba adassék, minden választásnál a titkos szavazás alkalmazásának javaslatba hozása. Nem volt módunkban kitudni, vajon ezen inditvány whig vagy tory részről származott-e, s hogy minő érvekkel támogatták vagy ostromolták azt. Annyit tudunk, hogy szavazás nélkül vettetett el.

Mielőtt a bizottság jelentést tett volna, többen a legtiszteletreméltóbb választó-testületek közől szót emeltek az uj megszoritás ellen, melynek alávetendők voltak. A kereskedelmi városok és az egyetem között átalában nem sok rokonszenv létezett. Mert a kereskedelmi városok a

*) L. a szabad birtokosok panaszát a parliamenti tagság vásárlásai ellen, és : Elmélkedések a parliamenti tagok választásai körüli vesztegetésekről. Mind a két röpirat 1701-ből való.

whigeknek és nem-conformistáknak voltak fészkei; az egyetemek pedig a korona és az egyház mellett buzgólkodtak. Most azonban Oxford és Cambridge egy úton jártak London és Bristollal. Erős dolog, mondák az akadémikusok, hogy egy komoly és tudományos férfiu, a kit komoly és tudományos férfiak egy testülete küld oda az ország nagy tanácsába, ne legyen annyira minősitve ama hely betöltésére, mint egy borvirágos parasztficzkó, a ki annyit sem tanult, hogy pappá lehetne. Erős dolog, mondák a kereskedők, hogy egy pénzkirály, a ki a világ első városának első tisztviselője volt, a kinek egy czédulára irt neve elég volt teljes bizalmat kelteni Smyrnában, Genuában, Hamburgban és Amsterdamban, a kinek a tengeren uszó egy-egy hajója többet ér egy jószágnál, s a ki egyszernél többször, ha az ország vallását és szabadságát valami veszély fenyegette, akár egy óra alatt öt vagy tiz millió fontot adott kölcsön a kormánynak, kevesebb érdemmel birónak tekintessék az ország közjava elmozditása körül, mint egy földesur, ki a szomszéd vásárokra jár ökreit és komlóját elárusitani. A jelentésben az inditványoztatott, hogy az egyetemekre nézve kivétel tétessék : de ezen inditvány száz ötvenegy szóval száznegyvenhárom ellenében elejtetett. A harmadik olvasáskor a londoni city számára inditványoztatott egy kivétel : de azt nem volt tanácsos szavazásra bocsátani. Az utolsó kérdés, vajon a bill elfogadtatik-e, százhetvenhárom szóval százötven ellenében döntett el igennel, az orgyilkossági összeesküvés felfödöztetése előtti napon. A főrendek minden változtatás nélkül fogadták el azt.

Vilmosnak kelle most elhatározni magát, vajon jóváhagyja-e vagy elvesse. Az ország kereskedelmi városai, s ezek közt London cityje, a mely mindig szorosan vele tar-

tott s gyakran nagy zavaraiból segité ki őt, pártfogásához folyamodtak. Elébe terjesztették, hogy az alsóház is épen nem volt osztatlan véleményben e kérdés fölött; hogy az utolsó alkalomkor a teljes házban csak huszonhárom szavazatból állott a többség; hogy azon inditványt, miszerint az egyetemek kivétessenek, csak nyolcz szavazat buktatá meg. Jól átgondolva a dolgot, arra határozá magát, hogy a billt ne szentesitse. Senki, ugy mondá, ezen alkalommal önzést legalább nem vethet szemére: az ő királyi előjogát ez a kérdés nem érinti; s ő a javaslatba hozott törvény ellen más ellenvetést nem tesz, mint, hogy az népének ártalmára lehetne.

April tizedikén 1696. a parliament jegyzője értesité a házakat, hogy a képviselő-választások további szabályozására vonatkozó billt a király megfontolás alá kivánja venni. Némely dühös tory az alsóháznál azzal hiztatta magát, hogy kivihetnek valami határozatot a király ellen. Azt inditványozták, hogy mindazok, a kik a királynak ama tanácsot adták, hogy a billt ne szentesitse, az ő és az ország ellenségeinek nyilvánittassanak. Ennél nagyobb hiba soha sem követtetett el. A ház hangulata nagyon különbözött most attól, a minő azon a napon volt, mikor a Portland adománya ellen egyhangu felkiáltással feliratot határozott. Egy orgyilkos összeesküvés felfödöztetése, egy franczia megszállás félelme, mindent megváltoztatott. A király népszerü lett. Naponkint tiz tizenkét iratcsomó tétetett le lábaihoz, mely az associatio tagjainak aláirásaival volt teli. Mi sem lehetett oly botor, mint ilyenkor hozni javaslatba egy alig elleplezett bizalmatlansági szavazatot ellene. A mérsékeltebb toryk ennélfogva szétváltak az ő szenvedélyes és eszélytelen társaiktól. Az inditvány kétszáztizenkilencz szavazat-

tal bukott meg hatvan ellenében; s a ház elhatározá e szavazásnak s mindkét fél neveinek közzétételét, miszerint a világ láthassa, mennyire meghiusól minden kisérlet a király és a parliament közötti egyetértés megzavarására. *)

A vidéki földesurak tán érzékenyebben vették volna ezen billök megbuktasását, ha egy másik bill, a melynek ők még nagyobb fontosságot tulajdonitottak, jó kedvöket ismét helyre nem állitja. Egy földhitelbank terve ujitatott meg; nem azon alakban, a melyben azt két év előtt már az alsóház tárgyalta, hanem egy olyan alakban, a mely a józan észszel kevesebbé ellenkezett s nevetség tárgyául kevesebbé szolgálhatott. Chamberlayne ugyan fenhangon tiltakozott tervének minden változtatása ellen, s csüggedetlen bizalommal hirdeté még mindig, hogy ha reá bizzák a dolgot, ő minden honfitársát gazdaggá teendi. Nem az első nagy föltaláló volt, ő ugy mondá, a kit fejedelmek és államférfiak álmadozónak nyilvánitottak. Hetedik Henrik, egy rosz órájában nem akará meghallgatni Columbus Kristófot: következménye az volt, hogy Anglia elvesztette Mexico és Peru aranybányáit; de micsoda egy Mexico és Peru minden aranybányája egy oly nemzet gazdagságához mérve, mely korlátlan papirpénz kiadása áldásával élhet? Az észokok és a nevetségesség egyesitett fegyverei végre a javithatatlan bolondok igen kis csapatává olvasztották le a Chamberlayne követőinek egykor népes seregét. A földesurak közől már igen kevesen hittek az ő két sarkalatos tanában; egyik, hogy az állam csupán csak egy csomag régi rongynak tizmillió font sterling névre keresztelése által

*) E bill története megvan az alsóház naplóiban, s L'Hermitage fölötte érdekes jelentésében, apr. 14/24. 1696.

az ország vagyoni jólétét tizmilió font sterlinggel öregbitheti; másik az a tan volt, miszerint egy földbirtok évi jövedelmének több évre lekötése, meg annyiszoros tőke értéket képvisel. De a falusi gentlemanek átalában azon hitben éltek, hogy egy oly hitelbank, mely különös czéljául a földbirtokra adandó kölcsönöket tüzi ki, csak nagy áldás lehet a nemzetre nézve. Harley és Foley, a speaker, most azt inditványozták, hogy egy ilyen bank országgyülési határozat alapján hozassék létre, s kilátásba helyezék, hogy tervök elfogadása esetében, a király bőven el lesz látva pénzzel a legközelebbi hadjáratra.

A whig vezérek, s különösen Montague, látták, hogy ez a terv csalódáson alapszik, hogy az hamar meg fog hiusulni, s hogy mielőtt az meghiusulna, igen könnyen tönkre teheti az ő kedvencz intézményüket, az angol bankot. De ebben a kérdésben ellenök volt nemcsak az egész torypárt, hanem urok is, és követőik közől többen. Az állam szükségei igen sürgősek valának. A tervelők ajánlatai csábitók. Az angol bank, kiváltsága fejében csak egy milliót adott kölcsön az államnak nyolcz száztólira. A földhitelbank több, mint harmadfél milliót fogna adni hét száztólira. Vilmos a kinek főczélja volt pénzt szerezni a háború folytatására, nem volt igen hajlandó hibát keresni oly tervben, mely neki harmadfél milliót helyezett kilátásba. Sunderland a ki rendesen a whig vezérférfiak mellett használta föl befolyását, ezen alkalommal elhagyá őket. A falusi whig gentlemanek elragadtatva voltak azon kilátástól, hogy istálóikat ujra helyre állithatják, pinczéiket ismét megtölthetik, leányaikat kiházasithatják. Hasztalan volt ily erők szövetkezése ellen küzdeni. Elfogadtatott a bill, mely a kormánynak fölhatalmazást adott egy kétmillió

ötszázhatvannégy ezer fontnyi kölcsönnek hétszáztóli kamatra megkötésére. E kamatok biztositására, egy főleg a sóra kivetett uj adóból befolyandó külön alap teremtetett. Ha augustus elseje előtt, a kölcsön fele része aláirva, s az aláirt összegnek felerésze a kincstárba befizetve lesz, az aláirók nemzeti földhitelintézet czime alatt, külön testületbe egyesülnek. Ezen bank főczélja levén az ország földbirtokosainak javát mozditni elő, szorosan megtiltatott annak bármi más biztositékra adni kölcsönt, mint fekvő birtokra, s erre köteles volt évenként legalább egy fél milliót adni. Ezen félmillió kamatja nem lehetett több három és fél száztólinál, ha negyedenkint, vagy négy száztólinál ha félévenkint fizettetett az. Azon időben a szokott kamatláb a legjobb biztositékra, hatszáztóli volt. Ezért az éleseszü figyelők, a hollandi követségnél, mindjárt meg is mondták, hogy a tőkepénzesek távol fogják tartani magukat ezen, reájok néze annyira hátrányos üzlettől, s hogy az aláirások fele száma sem lesz meg; különös csak az, hogy bármily józan eszü ember más véleményben lehetett.*)

De az átalános hóbort ellen hasztalan volt minden okoskodás. A toryk diadalérzettel jósolgatták, hogy Harley Robert bankja egészen elfogja homályositni a Montague Károly bankját. A billt mind a két ház elfogadta. Április huszonhetedikén szentesité azt a király; s nyomban azután a parliament elnapoltatott.

---

*) A törvény Vilmos k. 7. 8. t. cz. 3 f. 31. Története föllelhet a naplókban.

XXII. FEJEZET.

1696. május hetedikén Vilmos kikötött Hollandban.*) Innét ment Flandriába, s átvette a szövetséges hadak vezérletét, melyek Ghent környékén voltak egybegyüjtve. Villeroy és Beufflers már kivonultak a síkra. Egész Európa leste az uj hireket némétalföldről, de hiába leste. Semmi támadás nem történt. Mindkét részről a vezéreknek az volt főgondjuk, hogy katonáikat éhen ne hagyják veszni; s ez a czél nem oly könnyen volt elérhető. Ki volt merítve mind az angol mind a franczia kincstár. A tél alatt Lajos nagy költséggel és fáradsággal, országa szélén Giveten egy óriási raktárt építtetett. Ezen épitmény kényelmes és nagy terjedelmü volt. Lovasság számára roppant készletek rakattak ott le. A legénység járandóságait közönségesen három-négy millióra becsülték. De Athlone és Cohorn a tavasz elején egy mérész hadmozdulattal, meglepték Givetet, s mind a rakházat mind a rakományt teljesen elpusztították.**) Francziaország, alélva már teljes kimerültségében, ily veszteség pótlására képtelen volt. Oly ostromok, minők a Mons és Namur ostromai valának,

*) London Gazette, máj. 4. 1696.

**) U. o. marcz. 12. 16. 1696.; Monthly Mercury, marcz. 1696.

most nem teltek már tőle. Seregének most már nem uj hódítások, hanem a megélhetés volt első gondja.

Vilmos serege nem kevesbbé kinos kelepczében volt. Anglia anyagi jólétét a háboru költségei komolyan nem veszélyeztették ugyan: de Angliának azon aránytalanság sulya alatt kellett szenvedni, a mely szerint ezen vagyoni jólét az ő tagjai közt felosztva volt.

Szombaton, május másodikán telt le az utolsó határidő, melyet a parliament a hibás koronák és félkoronák és shillingek beváltására az adóhivataloknál kitüzött.*) Az államkincstár kora reggeltől éjfélig ostrom alatt állott. A sokaságnak rendben tartása végett őröknek kellett kiállani. Az ezutáni hétfőn vette kezdetét egy nehány hónapig tartó kínos aggódás; de a melyet egy sok éven át majdnem szakadatlanul tartó jólétnek kelle felváltania.**)

A régi ezüst nagy részt eltünt. Az uj ezüst csak lassan mutatkozott. Az államkincstár pinczéiben mintegy négy millió sterling értékü fém volt letéve rudakban és vertpénzben; az uj veretü pénz igen lassan jött ki a verdéből.***) A közönség nyugtalanitói azt jósolgatták; hogy Európa leggazdagabb és legfelvilágosultabb népe nemsokára ama barbár társadalmak sorsára jutand, a melyekben

---

*) A törvény szerint a rosz pénzt be kellett adni május negyedike előtt. Május harmadika azonban vasárnap levén, tényleg másodika lett az utolsó nap.

**) L'Hermitage, máj. 3. 13. 1696.; Londoni ujságlapok, máj. 4. 6. E lapban május negyedike ugy említtetik, mint ama nevezetes nap, mely iránt mindenki annyira érdeklődött.

***) Londoni ujságlapok, máj. 21. 1696.; Régi postamester, jun. 25. L'Hermitage, máj. 19. 29.

egy ponyváért egy fejszét, egy pár lábbeliért egy darab vadhust adnak cserébe.

Voltak ugyan még oly pénzdarabok is, melyek nem nyirbáltattak meg; s olyan hat pennyek, melyeknek belső körületéig az olló még nem hatolt el, voltak még forgalomban. Ez a régi pénz hozzáadva az uj pénzhez, kiadá az egész készletet, melylyel az országnak kéznél levő kevés aranyával együtt, a nyáron át szükségleteit fedeznie kellett.*) A gyárosok átalában iparkodtak, noha a legnagyobb nehézségekkel küzdve, vert pénzzel elégíteni ki munkásaikat.**) A magasb rendüek, ugy látszik, legnagyobb részt hitelből éltek. Még a gazdagabbak is ritkán voltak képesek az ő sütőik és mészárosaik heti számláit kiegyenlíteni.***) Ellenben egy ilyen ember aláirásával ellátott igérvényt azon kerületben, a hol annak jellemét és vagyoni állását jól ismerték, mindenki örömest elfogadott. A lombard-streeti gazdag pénztőzsérek ily utalványai széles körökben elterjedtek.†) Az angol bank pénzjegyei nagy szolgálatot tettek s még nagyobbat tettek volna, ha a parliament Harley és Foley által félrevezetve ama nagy hibát el nem követi. A földhitelbankot létesítő törvény megingatta

*) Hayne rövid emlékiratok, Lansdowne kézirat. 801.

**) L. Birmingham petitióját, az alsóházi naplóban, nov. 12. 1696. s Leicester petitióját, nov. 21.

***) »Pénz alig létezett, azzal semmi adás vevés nem történt; minden csak hitelre ment.« Evelyn, máj. 13. aztán ismét jun. 11. »Hiányzott a készpénz még a legcsekélyebb dolgokra is, sőt a mindennapi piaczra.«

†) L'Hermitage máj. 22. jun. 1. L. Dryden egy levelét Tonsonhez, melyet Malone nagy valószinüséggel ezen időben irottnak hisz.

a közönségnek ama hatalmas és gazdag társulatba helyezett bizalmát. Méltán kétkedni lehetett, vajon lesz-e tere mindakét versenyző intézetnek; s aztán a kettő közül a kormány és a törvényhozás kegyeiben inkább az ifjabbik látszott állani. Az angolbank részvényei hirtelen szökkentek alá százról nyolczvanháromra. Ezalatt az aranyművesek, ama nagy testületnek kezdettől fogva ellenségei, összeesküvést forraltak ellene. Mindenünnen összeszedték annak jegyeit; s elérkezvén május negyedike, mikor az államkincstár majd minden régi pénzt már magához vont s az uj pénzből még alig volt valami látható, tömegesen ostromolták a Grocers hallt, s követelték azonnali kielégíttetésöket. Csak egy ily aranyműves harminczezer fontot követelt. Az igazgatók, eme szorultságban, bölcsen és szilárdul viselték magukat. Megtagadták az ily gonosz szándékból benyujtott jegyek beváltását, azok birtokosait oda utasítva, hogy keressenek Westminster-hallban orvoslást. Más hitelezőket, a kik jóhiszemü követelésekkel léptek föl, azonnal kielégítettek. Az összeesküvők ugy tettek, mintha nagyban diadalmaskodnának ama hatalmas testület fölött, melyet annyira gyülöltek és rettegtek. A bank, mely csak az imént alakult meg oly fényes kilátások közt, mely a kereskedelemben és pénzügyekben egész forradalmat volt eliődézendő, melyre London büszke volt s Amsterdam irígységgel tekintett, ime most majdnem fizetésképtelenné tétetett, megrontatott, megbecsteleníttetett. Gyalázatos gúnyiratok tétettek közzé, a földhitelbank elleni per az angolbank megölése miatt, az angolbank végrendelete, az angolbank siriratа, az angolbank elleni vizsgálat. De mind e lárma s e gúny daczára a szövetséges tartományok levelezői azt irták haza, hogy az angolbank tettleg mitsem vesztett a közbecsülés-

ből, s hogy az aranyművesek, magukviseletét átalában kárhoztatták.*)

Az igazgatók nem sokára lehetetlennek látták azt az ezüst készletet is kiteremteni, mely a jóhiszemü követelők kielégítésére megkivántatott volna. Ekkor egy uj kisegítő módot gondoltak ki. A részvényeseket husz százalék befizetésére hivták föl s igy oly összeget hoztak össze, mely képessé tette őket, hogy minden bemutatónak tizenöt százalékot vert pénzben fizessenek ki. Visszaadták az utalványt, a kapott részfizetésnek reá vezetésével.**) Ilyetén nehány bankjegy most is látható a bank irattárában, mint ama borzasztó év egy emlékjele. A testület pénzei tovább is forgalomban maradtak; de értéke napról napra, sőt óráról órára változott; mert a közönség ugy föl volt izgatva, hogy a legképtelenebb hir, melyet egy tőzsde-üzér kigondolhatott, elég volt az árnak föl, vagy alá-szöktetésére. Egyszer a különbözet hatszáztóli volt, máskor huszszáztóli. Egy tiz fontos bankjegy, mely reggel kilenczen fölüli értékben fogadtatott el, néha estére már nyolcz fontot sem ért.***)

Az érczpénz egy másik még sokkal hathatósabb pótszere ama körülmények közt a Montague Károly lelemény-essegének volt köszönhető. Sikerült neki a Harley

*) L'Hermitage a szövetséges rendekhez, máj. 8. 18. Paris Gazette, jun. 2. 12. A földhitelbank vádpere és elitéltetése az angol-bank megölése miatt Grocers hallban, 1696. A végrendelet és az epitaphium a perben van.

**) L'Hermitage, jun. 12. 232. 1696.

***) E tárgyra nézve lásd: Rövid történetét ez utóbbi parliamentnek, 1699.; Luttrell Narczisz naplóját; az 1696-ki ujságlapokat helyenkint, s L'Hermitage leveleit. L. még a gloucesteri posztósok kérvényét az alsóházi naplóban, nov. 27. 1696. Oldmixon, a ki maga is szenvedett, a szokottnál is élesebben ir erről.

földhitel-billjébe egy záradékot beékelni, mely a kormányt arra hatalmazá föl, hogy ideiglenes utalványokat adhasson ki, melyektől naponkint három penny kamatot fizessen minden száz font után. Az általános ingerültség és zavar közepette adattak ki az első kincstári utalványok (Exchequer Bills) különböző összegekről, száz fonttól kezdve egész öt fontig. Ezen forgalmi eszköz postai uton az egész országban gyorsan szétterjedt, s mindenütt örömmel fogadtatott. A jakobiták minden kávéházban erősen kikeltek ellenök, s gyalázatos verseket irkáltak ellenök, de minden haszon nélkül. A terv oly jól sikerült, hogy a miniszterek egy időben elhatározták még husz shillinges sőt tizenöt shillinges jegyeket is bocsátani ki, a hadsereg zsoldjának azokkal leendő fizethetése végett. De ugy látszik, ez a határozat még is nem ment foganatba.*)

Nehéz elképzelni, hogy a kormány a kincstári utalványok nélkül mikép huzhatta volna ki ezt az évet. A közjövedelem minden forrását meglankasztotta a készpénz hiánya; s egy oly forrás, a melytől a parliament egész bi-

*) L. L'Hermitage, junius 12., 22., junius 23., julius 3., junius 30., julius 10., augusztus 1., 11., augusztus 28., septem er 7. 1696. Az augusztus 15-iki Postman, megemlíti az Exchequer billek nagy jótékonyságát. Az augusztus. 24. Pegasus azt mondja: »Az exchequer billeket mindinkább megkedveli a közönség, s az nem csoda.« Az aug. 28-diki Pegasus azt mondja: »Kézről kézre járnak mint készpénz: azt az észrevételt lehet tenni, hogy a kik ellenök lármát ütnek, azok a kormány rosz akarói.« »A tapasztalás azt mutatja« ugymond május 7-dikén a Postman, »hogy az iparosok és kereskedőknek végtelen hasznára vannak azok nemcsak a londoni cityben, hanem az ország egyéb részeiben is. (Közöl szerző egy mutatványt az akkori jakobita poéták majdnem érthetetlen és alaktalan verselményeikből. Ez fordításban érdektelen volna.)

zalommal a háboru költségeinek jó felerészét várta, még egy fillért sem hozott be.

A földhitelbanktól nem kevesebb mint két millió hatszázezer fontot vártak. Ezen összeg felerészét alá kelle irni s egy negyedét be is fizetni még augusztus elseje előtt. A király, mielőtt elutazott, aláirta a rendeletet, mely szerint kormánybiztosok (s első sorban Harley, és Foley mint legkitünőbbek) az alapitók névaláirásainak átvételével bizattak meg.*) A Middle Temple csarnokában az érdekeltek egy nagy gyülést tartottak. Egy iroda az Exeter Changenél, egy másik a Mercer's hallban nyittatott meg. Negyven ügynök a vidékre küldetett, hogy a falusi gentrynek megyénként hirdesse a magas jövedelmek és olcsó kamatok arany korszakát. A kormányzótanács, hogy a nemzetnek jó példát adjon, a király nevét ötezer fonttal irá be legelől; s a hirlapok váltig hitegették a világgal, hogy az aláirás nemsokára teljes lesz.**) De három hét multával az sült ki, hogy a király ötezer fontjához csak ezerötszáz adatott hozzá. Sokan elcsodálkoztak ezen; pedig nem volt mit csodálkozni rajta. Az összeget, melynek előteremtésére a terv pártolói vállalkoztak, csakis annak ellenzői adhatták volna. A falusi gentlemanek nagyon pártolták a Harley tervét: de azért pártolták azt, mert olcsó kamatra kivántak pénzt kapni; a ki pedig pénzt akar kölcsön venni, az nem lehet oly állapotban, hogy maga kölcsön adhasson. Csak a tőkepénzes osztály adhatta volna meg azt, a mire a bank életbeléptetése végett szükség volt;

*) Alsóh. n. nov. 25. 1696.

**) L'Hermitage. jun. 2. 12. 1696.; Alsóh. n. nov. 25. Postman. máj. 5., jun. 4, jul. 2.

ugy de a földhitelbanknak az volt bevallott czélja, hogy a tőkepénzes osztály nyereségét megrontsa, politikai befolyását csökkentse s társadalmi állását alább szállitsa. Minthogy az uzsorások nem voltak hajlandók a maguk költségén elnyomni az uzsorát, az egész terv oly módon bukott meg, mely, ha az ország állapota különben kevesbbé aggasztó lett volna, valóban fölötte nevetségesnek mondható. A határnap közel volt már, s az aláirási ivek a Mercer's hallban kitett könyvekben még fehéren maradtak. A kormánybiztosok fel voltak indulva. Szorultságukban elnézésért folyamodtak a kormányhoz. Több nagy tőkepénzes, ugy mondák, óhajtana aláirni, de visszatartja magát, mert a föltételek nagyon szigoruak. Valamit tágitni kell. Vajon bele egyez-e a kormányzó tanács a befizetendő tőkének háromszáz ezer fonntal leszállitásába? A pénzügyek olyan állapotban voltak, s a király levelei, melyekben pénzt kért, oly sürgetősek, hogy a kormányzó tanács habozott. Kérdést intézett a biztosokhoz, vajon a kért leszállitással, képesek-e beteremteni az egész összeget? Válaszuk nem volt kielégitő. Nem mertek többet igérni nyolczszáz ezer fontnál. Ennélfogva az alkudozás abba hagyatott. Eljött augusztus elseje; s az egész összeg, melyet a nemzet az oly nagy várakozások közt meginditott nagyszerü vállalatra adott, mindössze kétezer száz fontot tett. *)

Ily körülmények közt jött meg a szárazföldről Portland. Vilmos azzal a megbizással küldé őt, hogy pénzt hozzon neki akár honnét, és minden áron. A király az ő személyes hitelét is fölhasználta, hogy seregének kenye-

*) L'Hermitage, jul. 3/13. 10/20. 1696.; Alsóh. n. nov. 25.; Paris Gazette, jun. 30.; aug. 25.; Old Postmaster, jul. 9.

ret szerezzen. De az nem volt elég. Azt irá miniszte-reinek, hogy ha nem küldenek gyors segélyt, ugy csapatai vagy fellázadnak, vagy tömegesan megszöknek. Azt tudja, ugy mondá, hogy nem volna tanácsos távolléte alatt, összehivni a parliamentet. De ha más kisegitő mód nincs, azt is meg kell próbálni.*) A kormányzó tanács végső zavarában óhajtotta már, hogy bármily keményeknek látszottak is a Mercer's hallban működő biztosok föltételei, azok megadassanak. Az alkudozás ujra megkezdődött. Shrewsbury, Godolphin és Portland, mint a király megbizottjai több izben értekeztek Harley és Foleyvel, a kik legujabban azt állitották, hogy nyolczszáz ezer font már mintha alá volna irva a földhitelbanknál. A miniszterek biztositották őket, hogy a fenforgó körülmények közt ha csak fele jő is be azon összegnek, azok, a kik a kormánynak ezt a szolgálatot megtették, a legközelebbi ülésszakban, mint nemzeti földhitelbank be fognak czikkelyeztetni. Harley és Foley eleinte az önbizalom minden látszatával igérték meg a kivánt összeg előteremtését. De hamar visszavonták szavukat: nagy hajlamot kezdtek mutatni a kicsinységekben való akadékoskodásra: végre az igért nyolczszáz ezer font negyven ezerre olvadt le: s még ez a negyven ezer is csak igen nehéz föltételek alatt volt megkapható.**) Ily vége lett a földhitelbankkal való képzelgésnek. A bizottság feloszlott; irodái bezárattak.

S most a kormányzó tanács, majdnem kétségbe esve folyamodott ujra az angol bankhoz. Kétszáz ezer font volt

*) Vilmos Heinsiushoz, jul. 28. 31.; aug. 4. 1696.; L'Hermitage aug. 1/11.

**) Shrewsbury Vilmoshoz, jul. 28., 31. aug. 4. 1696.; L'Hermitage, aug. 1/11.

a legcsekélyebb összeg, melyre a királynak legsürgősb szükségletei fedezésére szüksége volt. Megadja-e ez összeget az angol bank? A tőkepénzesek, a kik ezen intézetet vezették, el voltak kedvetlenedve, még pedig méltán. De nem kiméltek szép szavakat, komoly kéréseket, bőséges igéreteket; Montague minden befolyását, mely pedig nem volt csekély felhasználta; az igazgatók meg igérték, hogy minden lehetőt megtesznek: de attól tartottak, hogy a kért összeget lehetetlen lesz előállitaniok, részvényeseiknek egy második husz száztólival leendő megrövása nélkül. Ezt a kérdést egy átalános közgyülés elé kelle terjeszteni: ily közgyülésben pedig több mint hatszáz embernek volt szavazati joga; s az eredmény fölötte kétségesnek látszott. Összehivták a részvényeseket a Grocer's Hallba, augusztus tizenitödikére. Ezen kinos időközben Shrewsbury oly buskomoly hangon irt urának, mely hivatalos levelezésekben vajmi ritkán fordul elő. »Ha ez nem sikerül, isten tudja mi történhetik. Valamit csak kell tenni és koczkáztatni, mielőtt az ember megadja magát és meghaljon.« *) Augusztus tizenötödikén, az angol bank történetében időszakot képező e napon megtartatott a közgyülés. Az elnöki székben a kormányzó sir Houblon János ült, a ki egyúttal London lord mayorje is volt, s a mi napjainkban igen különösnek látszhatik, az admiralitási bizottságnak is tagja. Sir John egy oly beszédben, melynek minden szava az igazgatóság közös tanácsülésében jól megfontolva iratott le, kifejté az esetet s felhivta a gyülést hogy álljon Vilmos király mellé. Kezdetben egy kis mormogás volt hallható. »Ha megtennék a mi bankje-

*) Shrewsbury Vilmoshoz, aug. 7. 1696. L'Hermitage, aug. 14/24.; London Gazette, aug. 13.

gyeink« mondák, »készek volnánk ő felségét kisegiteni: de kétszáz ezer fontot érczpénzben, ily időkben!« — A kormányzó világosan kijelenté, hogy a flandriai hadsereg szükségletei mással mint készpénzzel nem fedezhetők. Végre a kérdés szavazásra tűzetett; s a teremben minden kéz föl volt emelve a mellett, hogy a pénz megadassék. A hollandi követség értesité a szövetséges tartományokat, hogy e nap eseményei a bankot és a kormányt szoros barátsággal füzték együvé, és hogy többen a miniszterek közől azonnal részvényeket vásároltak csak azért, hogy hálájoknak adhassanak kifejezést azon testület iránt, mely az államnak oly nagy szolgálatott tett.*)

E közben minden erővel siettették a pénzverdei munkálatokat. A restauratió óta a pénzverde, ugy mint minden többi közintézet az országban, a henye emberek és kupeczek egy fészke lőn. A felügyelői fontos hivatal, mely évenkint hat vagy hétszáz fontot ért, merő sinecurává tétetett s azt sorban kapták meg oly uracsok, a kiket jól ismertek ugyan a whitehalli játékasztaloknál, de aligha láttak valaha a Towerben. Ez e hivatal épen akkor megürült, s Montague megszerzé azt Newtonnak.**) E nagy bölcsész ügyességet

*) L'Hermitage aug. 18/28. 1696. A bank jegyzőkönyveiben külön határozat van még azon szavak fölött is, a melyekkel sir Houblon Jánosnak élnie kelle. Hogy Vilmos mit érzett a bank által az államnak ez alkalommal tett szolgálat iránt az ki van fejezve egy, Shrewsburyhoz irt levelében, aug. 24/szept. 3. Az igazgatók egyike, egy a bankra vonatkozó s 1697-ben kinyomatott levelében ezt mondja: az igazgatók nem vállalhattak volna felelősséget a tagok irányában, ha kevesebbről lett volna szó mint a haza megmentéséről.

**) Hayne: Rövid emlékjegyzetek; Lansdowne kézirt. 801. Montague baráti levele Newtonhez, melyben kineveztetését tudatja, nem rég nyomatott ki. Kelt 1695/6. márcz. 19.

szorgalma és szigoru becsületessége csakhamar egészen más alakba önté át az igazgatására bizva volt intézetet.*) Feladatának oly buzgósággal szentelte magát, hogy semmi ideje sem maradt többé ama kutatások folytatására, a melyekben Archimedest és Galilect fölülmulta. Mig a nagy munka be nem fejeztetett, szilárdul ellentállott, sőt haragosan is, a tudomány férfiai minden kisértéseinek, benn és külföldön, miszerint őt hivatalos kötelességei teljesitésétől elvonhassák.**) A verde régi tisztviselői nagy dolgot hit-

*) Valódi örömmel idézem Haynes szavait, mint egy ügyes, tapasztalt és gyakorlati emberét, a ki Newtonnel szokta volt az ügyeket tárgyalni. Tudtommal nyomtatva nincsenek. »Newton Izsák urat, Cambridgeben a mathesis nyilvános tanárát, korunk legnagyobb bölcsészét s egyik legbecsületesebb emberét, egy nagy és bölcs államférfiu ajánlotta az elhunyt király figyelmébe, a pénzverdei felügyelői állomásra, melyre kiválóan alkalmatos volt a számolásban való rendkivüli ügyessége és nagy becsületessége miatt, az első tulajdonánál fogva mindjárt hivatalba léptekor gyorsan át tudta tekinteni az összes számadásokat; a másik tulajdonánál— értem becsületességénél — fogva példát adott a hivatal egész személyzetének maguktartása és eljárásukra nézve. Nagy jótétemény lett volna az országra nézve, ha már nehány évvel korábban lép a hivatalba.« Érdekes ezen embernek tanuságtételét, mint a ki egészen be volt avatva a pénzverdei ügyekbe egybe, állitani a Pope gyermekes beszédeivel »Sir Newton Izsák« mondja Pope »a ki oly mélységes volt az algebrában és különbözetekben, nem birt megcsinálni egy hétköznapi számadást; s az alatt mig ő volt a pénzverde igazgatója mindig más valakire szokta bizni az ő számlái megkészitését.« A Pope idejében élt államférfiak közől valaki felvilágosithatta volna őt arról, hogy nem mindig tudatlanságból történik az, ha nagy kormányzati ágak igazgatói alárendelt irnokaikra bizzák a fontok, shillingek és pennyk rovatolását.

**) Nem szeretem, igy ir Flamsteednek, ha mínduntalan sajtó alá akarnak venni; s még kevesbbé ha idegenek mathematikai kér-

tek véghezvinni, ha tizenöt ezer fontnyi ezüstöt verettek egy hétben. Mikor Montague harmincz vagy negyven ezerről beszélt nekik, a régi megszokás ez emberei azt lehetetlennek mondották. De az ifju kincstárnok és barátja a verdei igazgató egyesült erélye még ennél nagyob csodákat is véghez vit.t Csakhamar egyszerre tizenkilencz gép működött a Towerban. Mihelyt elegendő embert be tudtak reá tanitani, Londonban azonnal csapatonkint küldték őket az ország egyéb részeibe. Bristolban, Yorkban, Exeterben, Norwichban és Chesterben pénzverdék állittattak föl. Ezen intézkedés nagyon kedveltté vált. A gépeket és a munkásokat minden uj állomáson harangzugással s ágyudörejjel fogadták. A heti kibocsátás hatvan ezer fontra, majd nyolczvan ezerre, százezerre, s végre százhusz ezerre ment föl. *) De még ez a kibocsátás is, noha páratlan s minden reményen fölül volt, még csekélynek látszott, a nemzet igényeihez mérve. S az ujonnan vert ezüstpénz nem is jött mind forgalomba: mert a nyáron és őszön át azok a politikusok, a kik a pénz névértékének fölebb emelése mellett kardoskodtak, még morogtak és lármáztak: s átalában azt várták,hogy mihelyt a parliament ujra összejön, a belérték alább fog szállittatni. Mig valaki azt hihette, hogy nem sokára egy fontnyi adósságát három koronával fogja leróhatni négy helyett természetesen nem akarta kiadni a kezéből az ő koronáit, mig a

---

désekkel faggatnak és untatnak, vagy honfitársaim még azt hiszik rólam, hogy időmet ilyesekre vesztegetem, mikor a király szolgálatában kell töltenem azt.«

*) Hopton Hayne: Rövid emlékjegyzetek, Landsdowne kézir. 801. Old Postmaster, jul. 4. 1696; Postman, máj. 30. jul. 4. szept. 12 19., október 8.; L'Hermitage e nyári és őszi jelentései, helyenkint.

várt boldog nap el nem érkezik. Ezért az uj veretü pénz nagyobb részét elrejtegették.*) Igy május, junius és julius elmult a jó pénz forgalmának észrevehető szaporodása nélkül. Augusztus előtt még a legmerészebb figyelő sem igen vehette észre a visszatérő általános jólét első gyenge jeleit.**)

A köznép szenvedései igen sulyosok voltak, s azokat a tisztviselők botor eljárása és az elégületlenek fondorkodásai még sulyosbitották. Egy squire, a ki a quorumhoz (birói testülethez) tartozott, néha kötelességének tartotta szomszédjai közt azt, a mit ő méltányosságnak tartott, érvényre juttatni, de ezen vidéki praetorok közől ritkán levén csak kettő is egészen egy véleményben az iránt, a mi méltányosnak mondható, az ő eljárásuk csak zavarral tetézte a zavart. Egy járásban az embereket, a törvény világos megsértésével, bitóval fenyegették, ha vonakodtak névszerinti értékben elfogadni a megnyirt shillinget. Más járásban veszélyes volt ily shillinget másképen mint suly szerint számitani.***) Ez alatt a kormány ellenségei fáradhatlanul folytatták működésüket. Minden látogatottabb közhelyen, a Saint James-streeti csokoládé-házakban nem különben mint a falusi gyeptérek ale-házainak sárkemenczéi körül szónok-

*) Paris Gazette, aug. 11. 1696.

**) L'Hermitage aug. 7-kén vette észre először, hogy a pénz már bővebben látható.

***) V. ö. Bohn Edvard levelét Careyhez, jul. 31. 1696., az ugyanazon keltü párisi ujsággal. Bohn leirását a norfolki állapotoknak, kétségkivül elhomályositja az ő kedélye elmérgesedése s az alsóház iránti megfogható ellenszenve. Statisztikai adatainak nem is lehet hitelt adni; s különösen jóslatai nagyon megczáfoltattak. De az ő közvetlen szomszédságában történt tényekre nézve mégis hitelt érdemel.

lataikkal izgatták a közönséget. Versben és prózában fegyverfogásra tüzelték a sokaságot. Az ezen időben közzétett nyilatkozataik közől, a legnevezetesbeket egy Grascombe nevü letett pap irta, a kinek vadságát és durvaságait a legtiszteletreméltóbb nonjurorek régóta nagyon röstelték. Most minden erejéből arra akarta rábeszélni a csőcseléket, hogy darabokra tépje szét azon parliamenti tagokat, a kik a pénzérték rendezésére szavaztak.*) Sok volna azt állitani, hogy ezen ember folytonos áskálódásai épen semmi befolyással sem voltak a különben is nyögő népre. Az ország több részében zajongások voltak, de ezeket könnyen elnyomták, még pedig a mennyire tudni lehet, egy csep vér kiontása nélkül.**) Egy helyen egy csapat tudatlan nép, valami gonosz izgató bujtogatása folytán, egy whig parliamenti tag házát vette ostrom alá, s lármásan követelte tőle rosz pénze beváltását. A gentleman reá állott s azt kérdezte, mennyit hoztak. Némi várakozás után nagy nehezen tudtak egy félkoronával ellőállani,***) Ilyféle zavargásokat bizonyos távolságból nagyitva, lázadásoknak és vérengzéseknek neveztek Párisban nyomtatásban lehetett olvasni egész komolysággal, hogy egy meg nem nevezett angol városban, egy katona és egy mészáros összevesztek egy darab pénzen, hogy a

*) Grascombe jellemére nézve, s a legtiszességesb jakobitáknak róla való véleményére nézve l. Kettlewelt életét, III. Lee a ki Kettlewelt élétét összeállitotta, méltó megrovással emliti Grascombe némely iratait, de nem tesz czélzást sem a legroszabbikra ; l. az alsóháznak a pénz ujra veretése iránt követett eljárásának, s a guineák értéke leszállásának elbeszélését. Hogy ennek Grascombe volt szerzője, az alsóház egy bizottsága előtt igazoltatott. L. naplók, 1696.

**) L'Hermitage, jun. 12/22. jul. 7/17. 1696.

***) L. a feleletet Grascombe iratára ily czimmel: Észrevételek egy botrányos gunyiratra.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

katona megölte a mészárost, hogy ennek a legénye kést ragadva leszurta a katonát, s hogy ebből nagy verekedés támadt s ötven holttest maradt a téren.*) Igaz volt az, hogy a nép nagy zömének magaviselete minden dicséreten fölül állott. A birák, mikor szeptemberben az ő rendes körutjokból hazatértek, azt jelentették, hogy a nép érzülete kitünő**). Oly béketürést, józanságot, jóindulatot s jószivüséget senki se tett volna föl előre benne. Minden egyes érezé, hogy csak kölcsönös segély és összetartás mentheti meg a társadalmat a bomlástól. Egy szigoru hitelezőt, a ki erősen ragaszkodott követelésének a kitüzöttt napon érczpénzben leendő kifizetéséhez, az utczai nép körülfogott, s viszont az ő hitelezői vettek oly ostrom alá, mely csakhamar észre térité őt. Sok kellemetlenség volt a hadcsapatoknál. Lehetetlen volt zsoldjukat rendesen kiadni, s méltán lehetett attól tartani, hogy rablással fogják kármentesiteni magukat; s az bizonyos volt, hogy a nemzet, mely efféle rablást nem szokott meg, nem fogná azt békén eltürni. De csodálatos dolog, ezen válságos évben a katonaság és a közönség között jobb egyetértés uralkodott, mint valaha annak előtte. A gentry, a bérlők, a korcsmárosok oly szíves és bőkezü módon gondoskodtak a veresruhások szükségleteiről, hogy sehol sem volt zavargás vagy sarcz. »Bármily sulyosan is éreztették magukat e bajok«, irja L'Hermitage, »azoknak egy szerencsés eredményök volt: megmutatták, minő jó érzületben van az ország. Senki, ha még oly kedvező véleménynyel volt is az angolokról, azt nem várhatta, hogy a közszenvedés ez időszaka oly nyugodtan fog lefolyni.***)

*) Paris Gazette, szept, 15. 1696.

**) L'Hermitage, oct. 3/13. 1696.

***) L'Hermitage, jul. 20/30., oct. 2/12., 8/18. 1696.

Azok, a kik az emberi állapotok csodálatos tökéletesbüléseiben egy több mint emberi bölcseség nyomait szeretik látni, azon véleményben voltak, hogy az isteni gondviselés kegyes közbenjárása nélkül teljesen dugába dőlt és szégyent vallott volna a nagy államférfiak és nagy bölcsészek oly gondosan kidolgozott egészre reformterve. A forradalom óta gyakran voltak az angolok haragosak, czivakodók, alaptalanul irigykedők a hollandiakra s hajlandók a király minden szavát lehető legroszabbra magyarázni. Ha május negyedike a mi elődeinket ily hangulatban találja, alig szenved kétséget, hogy a nagy ingerültség, a különben is ingerült kedélyek még nagyobb felháboritása által oly kitörést idezett volna elő, a mely megingathatja vagy felforgathatja vala Vilmos trónját. Szerencse, hogy épen abban a perczben, mely leginkább próbára tevé a nemzet hüségét, Vilmos népszerübb volt mint valaha azon nap óta, a melyen a banqueting-houseban a korona néki felajánltatott. Az élete ellen szőtt összeesküvés közrémületet és utálatot gerjesztett. Az ő visszataszitó modora, az ő külföldi rokonszenvei feledve lettek. Népe előtt személyes érdeklődés, személyes ragaszkodás tárgya lett. Mindenütt nagy tömegekben jelentkeztek az emberek, hogy aláirják az okiratot, mely az ő védelmére s megboszulására kötelezé őket. Mindenfelé kitüzték kalapjaikra az iránta való hűség jelvényeit. Alig lehetett visszatartani őket, hogy rögtön meg ne büntessék azon keveseket, a kik jogczimét nyilván megmerték támadni. Jakabpártinak lenni most annyi volt, mint gégemetszőnek. Kitünő jakabpárti világiak ép most terveztek egy gyalázatos orgyilkosságot. Kitünő jakabpárti papok, fényes nappal s egy nyilvános istentisztelet alatt fejezték ki amaz orgyilkosság helyeslését. Sok tisztességes jámbor fér-

fiu, a kik Jakab iránt alattvalói hűséggel tartották még mindig lekötöttnek magukat, minden összeköttetést boszankodással utasitottak vissza oly emberekkel, a kik azt tartják, hogy a jó czél szentesiti a gonosz eszközöket. Ilyen volt a közérzület az 1696-diki nyáron és őszön át; azért volt az hogy olyan sérelmek, a melyek bármelyik előző hét év alatt bizonynyal lázadást idéztek volna elő s ennek folytán talán egy ellenforradalmat is, most egyetlen oly komoly zavargást sem tudtak előidézni, melyet a constable pálczája le nem csillapitott volna.

Mindazáltal az angol kereskedelmi és pénzügyi válság következményei érezhetők voltak a coalitio összes hadseregei és hajóhadai körében. A pénzsegélyek nagy forrása kiapadt. Semmi irányban se lehetett valami fontosabb hadi miveletet kezdeni. Ez előtt a béke megkötésére tétettek kisérletek s nyittattak meg az alkudozások. Collieres, egyike Francziaország oly számos, ügyes diplomatáinak, Németalföldre küldetett s ott több izben értekezett Dykwelttel. Ezen értekezések tán gyors és kielégitő sikert arattak volna, ha Francziaország ezen időben másutt nem nyer egy nagy diplomatiai győzelmet. Hét éven át Lajos hasztalan tervezgetett s munkálódott azon, hogy megtörje a protestánsok nagy szövetségét, a kiket az ő hatalmától és nagyravágyásától való félelem hozott össze s tartott együvé. De hét éven át minden mesterfogását megbuktatá Vilmos ügyessége; s a nyolczadik hadjárat kezdetén, a szövetséget még egyetlen elpártolás sem gyöngité meg. Kezdett azonban az a gyanu ébredezni, hogy a savoyai herczeg titkon alkudozik az ellenséggel. Ő ünnepélyesen biztosítá Galwayt, Angliának a turini udvarnál követét, hogy ily gyanunak nincsen legkisebb alapja; Vilmoshoz leveleket irt, a

melyek a közös ügy iránti buzgalom kifejezéseivel s egyuttal pénzbeli segélyek komoly sürgetéseivel voltak telve. Ez a szinlés mindaddig tartott, mig egy franczia hadsereg, Catinat vezetése alatt, Piemontba be nem ment. Ekkor a herczeg letette álczáját, békét kötött Franczia-országgal, csapatait a Catinatéival egyesité, bement a milanói területre, s az általa imént elhagyott szövetségeseknek tudtokra adatá, hogy, ha nem akarják őt ellenségöknek látni, Olaszországot semleges földnek nyilvánítsák. A bécsi és madridi udvarok, nagy szorultságukban, kénytelenek voltak parancsainak engedelmeskedni. Vilmos hasztalan beszélt s tiltakozott ellene. Befolyása nem volt már a régi, Európában átalában el volt terjedve az a vélemény, hogy Anglia pénzereje és hitele egészen ki van merítve, s mind szövetségesei mind ellenségei azt képzelték, hogy lenézéssel bánhatnak vele. Spanyolország hiven az ő változatlan elvéhez, miszerint minden értte, általa semmi se történjék, oly szemtelen volt, hogy azon fejedelemnek, a kinek Németalföld és Catalonia megtartását köszönheté, szemrehányást tett azért, hogy nem küldött sereget és hajókat az ő olasz birtokainak is megvédésére. A császár miniszterei mélyen a coalitio érdekeibe vágó terveket készítettek s hajtottak végre a nélkül, hogy őt, a coalitio szerzőjét és éltető lelkét, megkérdezték volna.*) Lajos az orgyilkossági merény meghiusulása után azon kellemetlen kénytelenségbe látta magát helyeztetve, hogy Vilmost nyilván elismerje, s Callierest egy ily értelemben teendő nyilatkozata hatalmazta föl. De Sabaudia elpártolása, Olaszország semlegessége, a szövetségesek egyenetlensége, s mindenek fölött Anglia ba-

*) Monthly mercury; Levelezés Shrewsbury és Galway közt; Vilmos Heinsiushoz, jul. 23. 30. 1696.; Leganes marquess emlékirata.

jai, melyeket a londoni jakobitáknak a Saint-germainsi jakobitákhoz irt levelei mind igen nagyítva adtak elő, megváltoztatták a helyzetet. Callieres fenhangon és kérkedve kezdett beszélni: visszavoná korábbi szavát, s vonakodott bármi jelét adni annak, hogy ura az órániai herczeget Nagybritannia királyának ismeri el. Nagy volt az öröm a nonjurorek körében. Mindig bizonyosnak tartották, igy szóltak most, hogy a nagy monarcha nem lehet annyira hütelen saját dicsőségéhez s a fejedelmek közös ügyéhez s szerencsétlen vendégeihez, hogy egy bitorlót testvérének szólítson. A legbiztosb forrásokból állitották, hogy ő legkeresztényebb felsége nem rég Fontainebleauban, igen megnyugtatólag nyilatkozott ez iránt Jakab király előtt. Valóban, okunk van azt hinni, hogy Versaillesban ismét komolyan foglalkoztak szigetünk egy ujabb megszállása tervével,*) Catinat serege most fölszabadult, Francziaország, Olaszorszország felől biztosítva, huszezer emberrel rendelkezhetik Anglia megszállására; s ha itten a köz inség és elégületlenség olyan nagy mint a minőnek átalában hiresztelték, ugy a nemzet nagyon is hajlandó lesz a külföldi szabadítókat nyilt karokkal fogadni.

Ilyen szomoru kilátásai voltak Vilmosnak, mikor az 1696-ki őszszel ott hagyá németalföldi táborát, hogy Londonba visszatérjen. Itten az ő szolgái a legkülönbözőbb és legélénkebb izgalmak közt várták megérkezését. Az egész politikai világot zavarba hozta egy ügy, a mely eleinte legkevesbbé sem tartatott oly fontosnak.

---

*) Vilmos Heinsiushoz, aug. 27. szept. 6. nov. 15. 25. nov. 17. 27. 1696.; Prior Lexingtonhoz, nov. 17. 27.; Villiers Shrewsburyhez, nov. 13. 2[illegible].

Távolléte alatt az összeesküvésben részes jakobiták utáni kutatások nem hagyattak abba; s ezen jakobiták közt egy sem forgott olyan nagy veszélyben, mint sir Fenwick János. Születése, összeköttetései, a nagy állás melyet betöltött, s a fáradhatlan munkásság, melyet több éven át a kormány megbuktatására kifejtett, ugy az elhunyt királynő iránt személyesen tanusított sértő magaviselete mind oly egyént láttattak benne, a ki példa állítására kiválólag alkalmatos. Sikerült azonban neki, az alatt mig az első üldözés tartott, elrejtőzni az igazságszolgáltatás közegei elől. Rejtekében egy elmés gondolata támadt, mely ugy hivé, meg fogná őt menteni barátjai, Charnock és Parkyns sorsától. Elitéltetéséhez két tanú kivántaték. A szerint, a mi büntársai perében napfényre került, ugy látszék, hogy csak két oly tanú létezett, a ki vétkessége mellett bizonyíthatott, Porter és Goodman. Élete meg volt mentve, ha e két ember egyikét rábirhatta, hogy láthatatlanná váljék.

Fenwick nem maga volt csak, a kinek oka volt azt kivánni, hogy vagy Porter vagy Goodman, vagy bár mind a kettő menjen el Angliából. Aylesbury elfogatott s a Towerba záratott; s ő is jól tudta, hogy ha ama két ember föllép ellene, feje nagy veszélybe jöhet. Az ő és Fenwick barátai összegyüjtöttek annyi pénzt, a mennyi elégnek látszott; s a vesztegetés művére két irlandi, vagyis, mint az akkori divat szerint nevezték, sártaposó (bogtratter) vállalkozott, egy Clancy nevü borbély és egy Donelagh nevü elbocsátott kapitány.

Első próbát Porterrel tettek. Clancy igyekezett egy korcsmában találkozni vele, s jelentékeny pillantásokat váltva, miután ezeket kedvezőleg magyarázhatta, forma-

szerü alkudozást kezdett vele. Az ajánlott föltételek kecsegtetők valának; háromszáz guinea még itthon, másik háromszáz, mihelyt a tanú tengeren tulra ér, egy bőséges évi járadék, Jakab királytól teljes bocsánat, s biztos menhely Francziaországban. Porter hajlandónak látszék, s tán valóban hajlandó is volt reá állani. Ugy mondá, hogy ő most is az, a ki volt, hogy szive bensejében a jó ügyhöz ragaszkodik, de hogy a kisértés fölülmulta erejét. Az élet kedvesaz embernek. Könnyü azoknak, a kik veszélyben soha nem forogtak, azt mondogatni, hogy csak egy alávaló képes megmenteni a magaéletét másoknak akasztófára juttatásával: de töltsenek csak pár órát Newgateben azzal a biztos kilátással, hogy egy nap kötéllel a nyakukon fognak Tyburnba vitetni, s majd megtanulják az ily fenhéjázók, hogy kiméletesebben itéljenek. Clancyvel tartott többszörös értekezések után Portert bemutatták Fenwick nejénél, Lady Máriánál, Carlisle gróf nővérénél. Hamar elvégeztek mindent, Donelagh megtette a készületeket a menekvésre. Egy csónak készen állott. Az irományokat, melyek a menekültet Jakab király pártfogásáról biztosították, Fenwick elkészítette. Kitűzetett a nap és a hely az igért jutalomdij első felének Porter kezébe leendő átadására. De ekkor bátorsága cserben hagyá őt. Ő valósággal oly mélyen bele ment már, hogy visszafordulni őrültségnek látszott. Akasztófára juttatá Charnockot, Kinget, Keyest, Friendet, Parkynst, Rookwoodot és Charnockot. Lehetetlen volt ily Judásnak valaha teljesen megbocsátani. Francziaországban, azoknak barátjai és rokonai közt, a kiket ő rontott meg, élete egy napig sem lehetett biztos. A nagypecsét alatti bünbocsánat nem óvhatta őt meg a vérboszu csapásai ellen. De ki tudja, vajon a most ajánlott megvesztegetési dij nem oly csalétek-e,

hogy oly helyre csalhassák őt, a hol a véres boszú azonnal utolérheti? Porter elhatározá magában, hogy hű marad azon kormányhoz, a mely alatt egyedül érezheté biztosnak magát: bemondá Whitehallban az egész cselszövényt; s mindenre nézve utasítást kapott a miniszterektől. Az elutazására kitüzött nap előestéjén egy korcsmában bucsu-találkozója volt Clancyvel. Háromszáz guinea az asztalra tétetett le. Porter zsebre tevé az aranyakat s jelt adott. Azon pillanatban az államtitkári hivatal küldöttei berohantak a szobába s előmutatták az elfogatási parancsot. A szerencsétlen borbélyt börtönbe vitték, perbe fogták, elitélték s bitóra állitották.*)

Ez a baleset Fenwick helyzetét sulyosabbá tette mint valaha volt. A londoni city legközelebbi ülésszakában, a honárulásra szóló vádlevél a nagy esküdtszékhez benyujtatott ellene. Porter és Goodman mint a korona tanúi léptek föl; s a vád megállapíttatott, Fenwick most elérkezettnek látta idejét, hogy a szárazföldre meneküljön. Megtétettek ez utra az intézkedések. Elhagyá buvóhelyét, s megjelent Romney Marshon. Itt menhelyet vélt találhatni, mig a hajó, mely őt a csatornán át vala szállítandó, megérkezhetik. Mert, noha lerontatott már Hunt lakása, volt még ama sivár vidéken egynehány csempész, a ki holmi törvénytelen üzletekkel foglalkozott. Történt, hogy kettőt ezen emberek közől ép akkor fogtak el azért, mert árulókat rejtegettek maguknál. A kormány kiküldöttje, a ki őket őrizet

*) A Porter megvesztegetésére tett kisérletről adataimat az alsóház előtti vallomásaiból vettem, nov. 16. 1696. Továbbá: Burnet, II. L'Hermitage az egyesült tartományok rendeihez, máj. 8. 18. 12. 22. 1696,; Postboy, máj. 9. Postman, máj. 9. Luttrel Narczisz naplója; London Gazette, oct. 19. 1696.

alá vette, Londonba ment velök, s az országuton szemben találkozott Fenwickkel. Szerencsétlenség volt Fenwickre nézve, hogy egész Angliában nem volt oly könnyen fölismerhető arcz, mint az övé. »Ez sir John« mondá a tisztviselő a foglyoknak: »tartsatok velem, jó fiuk, s jótállok nektek, hogy kegyelmet nyertek, sőt egy rakás aranyat még ráadásul.« Ezen ajánlat sokkal kecsegtetőbb volt, semhogy el ne fogadják: de Fenwick jobban föl volt fegyverkezve mint támadói: keresztül tört rajtok, pisztolylyal kezében, s nemsokára eltünt szemeikből. Üldözőbe vették: nagy ujjongás, kiabálás támadt: a »Marsh« minden templomának harangjait félreverték; s az egész vidék népessége talpra kelt, minden ösvényt őriztek, minden bokrot kikerestek, minden gunyhót kikutattak; végre ágyban találták meg a szökevényt. Épen akkor tünt föl egy nagyon gyanus kinézésü bárka, mely a parthoz közeledett, s mely angol szineket viselt: de a kenti tapasztalt halászok azt inkább egy franczia kalóz hajóhoz vélték hasolíthatónak. Könnyü volt czélját kitalálni. Kis ideig hiába várva utasára, visszaevezett a sik tengerre.*)

Fenwick, saját szerencsétlenségére, őrzőinek figyelmét kijátszva, rajzónnal egy pár sort karczolt nejének. A levélke minden sora vétkének szolgált bizonyítékául. Minden, ugy irá, veszve van: ő meg van halva, ha barátjai kéréseinek nem sikerül kegyelmet eszközölni számára. Talán a Howardok egyesített erővel megmenthetik. Kész külföldre menni: ünnepélyesen megigérni, hogy soha sem teszi lábát Anglia földére, hogy soha kardot nem visel a kor-

*) London Gazette; Luttrell Narczisz; L' Hermitage jun. 12. 22.; Postman, jun. 11.

mány ellen. Vagy tán lehetséges volna egy esküdt birót vagy kettőt megvesztegetni s a többit elhallgattatni? »Csak ez,« igy ir, »és semmi más nem menthet meg.« Ezt a levelkét elfogták a postára menet, s elküldötték Whitehallba. Fenwick azonnal Londonba vitetett, s birái elé állíttatott. Eleinte fenhangon beszélt, s daczolni látszék vádlóival. Azzal feleltek neki, hogy nem volt mindig oly bizakodó, s előmutatták nejéhez irt levelét. Mindaddig nem gondolta, hogy ez a levél más kezekbe kerülhetett, mint a melyekbe szánva volt. Nagy lőn megzavarodása és levertsége. Látta, hogy ha mindjárt jury elébe állítják, okvetlenül el fog itéltetni. Egy esélye maradt még. Ha perét tán elhalaszthatná egy kis időre, a mig a birák a városból szokott körutjokra indulnak ki: ez esetben több hetet nyerne; s nehány hét alatt mégis csak történhetik valami.

Különösen a főudvarmesterhez Devonshirehez folyamodott, a kivel korábbi időkben barátságos összeköttetései voltak. Szegény ember kijelenté, hogy egészen a király kegyére bizza magát, s megigérte hogy mindent felfödöz, a mit a jakobiták terveiről tud. Az iránt, hogy sokat tud, nem lehetett kétkedni. Devonshire azt tanácsolá társainak, hogy halasztanák el az eljárást, mig Vilmos akaratát megtudhatják. Ezt a tanácsot elfogadták. A királyt értesítették a történtekről; s az tüstént válaszolt, s Devonshiret a fogoly vallomásának irásba foglalására s hozzá Németalföldre haladéktalanul leendő átküldésére utasítá.*)

*) III. Vilmos élete, 1703.; Vernon tanúvallomása az alsóháznál, nov. 16. 1626.

Fenwicknek most azt kelle meggondolnia, minő vallomásokat tegyen. Ha, igéretéhez képest, mindent elmond a mit tud, ugy nincs kétség az iránt, hogy vallomásaival nagy bajba dönt sok jakobita főurat, nemest és papot. De habár nem szeretett is hazudni, a pártjához való ragaszkodás erősebb volt benne mint a haláltól való félelem. Az a gondolat támadt benne, hogy majd elmond egy történetet, mely elegendőnek lássék arra, hogy neki a bünbocsánatot megszerezze, s mely perét legalább is nehány hónapig meghosszabbítsa, de a mely mégis a számüzött dinasztia egy őszinte hivét se sújtsa nagyon, vagy hozza komoly zavarba, ellenben félelemmel és izgalommal töltse el Vilmos udvarát, titkos tanácsát, parliamentjét. Ne mondjon semmi olyat, a mi az igazi jakobitákra vonatkoznék a kik már több izben fölnyergelt lovakkal s töltött pisztolyokkal várták a franczia hadsereg kiséretében kikötendő törvényes királyt. De ha vannak áljacobiták, a kik hűségök nyilvánításaival és szolgálataik felajánlásaival évről évre ámitgatták számüzött uralkodójukat, de minden nagy válság alkalmával tudtak ürügyet találni cserben hagyására, s a kik most a bitorolt trón főtámaszai közt láthatók, vajon ezeket miért kimélné? Hogy voltak ily áljakobiták, a kik magas polgári és katonai tisztségeket viseltek, azt Fenwick nem ok nélkül hihette. Nem mondhatott ugyan ezek ellen semmi olyat a mi egy itélőszék előtt nyomatékkal birhatna: mert soha egyikök sem bizá meg őt valamely levéllel vagy izenettel Franciaországba; s mindazt, a mit azok árulásairól tudhatott, másod vagy harmadkézből vette. De arról, hogy vétkesek, semmi kétsége nem volt. Egyikök Marlborough volt. Ez, miután Jakabot Vilmosnak elárulta, azt igérte elégtételül, hogy majd meg Vilmost árulja el Jakabnak, s végtére sok

cselszövény után,ismét megcsalta Jakabot s békét kötött Vilmossal. Hasonló csalást követett el Godolphin. Rég nyájas izeneteket küldött Saint Germainsbe: e nyájas izenetek viszonzásául bűnbocsánatot nyert onnét; s ezen bünbocsánattal titkos szekrényében, folytatta a létező kormány pénzügyeinek vezetését. Ily embereket tönkre tenni ezek aljasságának érdemelt büntetése s Jakabnak tett egy nagy szolgálat lenne. Még kivánatosbnak látszék egy Shrewsbury és egy Russell jóhirének beszennyezése s befolyásuknak megrontása. Mind a kettő ama pártnak volt kitünő tagja, mely három nemzedéken át többféle nevek alatt, a Stuart házbeli királyok kérlelhetlen ellensége volt. Mind a kettő nagy részt vett a forradalomban. Mind a kettőnek neve alá volt irva amaz okiraton, melylyel az orániai herczeg Angliába meghivatott. Az egyik most a tengerészeti ügyek minisztere volt; a másik első államtitkára; de sem egyik sem másik nem viseltetett állandó hűséggel iránta. Trónralépte után mindjárt mind a kettő sértve érezte magát az ő bölcs és nagylelkü részrehajlatlansága által, melyet, pártszellem által megrontott itéletök a toryk iránti hálátlan és igazságtalan előszeretetnek tulajdonított; boszuságában egyik is másik is a Saint Germainsből jött ügynökökre kezdett hallgatni. Rusell mindenre a mi szent előtte, azt fogadta, hogy egymaga visszaviszi a számüzött királyt. De a fogadást oly hamar megszegte, mint kimondotta azt; s az, a kire a számüzött uralkodóház ugy nézett mint egy második Monkra, leverte annak minden reményét La Hoguenál. Shrewsbury nem ment annyira. De ő is suttogni kezdett Jakab küldötteivel, mikor Vilmossal rosz lábon állott. E két nagy ember hatalmával és tekintélyével szorosan össze volt kötve az egész whig párt hatalma és

tekintélye. Ez a párt, egy két czivódás után, mely azonban csak a szeretők czivódása volt, most szivből ki volt békülve Vilmossal, s a legszorosabb kötelékekkel volt hozzá csatolva. Ha ezen kötelékeket sikerülne felbontani, ha oda lehetne vinni őt, hogy bizalmatlansággal, sőt ellenszenvvel nézzen azon egész osztályra, a mely elvből s lelkesedéssel pártolta az ő érdekeit, ugy ellenségeinek csakugyan méltó okuk volna örvendeni.

Ilyforma nézetekkel eltelve Fenwick Devonshirenek egy olyan ravaszul szerkesztett iratot adott át, mely könnyen nagy bajba hozhatta volna a fejedelmet, kihez intézve volt, ha ez nincs különös tiszta felfogással és erős lélekkel megáldva. A levélben alig volt egy szó azon jakobita összeesküvésekről, a melyekbe az iró maga be volt avatva, s a melyekről, állítólag, részletes tudomással birt. Egy szó sem volt abban olyan dologról, mely legkevesebbé is gyanuba keverhette volna a dolgok fönálló rendének bármelyik valóságos ellenségét is. Az egész elbeszélés olyan történetek körül forgott, melyek, ha nagyobbrészt valók voltak is, csak merő szóbeszéden alapultak, némely kitünőbb hadvezér vagy államférfi cselszövényei körül, a kik, bárminő volt is korábbi maguktartása, most legalább lelkesen támogatták Vilmost. Godolphin, ugy állítá Fenwick, a kincstári bizottságban hivatalát Jakab jóváhagyásával s az ő javáért vállalta el. Marlborough megigérte, hogy átviszi a sereget. Russell, hogy átviszi a hajóhadat. Shrewsbury, mikor hivatalon kivül volt, Middletonnal a király és kormánya ellen fondorkodott. A whigek tettleg most is kedvenczei a Saint-germainsi udvarnak. Az örökösödési jognak sok régi hivei féltékenységgel nézik az uj megtérők kegybejutását Jakabnál. Sőt, hallották mikor meghitt körben azon reményét

fejezte ki, hogy a királyságot ugyanazon kezek fogják visszaállítani, a melyek azt felforgatták.

Ez volt Fenwick gyónása. Devonshire átvette azt s külön követtel indítá el Németalföldre, a nélkül hogy annak tartalmát egyik hivataltársával is közölte volna. A vádlott miniszterek később keserüen panaszkodtak ezen eljárás miatt. Devonshire azzal védekezett, hogy őt a király különösen megbizta a fogoly vallomásainak átvételével, s hogy neki, mint a korona igaz szolgájának kötelessége volt azt ő felségéhez s csakis ő felségéhez juttatni el.

Devonshire küldöttje Vilmost Looban találta. A király megolvasva ezt e vallomást, azonnal belátta annak czélját. Alig foglaltatott abban valami, a mit már rég ne tudott volna, de a mit eszélyes és nagylelkü szinléssel, ugy tett mintha nem tudna. Ha ő az ily csalárd embereket kimélte, hivatalba tette s előléptette, ez nem azért volt, mintha felült volna nekik. Neki gyors és helyes megfigyelő tehetsége volt: felfogása jó; s már évek óta hiteles adatoknak volt birtokában sok dologról, melyet Fenwick csak mendemondák után sejdítgetett. Sokan fölötte csodálkoztak azon, hogy egy magas lelkületü és érdes természetü fejedelem oly szolgái irányában, a kik ismételve megsértették, nagyobb nyájassággal viseltetett, semmint ez a legszelidebb embertől is várható lett volna. De Vilmos kiválólag államférfiu volt. Rosz kedvében, mely sok lelki és testi szenvedés természetes és megbocsátható következménye volt, néha durva feleleteket adogatott. De soha nem hagyta magát heves indulat által elragadtatni a reá bizva volt nagy érdekek rovására. Ezen érdekek kedveért, a mily büszke és parancsoló véralkatu volt, oly béketüréssel tudá magát féken tartani, a derültség látszatával takart el méltatlankodást,

csalódásokat, s oly bántalmakat, melyek őt méltán felingerelhették, nemcsak megbocsátott, de gyakran észre sem akart venni. Tudta, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel kell működnie. Ha Angliát akarja kormányozni, angol államférfiak segélyével kell azt tennie; Anglia államférfiai pedig e korban, egy bizonyos nemü sajátságos ügyesség mellett, igen alacsony lelkü és erkölcstelen faj valának. Voltak kétségkivül kivételek is. Ilyenek voltak a toryk között Nottingham, a whigek között Somers. De a nagyobb rész, Vilmosnak ugy tory mint whig miniszterei közt olyan emberekből állott, a kiknek jellemére az antipuritán ellenhatás időszaka ütötte bélyegét. Két rosz iskolában nőttek föl azok, a legelvtelenebb udvar és legelvtelenebb ellenzék körében, oly udvarában, melyre Károly adá reá jellemét s oly ellenzékében, melynek Shaftesbury volt vezére. Ily körökben nevelkedett emberektől nem lehetett hü és állhatatos ragaszkodást bármely ügyhöz is várni. De noha bizni nem lehetett bennök, felhasználni lehetett őket, s jó szolgálatokat tehettek. Elveikre semmit se lehetett adni: de sokat lehetett építeni reményeikre és félelmeikre; s az angol koronára igényt támasztó két király közől a tényleg birtokban levő volt az, a kitől legtöbbet remélhettek és félhettek. Ha tehát Vilmosnak kevés oka volt is arra, hogy szivből barátainak tartsa őket, elég oka volt arra, hogy szivből ellenségeinek se nézze őket. Ő irányában való magukviseletét, bármennyire korholandó is az, még becsületesnek nevezhetjük, ha a Jakab irányábani magukviseletéhez hasonlítjuk. Az uralkodó fejedelemnek becses szolgálatokat tettek; mig a számüzött fejedelmet csak üres igéretekkel és biztatásokkal tartották. Shrewsbury, tán a gyengeség vagy felindulás egy órájában, jakabpárti ügynökök-

kel kezdett alkudozni: de egész viselete azt mutatja, hogy nagyon távol állt attól, hogy jakabpárti legyen. Godolphin szép szavakat adott a künlevő uralkodóháznak: de a mellett ügyesen és hiven kezelte a benlevő uralkodóháznak pénzügyeit. Russell esküvék, hogy átpártol az angol hajóhaddal; de azért elégette a franczia hajóhadat. Még Marlborough ismert árulásai is, — mert a bresti szerencsétlenségben és Talmash halálában való részvétele kétségkivüli, — nem tettek annyi kárt, mint a mennyi hasznot hajtottak Walcourtnál, Corknál és Kinsalenél szerzett érdemei. Vilmos ennélfogva bölcsen határozá el magát, hogy szemet húny az árulásra, mely bármily kellemetlen legyen is, neki kevés ártalmára vált, s hogy kellő ovatossággal felhasználja némely hütelen tanácsadóinak kitünő tehetségeit. Ily eljárásra levén már rég elhatározva s tapasztalván annak jó sikerét, természetes, hogy Fenwick vallomásai őt csak boszantották és untatták. Sir John, az világos volt, egy Machiavellinek képzelé magát. Ha csele sikerül, a királyi herczegnő, a kit fölötte szükséges volt jó kedvben tartani, Marlborough kegyvesztése folytán el fog idegenítettetni. Russell és Shrewsbury kegyvesztése folytán az egész whig párt, a trón e legerősebb támasza, fog elidegenittetni. Egy időben mindazon titkos fondorkodók bántatlanul hagyattak, a kikről Fenwick jól tudta, hogy erősen foglalkoztak mindenféle fölkelési, megszállási, gyilkossági tervekkel. A ravasz tervelőnek azonban nem egy ujonczczal volt dolga. Vilmos, a helyett, hogy vádlott szolgáit hivatalaikból kitegye, elküldé a vallomást Shrewsburynek, azon ohajtással, hogy az az ország birái elébe terjesztessék. »Csodálom,« irja a király, »e ficzkó szemtelenségét. Ön felettébb jól ismer engem, semhogy azt hihetné,

hogy az ily mesék reám legkisebb benyomást tehetnének. Nézzétek csak ezen becsületes ember őszinteségét. Semmi más mondani valója nincs, mint a mit barátaim ellen mondhat. Egy szót sem szól az ő jakobita testvéreinek terveiről.« Azzal végzi a király, hogy a birákat Fenwicknek lehető leghamarabb egy esküdtszék elébe állíttatására utasítja.*)

Vilmos levelének igen feltünő hatása volt. A vádlottak mindegyike sajátságos jellemző módon viselte magát. Marlborough, valamenyi közt a legvétkesebb, szelid, méltóságos és fönnen lenéző derültségét tartá meg. Russel, Marlboroughnál aligha kisebb bünös, tomboló dühbe jött s csak boszuállást lihegett a gyalázatos feladó ellen. Godolphin kényelmetlenül érezte magát, de higgadtságát s önuralmát megtartva készült védelmére. De Shrewsbury, a ki mind a négy között legkevesebbé volt korholandó, teljesen le volt verve. Legnagyobb szomoruságában irt Vilmosnak, a hála legforróbb kifejezéseivel ismeré el a király ritka nagylelküségét, s biztosítá őt, hogy Fenwick roszlelküsége merő kicsiségeket roppant vétkekké nagyított s ferdített el. »Mylord Middleton« — igy szólt a levél lényege, — »bizonnyal összeköttetésben állt velem a La-hoguei ütközet ideje táján. Mi barátok voltunk: sokszor összejöttünk, együtt vacsoráltunk, mikor ő Francziaországba visszament; én megigértem, hogy ügyelni fogok itten az ő érdekeire, ő viszont megigérte, hogy jó szolgálatokat tesz nekem ott; de én azt mondán neki, hogy szerfölött nagyot vétettem arra, hogy ott bocsánatot nyerhessek; s hogy nem is fognám ily bocsánatkérésre ráadni magam.« Ez

*) Vilmos Shrewsburyhez Loo, sept. 10. 1696.

volt, mint Shrewsbury bevallá, minden vétke.*) Teljesen be van mégis bizonyitva, hogy ez a gyónása teljességgel nem volt őszinte; s nem is valószinü, hogy Vilmost elámitotta vele. De ő el volt határozva a bűnbánónak elengedni azt a lealáztatást, miszerint vétkét elismerni s bocsánatot nyerni legyen kénytelen. »Mind abban a mit ön elismert,« igy ir a király, »én nem láthatok semmi vétket. Legyen meggyőződve, hogy e rágalmak reám legkevesebbé sem hatottak. Sőt, tapasztalni fogja ön, hogy azok ön iránti bizalmamban csak megszilárditottak.« **) Egy gonoszságában megátalkodott embert az ily kegyes szavakban kifejezett teljes megnyugtatás bőven kielégitett volna. De Shrewsburyt egészen kivette sodrából ama gyengédség; melyre magát érdemetlennek érezé. Visszariadt a gondolattól, hogy ez általa, annyire megbántott s oly kegyesen megbocsátó fejedelemnek szine elébe lépjen s kiállja reá függesztett tekinteteit ama főuraknak, a kik közt születése és tehetségei oly rangot szerzének neki, a melyre magát méltatlannak tartotta. A németalföldi hadjáratnak vége volt. Közelgett a parliamenti ülésszak. Első kedvező széllel várták már a királyt. Shrewsbury otthagyá a várost s elvonult Gloucestershire erdői közé. Ezen kerületben, mely a sziget déli részén a legvadabbak egyike volt, egy kis jószággal birt, hol kertektől és halas tavaktól körülvéve lakott. Vilmos egy év előtti körutjában meglátogatta őt ama lakásán, mely a legközelebbi országuttól és mezővárostól is még jó távolságra esett, s nagyon megvolt lepetve az ő legelőke-

*) Shrewsbury Vilmoshoz, szept. 18. 1696.

**) Vilmos Shrewsburyhoz, szept. 25. 1696.

lőbb és legfényesebb udvaronczát környező ily csend és magány által.

Október hatodika hajnalán a király Margatenél váratlanul kikötött. Késő este ért Kensingtonbe. Másnap reggel a miniszterek és nemes urak egy serege jelent kezett kézcsókolásra, de egy arczot nélkülözött, a melynek ott kellett volna lenni, s kérdést intézett azonnal, vajon hol van Shrewsbury herczeg, s mikorra várják a városba. Másnap levél érkezett a herczegtől azon tudósitással, hogy vadászaton baleset érte. Oldalát megütötte: tüdeje megsértődött: vért hányt s nem kelhetett utra. *) Hogy feldült és meg ütötte magát, az igaz volt: de legjobb akarói is nem ok nélkül éltek a gyanuperrel, hogy balesetét maga épen legjobbkor történtnek tartotta, s hogy minden nehézség nélkül megtehette volna az utat, ha nem restel a nyilvánosság előtt megjelenni. Kik vele levelezésben állottak, azt tanácsolták, hogy ha csakugyan olyan beteg mint a minőnek hiszi magát, ugy éljen a fővárosi orvosok és sebészek tanácsával. Különösen Somers a legkomolyabban kérte őt, hogy jöjjön Londonba. Kár egy óráig is halasztani. Ő kegyelmességének le kell küzdeni érzékenységét. A rágalmaknak, csak bátran szemébe kell néznie, s azok tüstént elfognak némulni. **) A király, pár nyájas sorral fejezé ki sajnálatát az eset fölött. Ön itt nagyon hiányzik, irá neki, nyugtalanul várom az alkalmat, hogy önt megölelhessem s változatlan nagyra becsülésemről biztosithassam. ***)

*) London Gazette. oct 8. 1696; Vernon Shrewsburyhez, oct. 8.; Shrewsbury Portlandhez, oct. 11.

**) Vernon Shrewsburyhez, oct. 13. 1696; Somers Shrewsburyhez, oct 15.

***) Vilmos Shrewsburyhez, oct. 9, 1696.

Shrewsbury azzal felelt, hogy elhatározá lemondani a pecsétőri méltóságról,*) Somers mindenre kérte, ne kövesse el ezt a nagy hibát. Ha ő kegyelmessége ily perczben köszön le hivataláról, mit fog a világ egyebet gondolni, mint, hogy lelkiismerete furdalása kényszeritette erre? Őt tényleg bűnösnek fogják tartani: foltot ejt saját becsületén s mindazokén, a kik vele hasonló váddal illettettek. Fenwick elbeszéléseire nem lehetend többé rámondani, hogy merő koholmányok. »Bocsásson meg nekem,« irja Somers, »hogy ily szabadon nyilatkozom; de megvallom, alig birom magamat mérsékelni e kérdésben.«**) Pár órával később Vilmos maga irt e czélból. Én annyira becsülöm önt, hogy, ha tehetném, határozottan megtiltanám önnek, hogy megtegye azt, a mi oly nagy gyanuba keverheti önt. Magamra nézve minden időben egy csapásnak tekinteném ön lemondását: de biztositom önt, hogy a jelen pillanatban inkább ön miatt, nem magam miatt kivánom, hogy megmaradjon szolgálatomban.«***) Urok előterjesztéseihez csatlakoztak a maguk részéről Sunderland, Portland, Russell és Wharton; végre Shrewsbury reá állott, hogy névleg megtartja az államtitkárságot. De semmiképen se volt rábirható, hogy az összegyülendő parliament előtt mutassa magát. Egy hordszéket küldöttek érte Londonból, az is hiába volt. Bele ült ugyan de azonnal kiszállt s lehetetlennek mondá reá nézve a további utazást, s a hegyek között félreeső házába bujt el ismét. †)

*) Shrewsbury, Vilmoshoz oct. 11. 1696.

**) Somers, Shrewsburynak, oct. 19. 1696.

***) Vilmos, Shrewsburynak, oct. 20. 1696.

†) Vernon, Shrewsburynak, oct. 13., 15.; Portland, Shrewsburynak, oct. 20.

Mig ezek történtek, mind a két ház tagjai az ország minden részéből gyülekezni kezdtek Westminsterbe. Az ülés megnyiltakor nemcsak Anglia, hanem egész Európa feszült figyelemmel függeszté reá szemeit. A földhitelbank megbukása mélyen megrendité a nemzet hitelét. A folyó pénz értékének helyreállitása még félig sem volt befejezve. A készpénz hiánya még mindig nyomasztólag hatott. Az uj veretü pénz nagyobb része, ugy a mint a verdéből kikerült, a magánosok rejtett fiókjaiba záratott. Azon politikusok, kik a névérték fölebb emelését kivánták, kész hallgatókra találtak a nyomás sulya alatt álló nagy közönségnél; s egy időben ugy látszék, mintha az egész nemzet részükön volna*). E miatt mindenki, attól tartva, hogy a pénz beltartalma roszabbulni fog, annyi pénzt dugott félre, a mennyit csak dughatott; s igy maga az értéktelen shillingek miatti lárma növelte még a bajt, mely miatt támadott**). Angliának barátai és ellenségei egyaránt azt hitték, hogy segédforrásai már kiapadtak, hogy bátorsága megcsökkent, hogy az alsóház, mely rendes és boldog időkben is oly sokszor ujat huzott és fukarkodott, most bizonynyal meg fogja tagadni a közterhek bármely nagyobbitását s ellenállhatlan indulatossággal fogja követelni a békét minden áron.

De mind e jóslatokat megszégyenité a whig vezérek ügyessége és kitartása s a whig többség állhatatossága. — Október tizenkettedikén a két ház egybegyült. Vilmos egy oly beszédet intézett hozzájuk, mely nagyon nevezetes volt mind ama számos nevezetes beszédek közt is, melyekben

*) L'Hermitage, jul. 10/20. 1696.

**) Landsdowne kézirt. 801.

az ő saját magas eszméi és czéljai Somers méltóságos és értelmes szavaiban nyertek kifejezést. Nagy okuk volt — mondá a király — az örvendezésre. Igaz, hogy a háboru folytatására az előző ülésben megszavazott források nem feleltek meg a czélnak, és hogy a pénz átveretése nagy bajjal járt. De az ellenség oda künn semmit se nyert: az államot itthon semmi rázkódás nem érte: a nemzetnek és a hadseregnek nehéz megpróbáltatásuk alatt kitüntetett hűsége meghiusitá mindazok reményeit, kik Angliának roszat akartak. Ajánlatok tétettek a béke megkötésére. Mire fognak ezen ajánlatok vezetni, az bizonytalan: de annyi bizonyos, hogy becsületes békekötést csak olyan nemzet biztosithat magának, a mely készen áll a háboru erélyes folytatására. »Meg vagyok győződve, mi mindnyájan egyetértünk abban, hogy Francziaországgal csak kivont karddal kezünkben egyezkedhetünk.«

A képviselők visszamentek termökbe; s Foley felolvasta az elnöki székből a trónbeszédet. Erre egy vita keletkezett, mely az egész keresztyén világban viszhangzott. Montague életének s az angol történelemnek is ez volt egyik legfényesebb napja. 1798-ban Burke ezen nagy napot hozá föl példa gyanánt azon államférfiak előtt, a kiknek bátorságuk lankadni kezdett a franczia köztársaság óriási hatalma elleni küzdelem alatt. 1822-ben Huskisson ezen nagy nap eseményeire hivatkozott, mint példára, egy törvényhozás előtt, mely szigoru körülmények nyomása alatt kisértetbe jött, hogy a pénz értékét meghamisítsa s az állam hitelezőit megcsalja. Az ülés vége előtt a kincstár ifju korlátnoka, kinek felsőbbsége a toryk pénzügyi tervének nevetséges bukása után rendithetlenné vált, három nevezetes határozatot indítvá-

nyozott és vitt keresztül. Az első, mely csak egy suttogó nem kiséretében fogadtatott el, kimondá, hogy az alsóház kész a királyt minden bel- és külellenségei ellen megvédni; s a háboru erélyes folytatására képessé tenni. A második, mely nem ugyan ellenzés nélkül, de mégis szavazás nélkül fogadtatott el, kimondá, hogy a pénz értéke nem fog megmásíttatni sem tartalma finomságára, sem sulyra sem elnevezésre nézve. A harmadik, mely ellen a kormány egy ellenese sem mert szót emelni, a házat arra kötelezé, hogy a király trónralépte óta parliamentileg megállapított összes közalapok fogyatkozásait kipótolja. A trónbeszédre adandó válasz szerkesztésével egy kizárólag whigekből alakult bizottság bizatott meg. Montague elnökölt; s azt a lelkes és ékesszólló feliratot, melyet ez alkalommal készített, mai nap is büszkeséggel örömmel, olvashatjuk a naplóban.*)

Két hét alatt harmadfél millió volt megajánlva a legközelebbi év hadi költségeire; s majdnem szintannyi a tengerészet számára. Minden ellenmondás nélkül gondoskodtak negyvenezer tengerész ellátásáról. A szárazföldi hadsereg szükségletei fölött szavaztak. A király nyolczvanhét ezer ember elláttatását kérte; a toryk e számot sokallották. Keresztül ment a határozat kétszáz huszonhárom szóval hatvanhét ellen.

Egy kis ideig az elégületlenek azzal biztatták magu-

*) Ezen eseményekről adatamait vettem az alsóház naplóiból, Van Cleverskirke és L'Hermitage jelentéseiből a szövetséges rendekhez, s Vernon leveléből Shrewsburyhez, oct. 27. 1696. »Nem emlékezem,« mondja Vernon, »hogy az alsóház valaha nagyobb egyetértésben lett volna mint most.«

kat, hogy az alsóház ezen erélyes határozatai csakis határozatok maradnak, hogy lehetetlen lesz a közhitelt helyreállítani, a tőkepénzesektől előlegeket nyerni, s a nyomás alatt szenvedő népet még jobban megadóztatni, s hogy ennélfogva az a negyvenezer tengerész és a nyolczvanhét ezer katona majd csak a papiroson lesz. Howe, a ki az ülés elején szokottnál szelidebbnek látszott, egy héttel utóbb próbált állást foglalni a miniszterium ellenében. »A királynak« ugymondá,« roszul kell értesülve lennie; máskép nem kivánt volna szerencsét a parliamentnek az ország nyugalmas állapotához. Én Gloucesterből jövök. Ezt a részét az országnak jól ismerem. Ott minden ember vagy alamizsnából él, vagy az alamizsnaadásnak koldusa. A katona maga segit magán, karddal kezében szerzi meg a mire szüksége van. Mindenfelé komoly zendülések voltak; s még komolyabbaktól kell tartani.« A ház hathatósan fejezé ki roszalását. Több tag nyilatkozott, hogy az ő vidékükön csendesség van. Ha Gloucesterben az állapotok zavartabbak mint Anglia egyéb részeiben, nem az okozza-e ezt, hogy Gloucestershire egy gonoszabb és elvtelenebb bujtogatóval van megátkozva, mint a minők Anglia egyéb részeiben találhatók? Némely gloucestsrshirei urak Howe ellenében a tényekre mentek át. Nincs ott oly nagy baj, mondák, nincs oly nagy elégületlenség, oly forrongás, mint ő állítja. Azon megyében, mint minden többi megyében, a népesség nagyobb része kész a királyt a háboru erélyes folytatásában támogatni mindaddig, mig becsületes békét köthet.*)

*) Vernon, Shrewsburyhez. oct. 29. 1696. L'Hermitage, oct. 30. nov. 9. L'Hermitage Howet Haut Jaquesnak nevezi. A franczia kétségkivül mindig csak Jacknak hallotta neveztetni.

Valóban az áramlat megfordult. Azon percztől fogva, a melyben az alsóház elhatározta, hogy nem emeli a pénz névleges értékét, ezer rejtett szekrényekből és fiókokból kezdett előbujkálni a vertpénz. Volt még egy kis fenakadás; de ez napról napra kevesebbé volt érezhető. A nemzet, noha még szenvedett, hálás volt és jó hangulatban. Oly formán érezte magát, mint egy ember, a kinek hosszas betegség keserítette el életét, mig végre elhatározta magát a sebész metszőkéséhez folyamodni, s átesvén szerencsésen egy fájó műtételen, noha még sebei vérzének, a boldoságban és egészségben töltendő évek hosszu sorát látja maga előtt, hálát adva istenének, hogy a legrosszabbján már túl van. A parliament összejötte után négy nap alatt már nevezetes élénkülése volt észrevehető a kereskedésnek. A bankjegyek árkülönbözete egy harmadával csökkent. Azon fabárczák értéke, melyek minálunk egy durvább korból származott régi szokás szerint a kincstári nyugtákat helyettesítették, fölebb ment. Külföldi váltók, mik Angliára nézve több hónap óta igen kedvezőtlen folyamuak voltak, ismét forgalomba kezdtek jönni.*) Az alsóház lelkes kitartásának jó hatása nem sokára Európa minden udvaránál érezhető volt. E gyülés lelkesülése oly magas fokon állott, hogy a király alig tudta visszatartani a whigeket egy olyan határozat indítványozásától és keresztülvitelétől, mely szerint ő

*) Postman, oct. 24. 1696.; L'Hermitage, oct. 20. nov. 2. L'Hermitage ezt mondja: »On commence déja a ressentir les effets avantageux des promptes et favorables resolutions que la Chambre des Communes prit Mardy. Le discomte des billets de banque, qui estoit le jour auparavent á 18. est revenu á douze, et les actions ont aussy augmenté, aussy bien que les taillis.«

külön feliratban lett volt felkérendő, hogy mindaddig alkudozásba se bocsátkozzék Francziaországgal, mig ez őt Angliakirályának el nem ismerte.*) Ily felirat szükségtelen volt. A parliament határozatai már eléggé meggyőzték Lajost arról, hogy az ellenforradalomnak semmi esélye nincs. Szintoly kevés kilátás volt arra, hogy oly közvetitő egyezséget hozhasson létre, minőre gyakran tett czélzásokat. Nem volt föltehető, hogy akár Vilmos, akár az angol nemzet, az angol korona örökösödési rendét Francziaországgal, valamely alku tárgyává tegyék. S még ha Vilmos vagy az angol nemzet önméltóságuk ily megtagadásával ohajtották volna is a békét megvásárolni, más oldalról támadtak volna legyőzhetetlen nehézségek. Jakab még hallani sem akart a Lajos által javaslott kisegítő módról. »Eltürhetem« mondá jóltevőjének a számüzött, »keresztyéni megadással türhetem, hogy az orániai herczeg megraboljon; de soha sem egyezhetem bele abba, hogy saját fiam raboljon meg.« Lajos soha többé elő nem hozta e tárgyat. Callieres utasítást kapott azon engedély megadására, melytől a polgárosodott világ békéje függött. Ő és Dykvelt együtt jöttek Hagába, még korábban mint Lilienroth báró, a svéd király követe, kinek közbenjárását a hadviselő felek elfogadták. Dykvelt értesité Lilienrothot, hogy a legkeresztyénebb király megigérte az orániai herczegnek, a békekötés aláirása után tüstént mint Nagybritannia királyának leendő elismertetését, hozzátéve azt is, érthető czélzással a Francziaország által javaslott közvetitésre, hogy ezen elismerés semmi megszorításhoz, föltételhez vagy fentartáshoz kötve nem lesz. Callieres aztán kijelenté, hogy a

*) Vilmos, Heinsiushoz, nov. 12. 22. 1696.

Dykvelt által mondottakat, ura nevében megerősítheti.*) Prior egy levele, mely e jó hirt tartalmazá, az alsóházban kézbesíttetett Vernon Jakabnak, mint al-államtitkárnak. Végig futott a hir a padokon, — Vernon kifejezése szerint, — mint valami tüz egy tarlón. Minden szivről egy nagy kő esett le; mindenki örömmel és diadalérzettel volt eltelve.**) A whig tagok csakugyan méltán örvendezhettek. Mert ama bölcseségnek és szilárdságnak, melyet a legnagyobb veszély és szomoruság egy pillanatában tanúsítottak, köszönheté az ország egy tisztességes béke megkötésére való kilátásait.

A közhitel, mely az őszszel a legalantibb fokra sülyedt, most uj életre támadt. Hétköznapi pénzügyérek elbámultak, mikor azt hallották, hogy a mult évek hátralékainak kiegyenlítésére öt milliónál több kivántatik. De Montague nem hétköznapi pénzügyér volt. Egy merész és egyszerü javaslata, melyet népiesen átalános hitelbiztosítéknak neveztek, (General Mortgage) helyreállította a közbizalmat. Uj adók vettettek ki; a régi adók föntartattak s emléttettek; s igy egy biztos alap teremtetett az állam ellen képezhető minden igazságos igények kielégítésére. Egy időben az angol bank, uj aláirások utján, szélesb alapra fektettetett; s az uj aláirások befizetései oly módon rendeztettek be, hogy általok mind a társaság pénzjegyeinek értéke, mind a közönség biztonsága fokoztatott.

Ez alatt a pénzverdék is nagyobb szorgalommal bocsátották forgalomba az uj ezüstöt, mint valaha. A baj, mely

*) A ryswicki béke-alkudozások adatai és okmányai, 1707.; Villieres Shrewsburyhez, decz. 1. 11. 1696.; Heinsius levele, melyet Sistema de Govestina idéz. Ezt nem birom másolatban.

**) Vernon, Shrewsburyhez, decz. 8. 1696.

1696. május negyedikén kezdődött s a reá következő öt hónapon át elviselhetlennek látszott, majd nevezetesen megenyhült, a mint a képviselőház határozott akaratát a pénz belértékének föntartása iránt kijelentette, végre 1697. márcziusban megszünt érezhető lenni. Még nehány hónap kelle hozzá, mig a közhitel ama borzasztó megrázkódtatástól magához jöhetett. De lassankint már megvettetett mély és biztos alapja ama soha sem látott nagyszerü kereskedelmi felvirágzásnak, mely azt felváltá. A whigek nagy többsége az állami jólétnek e helyreállítását vezérök, Montague szilárdságának és lángeszének rová fel érdemül. Ellenségeinek is be kellett vallani, kedvetlenül bár és gúnymosolylyal, hogy minden terve egymásután sikerült: az első bank alakitása, a második bank-aláirás, a pénz ujraveretése, az átalános hitelbiztosíték, és az adótörvények. De némely toryk azt suttogták, hogy nincs neki nagyobb érdeme, mint egy szerencsejátékosnak, a ki koczkára teszi minden vagyonát, s jót vet. Anglia ugyan egy nagy válságot állt ki szerencsésen, s azzal is erősbödött, hogy azt szerencsésen kiállotta. De bezzeg vesztének szélén is állott; s az a miniszter, a ki ily végveszélynek tette ki, nem dicséretet hanem akasztófát érdemel. Mások megengedték, hogy a Montaguenek tulajdonított tervek kitünők voltak, de tagadták, hogy azok Montague tervei voltak. A parliament és a city hangos tapsai azonban egy időre elnémították a rágalom szavát. A kincstár korlátnokának a képviselőházban hallatlan és páratlan tekintélye volt. A kabinetben is naponkint nőtt befolyása. A kincstári bizottságnál senki sem állott többé fölötte. Fenwick fölfedezései folytán az utolsó tory is elmozdittatott, a ki még magas államhiva-

talt viselt, s aztán az egész minisztérium tisztán whig-párti volt.

Lehetetlen volt megakadályozni, hogy ama felfödözések egy része a közönség körébe át ne szivárogjon. A fogoly talált módot reá, hogy barátaival közlekedhessék s kétségkivül tudtokra adá, hogy ellenök mitsem mondott ki, de igenis sokat a bitorló teremtményei ellen. Vilmos az ügyet a rendes bíróságok elébe kivánta adni s nem volt ellenére, hogy azt szélesb körökben is megbeszélgessék. De tanácsadói, a kik nálánál jobban ismerték a nagyobb számu és sokfejü gyülések természetét, azon véleményben voltak, hogy annak parliamenti tárgyalása, ha tán nem kivánatos is, alig lesz elkerülhető. Hatalmában állott a két ház bármelyik tagjának ily tárgyalást előidézni; voltak pedig mindegyik háznak olyan tagjai, a kik, vagy kötelességérzettől, vagy kárörömtől vezéreltetve, nagyon kiváncsiak voltak megtudni, vajon igaz-e, a mit a közhir mondott, hogy a fogoly az ország némely legkitünőbb férfiait sulyos vádakkal illette. Ha vizsgálat szükséges, ugy bizonnyal óhajtandó volt, hogy a vádlott államférfiak első sorban követeljék azt. Volt azonban egy nagy akadály. A whigek, a kik az alsóház nagy többségét alkották, készek voltak mint egy ember megszavazni Russell és Shrewsbury teljes fölmentetését, valamint nem hagyni semmi szennyet Marlboroughon, a ki nem levén hivatalban, most kevés irigységet keltett maga ellen. De volt egy nagy pártja a becsületes embereknek, mikép Wharton nevezé őket, a kiket semmi mesterfogással sem lehetett rábirni, hogy Godolphin teljes fölmentését is megszavazzák. Ez a Godolphin nagy szálka volt az ő szemökben. A többi toryk, a kik Vilmos uralkodása korábbi éveiben az ügyek vezetésében fő részt vettek, mind

egymásután elbocsáttattak. Nottingham, Trevor, Leeds, hivatalon kivül voltak már; Pembroke alig volt torynak nevezhető, s tényleges hatalommal soha sem birt. De Godolphin még mindig megtartá helyét Whitehallban; s a forradalom embereinek elviselhetetlen dolognak látszott az, hogy egy ember a ki Károly és Jakab tanácsában ült, a ki a kormányzóságra szavazott, most a pénzügyek első vezetője legyen. Azok, a kik igy gondolkoztak, véghetetlen örömmel hallották azt, hogy a kincstár első lordját azok közt emlegetik, a kik a közbeszéd tárgyát képező felfödözések által leginkább érdekeltetnek; el is voltak határozva ily jó alkalomnak, őt hivatalából kiugrasztani, el nem szalasztására. Más részről mindenki, a kinek alkalma volt Fenwick irataiba bepillanthatni, ha a pártszenvedély mámorától nem volt egészen elkábulva, s ki nem vetkőzött a jog és igazság minden érzetéből, kénytelen volt belátni, hogy lehetetlen lesz különbséget tenni a vallomások egyik és másik része között, illetőleg mind azt a mi Shrewsburyre vagy Russellre vonatkozik, hazugnak, azt pedig, a mi Godolphinre szól, igaznak nyilvánítani. Ezt még Wharton is beismeré, a kit pedig a közélet emberei között legkevesbbé nyugtalanított a kétkedés vagy szégyen érzete.*) Ha Godolphin szilárdul ragaszkodik állásához, a whig vezetők nagyon kényelmetlen helyzetbe jutnak. De egy nem köznapi ügyességü politikus vállalkozott reá, hogy a zavarból kisegíti őket. Sunderland páratlan volt az emberek vezetése müvészetében; s neki, már számos év óta, főohajtása volt a közhivatalokat mind whigekkel tölteni be. Az ő ügyes közbevetése reá birta Godolphint, hogy magánkihallgatást kérve a ki-

*) Wharton, Shrewsburyhez, oct. 27. 1696.

rálytól, hivatalától való fölmentetéséért folyamodjék; Vilmos e kérését oly készséggel adá meg, mely Godolphint inkább meglepte semmint örvendeztette.*)

A whig junto által a párt minden tagjának az előtt soha nem hallott szoros fegyelemben tartása végett használt módok közé tartozott az is, hogy az alsóház tagjait mentől gyakoribb tanácskozásokra gyüjtögették össze. Némely ily összejövetel fölötte népes volt: némely zártabb körü. A nagyobb gyülések a Rózsánál tartattak, egy ama kor gunyirataiban sokat emlegetett korcsmában;**) a kisebb gyülések pedig Russellnél Covent Gardenben, vagy Somersnél Lincoln's Inn Fielden.

Azon a napon, a melyen Godolphin lemondott magas hivataláról, két kis gyülés is hivatott egybe. Reggel a Russell házába. Délután, nagyobb számmal a Lord Keepernél. Itt fölolvastatott Fenwick vallomása, melyet mindaddig a jelen voltak legnagyobb része hihetőleg csak hiréből ismert. A jelenvoltak, nagyon felindultak, különösen egy tételnél, a hol az mondatik, hogy nemcsak Russell, nemcsak Shrewsbury, hanem a whig párt legnagyobb része szive mélyében jakabpárti. »A gaz még azt sejteti,« ugy mondák, »hogy az orgyilkossági merényletet is whigek tervezték.« Átalában az volt a vélemény, hogy ily vádat nem lehet könnyedén venni. Kell, hogy a parliament ünnepélyesen tárgyalja az ügyet és határozzon benne. Legczélszerűbb volna, ha a király maga beszélne a fogolylyal, s hallgatná ki azt, aztán pedig Russell

*) Somers, Shrewsburyhez, oct. 27., 31. 1696.; Vernon, Shrewsburyhez, oct. 31., és nov. 10. »Én ugy vélném« mondja Wharton, »hogy soha semmi sem volt oly ügyesen megcsinálva.«

**) Például: egy poéma a Kensigtonben tartatott utolsó kincstári ülésről, marcz. 1696|7.

engedelmet kérne a királytól, hogy a kérdést az alsóház elé hozhassa. Miután Fenwick nem mondta azt, hogy állitásai mellett bizonyitékokat tud felhozni, hanem csak mendemondákra alapitotta vádait, igy nem volna nehéz határozatban reá sütni a rágalmazó bélyegét, s föliratot intézni a trónhoz, hogy őt felségárulási vétség miatt perbe fogassa.*)

A gyülés nézetét a miniszterek tudtatták Vilmossal; s ő, noha vonakodva, beleegyezett, hogy maga elé bocsátja a foglyot. Fenwicket elvitték Kensingtonbe, a király szobájába. Jelen voltak egy-két magas állami tisztviselő és a korona ügyészei. »Onnek iratai,« mondá a király,« teljességgel nem kielégitők. A helyett, hogy felvilágositást nyujtanának az ön és társai összeesküvéseiről, a melyeknek minden részleteit jól kell ismernie, ön, sir John, minden bizonyiték, minden adat nélkül, oly főurak és gentlemanekről mond holmi meséket, a kikkel ön soha sem állott összeköttetésben. Szóval az ön vallomása ugy tünik föl mint egy mondva csinált dolog, melynek az a czélja, hogy elrejtse szem elől azokat, a kik tényleg terveket koholtak ellenem s gyanúba keverjen oly férfiakat, a kikben méltán bizalmat helyeztettem. Ha ön valami kedvezést vár tőlem, ugy mindjárt s ezen a helyen, beszélje el tüzetesen és igazán mindazt, a mit saját biztos tudomása után mondhat.« Fenwick erre azt mondá, hogy nagyon meg van lepetve, s időt kért magának. »Nem sir,« mondá a király.« Mi végett kellene önnek még időt engedni? Önnek tán a végett volna még időre szüksége, hogy egy ehhez hasonló ujabb iratot szerkeszthessen. De a mit én kivánok, az

---

**) Somers, Shrewsburyhez, oct. 31. 1696.; Warthon, Shrewsburyhez, u. a. keltű.

nem egyéb mint, hogy tisztán és őszintén mondja el azt, a mit maga tett és látott; ezt pedig elmondhatja, ha akarja tenta és toll nélkül is.« Erre Fenwick határozottan megtagadott minden további feleletet. »Ha ugy van,« mondá Vilmos, »ugy nem akarok soha többé sem öntől, sem önről hallani bármit.« *) Fenwicket visszavitték börtönébe. Ezen kihallgatásnál oly merészséget és határozottságot mutatott, mely meglepé azokat, a kik magaviseletét figyelemmel kisérték. Az előtt, mióta csak fogva volt, félénknek és levertnek látszott; de most sorsának igazi válpontján, daczolt azon fejedelem haragjával, a kinek csak az imént egész alázatossággal folyamodott kegyességéhez. Csak pár óra mulva e rejtély meg volt fejtve. Épen, mikor Kensingtonbe idézték hirt kapott nejétől, miszerint életét biztositottnak tekintheti, mert csak egy tanú van ellene, Goodmant sikerült neki és barátainak megvesztegetni. **)

Goodmant szabadon hagyták, mit később némi joggal, a kormánynak hibául róttak föl. Mert az ő tanúskodása igen fontos volt: jelleme, köztudomás szerint, rosz: a Porter elcsábitására tett kisérletek megmutatták, hogy ha Fenwick megmentésére pénz kell, abban nincs semmi hiány; Goodman nem volt eszköz, mint Porter, abban, hogy a jakobiták akasztófára kerüljenek, s igy nem is volt, mint Porter, feloldhatatlan kötelékekkel kötve Vilmos ügyéhez. A fogva levő összeesküvők rokonai egy O'Brien nevü merész és ravasz kalandort használtak föl. Ez Good-

*) Somers, Shrewsburyhez nov. 3. 1696. A király vonakodását a Fenwickkel való találkozástól, megemliti Somers egy oct. 15-én kelt levelében.

**) Vernon, Shrewsburyhez, nov. 3. 1696.

mant jól ismeré. Valósággal a zsiványok ugyanegy fajtájához tartoztak. Drury Laneben a »Kutyánál« jöttek össze egy csupa törvényen kivül álló, kétségbeesett egyének által látogatott korcsmában. O'Brien kiséretében egy másik határozott jellemü jakobita is volt. Goodmannek egyszerüen az az ajánlat tétetett, hogy válaszszon: vagy elrejtőzik, s ezért kap évenkint ötszáz fontot, vagy hogy tüstént elvágják a nyakát. Félig kapzsiságból, félig félelemből egyezett bele. O'Brien nem volt az az ember, a kit ugy rá lehessen szedni, mint Clancyt. Ő egy tapodtat sem távozott többé Goodman oldala mellől, mihelyt az egyesség megköttetett, együtt mentek el Saint-Germainsbe.*)

Azon nap délutánján, a mikor Fenwicket Kensingtonben a király kihallgatta, kezdték a hírt beszélni, hogy Goodman nem található. Több óra óta nem látták otthon. Nem látták szokott tartózkodási helyein. Eleinte az a gyanu támadt, hogy a jakobiták megölték, s e gyanút egy különös körülmény megerősiteni látszék. Ép eltünése után egy levágott emberfőt találtak, mely annyira el volt csufitva, hogy vonásai fölismerhetlenné váltak. A sokaság mely azon hitben volt elfogúlva, hogy nincs az a bün, melynek elkövetésére egy irlandi pápista képes ne volna, nagyon hajlandó volt elhinni, hogy Godfrey sorsa most egy másik áldozatot ért. A vizsgálatból bizonyosnak látszék, hogy Goodman önkint tünt el. Hirdetmények utján ezer font jutalom tüzetett ki annak, a ki a szökevényt feltartóztatja; de már késő volt. **)

*) Goodman eltünésének körülményeit három évvel később kideritette Manchester gróf, mint akkori párisi követ, s közlé Jerseyvel, sept. 25./oct. 5. 1696.

**) London Gazette, nov. 9. Vernon, Shrewsburyhez, nov. 3.; Van Cleverskirke, és L'Hermitage u. akkor.

Ezen esemény mód nélkül elkeserité a whigeket. Most már semmi esküdtszék nem mondhatta ki Fenwick vétkességét. Hát kibujjon a törvény alól? Az állam ellen elkövetett vétségek egy egész sora büntetlenül hagyassék-e csupán azért, mert e vétségeket még egy ujabb vétséggel tetézték, egy tanúnak megvesztegetésével, a ki ott hagyva a kezességi letétet, törvényes tanúskodási kötelezettsége alól kivonja magát? Nem áll-e semmi oly rendkivüli eszköz az igazságszolgáltatás rendelkezésére, melylyel hatalmába kerithetne egy gonosztevőt, a ki a törvény rendes utján azért kerüli ki büntető kezét, mert másoknál gonoszabb volt? Volt erre egy eljárási mód, számos előeset nyomán, egyaránt igénybe véve pápisták és protestánsok által a tizenhatodik század zavarai alatt, valamint a gömb fejek és cavalierek által a tizenhetedik század zavarai alatt, oly eljárás, melyet a torypárt egy vezetője sem kárhoztathat a nélkül, hogy önmaga fölött ne mondja ki az itéletet, oly eljárás, a mely ellen Fenwick alig emelhetett becsülettel panaszt, miután csak pár évvel az előtt, ő maga egész hévvel kivánta azt a szerencsétlen Monmouth ellen alkalmazni. Ezen eljárási módhoz folyamodni, elhatározta most magát az a hatalom, mely legfőbb volt az államban.

Mihelyt az alsóház együtt volt, november hatodika reggelén, Russell felállott helyéről s szót kért. A feladat, melyre vállalkozék, nem kis adagát kivánta ama kevesbbé tisztességes nemü bátorságnak : de ő a bátorság minden nemével nagy mértékben el volt látva. Sir Fenwick János, mondá ő, egy olynemü iratot adott be a királyhoz, a melyben ő felsége némely szolgái sulyos vádakkal illettetnek ; s ő felsége, gyanusitott szolgái kérelmére kegyelmesen elrendelé ezen iratnak a ház elé terjesztetését. A vallomás be-

nyujtatván, felolvastatott. Ezután a tengernagy egy jobb emberhez illő önérzettel és méltósággal elégtételt kivánt magának és Shrewsburynek. »Ha ártatlanok vagyunk, igazoljanak önök. Ha vétkesek vagyunk, büntessenek meg érdemünk szerint. Önökre bizom magam, mint hazám képviselőire, s alávetem magam önök bárminő itéletének.«

Azonnal elhatároztatott Fenwicknek tüstint a ház sorompói elé vezettetése. Cutts, ki a házban, mint Cambridgeshire követe ült, megbizaték, hogy biztos kiséretről gondoskodjék, s különösen arra is ügyeljen, nehogy a fogoly utközben Newgatetől Westminsterig, szóval vagy irásban valakivel közlekedhessék. A ház aztán délutánig elhalasztá az ülést.

Öt órakor, — a mi akkor későn volt, — az elnöki buzogány ismét az asztalon volt, gyertyák gyujtattak: s a házból és a folyosókról gondosan eltávolitottak minden idegent. Fenwick erős őrizet alatt várakozott. Behivattatott, s az elnöki székből felszóllittatott, hogy kimeritő és őszinte vallomást tegyen. Habozott és mentegetőzött. »Nem szólhatok semmit a király engedelme nélkül. Ő felsége rosz néven vehetné, ha az a mit csak neki kell tudni, másoknak is tudomására hozatnék.« Megmondották neki erre, hogy ezen aggodalma alaptalan. A király jól tudja azt, hogy az ő hű alsóházának jogában és kötelességében áll mindezt figyelemmel kisérni, s tárgyalás alá venni, a mi az ő személye és kormánya biztosságára vonatkozik. »Tán egy pár nap alatt megindittatik a per ellenem,« mondá a fogoly. »Nem kivánhatnak tőlem olyan nyilatkozatokat, a melyeket a perben ellenem fognának felhasználni.« »Nincs önnek mitől tartani.« válaszolt a speaker, »ha ön teljes és őszinte vallomást tesz mindenről. Még senkinek sem volt

oka megbánni, ha nyiltan és őszintén beszélt az angol képviselőház előtt.« Ekkor Fenwick halasztásért könyörgött. Ő nem gyakorlott szónok : emlékező tehetsége gyenge, neki idő kell, hogy készülhessen. Itt is azt mondották neki, a mit a király szobájában, hogy akár készül reá, akár nem, azon összeesküvésekre, a melyekben maga részt vett, jól kell emlékeznie, valamint a főbb részvevők neveire is. Ha becsületesen elmond mindent, a mire lehetetlen nem emlékeznie, a ház lehető engedékenységgel lesz iránta s az alárendeltebb részletek összeállitására időt is fog engedni neki. Háromszor elküldötték a korláttól ; s háromszor vissza szólitották ismét. Komolyan tudtára adták, hogy ez hihetőleg az utolsó alkalom, mely néki az alsóház kedvezésének kiérdemlésére nyujtatik. Ő megmaradt vonakodása mellett, s visszavitték Newgatebe.

Most annak kimondása hozatott inditványba, hogy Fenwick vallomásai hamisak és botrányosak. Coningsby még hozzá kivánta tétetni, hogy viszályt akart gerjeszteni a király és hü alattvalói közt oly czélból, hogy az igazi árulókat elrejthesse. Egy-két kérlelhetetlen és hajthatatlan whig, a kinek gyülöletét Godolphin lemondása sem engesztelte meg, kételyeket fejezett ki az iránt, vajon az egész irat tartalma annyira kárhoztatandó-e. Élénk vita után, a melyben különösen Montague tünteté ki magát, a kérdés föltétetett. Egy-két szó ugyan nemet kiáltott : de szavazást senki sem mert kérni.

Idáig minden jól ment ; de nehány percz mulva kitört a vihar. A félelmetes szó : »Bill of Atteinder,« kimondatott ; s azonnal mind a két párt legdühösebb szenvedélyei felzudultak egymás ellen. A toryk meglepetve voltak, és sokan közülök hiányoztak. Az ott levők fenhangon tiltakoztak, hogy

az igazság ily legelső alapelveinek megsértésébe soha bele nem egyezhetnek. Nem kevesbbé fel voltak tüzelve a whigek, és soraik tömötten álltak. Az inditvány Fenwicknek felségárulási perbe leendő fogatása iránt, késő éjjel ment keresztül százhetvenkilencz szóval hatvanegy ellen ; de egy hosszú és erős küzdelem volt előrelátható. *)

S való, hogy ritkán volt a pártszellem annyira felizgatva. Volt kétségkivül, egyik részen ugy mint másikon, sok nemes buzgóság ; s egyik ugy mint másik részen a figyelő szem az igazság és közjó ürügye alatt lappangó félelmet, gyülöletet, haszonlesést is fedezhetett föl. A pártdüh melegétől azonnal uj életre ébredtek ama mérges csuszómászó állatok, melyek rég téli álmukat aludták már, elitélve volt hamis tanúk, elkergetett kémek, s a régi korbács, tüzes vas és csiptető maradványai. Még Fuller is ujra reménykedett, hogy hallgatókra találand. Mióta bitóra volt kitéve, a világ már elfeledte őt. Most oly szemtelen, volt, hogy a házelnökhez irt, kérve az alsóház előtt leendő kihalgattatását s Fenwickre és másokra vonatkozó fontos felfödözéseket helyezve kilátásba. November kilenczedikén az elnök bejelenté a háznak ezen értesülést, de a ház igen helyesen megtagadá az ily megbélyegzett gazember levelének felolvastatását.

Ugyan e napon az Atteinder-bill, melyet az államügyész és a közvádló szerkesztettek, első izben olvastatott

---

*) E nap eseményeit az alsóház naplóiból vettem ; továbbá a sir John Fenwick elleni parliamenti eljárás cz. becses müből. Bart, egy felségárulási bűnperről 1696. ; Vernon, Shrewsburyhez, nov. 6. 1696. Somers, Shrewsburyhez nov. 7. E két levélből világosan kitünik hogy a whig vezérek nagy nehezen tudták kivinni Godolphin fölmentetését.

föl a házban. A ház teljes volt, s éles vita fejlődött ki. Manley János, Bossiney képviselője, egyike ama nyakas toryknak, a kik az előző ülésben oly sokáig vonakodtak az associatiót aláirni, a legtulzóbb kifejezésekkel támadta meg a többséget, hogy csuszó-mászó alázatossággal viseltetik az udvar iránt, elárulja a nép jogait. Szavait fölkapták s noha azokat kimagyarázni igyekezett, a Towerba vitették el. Seymour erősen megtámadta a billt, s hivatkozott Caesarnak a római senátusban mondott beszédére, melylyel a Catilina} czinkostársainak szabályellenes módon leendő kivégeztetését ellenzé. Egy whig szónok azt bátorkodék megjegyezni, miről a tisztelt baronet megfeledkezni látszott, hogy Caesar maga is azon súlyos gyanu alatt állott, hogy részese volt a Catilina összeesküvésének. *) Ez alkalommal száz kilenczvenhat tag szavazott a billre, száznégy pedig ellene. Fenwicknek kiadatták a végzést, hogy készülhessen a védelemre. Kérte, hogy ügyvéd által védethesse magát, a mi megadatott neki; s tizenharmadikára tüzetett ki a tárgyalás.

A legéltesb emberek emlékezetére nem volt soha olyan tolongás e ház környékén, mint ezen tizenharmadika reggelén. A bejárásokat nehezen lehetett fölszabaditani, s a peereket kivéve, semmi idegent az ajtókon be nem eresztettek. Peerek oly nagy számmal jöttek el, hogy az ő jelenlétők észrevehetőleg nyomást gyakorolt a tárgyalásra. Még Seymour is, a kinek mint korábban volt speakernek, különösen kell vala az alsóház méltóságára ügyelnie, egyszer annyira

*) Alsóh. napló, nov. 9. 1696.; Vernon, Shrewsburynek, nov. 10. Az államperek kiadója csalatkozik, mikor a Caesar beszédére való hivatkozást, a 13-diki tárgyalásra teszi.

megfeledkezett magáról, hogy mylordoknak szólitá az alsóházaikat. Fenwick a kit a londoni sheriffek már a ház sergeantjének adtak át, a korlát elé hozatott, két ügyvéd kiséretében, a kik rendesen segédkezni szoktak a jakobita vádlottak mellett. Ezek sir Povis Tamás és sir Shower Bertalan valának. A ház is megbizott egy ügyvédet, a ki a bünvádi billt védelmezé.

Három napig tartott a tanúk kihallgatása s az ügyvédek feleseléseinek meghallgatása. Porter behivatván, kikérdeztetett. Megállapittatott, nem ugyan jogi bizonyitékok, de oly erkölcsi bizonyitékok alapján, a minők a közönséges életben az emberek tetteinek megitélésére szolgálhatnak, hogy Goodman távolléte egy Fenwick barátai által kigondolt s végrehajtott tervnek tulajdonitandó, melyről Fenwicknek is tudomása van. Heves vita után hely adatott ama közvetitett bizonyitási módnak, hogy Goodman, ha jelen volna, miről tehetne tanúságot. Előmutattatott egy hit alatt tett és sajátkezüleg aláirt vallomása. Ama nagy jury nehány tagja, a mely a vádlevelet sir John ellen elfogadta volt, elmondotta azokat, a miket előttök Goodman eskü alatt állitott; s ezek tanúságtételét a szükebb jury egykét tagja is megerősitette, a kik egy más összeesküvő ügyében itéltek. A vádlott mellett egy tanú sem jelentkezett. Az ügyvédek perbeszédei mellette és ellene meghallgattatván, visszavitetett szobájába.*) Ekkor kezdődött az igazi harcz. Hosszas volt az és indulatos. A ház több izben, kora reggeltől éjfélig ülésezett. Egyszer a speaker tizenöt óráig szakadatlanul a karszékben ült. Az ide-

*) Alsóházi n. nov. 13., 16., 17.; sir John Fenwick elleni eljárás.

geneket ekkor már bebocsátották : mert belátták, hogy ha egyszer a ház egy törvényszék teendőit akarja végezni, ugy szintén nyilt ajtóknál kell ezt tennie, valamint egy törvényszéknek. *) Ennélfogva a tárgyalás lényege fel is jegyeztetett, rövid kivonatban ugyan, a mostani kor ilynemü jelentéseihez mérve, de az akkori divathoz képest elég kimeritően. A ház minden kiválóbb tagja részt vett a vitában. Ellene szólt a billnek Finch, ama folyékony és jóhangzásu ékesszólással, mely neki az ezüstnyelvü elnevezést szerzé meg, aztán Howe elmésségének és kedelyének minden élességével, Seymour az őt jellemző erélylyel, s Harley az ő szokott ünnepiességével. Másrészről Montague fejté ki egy tökéletes debatter erőteljes szónoklatát, s hathatósan segitett neki Littleton. A két ellenséges tábor soraiban két törvénytudó is tündökölt : Harcourt Simon és Cowper Vilmos. Mind a kettő jó családból származott, mind a kettő kellemes külseje és finom modora által tünt föl, mind a kettő hires szónok volt s kedvelője tudománynak és tudósoknak. Hozzá tehetjük, hogy korábbi éveiben mind a kettő tékozlónak és élvezet emberének tartatott. A tékozlás elszegényitette őket, a szegénység szorgalmassá tette ; s noha ahhoz képest, a mint az Inn's courtnál az életkort becsülik, mind a kettő elég fiatal volt, Harcourt csak harminczhat éves, Cowper csak harminczkettő, már az elsők közt voltak az ügyvédi karban. Még magasabbra voltak menendők, az ország nagy pecsétje várt reájok, s az, hogy nagy patricius-családok alapitói legyenek. Politikában homlok egyenest ellenkeztek egymással. Harcourt utálta a forradalmat, nem akart a

*) Baráti levél, a sir Fenwick elleni eljárás igazolására. 1697.

conventben ülni, nehezen vette lelkére az eskü letevését s csak későn és kelletlen irta alá az associatiót. Cowper fegyvert ragadott az Orániai Vilmos és a szabad parliament mellett, s a Jakab futását megelőző rövid és zajos hadjáratban, esze és bátorsága által tünteté ki magát. Mióta Somerst eltávolitották a gyapjuzsákról, a korona ügyészi kara az alsóház előtt vagy bárhol is nem igen megnyerő alakban mutathatá be magát; s gyarlóságait egyszernél többször Cowpernek kelle födöznie. A Parkyns perében is, az ő ügyességének kelle a közvádló botlásait helyreütni. Az 1695-diki választásokkor Hertford részéről választatott be a képviselőházba, s alig foglalá el székét, mindjárt a parliament első szónokainak egyike lett. Több évvel később Chesterfield, fiához irt levelei egyikében, Cowpert ugy irja le, mint a ki soha sem szólt nagy tetszés nélkül, de a kinek okoskodása gyenge volt, s nagy befolyását, melyet népes gyüléseknél gyakorolni szokott, az ő beszéd modora, hanglejtése és magatartása sajátságos kellemének köszönhette. Chesterfield, az kétséget sem szenved, birt azon értelmi képességgel, miszerint ily tárgyban helyesen itélhessen. De nem kell feledn̈ünk, hogy leveleiben főleg a jó izlést és finom modort akarta más magasb tulajdonok ellenében is kiemelni. S ennél fogva mindig ugy szokott tenni, hogy kora legkitünőbb férfiainak sikereit rendesen nem az ő magasabb belértékök és tudományos képzettségöknek, hanem szavalási és modorbeli felületesb tökélyeiknek tulajdonitotta. Még Marlboroughra is azt mondja, hogy igen középszerü tehetségü volt, a ki csak azért tudott szegénységből és homályból a hatalom és dicsőség legmagasb fokára felvergődni, mert rendkivül jó nevelése volt s szépen tudott beszélni. Biztosan állithatjuk, hogy Chester-

field ugy Marlborought, mint Cowpert igazságtalanul itélte meg. Az a hadvezér a ki Európát megmentette s Németalföldet meghóditotta, bizonnyal valamivel több volt, mint egy finom gentleman; s az a biró, a ki kilencz éven át a legfőbb udvari törvényszéknél minden párt megelégedésére vitte az elnökséget, bizonnyal valamivel több lehetett, mint egy finom szavaló.

Bárki figyelemmel és elfogulatlanul tanulmányozza a vitákat, azon véleményt fogja meriteni magának, hogy a leghosszasabban s legszenvedélyesebben vitatott legtöbb kérdésben a whigek ugyan bizonyos érvelési felsőbbséget fejtettek ki, de igazuk, a dolog lényegére nézve, a toryknak volt.

Igaz, hogy Fenwickre a felségárulás vétkét oly érvekkel bizonyitották reá, a melyek minden közönséges belátásu embert meggyőzhettek, s hogy az a törvény szigoru értelme szerint is reá bizonyult volna, ha, egy más bűn elkövetése által, a rendes bíróságot ki nem játsza. Az is igaz, hogy még akkor is, mikor bűnbánást szinlett s kegyelemért esdekelt, korábbi vétségeit még egy ujabb vétséggel tetézte, s hogy az alatt, mig egészen őszinte vallomást igért, gonosz ravaszsággal titkolt el mindent, a mit tőle megtudni a kormánynak érdekében állott, s kibeszélt mindent, a mire a hallgatás fátyolát vetni állott a kormánynak érdekében. Nagy baj volt az, hogy őt utól nem érhette az igazság büntető keze: világos volt, hogy őt nem lehet máskép utólérni, mint egy külön büntető törvényczikk (a bill of peines and penalties) által; nem lehetett tagadni sem azt, hogy sokszor hozatott már efféle törvény, sem azt, hogy soha világosabb vétkességi esetben és tisztább eljárással nem hozatott.

Mindezen körülményeket, ugy látszik, a whigek egé-

szen megállapították. Volt még egy másik határozott előnyük is az ama szabály fölötti vitában, mely szerint felségárulási esetekben két bizonyító tanú szükségeltetett. Igaz az, hogy ez a szabály egy képtelenség. Lehetetlen azt megérteni, miért legyen egy bizonyiték elégséges arra, hogy valaki rálőtt valamely polgártársára, de ne legyen elégséges arra, hogy uralkodójára lőtt. Azt sem lehet általános elvül felállítani, hogy két tanu vallomása meggyőzőbben hasson az ember lelkületére, mint egy tanú vallomása. Lehet, hogy az a mit egy tanu mond, igen valószinü. Lehet, hogy az a mit két tanú mond, igen valószinütlen. Egy tanu elbeszélése megczáfolatlan maradhat. Két tanú elbeszélését tagadásba veheti tán más négy tanú. Egy tanú elbeszélését számos körülmény összetalálkozása igazolhatja. Két tanu elbeszélése ily igazolást nélkülözhet. Lehet az az egy tanú Tillotson vagy Ken. Lehet az a két tanu Oates és Bedloe.

A tory párt vezérei azonban erősen ragaszkodtak ahhoz, hogy az a törvény, mely szerint két tanú szükségeltetik, általános és örök érvényü, s részint a természet törvényén, részint isteni törvényen alapul, Seymour a Numerusok és a Deuteronom könyveire hivatkozott annak kimutatása végett, hogy senkit se szabad halálra itélni csupán egy tanú bizonyitása alapján. »Caiphas és az ő sanhedrime,« mondá Harley, »készek voltak időszerüségi szempontokból megsérteni az igazságszolgáltatás elveit: ők azt mondották, — s most ugyanazt kell hallanunk, — »Meg kell ölnünk ezt az embert, különben eljönnek reánk a rómaiak, s elfoglalják helyünket és országunkat.« De még Caiphas is az ő sanhedrimjével, a törvényes gyilkolás elkövetésekor sem merték túltenni magukat a törvény azon rendeletén, mely két tanút kiván. »Még Jezabel is,« mondá egy másik szó-

nok, »a Naboth szőllejét nem merte magához ragadni a nélkül, hogy két tanút hamis esküre föl ne bérelt volna ellene.« »Ha egy komoly képü öreg bizonyítása elégnek tartatott volna« igy kérdezének, »mi lett volna akkor az erényes Zsuzsannából?« Ez utóbbi vonatkozásra az alsó egyházpártiak egy »Apocripha, Apocrypha« felkiáltással feleltek.*)

Ezen érvek ellenében, a melyeket alig hittek el még azok is, a kik fegyverül használták, Montaguenek könnyü és teljes volt a győzelme. »Egy örök törvény! Hol volt ezen örök törvény hatodik Edvárd uralkodása előtt? Hol van az most is, kivéve egykét igen csekély számu vétségekre vonatkozó törvényczikket? Ha a Pentateuch ezen idézetei s a Sanhedrim eljárásának egykét példája valamit bizonyítanak, ugy csak az ország egész büntető igazságszolgáltatásának merő igazságtalanságból és istentelenségből álló volta mellett bizonyítanak. Egy tanú elég elitélni egy gyilkost, egy rablót, egy utonállót, gyujtogatót, erőszaktevőt. Sőt vannak a honárulásnak is oly esetei, a melyeknél egy tanú elengedő. Egy tanú Tyburnbe juttathat egy csapat pénzhamisitót. Mernék-e önök azt állitani, hogy az egész bizonyitási mód, a mely szerint több emberöltőn át az élet és vagyon elleni vétségeket nálunk megbirálni szokták, hibás és teljes átalakitást kiván? Ha önök ezt nem merik állitani, ugy kénytelenek lesznek megengedni, hogy mi most fölmentetni kérjük magunkat, nem egy átalános és örök érvényü isteni törvény alól, hanem egyszerüen egy oly angol eljárási szabály alól, mely csakis két vagy három bünesetre vonatkozik, mely nem volt százötven évnél tovább

*) Ezen incidenst megemlíti L'Hermitage.

érvényben, mely minden érvényességét csak a parliament határozatától vette, a mely viszont egy más határozatával megszüntetheti vagy felfüggesztheti azt minden isten és ember elleni vétség nélkül.«

Sokkal nehezebb volt az ellenzék főnökeit megczáfolni akkor, a midőn annak veszélyes voltára figyelmeztettek, ha a törvényhozó hatalom teendői a birói hatalméval összezavartatnak. »Ez az ember« úgy mondák, »tán rosz angol: de azért az ügye minden jó angolével közös lehet. Az utóbbi évben hoztunk egy törvényt, mely a rendes bíróságok eljárását a felségárulási perekben szabályozza. Hoztuk ezt a törvényt azért, mert ugy láttuk, hogy ezen bíróságok előtt a kormánynak nemtetsző polgárok élete és vagyona nem eléggé van biztosítva. Már pedig egy, a kormánynak nemtetsző ember sokkal biztosabban lélegzhetett akkor, mint ha a képviselőház maga ragadja magához a politikai vétségek fölötti biráskodást.« Hévvel megasztalták a pörös eljárás régi módját tizenkét hű és igaz ember által; s valóban ezen eljárásnak politikai vétségeknél szembetünő előnyei vannak. A vádlottnak jogában áll az esküdtek egy nevezetes részét indokolás nélkül, egy másik részét indokolással visszavethetni. Az a tizenkét ember, azon pillanattól kezdve, hogy rövid tartamu tisztével megbizatott, egész addig, mig azt ismét leteszi, a külvilágtól egészen el van zárva. Lehető előrelátással meg van akadályozva, hogy a kormány bárminő ügynöke sürgesse vagy megvesztegethesse őket. Minden egyesnek meg kell a bizonyítást utolsó szóig hallgatnia, s a mindkét részről felhozott érveket. Aztán az eset tényálladékát egy biró állítja egybe, a ki jól tudja, hogy ha részrehajlást követ el, a nemzeti közvélemény itélőszéke elé fog állíttatni. A

Fenwick pörének az alsóház elé vonatásánál mind e biztosítékok hiányoznak. Több száz gentleman, mind olyan a kinek az eljárás megkezdése előtt már megállapított véleménye volt, mind az esküdtszék mind a bíróság teendőit egyszerre végzi. Nincsenek korlátolva, mint a biró van, a felelősség érzete által; mert ki vonhatna kérdőre egy parliamentet? Nincsenek ugy kiválasztva, mint egy esküdtszék szokott kiválasztva lenni, hogy abból a vádlottnak személyes vagy politikai ellenségei kizárva legyenek. Azok, a kik az ő sorsa fölött határoznak, kimennek, bejönnek tetszésök szerint. Itt is ott is hallanak egyetmást, a mi ellene szól; itt is ott is hallanak egyetmást, a mi mellette szól. A bill tárgyalása egész ideje alatt midenféle befolyásoknak vannak kitéve. Egyik képviselőt képviselői székének elvesztésével fenyegetik választói; másik képviselő egy fregattát kér Russelltől fitestvére számára; a harmadik szavazatát biztosítja Wharton nyájassága és burgundija. A vita folyamában oly fogások használtatnak s oly szenvedélyek keltetnek föl, a melyek egy jól rendezett törvényszéknél elő nem fordulhatnak, de a melyektől egy, pártokra oszlott népes gyülés soha ment nem maradhat. Egyik szónok ékesszólását fenhangu »halljuk« kiáltozások bátorítják. A másikat lehurrogatják s elnémítják. Egy harmadik az idő elhuzása végett beszél, hogy barátai az alatt beérkezhessenek mig szavazásra kerül a dolog.*) Ha igy lehet játszani bár a legcsekélyebb ember életével, minő biztosságban van aztán a legerényesb embernek is élete?

A bill ellenzői azt ugyan nem merészelték volna állítani, hogy ne lehessen olyan közveszély esete, a mely egy attainder-billt igazolhatna. Megengedték hogy lehet-

*) L'Hermitage szerint ily dolgok előfordultak e tárgyalásnál.

nek esetek, a melyekben az átalános szabályt kénytelenségből mellőzni kell. De vajon ilyen eset volt-e ez? Ha példának okáért megengedték is azt, hogy Strafford és Monmouth igazságosan sujtattak, vajon Fenwick olyan hatalmas miniszter volt-e mint Strafford, a ki Angliának a Trent északi részén oly sokáig uralkodott, s egész Irland fölött korlátlan hatalommal birt, a ki a királynak annyira kegyeiben állott, s a kit nagy tehetsége, ékesszólása és határozott jelleme még buktában is félelem és rettegés tárgyává tett? Vagy tán ez a Fenwick a koronát követelte magának mint Monmouth, s a köznépnek olyan bálványa volt? Tán három vármegyének ifjusága, virága tolakodott, hogy zászlói alá sorokozzék? Volt-e egyéb ő egy közönséges fondorkodónál? Valaha volt ugyan hivatala, de abból rég kiesett. Volt egykor szép jószága, azt is rég elpazarlá. Valami kitünő tehetsége vagy jelleme soha sem volt. Igaz, hogy házassága által egy igen előkelő családdal állott összeköttetésben, de ez a család nem osztozott politikai balvéleményeiben. Miből áll egész fontossága, leszámítva azt, a melylyel üldözői oktalanul felruházták, mikor vesztének biztosítása miatt széttörték mindazon korlátokat, a melyek az angolok élete biztosítására állíttattak föl? Még ha szabadon bocsáttatnék is, mit tehetne mást, mint bejárni a jakobita kávéházakat, narancsokat szétzuzni, s Jakab király és a Walesi herczeg egészségére inni? Ha mind ennek daczára, a kormány, melyet támogat ugy az alsó- mint a felsőház, a hadsereg és a hajóhad, s egy százhatvan ezer főnyi nemzetőrség, segítve az associatiót aláirt ama félmillió ember által, mégis félni tud ettől a szegény tönkrement baronettől, ugy csak a Habeas Corpus jótékonyságából kell őt kizárni. Ám tartsák őt

fogva négy fal közt mindaddig, mig legkevesebbé is ártalmas tudna lenni. Alig lehetne reáfogni, hogy ő az államnak olyan veszedelmes ellensége, a ki miatt, mig sirba nem teszi, nyugodtan nem alhatik.

El volt ismerve, hogy egy ily billre a multban volt már példa, még pedig a jelennél sokkal több kifogás alá eső is. De erre az felelték, hogy a ki történetünkben lapozgat, amaz előeseteket inkább kerülendő mint követendő példáknak fogja tekinteni. Sokszor megtörtént már, hogy egy-egy »Act of Attainder« mely a szolgalelküség vagy indulatosság sugallatai közt gyorsan keresztül ment, a szerencse fordultával, vagy mikor a szenvedélyek kihűltek, visszavonatott s ünnepélyesen igazságtalannak bélyegeztetett meg. Igy, régi időkben, a Mortimer Roger ellen egy mesterségesen szitott gyülölet lázában hozott törvény, egy más nyugodtabb pillanatban azon oknál fogva töröltetett el, mert a vádlott, bármily vétkes lett légyen is, nem élhetett a törvényes védelem jogával. Igy, a jelen nemzedék előtt is emlékezetben van még, hogy a Straffordot elitélő törvény, egy szó ellenmondás nélkül, megsemmisíttett. Azt sem szabad felednünk, tevék hozzá, hogy akár az ok és okozat közötti rendes egybefüggés, akár istennek különös itélete folytán, többen azok közől a kik leginkább buzgólkodtak ily kivételes törvények általi bünhösztések mellett, később ugyanily törvények által bünhödtek maguk is. Senki sem használta föl oly lelkiismeretlenül a törvényhozó hatalmat arra, hogy ellenségeit megrontsa, mint Cromwell Tamás; s ime a törvényhozó hatalom egy ily lelkiismeretlen gyakorlásának esett áldozatul. Ha igaz, hogy a szerencsétlen ember, a kinek sorsa most függőben van, valamikor részt vett egy ilynemü eljárásban, minő most ellene indittatott

meg, ez a tény maga nem szolgáltat-e komoly megfontolásra okot? Azok a kik gúnyosan emlékeztetik most Fenwicket, hogy támogatta egykor a Monmouth elleni billt, még talán oly helyzetbe jöhetnek, hogy viszont egy sötét és borzasztó órában őket fogják arra emlékeztetni, hogy most támogatták a Fenwick elleni billt. »Emlékezzünk csak vissza minő viszontagságokat álltunk már ki. A szerencse változandóságainak oly számos példája tanítson bennünket mérsékletre a jó szerencsében. Nemde ki hitte volna közülünk, mikor ezt az embert mint Whitehall egyik kegyenczét vagy Hounslow térein mint tábornokot, katonai pompától körülvéve szemléltük, hogy megérjük, miszerint őt itt a korlát előtt láthassuk, lesve sorsát a mi ajkainkról. S vajon oly lehetetlen-e, hogy nem jön el egy nap, a mikor, lelkünk keserüségében, hasztalan fogunk ama szelid törvények oltalma alá menekülni, a melyeket most oly könnyedén mellőzünk? Isten óvjon meg attól, hogy valaha ismét zsarnok uralom alá jussunk! De mindenek fölött attól óvjon meg isten bennünket, hogy leendő zsarnokaink valaha a mi általunk nyujtott példára hivatkozva igazolhassák mindazt a roszat, a mit reánk mérhetnek!«

Ezen ügyesen alkalmazott szólamok a mérsékelt whigekre nagy hatást tettek. Montague minden lehetőt elkövetett hiveinek összetartására. Fenmaradt még vázlatban egy szónoklat, mely igen hatásos lehetett. »Figyelmeztetnek az urak bennünket,« — ilyformán beszélhetett a szónok, — »hogy ne nyujtsunk Jakab királynak oly praecedenst, a melyet, ha valaha visszahelyeztetnék, ellenünk fordíthatna. Valósággal hiszik-e ők, hogy ha ama szerencsétlen nap valaha elérkeznék, ez a mi szükséges és jogos törvényünk fog oly mintául szolgálni, melyet ő követend? Nem, sir, ő

nem a mi törvényünket, hanem a maga saját elveit fogja követni; nem a mi billünket, mely teljes bizonyiték mellett s a vétkes meghallgatása után méltó büntetéssel sujt egy vétkes főt; hanem a maga saját billjét, mely védelem és vizsgálat nélkül, sőt vád nélkül, majdnem háromezer embert itélt el, a kiknek angol véröknél és protestáns hitöknél egyéb vétkök nem volt: a férfiakat akasztófára, a nőket karóra. Ez a praecedens, a melyet ő adott, s melyet ismét követni fog. S épen azért, hogy soha se legyen alkalma azt követni, hogy az igazságos bünhödés félelme hazánk mindazon ellenségeit elrettentse, a kik őt Londonban ohajtanák ugy uralkodni látni, mint uralkodott Dublinban, adom szavazatomat ezen billre.«

A minisztérium minden ékesszólása és befolyása daczára a vita folyama alatt mindegyre erősbödött a kisebbség. A bill behozatalára kért engedély majdnem kétharmadrésznyi többséggel adatott meg. Arra a kérdésre, hogy a bill bizottságilag tárgyaltassék, száznyolczvanhat igen és százhuszonnyolcz nem felelt. Az a kérdés, hogy a bill elfogadtassék, száznyolczvankilencz igennel döntetett el százötvenhat nem ellenében.

November huszonhatodikán a bill a főrendekhez ment. Mielőtt oda jött volna, a lordok annak fogadására előkészületeket tettek. Minden távollevő peer beszólíttatott: s minden peer, a ki e felhivásnak nem engedelmeskedett s távollétét igazolni nem tudta, a »Blak Rod« (Fekete bot) őrizete alá helyeztetett. Az első olvasásra kitüzött napon, a jelenvoltak száma hallatlan nagy volt. A világi lordok összes létszáma a kiskoruak, a római katholikusok és nem-esküvők kivételével, mintegy száznegyvenre ment. Ezek közől százöten elfoglalták helyeiket. Sokan ugy véle-

kedtek, hogy a püspököknek meg kellene engedni, vagy tán föl is hivni őket arra, hogy távol maradjanak: mert egy régi kánon szerint azok, a kik az ur oltáránál szolgálnak, el vannak tiltva minden főbenjáró itélet hozatalában való részvételtől. Egy felségárulással vádolt peer elleni eljáráskor a főpapok mindig visszahuzódtak, s a vádlott elitéltetését vagy fölmentését a világiakra bizták. S bizonyos az, hogy ha már illetlen egy papnak mint birónak halálra itélnie felebarátját, ugy még sokkal illetlenebb azt mint törvényhozónak tennie. Az utóbbi esetben is, ugymint az elsőben, vérfoltokkal szennyezi be magát, melyekre az egyház borzalommal tekint; s alig lehet tagadni, hogy a vérontás egy »atteinder-bill«által még nagyobb ellenvetések alá is esik, mint az igazságszolgáltatás rendes utja szerinti vérontás. Tény az, hogy mikor a Strafford élete fölötti tárgyalások folytak, a papirendből való peerek mind távol tartották magukat. Most, azonban, a Cranmer példája tartatott követésre méltóbbnak, mint a ki a valaha keresztül ment leggyalázatosabb »atteinder-billek« nehányára reá szavazott; s ennélfogva nagy számban voltak láthatók a fehér ujjasok. Igen helyesen elhatározták ezen alkalommal, hogy a helyettesek (Proxy) általi szavazás ne engedtessék meg, hogy a jelenlevők nevei a házban minden ülés elején és végén felolvastassanak, s azok a kik jelen nincsenek, őrizet alá vétessenek.*)

Ezalatt sajátságos gondolatok forrongtak Monmouth nyugtalan agyában. Most már oly életkort ért, a mely nem szolgálhatott többé hibái mentségeül, de agyafurtabb és hóbortosabb volt most mint bármikor. Mind erkölcsi

*) L. a felsőh. naplót, nov. 14. 30. decz. 1. 1696.

mind értelmi erejében nagy bőséggel voltak meg azon tulajdonok, a melyek fölöslegeseknek nevezhetők, de szánalmas módon hiányoztak ama komoly tulajdonok, a melyek első sorban szükségesek. Ragyogó elmessége és gyors felfogása nélkülözé a közönséges józan észt, s a lovagias nagylelküség és gyengédség mellett hiányzott nála a közönséges becsületesség. Képes volt fölemekedni egy fekete herczeg szerepéig; s ismét képes volt alá sülyedni egy Fuller szerepéig. Politikai életét egy két igen becstelen tettel szennyezé be, de nem volt fogékony oly befolyások iránt, a minők alatt a politikusok legtöbb becstelenséget szoktak elkövetni. Ke vésre becsülte a hatalmat, s még kevesebbre a pénzt. A félelmet épenséggel nem ismerte. Ha egyszer-másszor valami gazságra határozta el magát, — mert kiméletesebb szóval nem közelíthetjük meg a valót, — ezt merőben csupa mulatságból, vagy azért tevé, hogy másokat bámulatba ejtsen. Polgári s katonai téren egyaránt a tőrvetést, meglepést, éjjeli támadásokat kedvelte leginkább. Most azt képzelte magában, hogy dicső alkalma van föltünést okozni s nagy hatást idézni elő; s oly nyugtalan léleknek mint az övé, az ily kisértés ellenállhatlannak látszott.

Tudta ő, vagy legalább erős gyanuja volt, hogy a Fenwick hallomás után mondott meséi, a melyeket a király, az alsó- és felsőház, a toryk és a whigek egyértelmüleg rágalmaknak nyilvánítottak, lényegben igazságot tartalmaznak. Nem lehetne-e azok valódiságát kimutatni, meghiusítni Vilmos bölcs politikáját, egyszerre megszégyeníteni mind a két párt lejelesb embereit, s az egész politikai világot kibonyolíthatatlan zavarba dönteni?

A fogoly közremüködése nélkül mitsem lehetett enni; a fogolylyal pedig közvetlen nem lehetett érintkezni.

Szükségesnek látszott egykét nőnek közbenjárását venni igénybe. Norfolk herczegné Mordaunt születés volt s Monmouthnak első fokban unokája. Ismeretesek voltak kalandjai; nehány évvel ez előtt férje kisérletet tett nemes kartársainál, hogy házassága felbontására egy billt eszközöljenek ki: de kisérlete nem sikerült, részben azon buzgóság miatt, melyet akkor Monmouth ezen nőrokona érdekében kifejtett. A lady, férjétől bár különválva, rangjához illő módon élt, s több előkelő hölgynek rendes társaságában, a kik között volt lady Fenwick Mária is, és ennek egy Lawson Erzsébet nevü rokona. A herczegnő közbenjárásával, Monmouth több oly iratot juttatott a fogoly kezéhez, a mely nagyon ügyesen kigondolt jó tanácsokat foglalt magában. Maradjon meg sir John, — igy szóltak lényegében e jó tanácsok, — egész bátran a mellett, hogy vádjai igazak, hogy azok hallomás után vannak ugyan mondva, de nem közönséges mendemondákon, hanem a legilletékesb helyekről származó adatokon alapulnak; s jelöljön meg egy biztos módot, az ő vallomásai igazvoltának próbára tételére. Kivánja csak azt, hogy Portland és Romney grófok, a kik köztudomás szerint a király bizalmát nagy mértékben birták, hivassanak elő s kérdeztessenek meg, vajon nincsenek-e az ő felfödözéseivel tökéletesen megegyező értesüléseik. Kivánja azt, hogy a király kéressék föl ama bizonyitékoknak a parliament elébe terjesztésére, melyek nyomán Marlborough lord oly hirtelen kegyvesztetté lőn, s bizonyos kézrekerült leveleknek is, melyek Saint Germains és Godolphin lord között váltattak. »Hacsak,« igy szól Monmouth az ő asszonyi közbenjáróihoz, »sir John nem áll egy átok alatt, hacsak birja elmébeli tehetségeit, tanácsomat fogja követni. Ha ezt teszi élete és becsülete mentve lesz. Ha nem teszi,

el van veszve.« Aztán ez a sajátságos cselszövő, szokott féktelen nyelvével, oly dolgokért gyalázza Vilmost, a melyek valóban jellemének legnagyobb dicséretére válnak. »Ő a legroszabb ember. Alávaló módon cselekedett. Azt állitja, hogy nem hiszi a Shrewsbury, Russell, Marlborough és Godolphin ellen emelt vádakat. Pedig jól tudja,« — s ezt Monmouth egy borzasztó esküvéssel erősiti meg, — »hogy ama vádak minden szava igaz.«

A Monmouth iratait lady Mária át adta férjének. Ha az azokban foglalt utasitás megtartatik, alig lehet kétség, hogy az utasitást adó a maga czélját eléri. A király mélyen megbántódik; minden párt közférfiai közt páni rettegés terjed el; még Marlborough rendithetetlen jó kedve is erős próbára tétetik; Shrewsbury pedig valószinüleg főbe lövi magát. De az, hogy Fenwick ez által jobb helyzetbe jő, semmiképen se volt világos. Igy vélekedett ő maga is. Látta, hogy az a lépés, a melyre rá akarják birni, nagy koczkázattal jár. Tudta, hogy e lépésre nem azért csábitgatják, hogy őt talán megmentsék, hanem hogy másokat annál bizonyosabban megrontsanak; s elhatározá magában, hogy nem lesz a Monmouth eszköze.

Deczember elsején a bill szavazás nélkül ment át a legelső tárgyalási fokozaton. Aztán felolvastatott Fenwick vallomása, mely a király rendeletéből tétetett a ház asztalára; ekkor felállott Marlborough. »Senki sem csodálkozhatik azon,« mondá ő, »hogy egy ember, a kinek feje van veszélyben, mások bevádolásával próbálja megmenteni magát. Én biztosithatom méltóságtokat, hogy a jelenleg uralkodó ő felsége trónralépte óta, semmiféle összeköttetésben nem állottam sir Johnnal; s ezt becsület szavamra nyilvánitom.« *)

*) Wharton, Shrewsburyhez, dec. 1. 1696; L'Hermitage u. a.

Marlborough állitása igaz lehet; de az egészen megegyeztethető mindazzal a mit Fenwick mondott. Godolphin tovább ment. »Való az,« mondá ő, »hogy én legtovább folytattam szolgálatomat Jakab király és a királynő oldala mellett. Ezért ők mind a ketten elismeréssel voltak. De ezt véteknek nem tarthatom. Lehet, hogy ők, vagy környezőik azon képzelődésben élnek, hogy még mindig az ügyök mellett vagyok. Erről én nem tehetek. De az teljesen hazugság, hogy a Saint-germainsi udvarral olyatén összeköttetésben állottam volna, mint az imént felolvasott iratban állittatik.« *)

Ezután bevezettetett Fenwick, s megkérdeztetett, vajon van-e még egyéb mondani valója. Többen a peerek közől intéztek hozzá kérdéseket, de hasztalan. Monmouth, nem akarván elhinni, hogy az általa Newgatebe küldött iratoknak semmi hatása ne lett volna, barátságos és biztató modorban intézett hozzá több kérdést, hogy oly feleleteket vegyen ki belőle, a melyek a vádlott lordokra nézve nem igen örvendetesek lettek volna. De egyetlen ily választ nem birt Fenwicktől kicsalni. Monmouth belátta, hogy elmés cselszövénye kudarczot vallott. Csalódásában neki dühödve, hirtelen megfordult s nagyobb hévvel pártolta a billt, mint bármelyik peer a házban. Mindenki észrevette a gyors változást hangulatában és magaviseletében: de ezt a változást elsőbben csak az ő ismert szeszélyének tulajdonitották.

Deczember nyolczadikán a bill ismét tárgyalás alá került; s e napon Fenwick már ügyvédének társaságában

---

**) L'Hermitage decz. 4/14, 1696; Wharton, Shrewsburyhez, decz. 1.

jelent meg. De mielőtt bebocsáttatott volna, egy előzetes kérdés támadt. Több kitünő tory, különösen Nottingham, Rochester, Normanby és Leeds, azon nézetöket nyilvánitották, hogy czéltalan volna a vádlottnak vétkessége vagy nem vétkessége fölött vitatkozni, míg a ház az iránt nem mondja ki véleményét, hogy egy ember, a ki oly borzasztó vétekkel vádoltatik, ha csakugyan elkövette azt, egy parliamenti törvény által bünhösztendő. Ők, ugy mondák, mitsem akarnak hallani a bizonyitékokból. Mert, ha fölteszszük is, hogy az előadandó bizonyitékok semmi kételyt sem fognának fenhagyni az ő vétkessége iránt, ők mégis jobbnak tartanák büntetlenül maradását, semmint hogy egyenesen az ő megbüntetésére hozassék törvény. A közérzület azonban határozottan, az eljárás megkezdése mellett volt.*) A fogolynak és védőjének még egy hét engedtetett, hogy készülhessenek; s végre deczember tizenötödikén, a harcz komolyan megkezdődött.

A viták a leghevesebbek, leghosszadalmasabbak a szavazások legszámosabbak, a tiltakozások a legtöbb aláirásokkal ellátvák mindazok között, melyek a felsőház egész történetében valaha előfordultak. Több izben reggeltől éjfél utánig folyvást tömve voltak a padok.*) Sok lordnak az egészsége is szenvedett: mert a tél hideg volt nagyon; de a többség semmikép sem akart tágitani. Egy este Devonshire roszul lett: kilópodzott s ágyba feküdt; utána küldötték a fekete botot, hogy visszahozza. Leeds, a kinek egészsége igen gyenge lábon állott, fenhangon panaszkodott. »Igen szép dolog az,« mondá ő, »ha ifju urak éjfél után

*) Felsőh. napló, decz. 8. 1696.; L'Hermitage u. a.

*) L'Hermitage, decz. 15/25; 18/28, 1696.

két órakor mennek még csak vacsorálni; de némelyik közülünk is e helyen csak oly hasznos lehet mint ők; mi pedig nem sokára a sirba fekhetünk, ha ily évszakban, oly időbeosztásra kényszerittetünk« *) A pártszellem annyira föl volt izgatva, hogy ezen felszólalás figyelmen kivül hagyatott, s a ház azontul is naponkint tizennégy vagy tizenöt óráig ülésezett. A bill főellenzői voltak Nottingham, Rochester, Normanby és Leeds. Másrészről főszónokok voltak Tankerville, a ki daczára ama sötét foltoknak, melyeket életének különös szerencsétlenségei ugy magán mint közjellemén ejtettek, mindig oly ékesszólással tudott beszélni, mely hallgatóinak figyelmét folyvást ébren tartá; Burnet, a ki nagy jártasságát a történelemben tündöklöttette; Wharton, kinek folyékony és fesztelen előadása, melyet az alsóháznál megszokott, a komolyabb felsőháznál néha visszatetszést szült; és Monmouth, a ki a szólásszabaságot mindig a szabadosság végső határáig vitte, és soha sem nyitotta meg ajkát a nélkül, hogy valamely ellenfelét érzelmeiben' mélyen meg ne sértene. Egy kis csoport nagy tekintélyü főur, Devonshire, Dorset, Pembroke és Ormond egy harmadik pártot képeztek. Ezek az atteinder billt mintegy vallató eszközül akarták felhasználni, hogy a fogolyból¦ kimeritő¦ vallomást préseljenek ki.¦ De arra el voltak határozva, hogy végleges szavazatukkal nem viszik őt a vesztő helyre.

Első szavazás azon kérdés fölött volt, vajon a közvetett bizonyitásnak arra nézve, a mit Goodmann bizonyithatott volna, hely adassék-e. Ezen alkalommal Burnet egy hatalmas beszéddel zárta be a vitát, melyre gondolkozás

*) L'Hermitage. decz. 18/28, 1696.

nélkül egy tory szónok sem mert felelni. Jelen volt száz huszonhat főur, oly szám minő eddig soha sem volt együtt. Hetvenhárom bele nyugodott, ötvenhárom nem nyugodott bele. A kisebbség harminczhat tagja tiltakozást nyujtott be a ház határozata ellen. *)

Az erők második mérkőzése azon kérdés fölött volt, vajon a bill második fölolvasásra bocsátassék-e. A vitát egy közbejött érdekes eset szakitá félbe. Monmouth, heves kifakadással nehány sujtó és érdemleges megjegyzést tett a meghalt Jeffreys lord emlékezetére. Jeffreys czimét és roszul szerzett vagyona egy részét fia öröklé, egy léha fiú, a ki nagykoruságot érve, a házban foglalt helyet. Az ifju tüzbe jött, hallván atyját gyaláztatni. A ház kénytelen volt közbevetni magát s a két vitázóval megigértetni, hogy a dolgot nem viszik tovább. E napon száz huszonnyolcz peer volt jelen. A második olvasás hetvenhárom szóval határoztatott el ötvenöt ellen; s ezen ötvenöt közől negyvenkilencz óvással élt. **)

Most sokan azt hitték, hogy Fenwick el fogja veszteni bátorságát. Tudva volt, hogy nem szeretett meghalni. Eddigelé még remélhette, hogy a bill elvettetik. De most, miután az egyik ház azt elfogadta s a másik ház általi elfogadtatása is bizonyosnak látszék, föltehető volt róla, hogy élete megmentése végett mindent felfödöz a mit tud. Ismét a korlát elé szólittatott és kikérdeztetett. Megtaga-

*) Felsőházi napló, decz. 15. 1696.; L'Hermitage, decz. 18/28.; Vernon, Shrewsburyhez decz. 15. A számra nézve némi eltérés van, Vernon és L'Hermitage közt. Részemről Vernont követtem.

**) Felsőh. napló, decz. 18, 1696.; Vernon, Shrewsburyhez decz. 19.; L'Hermitage decz. 22/jan. 1. A számokat Vernonból vettem.

dott minden feleletet azon oknál fogva, nehogy adandó feleleteit az Old Bailey előtt a korona ügyészei ellene felhasználhassák. Biztositották, hogy a ház meg fogja őt védni: de ő azt állitotta, hogy ez a biztositás neki nem elegendő: a ház nem mindig van együtt, őt pörbe foghatják egy parliamenti szünet alatt, s fölakaszthatják mielőtt ő lordságaik ismét összejönnek. Csak a király szava nyujthatna teljes biztositékot. A peerek eltávolittatták őt s rögtön elhatározták Whartont Kensingtonbe küldeni, hogy a királytól hozza meg a fogoly által kivánt biztositást. Wharton elsietett Kensingtonbe és sietve hozott onnét kegyes választ. Fenwick ujra a korlát elé állittatott. Tudtára adaték, hogy a királyi szó biztositotta őt arról, hogy bármit mond a ház előtt, az más helyen nem fog ellene fegyverül használtatni. Még is ellenvetéseket tett. Ő bár mindent elmondjon, a mit tud, mégis azt fogják róla mondani, hogy még valamit eltitkolt. Szóval, mitsem akart mondani, mig teljes kegyelmet nem nyer. Most utolszor komolyan intetett meg a gyapjuzsákról. Biztosittatott, hogy ha őszinte nyiltsággal fog eljárni a főrendek előtt, ezek közbe fogják vetni magukat érette a trón zsámolyánál, s hogy e közbevetésök nem lesz sikertelen. Ha megmarad makacssága mellett, ujra fölveszik a billt ellene. Rövid időt adtak neki megfontolásra; s az után végleges választ kelle adnia. »Adtam azt már,« mondá ő: »Nem vagyok biztositva. Ha leszek, szivesen fogom a ház kivánatát teljesitni.« Erre visszavitték szobájába; a peerek pedig eloszoltak, miután az ülés késő éjszakáig tartott.*)

*) Felsőh. n. decz. 25. 1696.; L'Hermitage, decz. 26/jan. 4. A Vernonféle levelezésben van egy levele Vernonnak Shrewsburyhez, mely e nap eseményeiről szól: de a kelte hibásan deczember 2-ára van téve, s igy sorolva. Ez nem az egyetlen ilynemü hiba. Egy

Másnap délben ismét összejöttek. Inditványoztatott a harmadik fölolvasás. Tennison a bill mellett szónokolva több ügyességet fejtett ki, semmint várható volt tőle, Monmouth pedig ismét oly sértő volt, mint az előbbi alkalommal. Devonshire kijelenté, hogy nem akar tovább menni. Azt remélte, hogy a félelem Fenwicket nyilt vallomásra fogja birni: e reménye meghiusult: most már a kérdés egyszerüen csak az, vajon ezt az embert megöljék-e egy parliamenti határozattal; s erre a kérdésre Devonshire kénytelen ugy felelni, hogy nem nyugszik bele. (»Not Content.«) Nem könnyü megérteni, minő elv szerint hitte magát jogosultnak olyasmivel fenyegetőzni, a mit megtenni nem hitte magát jogosultnak. Vele tartottak mindamellett Dorset, Ormond, Pembroke, s még vagy kettő, három. Devonshire, az ő kis pártja nevében, Rochester a toryk nevében, az eljárási mód elleni kifogásaikkal készek voltak felhagyni, ha a büntetés nem halálra, hanem örökös fogságra fog szólni. De a többség, meggyengitve bár egykét kitünő embernek elpártolása által, még mindig többség volt s nem akart egyezkedésről hallani se. A harmadik olvasás hatvannyolcz szóval ment át hatvanegy ellen. Ötvenhárom lord jegyzőkönyvbe kivánta vétetni külön véleményét; s negyvenegyen ovást nyujtottak be, a melyben a bill elleni érvek ügyesen soroltattak elő.*) A Fenwick által megtá-

---

Shrewsburyhez irott levele Vernonnak, mely nyilván nov. 7-én 1696. iratott, ugy van keltezve és sorozva mintha jan. 7-én iratott volna 1697. stb. A Vernonféle levelezés fölötte becses, de a kiadás oly hiányos, hogy csak a legnagyobb ovatossággal s más források egybevetésével használható.

*) Felsőh. napló, decz. 26. 1696.; Vernon Shrewsburyhez, decz. 24.; L'Hermitage decz. 25/jan. 4.

madott peerek többfelé oszoltak. Marlborough állandóan a többséggel szavazott, s rávette György herczeget is, hogy ugyanazt tegye. Godolphin szintoly állhatatosan szavazott a kisebbséggel, de jellemző ovatossággal tartózkodott szavazatának bárminő indokolásától. Életében nincs oly részlet, mely arra inditana, hogy magaviseletét magasb eszményeknek tulajdonitsuk. Hihető az, hogy miután hivatalából a whigek vetették ki s ő a toryk soraiban talált menedéket, czélszerünek vélhette, pártjával tartani. *)

Mihelyt a bill harmadszor is felolvastatott, a peerek figyelme egy oly tárgyra fordult, a mely igen mélyen érdekelte az ő rendök becsületét. Lady Fenwick Máriát a Monmouth magaviselete, természetesen, utálattal töltötte el. Előbb azon forró óhajtását nyilvánitotta, hogy férjét megmenthesse, s aztán rögtön megfordult s a legkiméletlenebb üldözője lett; s mindezt tisztán csak azért tevé, mert a szerencsétlen fogoly nem akarta eszközül odaadni magát egy gonosz és vad fondorlat kivitelében. Menthető ez a nő, ha édesnek találta a boszuállást. Haragjában megmutatá rokonának Carlisle grófnak a Norfolk herczegnőtől kapott leveleket. Carlisle a kérdést a lordok elébe vitte. Az irományok felmutattattak. Lady Mária kijelenté, hogy azokat a herczegnőtől kapta. A herczegnő kijelenté, hogy Monmouthtól kapta azokat. Lawson Erzsébet megerősité két barátnője elbeszélését. Elmondták mindazon keserü dolgokat, miket a gróf Vilmosra beszélt. A két nagy párt dühössége féket nem ismerő rohammal tört ki. A whigek fel voltak bőszülve, mikor látták, hogy Monmouth alattomban két olyan férfiunak meggyalázására és buktatására dol-

*) Vernon Shrewsburyhez, decz. 24. 1696.

gozott, a kiknek tekintélye az egész párt tekintélyével azonos volt. A torykat az boszantá, hogy oly álnokul és kegyetlenül bánt a fogolylyal és annak nejével. Monmouth az ő gunyos és sértő modorával, ugy a whigeknél mint a toryknál igen sok személyes ellenséget szerzett magának, a kiket az ő éles eszétől és kardjától való félelem tartott eddig vissza.*) Most mindezen ellenségei felnyitották a szájokat ellene. Mindenki nagyon kiváncsi volt reá, hogy vajon mivel fogja magát védelmezni. Az ő szónoki tehetsége, irja róla az egyesült rendek levelezője, eleget boszantott másokat; most össze kelle azt szednie, hogy önmagát megvédhesse. Ezen ékesszólás valóban sokkal alkalmasb volt a támadásra, mint a védelemre. Monmouth majdnem három óráig beszélt, zavartan összevissza, nagyban dicsekedett az ő érdemeivel és áldozataival, elmondá a háznak, hogy minő nagy része volt neki a forradalomban, hogy rosz idők alatt négyszer utazott Hollandba, hogy nagy tisztségeket elutasitott magától, s mindig megvetett minden nyereséget. »Nem vettem én magamnak,« mondá nyomatékkal, Nottingham felé fordulva, »nagy jószágokat: nem épitettem palotát; huszezer fonttal szegényebb vagyok mint voltam közpályám kezdetén. Régi ősi kastélyom immár összedűlni készül fejem fölött. A ki nem feledi, mit tettem és mit szenvedtem ő felségéért, bizonnyal nem hiheti el, hogy valaha tiszteletlenül beszéltem róla.« Aztán ünnepélyesen kijelenté, — s hosszu és sokat hányatott életének számos

*) Dohna, a ki Monmouthot jól ismerte, igy irja le: »Il a voit de l'esprit infiniment, et même du plus agréable; mais il y avoit un peu trop de haut et de bas dans son fait. Il ne savoit ce que c'étoit que de menager les gens; et il tarlupinoit á l'outrance ceux qui ne lui plaisoient pas.«

botlása közt az volt a legkomolyabb, — hogy semmi köze azon irományokhoz, a melyek ama nagy botrányt szülték. A pápisták, mondá ő, gyülölik: ezek tervet koholtak megrontására; hálátlan nőrokona eszközül engedte magát általok felhasználtatni, s fáradozásait női becsülete megmentésére azzal viszonozta, hogy megtámadta az ő férfibecsületét. Mikor beszédét bevégezte, nagy csend lőn. Ő kérdést intézett, vajon kivánják-e a lordok eltávozását. Ekkor Leeds, a ki iránt ő egykor nagy ragaszkodást mutatott, de a kitől az ő jellemző állhatatlanságával elpártolt, s kit aztán jellemző hetykeségével üldözött is, megragadá ez alkalmat, hogy megboszulhassa magát. »Egészen fölösleges volna« mondá a ravasz, vén államférfi, »hogy a nemes earl körünkből most eltávozzék. A kérdés, a mely iránt most határoznunk kell, egyszerüen csak az, vajon ezen iratok méltók-e vagy nem a mi megrovásunkra. Az, hogy vajon ki irta azokat, másodrendü kérdés, melyet majd csak azután kell fontolóra vennünk.« Ezután inditványoztatott s egyhangulag ki is mondatott, hogy az iratok botrányosak, s hogy azok szerzője nagy vétséget és visszaélést követett el. Ezen ügyes taktika által Monmouthot magát is rá kényszeritették, hogy a saját műve fölött kimondott kárhoztató itélethez szavazatával hozzájáruljon.**) Aztán vette a ház megfontolás alá az ő ellene emelt vádat. Rokona a herczegnő jelleme nem nagy becsülésben állott; de állitását közvetlen és közvetve megerősitették a körülmények. Férje, kegyetlen tréfával jelenté ki, hogy ő teljes hitelt ad annak a mit neje mond. »Mylord Monmouth méltónak tartotta őt arra,

*) L'Hermitage, jan. 12/22. 1697.

**) Felsőházi napló, jan. 9. 1696/7.; Vernon Shrewsburyhez, u. a. L'Hermitage, jan. 12/22.

hogy az én nőm legyen; 's ha méltó arra, hogy nekem nőm legyen, nem kételkedhetem az iránt, hogy ő ellene tanukép lépni föl méltó ne volna.« A házban jelen volt nyolczvan peer között csak nyolcz vagy tíz látszott Monmouth felé hajolni. Vétkesnek itélték őt ünnepélyesen egy oly tényben, melyben ő magát ártatlannak állitotta: a Towerba zárták, minden tisztségétől megfosztották; s a rendi könyvből nevét kitörölték.*) Méltán azt lehetett gondolni, hogy hirnevének és szerencséjének e bukása helyrehozhatatlan lesz. De természetének különös ruganyosságát semmi se volt képes megtörni. Börtönében olyan mérges volt mint egy elzárt sólyom, s ha soká kellett volna fogva lennie, merő nyugtalanságból halt volna meg. Egyetlen vigasztalását hóbortos és regényes tervek koholásában találta, miszerint bajaiból kiszabadithassa s ellenségein megboszulhassa magát. Szabadságát visszanyerve, egyedül állott a világban, mint egy megbecstelenitett ember, kit a whigek minden torynál jobban és a toryk minden whignél jobban gyülöltek, s oly szegénységre jutott, hogy falura készült visszahuzódni, ott mint egy bérlő élni, s feleségét a tejeskamrában köpüléssel és sajtkészitéssel foglalkoztatni. De rendithetlen bátorsága még e bukás után is ujra föléledt s még magasbra emelte őt mint annak előtte. Mikor ismét a világba kezdett járni, örököse volt már a családfő grófi birtokának; nem viselte többé a megbélyegzett Monmouth nevet; s nemsokára uj fényt szerzett a Peterborough névnek. Csupa élet, csupa tüz volt. Csatakész elmessége és személyes bátorsága félelmessé tevék őt: bizonyos szeretetreméltó tulajdonok, me-

*) Felsőh. n. jan. 1696/7.; Vernon Shrewsburyhez, u. a. L'Hermitage, u. a.

lyek hibáival éles ellentétben állottak, s némely kitünőbb tettei, melyek annál nagyobb hatást tettek, minél nagyobb könnyüséggel és gondatlansággal hajtattak mindig végre, népszerüséget szereztek neki; s honfitársai egy hősnek, a kinek tetteire büszkék lehettek, s a ki esze és vitézsége által szintoly kitünő volt mint udvariassága és nagylelküsége által, hajlandók voltak elnézni s feledni oly alacsony csinyekre vetemedését, a melyek bitófát érdemeltek.

Érdekes és tanulságos a Shrewsbury sorsát ezen Peterboroughéval összehasonlítni. Shrewsbury becsülete meg volt mentve. Ő diadalmasan fölmentetett a Fenwick vallomásában foglalt vádak alól. Nem sokkal ezután még diadalmasabban mentetett föl egy sokkal gyülöletesb vád álól is. Egy Smith Máté nevü nyomorult kém, a ki nem elégelte meg a kapott dijat s boszut forralt, azon állitással lépett föl, hogy Shrewsbury korán értesült az orgyilkossági tervekről, de nem akarta azokat tudomásul venni és semmi előkészületet sem tett az összeesküdtek szándékának meghiusítására. Hogy ez alávaló rágalom volt, az iránt senki kétségben nem lehet, ha az adatokat átvizsgálja. A király kijelentette, hogy ő maga képes minisztere ártatlanságát bebizonyítani; s a főrendek, miután Smithet kihallgatták, a vádat alaptalannak nyilvánították. Shrewsbury igazolva volt, a mennyire csak a koronának és a parliamentnek hatalmában állott őt igazolni. Hatalmas volt, gazdag volt, kegyét birva királyának és nemzetének. Senkinek se volt annyi buzgó barátja. A whigek bálványozták: de a toryk sem gyülölték személyét. Ugy látszék, hogy helyeztetését egy Peterborough méltán megirigyelhette volna. De boldogság és nyomor bensőnkben vannak. Peterborough azon kedélyek közől való volt, a melyeken a legmélyebb sebek

nem hagynak nyomot. Shrewsbury viszont azon kedélyek közől való volt a melyeken a legkisebb karczolat holtig megmarad. Őt a nyilvánosság előtt azzal vádolták, hogy levelezésben állott a Saint germainsi udvarral; a király, a főrendek, az alsóház ártatlannak nyilvánitották, de lelkiesmerete azt sugta neki, hogy ő vétkes. A dicséret, melyre magát érdemetlennek érezé, mind szemrehányásképp hangzott fülébe. Soha nem tudta visszanyerni lelki nyugalmát. Ott hagyta hivatalát: de egy kinzó emlékezet kisérte visszavonultságába. Elment Angliából: egy kinzó emlékezet az Alpokon és Apennineken tul elkisérte. Egy emlékezetes napon ugyan, mely hazája sorsára nézve döntő volt, tétlenségben és dicstelenül töltött számos év után, ő egyszer ismét az 1688-diki Shrewsburynek mutatta magát. Alig van a történelemben ahhoz fogható szomoru látvány, mint eme végső és bágyadt felvillanás, mely egy oly fényesen pitymallott s oly korán és reménytelenül megzavarorodott és homályba dőlt pályafutást világít meg.

Azon a napon, melyen a főrendek az atteinder-billt elfogadták, elnapolták magukat a karácsonyi ünnepek végett. E miatt Fenwick sorsa hét hétnél tovább ismét függőben maradott. E közben elszöktetésére koholtattak tervek; s szükségessé vált Newgate körül erős katonai őrizetet állítani föl.*) Némely jakobiták oly kevessé ismerték Vilmost, hogy névtelen levelekben fenyegették, hogy agyon lövik vagy leszurják, ha csak egy hajszálát meggörbiteni meri a fogolynak.**) Január tizenegyedike reggelén jóváhagyta a billt. Egyuttal egy másik billt is jóváhagyott,

*) Postman, decz. 29. 31. 1696.

**) L'Hermitage, jan. 12. 22. 1697.

mely a kormányt felhatalmazta arra, hogy Bernardit néhány más összeesküvővel, tizenkét hónapon át őrizet alatt tarthassa. Az nap este egy igen gyászos hir terjedett el Londonban. Aylesbury grófnő nagy aggódások között leste a sir John elleni eljárás eredményét. Férje szintoly mélyen volt az árulásba bele keveredve mint sir John, szintugy fogva volt mint sir John, és szintoly részese volt Godman megszöktetésének mint sir John, Fájdalommal látta, hogy találtak módot oly vétkesek megbüntetésére is, a kik az igazságszolgáltatás rendes folyama szerint nem lettek volna elérhetők. Az atteinder-bill tárgyalása fokozatai alatt fokonkint növekedett rémülése. Azon a napon, a melyen a király beleegyezését adta, izgatottsága már nagyobbá lett, semmint elbirhatta volna. Mikor meghallotta az ágyuszót, mely a királynak Westminsterbe indulását jelzé, görcsökbe esett s nehány óra alatt meghalt.*)

Még a billnek törvénynyé szentesítése után is tétettek kisérletek Fenwick megmentésére. Neje elment Vilmoshoz s lábaihoz borulva nyujtott be folyamodványt. Vilmos elvette tőle a folyamodványt, s nyájasan megigérte figyelembe vételét, de hozzá tevé, hogy az közügyet érdeklő dolog s miniszereivel kell tanácskoznia, mielőtt abban határozna.**) Aztán folyamodott a lordokhoz. Azt mondá nekik, hogy férje nem várta elitéltetését, hogy nem volt ideje elkészülni a halálra, hogy hosszu fogsága egész ideje alatt nem látott papot. Szivesen beleegyeztek, hogy egy heti halasztást kérjenek számára, s ez meg is adatott. De negyvennyolcz órával

*) Van Cleverskirke, jan. 12. 22. 1697.; L'Hermitage, jan. 15. 25.

**) L'Hermitage, 15. 25. 1697.

ennek letelte előtt, lady Mária egy másik kérvényt nyujtott be a főrendekhez, melyben arra kérte őket, járulnának közben a királynál a halálos, itéletnek számkivetéssé változtatása végett. A ház meg volt lepetve; s az elhalasztási indítvány csak két szóval ment keresztül.*) Másnap reggel, mely Fenwick utolsó napja volt, hasonló kérvény az alsóháznál nyujtatott be. De a whig vezérek jól vigyáztak: teljes számban jelentek meg; s a napirendre térés százötvenkét szóval határoztatott el százhét ellen.**) Való az, hogy a törvényhozás egyik fele sem kérhette ő felségétől Fenwick életének megkegyelmeztetését a nélkül, hogy önmagát meg ne hazudtolja. Ha egy esküdtszék, kinos kötelességének teljesitésében, egy vádlottat vétkesnek nyilvánit, az a következetességnek minden megtagadása nélkül, még a korona kegyelmébe ajánlhatja azt. De a két ház nem szavazhatta volna meg az attainder-billt, ha nem vala meggyőződve nemcsak arról, hogy sir John elkövette a felségárulást, hanem arról is, hogy a közjónak komoly veszélyeztetése nélkül nem lehet őt életben hagyni. Nem volt szerintök olyan egyén, a kire egy időben oly kivételes törvényt is lehessen hozni, s őt a király kegyelmébe is ajánlani.

Január huszonnyolczadikán történt a végrehajtás. Tekintettel ama főuri családokra, a melyekkel Fenwick összeköttetésekben állott, elrendeltetett mindazon szertar-

---

*) Felsőházi napló, jan. 22. 26. 1696/7.; Vernon Shrewsburyhez, jan. 26.

**) Alsóházi napló, jan. 27. 1696/7. A betoldást e naplónál, mely könnyen kikerüli a figyelmet, megmagyarázza L'Hermitage egy levele, jan. 29. febr. 8.

tások megtartása, melyek egy országnagy kivégeztetésekor divatoztak. Vérpad állitatott Tower Hillen s feketével bevonatott. A foglyot, rokona Carlisle earl zárt kocsija hozta Newgateből, s kisérte a testőrök egy csapata. Noha hideg és zimankós nap volt, a nézők roppant tömege gyült egybe: de nem volt semmi zavar: s a sokaság a vétkessel való rokonszenvezésének semmi jelét nem adta. Ő maga oly szilárdságot mutatott, minőt nem is vártak tőle. Erős léptekkel ment föl a vérpadra, udvariasan meghajtá magát az ott egybegyültek előtt, de nem szólt egyhez se, kivéve a peterboroughi letett püspökhez, Whitehez. White mintegy fél óráig imádkozott vele. Ezen imában a királyt isten oltalmába ajánlották; de semmi nevet nem emlitettek, nehogy abban megütköződés legyen. Fenwick aztán egy lepecsételt irományt adott át a sheriffeknek, elbucsuzott a püspöktől, letérdepelt, a törzsökre hajtotta fejét s felkiáltott, »Uram Jézus, fogadd el lelkemet.« Fejét egy csapás elválasztá testétől. Hullája gazdag koporsóba tétetett, s éjjel a Szent-Márton egyháza padolata alatt fáklyavilágnál eltemettetett. Azon nap óta soha Angliában nem szenvedett halált senki többé »Atteinder« törvény által.*)

E közben egy, a közvéleményt nagy izgalomban tartó kérdés jött megvitatás alá. Mihelyt a parliament összejött, egy bill hozatott be az alsóháznál a választások szabályozására, mely csak keveset különbözött attól, melynek szentesitését az előbbi ülésben a király megtagadta Ezt a vidéki gentlemanek nagy örömmel fogadták, s minden tárgyalási fokozaton át siettették. A bizottsági jelentésben

*) L'Hermitage, jan. 29. feb. 1697.; London Gazette, febr. 1. Paris Gazette; Vernon Shrewsburyhez jan. 28.; Burnet.

azon inditvány tétetett, hogy fekvő birtokban ötezer font érték megadhassa a minősitvényt egy city vagy borough képviseletére. De e javitmány elvettetett. Harmadik olvasáskor egy toldalék adatott hozzá, mely szerint egy ötezer font értékkel biró kereskedő is képviselhesse azt a várost, melyben lakik: de azon világos megjegyzéssel, hogy kereskedőnek azért még se tekintessék, mert az angol banknál vagy a keletindiai társulatnál részvénye van. Erős küzdelem volt. Cowper a bill ellenzői között különbözteté meg magát. Gúnyos megjegyzései az örökké vadászó, agarászó pórfiúkra, a kik az ő fészkeikben, a törvényhozás kizárólagos gyakorlatát magukhoz akarják ragadni, egy-két éles parasztos visszatorlást vontak magokra. Egy tudatlan gazda, ugy mondották, szintoly jó szolgálatokat tehet a hazának. mint a legszájasabb tőzsér, a ki kész mindig egy guineáért feketének mondani a fehéret. A kérdésre, vajon a bill átbocsáttassék-e, kétszáz igen volt és százhatvan nem.*)

A főrendek, tizenkét hóval az előtt, elfogadtak egy hasonló billt; de azóta jobban meggondolták a dolgot s megváltoztatták véleményöket. Az igazság abban van, hogy ha törvény van arra, hogy az alsóház minden tagjának nehány száz font évi jövedelemmel kell birni fekvő birtok után, s ha e törvény szigoruan megtartatik, az igen előnyösnek fog mutatkozni a középbirtoku vidéki nemesurakra nézve, de semmikép se lesz előnyös az ország nagy birtokosaira nézve. Egy csekélyebb nemesi birtok földesura azon kerületi székvárosban, a melyben családja századok óta lakott, bátran fölléphetett jelöltnek anélkül, hogy

*) Alsóházi napló, decz. 19. 1696.; Vernon Shrewsburyhez, nov. 28. 1696.

egynémely londoni alderman ellenjelöltségétől kelljen tartania, kit a választás előtti napon kivül soha sem láttak a választók, s a kinek egyéb érdeme nem volt mint bankjegyekkel tölt zsebtárczája. Ellenben egy nagy birtoku földesur, a kinek tizenöt—huszezer fontot jövedelmező uradalma volt, s a ki két, három kerületről rendelkezett, nem tehette többé, hogy ifjabbik fiát, vagy testvérét, vagy valamely tisztjét bevigye a parliamentbe, vagy magának térdszalag rendet s egyéb magasb rangot azzal érdemeljen ki, hogy a kincstár lordjának vagy a fő államügyésznek a parliamentben ülést szerzett. Ezen kérdésben tehát a főnemesség vezéreinek, a Norfolk, Somerset, Newcastle, Bedfort, Pembroke és Dorseteknek érdekei találkoztak a city gazdag kereskedőinek érdekeivel, vagy a Temple ifjabb jogászainak vágyakozásaival, s homlokegyenest ellentétben állottak az ezer vagy tizenkétszáz font évi jövedelemmel biró falusi gazdák érdekeivel. Második olvasásra a főrendek nagy számmal jelentek meg. Számos kérvény érkezett be s olvastatott föl a választó testületektől, a melyek a választói jog gyakorlatának ujabb megszoritásait zokon vették. Több órai vita után, a bill hatvankét szóval harminczhét ellenében elvettetett.*) Csak három nappal később, egy erős párt az alsóháznál, haragtól égve, azt kivánta, hogy a felsőháztól az imént visszavetett bill, egy, a földadóról szóló törvényjavaslathoz toldassék hozzá. Ezen inditvány valószinüleg el is fogadtatott volna, ha Foley, némileg átlépve hivatalos állása korlátait, a napirendhez szólás ürügye alatt be nem bizonyitja, hogy ezen eljárás egészen példátlan

*) Felsőházi napló, jun. 23. 1696/7.; Vernon Shrewsburyhez, jan. 23. L'Hermitage, jan. 26. febr. 5.

volna a parliamenti történetben. A kérdés föltétetvén, az igenek olyan lármát csaptak, hogy többségben lenni látszottak: de szavazáskor kitünt, hogy csak százharmincz-öten vannak. A nemek százhatvanhárman voltak.*)

Ezen parliamenti ülésszak egyéb végzett dolgai is említést érdemelnek. Mig az alsóház szorgalmasan foglalkozott a pénzügyek rendbehozásának nagy munkájával, egy közbejött eset egy kis időre veszélyeztetni látszott a még csak pólyáiban levő sajtószabadságot, de véletlenül annak megerősitésére szolgált eszközül. A könyvbirálat megszüntetése után keletkezett sok ujságlap közt volt egy »Fleyging Post« (Gyorsposta) nevezetü. Kiadója, Salisbury János, a city egynehány tőzsdeüzéreinek szolgált eszközül, a kiknek épen a közpapirok hitelének csökkentése állott érdekökben. Egyszer egy gonosz és hamis közléssel állt elő, melynek czélja nyilván a kincstári utalványok gyanussá tétele volt. Ama pillanatban a kincstári utalványok hitelétől függött az ország politikai nagysága és kereskedelmi felvirágzása. Az alsóház lángra gyuladt. A speaker elfogató parancsot adott ki Salisbury ellen. Elhatároztatott szavazás nélkül, hogy egy bill nyujtassék be a hireknek előleges engedély nélküli közlése ellen. Negyvennyolcz óra mulva a bill beadatott és felolvastatott. De azalatt a tagok időt nyertek, hogy lecsillapodjanak. Alig volt egy köztük, a kinek falun tartózkodása alatt házánál a londoni ujságlapok szivesen látott vendég ne lettek volna. Bármily soványoknak látszassanak is e lapok annak,

*) Alsóházi n. jan. 26. 1696/7.; Vernon Shrewsburyhez, s Van Cleverskirke a szövetséges rendekhez. Érdekes, hogy a király és a főrendek, oly erősen viaskodtak az alsóházzal a nép chartája öt pontja egyikének védelmezésére.

a ki megszokta mindennap reggelije mellett a »Times-«t találni asztalánál, de azon időben azon ujságok az embereknek igen nagy élvezetet szereztek. Egy devonshirei vagy yorkshirei gentleman, lett legyen bár tory vagy whig, azt a gondolatot elviselhetlennek találta, hogy ő most ismét, az évnek hét hónapján át, mindazt a mi a világon történik, csak magán tudósitásokból vagy hivatalos értesitésekből tudhassa meg. Ha a bill keresztül megy, ugy a lapok, melyeket most az ország minden vidéki városában kétszer hetenkint oly türelmetlenül vártak, nem fognak egyebet tartalmazni, mint a mit az államtitkárnak közhirré tétetni tetszésére lesz: tényleg Londonban csak megannyi London Gazette lesz; e hivatalos ujság legszorgalmasb olvasója pedig a kor legfontosabb eseményei iránt teljes tudatlanságban maradhat. Mindazáltal egy két szó emelkedett a censura mellett is. »Ezen hirlapok« mondák, »sokszor gonosz koholmányokkal vannak teli.« »Ugy hát miért nem fogják őket vád alá?« volt a felelet. »Az államügyész nyujtott-e be panaszlevelet egyikök ellen? S nem képtelensége-e az államtól uj orvoslási módokat kivánni akkor, mikor a köztörvény által biztositott rendes orvoslási módok igénybe nem vétetnek?« Azon kérdésre, vajon a bill másodszor olvastassék-e, csak tizenhat igen volt, kétszáz nem ellenében.*)

*) Alsóházi napló, apr. 1. 3. 1697.; Luttrell Narczisz; L'Hermitage, apr. 2. 12. 6. 16. L'Hermitage azt mondja »La plupart des membres, lorsqu'ils sont á la campagne, estant bien aises d'estre informez par plus d'un endroit de ce qui se passe, et s'imaginant que la Gazette qui se fait sous la direction d'un des Secrétaires d'État, ne contiendroit pas autant de choses que fait celle-cy, ne sont pas fâchez que d'autres les instruisent.« A szavazók számát L'Hermitageból vettem. A naplókban nem találhatók. De akkor nem vezették a a naplókat oly pontosan mint most.

Egy másik billt, mely jobb sorsban részesült, mint a polgárosodás lassu de folytonos haladásának jelét kell megemlitenünk. A főváros egynémely kerülete bizonyos régi kiváltságokkal élt, melyek merőben türhetetlen visszaélésekre vezettek, különösen a legnagyobb és leghirhedettebb »Whitefriars« nevüben. »Alsatia« egyik oldalán a »templa«-rek s másik oldalán a polgárok rég folyamodtak a kormányhoz és a törvényhozáshoz az oly botrányos visszaélés megszüntetéseért. Nyugot felől az angol jogtudományosság nagy iskolájának, keletről az angol kereskedelem nagy piaczának szomszédságában, a büzhödt s düledező házak egy tömkelege állott, melyek a pinczétől a padlásig oly söpredék néppel voltak megrakva, melynek élete nem egyéb a társadalom elleni folytonos harcnál. E népességnek legjavát oly adósok képezték, a kik a foglyárok elől bujkáltak. A többi része, a perlekedéstől eltiltott ügyvédek, hamistanúk, a kik czipőikben szalmát viseltek annak jeléül, hogy nálok félkoronáért hamiseskü kapható; zsebmetszők orgazdák, pénzhamisitók, bankjegykészitők, felpiperézett s pálinkától és festéktől égő kéjhölgyek, a kik neki mérgesedve körmeiket és ollóikat használták fegyverül, de a kiknek haragjuk kevesbbé volt félelmetes, mint nyájasságuk. Ily nyomorultaktól hemzsegett ez a szentély. A koczka csörgése, a több bor és több puncs utáni kiáltozás, a káromkodás és trágár énekek egész éjen át nem szüntek meg. Az »Inner Temple« előljárói ezt a botrányt és visszaélést nem akarták tovább elnézni. A Whitefriarsbe vezető kaput befalaztatták. Az Albatiaiak nagy tömegben törtettek elő, megrohanták a kőmüveseket, egyet meg is öltek, a falat lerombolták, a rend föntartása végett odajött Sheriffet lábáról ledöntötték, elvitték arany lánczát, mely kétségkivül azonnal

az olvasztóba ment. A zendülés nem csillapult le, mig egy század gyalog őrség oda nem érkezett. Ez a kihágás átalános felindulást szült. A city, felindulva a sheriff ily megsértetése által, fenhangon követelte az elégtételt. De Whitefriars falai közt oly nehéz volt bármely ügynek is végére járni, hogy elmult két év, mig a zenditők közől csak egy is befogatott.*)

A »Savoy« ugyan ilynemü városrész volt, kisebb ugyan s nem oly hirhedett, de nem kevesbbé törvényen kivül álló lakossággal. Egy szerencsétlen szabóra, a ki valamely követelése behajtása végett jött oda, rárohant a csalók, gazok, kéjhölgyek egész serege. Oda ajánlotta adósának egész követelését s a tömeget le akarta magának kenyerezni, de ez hasztalan volt. Ő megsértette az ő szabadalmaikat, s e vétket nem lehetett megbocsátani. Ledöntötték lábáról, levetkőztették, beszurkolták, betollazták és kötelet kötöttek a derekára. Meztelenül hurczolták meg az utczán, kiáltva, »egy bailiff egy bailiff!« Végre letérdepelni kényszeritették, s ugy elátkozni atyját és anyját. Ezen szertartás befejezése után megengedték neki, — de ezen engedélyt több savoyard nagyon roszalta, — hogy egy darab rongy nélkül a testén, haza sántikáljon.**) Az alleni mocsár, a Grampian hegyszorosai nem voltak oly veszélyes helyek, mint eme szük utczák tömkelege, melyet egy virágzó és felvilágosodott ország legelőkelőbb főnemességének palotái vették körül.

---

*) Luttrel Narcisz naplója, jan. 1691.; máj. 1693.

**) Alsókázi napló, deczember 30. 1696.; Postman, julius 4. 1696.

Végre, 1697-ben, egy, ezen helyek kiváltságait megszüntető bill a két ház által elfogadtatván, királyi szentesitést nyert. Az alsatiak és savoyardok dühben voltak. A parliament tagjai névtelen leveleket kaptak, melyekben orgyilkolással fenyegették mindazokat, a kik a billt feltünőbb buzgósággal támogatták, de ily fenyegetések csak megszilárditották bennök azon meggyőződést, hogy elérkezett már legfőbb ideje ama zsiványfészkek szétpusztitásának. Tizennégy napi halasztás engedtetett nekik; s kihirdettetett, hogy ezen idő lejártával, az egész fajzat, mely London átka volt, odúiból ki fog ugrasztatni s kegyelem nélkül elkergettetni. Volt tömeges menekvés Irlandba, Francziaországba, a gyarmatokra, s a főváros kevesbbé hirhedett részein levő pinczékbe és padlásszobákba; s mikor a kitüzött napon a sheriffek tisztviselői beléptek a határra, mindazon utczákat, a melyeket az előtt egy királyi parancs hirére ezer naplopó és boszorkány szokott ellepni, oly csendességben találták, mint akár egy templom folyosóját. *)

April tizenhatodikán a király egy beszéddel zárta be az ülést, a melyben meleg és méltó köszönetet mondott a két háznak ama szilárdságért és bölcseségért, melylyel a nemzetet egy, történetünkben az előtt hallatlan kereskedelmi és pénzügyi zavarból kisegitették. Mielőtt a szárazföldre utazott volna, több uj kitüntetést osztogatott, s némi intézkedéseket tett a kormányzatban. A whig junto minden tagja valamely jelében részesült királyi kegyeinek. Somers átadá a nagypecsétet, melynek őre volt; visszakapta azt a korlátnoki nagyobb czim kiséretében, s egyuttal rendeletet kapott, hogy azt tüstént egy oly okmányra

*) Postman, apr. 22. 1697.; Luttrell Narczisz.

függeszsze reá, mely őt az eveshami bárói rangra emelte. *) Russell az »Earl of Oxford« és »Viscount Barfleur« czimeket kapta. Ezelőtt angol czim az országon kivül fekvő helyről nem vétetett. De a most adott példa aztán többször ismételtetett; s most nagy hadvezérek utódai viselik a Saint-Vincent, Trafalgar, Camperdown és Duoro neveket. Russell ugy látszik, ezt a méltóságot szokása szerint nemcsak minden hála érzete nélkül, hanem még zugolódással is fogadta, mintha valami nagy sérelmet követtek volna el rajta. Mi értéke volt reá nézve egy czimkoronának? Nem volt fia, a ki azt örökölhette volna utána. Az egyetlen kitüntetés, melyet megbecsült volna, a térdszalag volt; de a térdszalagot Portland kapta. Az ily dolgokat rendesen a hollandiak számára tartogatták; s egy angoltól különös vakmerőség volt, nyert legyen bár egy oly győzelmet, melynek a haza megmentése volt köszönhető, hogy ő reá legyenek tekintettel, mielőtt csak egy »mynheer« is az udvar környezetében, nincs kielégitve. **)

Wharton, megtartva még mindig helyét, mint a királyi udvartartás felügyelője, egy birósági elnök jövedelmes állását is hozzá kapta, Trent déli részében, Eyreben; testvére pedig, Wharton Godwin, az admiralitás lordja lett. ***)

Noha Godolphin lemondása még octoberben elfogadtatott, a kincstárhoz az elnapolás előtt nem történt ujabb kinevezés. Soká s nagy érdeklődéssel vitattatott az a kérdés,

*) London Gazette, apr. 26., 29. 1697.

**) London Gazette, apr. 29. 1697.; L'Hermitage, apr. 23/ máj. 3.

***) London Gazette, apr. 26., 29. 1697.; L'Hermitage, apr. 23/ máj. 3.

ki legyen a kincstár első biztosa. Mert Montaguenek számos ellensége lett hibái miatt s még számosabb érdemei miatt. Ostoba gépmunkások őt elménczkedőnek és poetának csufolták, a ki, kétségkivül, sok tehetséget mutatott a vitázásban, de a ki már magasabbra vergődött föl, mint érdemelte s mint a minek megfelelhetne. Képtelenségnek látszott egy fiatal suhancznak csak azért, hogy a szája jár, olyan polczra emeltetése, a melytől az ország jóléte függ. Fox István bizonnyal, a kincstár minden lordjai közt, legalkalmasb volt arra, hogy a testület élére állittassék. Éltesb ember volt, komoly, tapasztalt, pontos és szorgalmatos; verset nem csinált soha életében. A király sokáig ingadozott a két jelölt között: de a halogatás csak Montaguenek vált javára; mert az ülés első napjától, annak utolsó napjáig folyvást növekedett jó hire. A képviselőháznak valamint a citynek közvéleménye egyhangulag őt tartá legalkalmasbnak a pénzügyek vezetésére. Végre sir Fox István elállott igényeitől, noha nem igen szivesen. Azt kivánta, hogy a hivatalos lapban tétessék közzé, mikép a kincstár első lordjának állásával ő megkináltatott, de azt nem fogadta el. Ily közzététel megbántása lett volna Montaguenak; Montague pedig, a szerencse és dicsőség által elkényeztetve, nem arra való, hogy megbántásokkal illettessék. A vita kiegyenlittetett. Montague a kincstár első lordja lett; s a bizottság egy üres helye sir Littleton Tamással töltetett be, ki az alsóháznál a whigpárt egyik legügyesb s legkövetkezetesb hive volt. De Fox iránti kiméletből, ezen előléptetések a Gazetteben nem tétettek közzé. *)

*) Mit tartott a közvélemény, azt L'Hermitage egy leveléből, mely mindjárt Godolphin lemondása után iratott, nov. 3/13. 1696.

Dorset lemondott a kamarási tisztről, de nem kedvetlenül, s a királyi kegy jeleivel árasztatott el. Utóda Sunderland lett, a ki egyuttal az ország főbirái egyike is volt, mit több részről zugolódással fogadtak.*) A toryk előtt Sunderland osztatlan gyülölet tárgya volt. Egy-két whig vezér nem állhatott ellent az ő megnyerő modorának; mások hálával ismerték el a pártnak legutóbb tett szolgálatait. De a vezérek nem parancsolhattak követőiknek. Egyenes lelkü emberek, a kik buzogtak a polgári szabadság és a protestáns hit mellett, a kik Sunderland társaságának ellenállhatatlan bűvkörén kivül állottak, a kik tudták, hogy a magas bizottságnak tagja volt, hogy részt vett a türelmi nyilatkozatban, hogy tanúkép lépett föl a hét püspök ellen, csak szégyennel és felindulással szemlélték őt a trón közelében, a diszbottal kezében. Még botrányosabb volt, hogy egy ilyen emberre bizassék az egész közigazgatás az uralkodó távolléte alatt. Vilmos ezen érzelmeket nem értette meg. Sunderland ügyes volt: hasznos szolgálatokat tett: elvtelen volt ugyan, de olyanok voltak ama nemzedék angol politikusai mind, elvesztvén, a szentek piszkos uralma alatt, minden hitüket az erénybe, s aztán a restauratio vad örömzajában teljesen átadván magukat a szabadosságnak. Ő az e fajta emberek egy példánya volt, roszabb valamivel tán Leedsnél vagy Godolphinnél s majdnem oly gonosz, mint Russell vagy Marlborough. Azt,

---

megláthatjuk. »Le public tourne plus la vue sur le Sieur Montegu, qui a la seconde charge de la Trésorerie qua sur aucun autre.« A London Gazette feltünő hallgatását megmagyarázza Vernon egy levele Shrewsburyhez, máj. 1. 1697.

*) London Gazette, apr. 22. 26. 1697.

hogy miért vették épp őt üldözőbe, a király meg nem foghatta.

Daczára a Sunderland fölemeltetése miatti elégületlenségnek, Anglia ezen nyáron át teljes nyugalomban s igen jó hangulatban maradt. A vakbuzgó jakobiták kivételével, mindenki örült a forgalom gyors élénkülésének s a békére való közel kilátásnak. Nem kevesbbé nyugodt volt Irland és Skóczia is.

Irlandban, mióta Sidney nem volt királyi helytartó, semmi sem történt, a mi részletesb megemlékezést érdemelne. A kormány elnézte a gyarmatosok föltétlen uralkodását a benszülöttek fölött; s viszont a gyarmatosok nagy előzékenységet mutattak a kormány iránt. A Dublinban székelő vidéki törvényhozás viselt dolgai semmi tekintetben sem birtak nagyobb fontossággal vagy érdekkel, mint a babadoesi gyülés viselt dolgai. Irland ez időbeli parliamenti történetének tán nevezetesb eseménye sem volt, mint a speaker hintójának a korlátnok hintójávali összekoczódásából a két ház között támadott egy vita. Voltak ott ugyan factiók, de ezek tisztán csak személyes igények- vagy neheztelésekből támadtak. A whig és a tory nevek áthatoltak ugyan a szent György csatornáján, de ezen utjokban minden jelentőségüket elvesztették. A kit Dublinban torynak neveztek, az Westminsterben olyan nyakas whignek is megjárta volna, mint Wahrton. Irlandban a legerősb magas egyházpárti annyira gyülölte és rettegte a pápistaságot, hogy nagyon is hajlandó volt minden protestánsban testvért látni. Eszökben tarták Jakab kényuralmát, a rablásokat, gyujtogatásokat, jószág elkobzásokat, a rézpénzt, az attainder actot, s mindez ébren tartá gyülöletöket. Vilmosban szabaditójukat, védőjüket tisztelték. Sőt, nem ta-

gadhatták meg egy nemét a tiszteletnek még Cromwell emlékétől se : mert, volt legyen bármi is különben, ő fajuk bajnoka és megboszulója volt. Igy a vélemények megoszlásának Angliában alig volt valami köze a vélemények megoszlásához Irlandban. Angliában két párt küzdött egymás ellen, mely egy hitü és egy származásu volt. Irlandban két kaszt tiporta egymást, melynek hite és származása más más volt.

Skóczia is nyugton volt. Az utóbbi év aratása ugyan silány; s ennélfogva sok baj volt. De kalandos remények töltötték el a nemzet szivét, melyeknek keserü csalódással kelle végződniök. Egy jövendő jólét és uralkodás ábrándképe ugy elfoglalá az emberek képzeletét, hogy a jelen sanyaruságait alig érezték. Miből származott ezen éberálom, s mily borzasztó lőn abból a kiábrándulás, elfogjuk mondani.

A skót rendek 1696. őszén Edinburghban összegyültek. Kevesen voltak csak; s az ülés nem tartott tovább öt hétnél. Egy alig százezer fontot érő segélyt (subsidiumot) szavaztak meg.A kormány biztositására két törvény hozatott. Az egyik törvény által minden köztisztviselő felhivatott azon associatióhoz való csatlakozásra, mely a sziget déli részén oly számosak által aláiratott. A másik törvény arról intézkedett, hogy a király halála esetében a parliament feloszlatottnak ne tekintessék.

De e rövid ülésszaknak legfontosb eseménye, egy az iskolák rendezésére hozott törvény volt. Ezen emlékezetes törvény által elhatároztatott és rendeltetett, skót kifejezés szerint, hogy az országban minden község köteles egy kényelmesb iskolai épületet állitani s az iskolamesternek mérsékelt fizetést adni. A hatás nem volt rögtön érezhető.

De, még mielőtt egy nemzedék letünt volna, világosan kitünt, hogy Skóczia köznépe értelmiségre nézve fölötte állt Európa bármely országa köznépének. Bármely országba vetődött a skót ember, bárminő mesterségre adta magát Amerikában vagy Indiában, kereskedelemben, vagy hadi szolgálatban, a kora ifjuságában kapott neveltetés őt versenytársai fölé emelte. Ha valamely raktárba hordárnak szegődött, csakhamar felügyelő lett belőle. Ha a hadseregbe állott, mindjárt altisztté lett. Ez alatt Skóczia, daczára terméketlen földjének és kedvezőtlen éghajlatának, olyan haladást tett földmüvelésben, kéziparban, kereskedésben, tudományban, irodalomban s mindenben a mi a polgárosodáshoz tartozik, hogy ahhoz hasonlót az ó világ soha sem látott, az uj világ pedig csak ritkán mutatott föl.

Ez a csodálatos változás, ha nem is kizárólag, de legfőképen a nemzeti közoktatás rendszerének tulajdonitandó. De az utókor mégis valami különös hálával nem tartozik azon embereknek, a kik e rendszert megállapitották. Nem tudták azok, mit csinálnak. Öntudatlan eszközei voltak ők a millió elmékbe és szivekbe lövellett felvilágosodásnak és emberszeretetnek. De az ő saját elméjök olyan sötét és szivök olyan kemény vala, mint a lissaboni inquisitió embereié. Ugyanazon hónapban, melyben a közoktatási törvény a királyi pálczával megérintetett, a skót egyház és állam fő emberei a tizedik századba illő üldözéseket kezdtek meginditani, a boszorkányok és a hitetlenek üldözését. Egy csapat nyomorult, a kinek más vétke nem volt, mint vénség és nyomor, azzal vádoltatott, hogy az ördöggel czimborál. A titkos tanács nem pirult egy külön bizottságot nevezni,

huszonkét ily szegény teremtés pörbe fogatására. *) Edinburghban a könyvárusok boltjaiban szigoru motozás tartatott eretnek könyvek miatt. Istentelen tartalmu könyvek, a melyek közé a presbiterium bölcsei Burnet Tamás »a föld szent elmélete« czimü művét is sorolták, szigoruan eltiltattak. **) De a vakbuzgókat a papir és birkabőr elpusztitása még nem elégité ki. Az ő gyülöletök oly áldozatokat kivánt, a melyek érezni tudnak, s addig nem is nyugodtak, mig egy oly büntettet el nem követtek, a minő azóta nem gyalázta meg a szigetet.

Egy tizennyolcz éves deák Aikenhead Tamás nevü, a ki szorgalmasan tanulgatott s fedhetlen erkölcsü volt, tanulmányai között némely ismeretesb ellenvetésekre jött reá a biblia ellen. Azt képzelte magának, hogy a bölcseség egy oly bányáját fedezte föl, a melyet előtte senki nem ismert, s amaz önhittséggel, mely minden félig müvelt talentumos ifjonczban többnyire megszokott lenni, négy vagy öt társa előtt hihirdette felfödözéseit. Egység a háromságban mondá, épen oly ellenmondás mint a kör négyszöge. Ezra volt a pentateuch szerzője. Az apocalypsis csak egy jelképes könyv a bölcsek kövéről. Mózes a magiát Egyptomban tanulta. A keresztyénség egy oly csalódása az emberiségnek, mely az 1800. évnél tovább nem tarthat. Ezen badar beszédekért, a melyekért hihetőleg nagyon elszégyenelte volna magát, még mielőtt huszonöt éves lett volna, üldözőbe vette őt az államügyész. Az államügyész akkor ama Stewart Jakab volt, a ki oly sokszor volt whig, és oly sokszor volt jakobita, hogy lehetetlen számon tartani apos-

*) Postman, jan. 26. marcz. 7. 11. 1696/7, april. 8 1697.

**) Postman, oct. 29. 1696.

tásiáit. Most harmadszor vagy tán negyedszer ismét whig volt. Aikenhead, Skóczia törvénye szerint hihetőleg bezárandó lett volna, mig tévedéseit vissza nem vonja s az ő hitközsége gyülekezete előtt vezeklést nem tesz; minden józan belátásu és humánus ember ezt a bünhödést untig megelégelte volna egy szájas ficzkó oktalan beszédeiért. De Stewart, a ki szintoly kegyetlen mint aljas természetű volt, vért kivánt. Volt a skót törvények közt egy olyan, a mely főbenjáró véteknek nyilvánitá a legfőbb lénynek vagy a szentháromság bármely tagjának megsértését, vagy szidalmazását. A legerőltetettebb magyarázat nélkül abból, a mit Aikenhead mondhatott, e törvény alá vonni semmit se lehetett volna. De az államügyész minden éleseszüségét megfeszité. A szegény ifjunak nem volt ügyvéde. Teljesen képtelen volt saját ügyében védelmezni magát. Elitélték, akasztófára előbb, aztán az akasztófa alatti megégettetésre. Hiába volt, hogy könnyes szemekkel vonta viszsza tévedéseit s kegyelemért rimánkodott. Nehányan, a kik börtönében meglátogatták, e visszavonást egészen őszintének hitték; s valóban nem valószinütlen az, hogy nála is, mint sok más állitólagos bölcselőknél, a kik gyermekkori hitvallásuk nyügeiből teljesen felszabadultaknak tartották magukat, a közelgő halál félelme érzelmeinek teljes átalakulását idézé elő. Folyamodott a titkos tanácshoz, hogy ha már életének nem kegyelmezhetnek meg, egy kis időt engedjenek neki, hogy kiengesztelje istenét, a kit annyira megbántott. A tanács nehány tagja meg akarta e kis halasztást adni. Mások ugy vélekedtek, hogy nem lehet azt megadni, ha csak az edinburghi papság nem könyörög érette. A két nézet egyenlően osztá meg a tagokat, s a kérdés a korlátnok elnöki szavazatával dőlt el a fogoly el-

len. A korlátnok oly ember volt, a ki történelmünk folyamában többször emlittetik ugyan: de valami dicsérettel egyszer sem. Az a sir Hume Patrick volt az, kinek czivakodó és pártoskodó természete okozá az Argyle vállalata bukását s tömérdek alkalmatlanságot szerzett Vilmos kormányának. A clubban, mely a királylyal daczolt s a parliament fölött uralkodott, nem volt nálánál dühösb köztársasági. De egy kis czim és hivatal csodálatosan átalakitotta. Sir Patrick most lord Polwarth volt: Skótország nagypecsétének őre, a titkos tanács elnöke; s igy alkalma lett élete leggonoszabb tényének elkövetésére.

Hátra volt még bevárni mit lesz teendő Edinburgh papsága. Hogy papok siketek maradjanak egy bünbánó könyörgéseire, a ki nem is megkegyelmeztetéseért esdekel, hanem csak egy kis időért, a mely alatt az ő tanitásaikat hallgathassa s az éghez imádkozzék azon kegyelemért, melyet a földön már nem nyerhet, az valóban hihetetlennek látszhatik. S mégis ugy történt. A papok nemcsak halálát követelték a szegény fiunak, hanem még gyors halálát is, habár az annak örök halála fogna lenni. Még szószékeikről is kiabáltak ellene. Hihető, hogy voltakép azért tagadták meg a pár napi halasztást, mert attól tartottak, hogy az eset hire elmegy Kensingtonbe, s hogy a király, a ki a koronázási eskü letétele alkalmával a trónról jelenté ki azon elhatározását, hogy ő nem lesz hitüldöző, még határozott parancsot küld az itélet végre nem hajtására. Aikenhead Edinburgh és Leith között felakasztatott. Mély bünbánatot mutatott s a bibliával kezében halt meg. Edinburgh népe, noha nem volt hajlandó csekélynek venni vétségét, szánakozásra indult ifjusága, bünbánata s azon kegyetlen sietség láttára, a melylyel őt a világból ki-

irtották. Ugy látszik, egy kicsit attól is féltek, hogy kiszabaditják: mert egy erős csapat katonaság is kirendeltetett a polgári hatóság támogatására. A papok, a kik a fiu gyilkosai voltak, kövülvették őt az akasztófánál, s mig az végső vonaglásaiban szenvedett, oly imákkal csufolták meg az eget, a melyek bizonnyal nagyobb káromlások voltak, mint a minőket a fiu valaha száján kiejtett. Wodrow nem mondhatott el nekünk Dundeeről ennél csunyább dolgot. *)

Egészben a britt szigetek tiz év alatt, annyira soha sem voltak minden benső zavartól menttek mint mikor, Vilmos 1697. april végén a szárazföldre ment. Németalföldön a háboru egy kevesbbé s csakis kicsit kevésbbé lanyhán folyt, mint az előbbi évben. A francziák a hadjáratot Aeth kis város bevételével kezdették meg. Aztán egy sokkal fontosabb hóditásra gondoltak. Hirtelen megakarták lepni Brüszelt, s hihetőleg sikert is arattak volna Vilmos erélye nélkül. Épen ama mezőn táborozott, a mely a waterlooi oroszlántól meg látszik, mikor késő este azt a hirt vette, hogy a németalföldiek fővárosát veszély fenyegeti. Azonnal meginditotta haderejét, egész éjjel ment, s keresztül menve azon a mezőn, a melynek száztizennyolcz évvel később oly borzasztóan hiressé kelle válania s végig húzodva a Soignies erdőség hosszas szűkutain, reggeli tiz órakor ott állott azon a helyen, a melyről Brüszelt két évvel az előtt bombázták, s ha ő csak három órával késik, bombázni fogták volna ismét. Itt oly sánczokkal vette körül magát, a melyeket az ellenség nem mert megtámadni. Ez volt a legfontosabb hadi esemény, mely a Németalföldön, e nyáron előadta magát. Mind a két táborban kevés hajlam mutatkozott va-

*) Howell államperek; Postman, jan. 9/19. 1696/7.

lami nagy dolognak koczkáztatására akkor, mikor már egy átalános békekötés előestéjén látták magukat.

Lajos kora tavasszal, hosszu uralkodása alatt először, ajánlott méltányos és tisztességes föltételeket ellenségeinek. Késznek nyilatkozott visszaadni a háboru folyama alatt tett hóditásait, átadni Lotharingiát az ő herczegének, Luxemburgot visszaadni Spanyolországnak, Strassburgot visszaadni a német birodalomnak s elismerni Anglia tényleges uralkodóját.*) A kik visszagondoltak ama nagy szenvedésekre, a melyekkel az ő szivtelen és hitetlen nagyravágyása Európát elárasztotta, méltán élhettek azon gyanupörrel, hogy az a rendkivüli mérséklet nem az ő igazságos és emberszerető érzelmeinek kifolyása lehet. De bárminő okok inditották őt ily föltételek előterjesztésére, világos volt, hogy azokat elfogadni a szövetségnek érdekében és kötelességében állott. Mert alig lehetett reményleni, hogy fegyveres kézzel is többet ki lehessen csikarni tőle, mint a mit most önkéntajánlott a béke árául. Legvérmesb ellensége alig tarthatott számot az 1695-dikihez hasonló hadjáratok egész egy hosszu sorára. Holott az 1695-dikihez hasonló szerencsés hadjáratok egy egész sora után se remélhették a szövetségesek mindannak visszavételét, a mit nekik most visszaadni kész volt. Vilmos, a ki most is mint rendesen szokta, tisztán átlátta a helyzetet, oly határozottan adá szavazatát a béke megkötésére, mint adá korábban a háboru erélyes folytatására; s támogatta őt a közvélemény ugy Angliában, mint Hollandban. De szerencsétlenségre épen akkor, mikor azon hatalmasságok, a melyek a hosszu harcz alatt egyedül tették meg férfiasan

*) L. a februariusi jegyzőkönyvet (1697.) a ryswicki békealkudozásokra vonatkozó ügyiratok közt.

kötelességüket, már a nyugalomra kinálkozó alkalomnak kezdtek örvendeni, egynémely oly hatalmasságok, a melyek hadjutalékaikat teljesen soha sem állitották ki, a melyek a kellő időben soha sem tudtak elkészülni s folyvást mentegetődztek mikor pénzsegélyt kellett volna küldeniök, most olyan ellenvetésekkel állottak elő, a melyek Európa nyomorát megörökiteni látszottak.

Spanyolország, mint Heinsiushoz lelke keserüségében irt levélben panaszolja Vilmos, a közös ügyhez üres nagyszavaknál semmi egyébbel sem járult hozzá. Még saját területe megvédésére sem fejtett ki valami nagyobb tevékenységet. Angol és hollandi csapatok nélkül elvesztette volna Flandriát és Brabantot. Az angol és hollandi hajóraj nélkül elvesztette volna Cataloniát. Milánói birtokát nem fegyverrel, hanem az angol és hollandi kormányok ellenzése daczára kötött becstelen semlegességi egyezménynyel mentette meg. Nem volt hadi hajója, mely egy vihart kiállhatott volna. Nem volt ezrede, mely ne lett volna fegyelmetlen, rongyos és kiéhezett. S mégis a két utóbbi év alatt Vilmossal és az Egyesült-tartományokkal oly elbizottsággal bánt, a mely világosan megmutatá, hogy a hatalmasságok közt elfoglalt helyének semmi tudatával sem birt. Most elkezdett aggságoskodni, Vilmostól oly engedményeket kivánni, a melyekre a háboru esélyei őt semmikép sem jogositák, s nehéztelni látszék azért, hogy az általa mindig megvetőleg sértegetett szövetségesek nem voltak hajlandók véröket és pénzöket érette még további nyolcz éven át is prédára bocsátani.

Spanyolország magatartása tisztán csak gőgjéből és botorságából magyarázható meg. De a császár vonako-

dása a legméltányosb kiegyenlitési módoknak is elfogadásától már csak önző nagyravágyásának tulajdonitandó. A katholikus királynak nem volt gyermeke: maga beteges volt: életének három évnél többet nem igérhettek már s mihelyt meghalt, birtokait egy csapat követelő fogta szétszaggatni. Mind az Osztrákháznak, mind a Bourbonháznak igényei voltak ama roppant örökségre. Nyilván az állott az Osztrákháznak érdekében, hogy mikor ama végzetes nap elérkezend, az európai szövetség háboruban álljon a Bourbonházzal. A császárnak tehát az volt czélja, hogy a háboru tovább is ugy folytattassék mint eddig folytattatott, neki magának csekély terheltetésével, de Anglia és Holland lehető megterheltetésével, s tartson nem addig, a mig jó béke lenne köthető, hanem a mig a spanyol király meg nem hal. »A császár képviselőinek« irja Vilmos Heinsiushoz, »szégyelni kellene magukat ily föllépésért. Eltürhetetlen valami, hogy egy kormány, a mely minden hatalmában levő módon meghiusitja a békealkudozásokat, aztán merőben semmit se tegyen, a közös védelem érdekében.« *)

Ily körülmények közt nem lehet csodálni, hogy a békealkudozások lassan haladhattak. A nemzetközi törvénynek, ugy mint a köztörvénynek, megvannak az ő huzavonái, apró szőrszálhasogatásai, technikai nehézségei, melyek a dolgok lényegének kiforgatására nagyon is könnyen felhasználhatók. Az oly perlekedőknek tehát, a kik peröknek gyors befejezését nem kivánják, mindig lesz módjuk abban, hogy azt hosszura nyujtsák. Hosszas vita volt már a fölött is, hol tartassék az értekezlet. A császár Aachent javasolta.

*) Vilmos Heinsiushoz, decz. 11. 21. 1696. Hasonló kifejezésekkel él Vilmos egyéb, ez időtájban irott leveleiben is.

A franczia ezt ellenezte s Hágát javasolta. Ezt aztán meg a császár ellenezte. Végre ugy rendeztetett be, hogy a szövetséges hatalmak képviselői Hágában gyüljenek össze, a franczia meghatalmazottak pedig öt mértföldnyi távolságban, Delftben szállásoljanak.*) Ehhez képest Delftben megjelent Harlay, egy kitünő elmésségü és magas müveltségü férfiu, a legelőkelőbb udvarképes családok sarjadéka; Crecy, egy ravasz, béketürő, szorgalmas diplomata; és Cailleres, a ki bár a megbizó levélben harmadik helyen emlittetik, a megvitatandó kérdések iránt bármelyik társánál sokkal jobban volt tájékozva.**) Hágában voltak Pembroke Ede gróf, és Villiers viscount, mint Anglia képviselői. Prior, titoknoki minőségben kisérte őket. A császári küldöttség élén gróf Kaunitz állott: a spanyol küldöttség élén don de Quiros Ferencz Bernát; az alsóbb rendü tisztviselők elősorolása unalmas volna.***)

Fele utján Delft és Hága közt volt egy Ryswick nevü falu; ennek közelében pedig egy négyszögü kertben, melyet egyenes vonalu csatornák vettek körül, s mely rendes facsoportokra, virág- és dinnyeágyakra volt beosztva, az orániai herczegnek egy kastélya állott. Ez a ház mintha csak épen az olyanfajta diplomaták elhelyezése végett épült volna, a a minők ott egybegyülendők voltak. Központján egy tágas terem volt, melyet Honthorst festményei ékesitettek. Jobb-

*) L. a Bécsben fogalmazott ügyiratokat, szept. 16. 1696. és marcz. 14. 1697. L. a Hágában szerkesztett jegyzőkönyvet, marcz. 18. 28. 1697. Ezen okiratok a ryswiki békére vonatkozó ügyiratok közt feltalálhatók, 1707.

**) Mind a három miniszter jellemzését adja Saint Simon.

***) A ryswicki béke-alkudozásokra vonatkozó irományok és emlékiratok.

ról és balról két egymásnak teljesen megfelelő szárny volt. Mindegyik szárnynak meg volt a maga hidja, a maga kapuja, a maga utja. Az egyik szárny átadatott a szövetségeseknek, a másik a franczióknak, s a központon levő csarnok a közvetitőnek.*) Az etiquette némely előzetes kérdései nem minden nehézség nélkül megoldattak; s végre május kilenczedikén, a hatos fogatu kocsik egész sora, kisérve a szállásmesterek, futárok, apródok seregétől, különböző utakon közeledék a kastély felé. A svéd követ a főbejárásnál szállt ki. A hágai vonat a jobb felől levő mellékuton jött. A detfti vonat a bal felől levő mellékutton jött. Az első összejövetelkor a hadviselő hatalmak képviselői átadták megbizó leveleiket a közvetitőnek. A második összejövetelkor a közvetitő a megbizólevelek kicserélésének formaságát végezé. Aztán több ülésen át az vitattatott meg, hogy mindegyik képviselő mennyi kocsit, mennyi lovat, hány inast és hány apródot vihessen magával Ryswickbe; hogy vajon a szolgálattevő legények botot viseljenek-e vagy kardot; viseljenek-e övükben pisztolyt; kinek kocsija menjen elől a nyilvános sétáknál; és melyik térjen ki az utban a másik elől. Mindjárt kitünt, hogy a közvetitőnek nemcsak a coalitio és Franczia ország közt, hanem a coalitio egyes tagjai közt is volt elég kiegyenlitni valója. A császári követek jogot tartottak ahhoz, hogy az asztalnál legfölül foglaljanak helyet. A spanyol követ e jogot nem akarta elismerni, s amazok ketteje közé próbált befurakodni. A császári követek a választófejedelmek és köztársaságok küldötteinek nem akarták megadni az excellenczias czimet. »Ha engem nem czimeznek excellenczias-

*) Rézmetszetü képe és alaprajza e kastélynak megvan az irományok és emlékiratok közt.

nak« mondá a brandenburgi választó követe, »ugy az én uram vissza fogja hivni Magyarországból hadcsapatait.« A császári követek követelték, hogy nekik egy külön szobájok legyen az épületben, s az udvarban az ő kocsijaik számára külön hely rendeltessék. A confoederatio minden többi képviselője ezt a kivánatot teljesithetlennek találta, s ez a gyermekes vita egy egész ülést elvett. Képzelhető, hogy a szövetségesek, a kik ily akadékoskodók voltak egymás közti viszonyaikban, nem lehettek igen engedékenyek a közös ellenséggel való tárgyalásaiknál. Harlay és Kaunitz egyik főgondja az volt, hogy egymás lábaira vigyázzanak. Egyik sem tarthatta az általa képviselt korona méltóságával megegyezőnek, hogy valamivel gyorsabb léptekkel menjen elébe a másiknak, mint az jön ő elébe. Ha tehát egyikök azon vette észre magát, hogy véletlenül nagyon előre talált sietni, rögtön visszafordult a kapuig, s a halk lépdelés ujból kezdődött. Lajos követei az ő nyelvökön szerkesztettek egy iratot. A német államférfiak tiltakoztak ily ujitás ellen mely a szent római birodalom méltóságának megsértése, s a független nemzetek jogainak csorbitása volna, s nem akart abból semmit is megérteni, mig azt neki jó franciából rosz latinra le nem forditották. April közepén Hágában minden ember tudta már, hogy Svédország királya, tizenegyedik Károly, meghalt, s utána fia következett: ámde az etiquette nem engedé meg, hogy az együtt ülésező képviselők közől egy is tudomásul vegye ezt a tényt mindaddig, mig Lilienroth azt formaszerüleg be nem jelentette: szintugy ellenkezett volna az etiquette szabályaival, hogy Lilienroth ily jelentést tegyen, mielőtt fogatai és háznépe teljes gyászba öltöztetve volnának; több hét kellett pedig hozzá, mig kocsigyártói és szabói e munkával el tudtak

készülni. Végre junius tizenkettedikén, megjelent Ryswicken fekete posztóval bevont hintóban s fekete bérruhákba öltözött cselédekkel s ott a congressus teljes ülésében kijelenté, mikép tetszett az isteni gondviselésnek magához venni a leghatalmasabb király tizenegyedik Károly ő felségét. Aztán a követek mindnyájan részvételöket fejezték ki előtte ezen váratlan gyászos esemény fölött, s haza siettek, hogy levethessék himzett diszöltönyeiket s gyászruhát vegyenek magukra. Ily aprólékos formaságokkal heteket töltöttek el. Semmi sem ment előre. Lilienroth nem kivánta gyorsitani a dolgot. Mig ez a congressus tartott; az ő állása fölötte nagy méltósággal járt. Ő biz akár örökké közvetitő maradt volna; de csak addig maradhatott, mig a két fél jobbról és balról czivakodott egymással.*)

Juniusban a béke reménye halványulni kezdett. Sokan emlékeztek, hogy évről évre tovább dühöngött a háboru az alatt is mig Nimeguenben congressus ülésezett. A közvetitők ama városba 1676. februárban vonultak be. Az egyezség csak 1679. februárban iratott alá. Pedig Nimeguenben az alkudozások nem folytak lasabban, mint most Ryswickben. Nagyon is valószinünek látszott, hogy még a tizennyolczadik század a Meuse és Rajna partjain egymással szembenálló nagy hadseregeket, szorgalmas népeket nagy adózások terhei alatt nyögve, termékeny vidékeket elpusztitva, a tengereket rablók miatt járhatatlan állapotban fogja láthatni, mialatt a hatalmasságok megbizottai egyre kicserélgetik megbizó leveleiket, készitik jegyzékei-

*) A kit bővebben érdekelnek ama haszontalan vitatkozások, és alakoskodások, melyekkel ez a gyülés az idejét fecsérelgette, nézze meg az irományokat és emlékiratokat.

ket, szerkesztik jegyzőkönyveiket, czivódnak a hely fölött, melyen egyiknek vagy másiknak ülnie kell, s a czim fölött, melylyel egymást szólitaniok kell.

De Vilmos el volt tökélve arra, hogy ezen alakoskodás végét siettesse. Azt akarta, hogy vagy béke legyen vagy háboru. Nézete szerint mindenik jobb volt mint ezen átmeneti állapot, a mely mind a két másiknak bajait egyesité magában. Mig az alkudozások függőben voltak, nem lehetett könnyiteni a népe vállaira nehezedő terheken; s mégis szövetségeseitől semmi hathatósb támogatást nem várhatott. Ha Francziaország komolyan akarja becsületes föltételek alatt a békét, ugy az egyezség létre fog jönni a katholikus király bárgyusága és a császár számitó ravaszsága daczára is. Ha Francziaország nem őszinte, ugy annál jobb, minél hamarább jön az igazság napfényre, minél hamarább vége szakad a Ryswickben játszott bohózatnak s minél hamarább megtudja Anglia és Holland népe, — mert hisz minden ezektől függött, — hogy nagyobb erőfeszitésekre és áldozatokra kell készen tartaniok magokat.

Pembroke és Villiers, noha most egy veterán diplomata, sir Villiamson József is segitségökre volt, a congressus tárgyalásainak siettetésére keveset vagy semmit se tehettek. Mert Francziaország, noha megigérte, hogy mihelyt a béke megköttetik, az orániai herczeget Nagybritannia és Irland királya gyanánt el fogja ismerni, még eddig el nem ismerte őt. Az ő követei ennélfogva közvetlen még nem érintkeztek Harlayvel, Crecy- és Cailleresvel. Vilmos, egy igazi államférfiu belátásával és határozottságával arra határozá magát, hogy Lajossal a Németalföldön parancsnokló franczia tábarnagyok valamelyike által fog egyenes érintkezésbe lépni. Ezen tábornagyok közt leg-

magasb rangu Villeroy volt. De Villeroy gyenge, hirtelen, gőgös és szeles volt. Ily alkudozó inkább összebonyolitott volna egy ügyet, semhogy azt barátságos uton kiegyenlitse. Boufflers okos és mérsékelt ember volt; s szerencsére azon nehány napon át, a melyet Namur eleste után Huyben kelle töltenie, Portland gondviselése alatt állott, a ki a legnagyobb udvariassággal és szivességgel bánt vele. A fogoly és őrzője közt barátság keletkezett. Mind a kettő vitéz katona, tisztességes gentleman, hű alattvaló. Vilmos helyesen ugy gondolkodott, hogy ezek hamarább megfogják egymást érteni, mint Harlay és Kaunitz, még Lilienroth segitségével is. Portland valóban egy kitünő diplomata minden tulajdonával birt. Angliában a közvélemény idegennek nézve őt, bizalmatlan volt iránta: az ő grófsága, térdszalaga, jövedelmes hivatalai, hirtelen növekvő gazdagsága, mind irigységet keltettek: beszédét nem értették jól: modora nem volt a Whitehall divatja szerinti: ennélfogva képességét is sokkal kevesebbre becsülték: s szokás volt őt csak szalmabábnak nézni, a ki legfölebb csak levélhordónak való. De a szárazföldön, a hol nem voltak irányában elfogulva, egészen más benyomást tett ő. S valóban nevezetes tény az, hogy mig London társalgó termeiben és kávéházaiban őt mintegy ügyetlen ostoba urhatnámot festették le, (»Hogan Mogan« volt a divatos szólam), azalatt Versaillesban mint egy kitünőleg finom udvaronczot, és kitünő ügyességü alkudozót ismerték.*) De fő érdeme az ő megvesztegethetetlen becsületessége volt. Az

*) Saint Simon bizonnyal legalább is oly jó emberismerő volt, mint bármelyike amaz angol duzzogóknak, a kik őt oly együgyűnek és parasztnak szerették nevezgetni. Saint Simonnak nagyon is bő

bizonyos, hogy a reábizott érdekeket életénél többre becsülte, s hogy urához küldött jelentéseinek minden szava igaz volt.

Junius végé felé Portland barátságos izenetet küldött Boufflersnek, félórai beszélgetésre kérvén őt. Boufflers rögtön gyorsfutárt küldött Lajoshoz, s a választ a legrövidebb idő alatt, mely egy lovas postának oda és visza nyargalására szükségeltetett, megkapta. Lajos a marsalt a Portland kivánatának elfogadására s egyuttal oda utasitá, hogy minél kevesebbet beszéljen ő maga s minél többet igyekezzék megtudni. *)

Junius huszonnyolczadikán, ó stilben, egy, a monsi uton Brüsseltől mintegy tiz mérdföldnyire fekvő városnak, Hallnak közelében jöttek össze. Az első kölcsönös üdvözlések után, Boufflers és Portland leszálltak lovaikról, kisérőik visszahuzódtak; s a két alkuvó egy gyümölcsösben egyedül maradt. Itt két óra hosszant föl s alá sétáltak, s

---

alkalma volt, hogy magának helyes itéletet képezhessen; mert látta Portlandet a legnagyobb nehézségekkel küzködni; és Saint Simon egy helyen azt mondja róla: »Benting, discret, secret, poli aux autres, fidèle á son maitre, adroit en affaires, le servit très utilement;« más helyen: »Portland parut avec un éclat personnel, une politesse, un air de monde et de cour, une galanterie et des graces qui surprirent; avec cela, beaucoup de dignitè, même de hauteur, mais avec discernement, et un jugement prompt sans rien de hasardé.« Boufflers is magasztalja Portland finom műveltségét és tapintatát. Boufflers Lajoshoz, jul. 9. 1697. Ez a levél a franczia külügyi hivatal levéltárában van. Forditása egy Grimbot M. által közzétett becses gyüjteményben.

*) Boufflers Lajoshoz, jun. 21/jul. 1. 1697.; Lajos Boufflershez jun. 22/jul. 2.; Boufflers Lajoshoz jun. 25/jul. 5.

többet végeztek, mint a mit Ryswicken a hatalmasságok megbizottai annyi hónap alatt végezhettek volna. *)

Mindeddig a franczia kormány azon megfogható, noha téves gyanut táplálta, hogy Vilmos elhuzni akarja a háborut, s hogy az alkudozásokat csak azért kezdette meg, mert nem akart a közvéleménynyel Angliában és Hollandban daczolni, de, hogy ez alkudozások meghiusulását ohajtja és hogy az osztrák ház gonosz magaviselete s a Ryswickben fölmerült sokféle nehézségek főleg az ő mesterkedéseinek tulajdonitandók. Ezen gyanu most elhárittatott. Hideg, szigoru és méltóságos bókokat, de tiszteletteljeseket váltott egymással az a két nagy fejedelem, a kiknek ellenségeskedése egy negyed századon át Európát folytonos izgatottságban tartá. Az alkudozások Boufflers és Portland között olyan gyorsan haladtak, a mint ezt a Versaillesba való elkerülhetetlen sürü izengetések csak megengedték. Az első öt értekezés szabad ég alatt tartatott; de a hatodik összejövetelkor egy kis házba mentek be, a hová Portland asztalokat, tollat, papirt és tentát vitetett; s itt az ő munkájok eredménye irásba foglaltatott.

A szóban forgó kérdések közől négy volt a leglényegesb. Vilmos eleinte két engedményt kivánt Lajostól; viszont Lajos is két engedményt kivánt Vilmostól.

Vilmos első kivánata az volt, hogy Franciaország kösse le magát arra, hogy Jakabnak vagy hiveinek a dolgok fönálló rendének Angliában felforgatására czélzó semminemü vállalatát sem közvetve sem közvetlenül segélyezni és istápolni nem fogja.

Vilmos második kivánata az volt, hogy Jakabnak

*) Boufflers Lajoshoz, jun. 28/jul. 8. jun., 29/jul. 9. 1697.

oly veszedelmes közelségben Angliához, mint Saint Germains volt, további tartózkodása ne engedtessék meg.

Az első kívánatra Lajos azt felelte, hogy ő egész készséggel leköti magát a legünnepélyesebben arra, hogy az Angliában fönálló dolgok rendének megzavarására teendő bárminemü kisérletet semmiképen támogatni vagy segélyezni nem fog; de hogy becsületével nem tartja összeegyeztethetőnek azt, hogy rokona és vendége neve ezen egyezségben megemlittessék.

A második kívánatra Lajos azt felelte, hogy egy, az ő birtokaira menekült szerencsétlen királytól a vendégszeretetet meg nem vonhatja s azt nem igérheti meg, hogy csak szóba is hozza annak Saint Germainsből leendő eltávozását. De Boufflers, mintegy csak saját gondolatát fejezve ki, noha kétségkivül semmi olyat nem mondva, a mi ura szándékaival ellenkezett volna, sejteté, hogy ez is elintézhető, s Avignont jelölé meg, mint oly helyet, a hol a számüzött királyi család az angol kormány minden nyugtalanitása nélkül, lakhatnék.

Másrészről Lajos, azt kivánta, először, hogy a jakobitáknak átalános bűnbocsánat adassék; másodszor, hogy modenai Mária, az ő ötven ezer fontból álló évi járadékát megkapja. Ezen kivánatok elsejét Vilmos kereken megtagadta. Ő mindenkor kész lesz, saját szabad akaratából oly vétkeseknek megbocsátani, a kik ezentul kormánya alatt békében élni hajlandóknak mutatkoznak; de abba nem egyezhet, hogy az ő kegyelmezési királyi joga valamely külhatalom által egyezségileg korlátoltassék. A modenai Mária által követelt évi járadékot szivesen kiadatja, ha az iránt megnyugtatva lesz, hogy ezen összeg nem fog az ő trónja és személye elleni fondorlatokra, egy a Huntéhoz hasonló

ujabb telepnek a kenti partokon föntartására vagy a Turnham greenihez hasonló ujabb vállalatok számára lovak és fegyverek vételére fordittatni. Boufflers Avignont emlité. Ha Jakab és királyi neje ott akarnak ezentúl lakni, ő nem tesz ellenvetést az évi járadék kifizetése ellen.

Végre a vitás kérdések mind elintéztettek. Sok vitatkozás után irásba foglaltatott egy czikkely, melyben Lajos becsületszavát köté le arra, hogy semmi módon nem pártol bármiuő olyan kisérletet, mely a dolgok fönnálló rendének Angliában felforgatására lenne irányozva. Vilmos, viszont, igéretet tett, hogy nem pártol semmi olyan kisérletet, mely a franczia kormány ellen volna intézve. Ezt az igéretet Lajos ugyan nem kivánta, sőt eleinte sértésnek látszott azt venni. Az ő trónja, ugy mondá, biztosan áll, jogczime kétségbevonhatatlan. Területén nem léteznek lázadók, vagy összeesküvők; s nem látta méltóságával megegyezőnek olyatén szerződést kötni, a mely azt sejtetné, mintha neki is afféle összeesküvésektől és fölkelésektől kellene tartani, mint a minőknek egy forradalomban gyökerező uralkodó ház természetesen kitéve van. Mind a mellett e pontban engedett; s elhatároztatott, hogy az egyezkedés e tekintetben szorosan a kölcsönösség elvén alapuljon. Vilmos felhagyott azzal, hogy Jakab névszerint megemlittessék; Lajos meg felhagyott azon kivánattal, hogy Jakab hiveinek föltétlenül átalános bűnbocsánat adassék. Elhatározták, hogy a szerződésben semmi említés ne tétessék sem a számüzött király ezentúli tartózkodása helyéről, sem az ő királynője évi járadékáról. De Vilmos a congressuson levő megbizottjait fölhatalmazá annak kijelentésére, hogy modenai Mária mind azt meg fogja kapni, a mi őt kellő vizsgálat után, törvény szerint megilleti. Mi volt az, a

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

mi őt törvény szerint megillette, erre egész Westminster Hall adós maradt volna a felelettel. De mindenki jól megértette, hogy mihelyt férjével együtt a Provenceba vagy Olaszországba megy lakni, meg fog adatni neki minden, a mit bárminő czim alatt követelhetne. *)

---

*) Adataimat ezen alkudozásokról főleg a franczia külügyi hivatal irataiból vettem. Fordításban közzé tette azokat Grimblat M. L. szintén Burnet II. k.

Gyakran állittatott, hogy Vilmos megigérte Mariának az évi ötvenezer fontot. A ki nem resteli a szept. 10/20. 1697. jegyzőkönyvet megolvasni, a ryswicki béke irományai közt, igazat fog nekem adni. Prior is nyilván ugy érti azt, mint én értettem. Mert egy, Lexingtonhez szept. 17. 1697. irott levelében azt irja : No. 2., magában foglalja azt, a mibe a király megegyez Mária királyné ellátására nézve. Tisztán megadja neki azt, a mit a törvény megad neki. A mediator az, a ki ezt a föltételt a francziáknak diktálta, s azt jegyzőkönyvbe vétette ; s igy azt kell hinnem, hogy ezen intézkedéshez igen olcsó áron jutottunk hozzá.«

Hire ment azon időben, (l. Boyer III. Vilmos király történetét, 1703.) hogy Portland és Boufflers egy titkos pontban az iránt is megegyeztek, hogy Vilmos halála után, a walesi herczegre szálljon a trón. Ezt a mesét sokszor ismételték, de okos ember soha sem hitte el, s mióta a Lajos és Boufflers közötti levelezés közzététetett, már a gyengébbek sem hihetik el. Dalrymple s más irók azt vélték, hogy Jakab életében találtatnék valamely bizonyiték ama titkos pont valódisága mellett. Az a hely, a melyre e részben hivatkoznak, bizonynyal nem Jakabtól származott, sem tudtával nem iratott ; mindazon helyek pedig, a melyek nem egyenesen tőle származnak vagy nem az ő utasitására irattak, vajmi kevés hitelt érdemelnek. Mindazonáltal, ha azt a helyet megfontoljuk, ugy találjuk, hogy az nem csak mitse bizonyit a titkos pont mellett, hanem egyenes ellenmondásban van azzal. Az életirás összeállitója azt beszéli el, hogy miután Jakab kijelentette volna, hogy utóda jogát soha sem fogja a saját joga megtagadásával megvásárolni, ezen kérdés többé szóba sem hozatott. Nem kevesbbé bizonyos az is, hogy Jakab, 1697. marcziusban közzé

Julius vége előtt minden tisztába volt hozva, a mi Francziaországot vagy Angliát illette. E közben tudomásukra jutott a Ryswickben gyülésező megbizottaknak is, hogy Boufflers és Portland több összejövetelt tartottak Brabantban, s hogy ott egészen szabálytalan és illemellenes modorban egyezkednek, megbizólevelek, közbejárók,

---

tett emlékiratában, mely emlékirata ugy életrajzában (II. k.) mint a ryswicki béke irományai közt föltalálható, egész Európa előtt kijelentette, hogy oly aljas és nemtelen tettre soha sem lesz képes, hogy az oraniai herczeg uralkodásába azon föltétel alatt egyezzen bele, miszerint utóda a walesi herczeg legyen. Ebből az következik, hogy 1697. márczius után, e kérdés többé elő nem hozattathatott. Igy a Portland és Boufflers közötti értekezéseknél is, melyek csak junius végén kezdődtek, az szóba nem jöhetett.

Vajon tehát e mesének semmi alapja sem volt? Ugy hiszem, volt némi alapja; s már elő is adtam a tényeket, a melyekre a képzeleti föltevéseket fektették. Az egészen bizonyos, hogy Lajos, 1693., a szövetségeseknek tudtára adatá, még pedig a svéd kormány utján, miszerint ő azt remélí, hogy található lesz valamely mód az angol trónra jogot tartó fejedelmek kibékítésére. Az a mód, a melyre ő czélzott, kétségkivül az volt, hogy a walesi herczeg legyen Vilmos és Mária trónutóda. Lehet, hogy, mikép a Jakab életének compilátora állitja, Jakab nem mutatott valami nagy ellenszenvet az ilyféle kiegyenlités ellen. Nem volt oka, hogy sógornőjének adjon elsőbbséget sógora fölött, föltéve, hogy sógora protestánssá lenne. De Vilmos a parliament hozzájárulása nélkül mitsem tehetett; az pedig teljesen hihetetlen, hogy akár ő, akár az angol parliament az angol korona fölötti rendelkezést alku tárgyává tették volna Francziaországgal. Mit tett, vagy tett volna ő, azt bizonyossággal nem mondhatjuk meg. Mert Jakab hajthatatlannak mutatkozott. Lajos tehát felhagyott minden gondolatával a kiegyeztetésnek, s megigérte, hogy elismeri Vilmost Anglia királyának »minden nehézség, megszoritás, föltétel vagy fentartás nélkül.« Bizonyosnak látszik, hogy ezen igéret után, mely 1696. deczemberben adatott, az egyezkedések folyama alatt a walesi herczeg többé elő sem hozatott.

jegyzékek, jegyzőkönyvek nélkül, s a nélkül, hogy egymás lépteit megszámlálnák vagy egymást excellentiásnak czimezgetnék. Sőt oly barbár módon tudatlanok voltak a diplomatia nemes tudományának első elemeiben is, hogy képesek lettek volna a keresztyén világnak visszaadni a békét, merő sétálás közben, egynehány almafa alatt. Az angolok és hollandiak fenhangon magasztalták Vilmos belátását és szilárdságát.

Ő ketté vágta a csomót, melyet a congressus csak összeszőtt, kuszált. Egy hónap alatt elvégezte azt, mit a Hágában gyülekező pedánsok és formalisták tiz év alatt sem végeztek volna el. A franczia meghatalmazottak sem voltak kellemetlenül érintve. »Furcsa dolog,« mondá Harlay, egy elméncz és értelmes ember, »hogy mig a követek háboruban állnak egymással, az alatt a hadvezérek megkötik a békét.« *) De Spanyolország megtartá az ő előkelő egykedvüségét; a császár képviselői pedig látszólag megfeledkezve arról, hogy az ő urok pár hónappal azelőtt Vilmos tudta nélkül lépett semlegességi szerződésre Olaszországgal, nagyon megbotránkoztak azon, hogy Vilmos az ő urok tudta nélkül mert alkudozásokba bocsátkozni. Napról napra világosabbá lőn, hogy a bécsi udvar a háborut hosszabbitani kivánja. Julius tizedikén a franczia követek ismét tisztességes és elfogadható föltételeket ajánlottak a békére, de azon hozzátevéssel, hogy ha ezen föltétek, augusztus huszonegyedikéig el nem fogadtatnak, a legkeresztyénebb király nem fogja magát azokhoz kötöttnek tartani.**)

*) Prior kézirt.; Villiamson Lexingtonhez, jul. 20/30. 1697.; Villiamson Shrewsburyhez, jul. 23/aug. 2.

**) A franczia követek jegyzéke, jul. 10/20. 1697. Az ügyiratok és jegyzékek közt.

Vilmos hasztalan könyörge szövetségeseinek, hogy észre térjenek. Az osztrák ház egyik ágának esztelen gőgje, másik ágának önző politikája minden érvvel daczolt. Augusztus huszonegyedike megjött és elmult; az egyezség nem volt aláirva: Francziaországnak szabadságában állott fölebb emelni követeléseit; s azt meg is tette. Mert ép ez időben érkezett meg a hire két nagy csapásnak, mely Spanyolországot, egyik az óvilágban, másik az ujvilágban érte. Egy franczia hadsereg, Vendome vezérlete alatt, bevette Barcelonát. Egy franczia hajóraj kilopózott Brestből, kijátszva a szövetségesek hajóhadát, keresztül ment az atlanti tengeren, megsarczolta Carthagenát, és gazdag zsákmánynyal megrakodva, tért vissza hazájába.*) A spanyol kormány dölyfös gondatlanságát egyszerre gyáva rettegés váltotta föl, s most már kész volt mindenre reá állani, a mit a győzőnek követelni tetszésére lesz. A franczia megbizottak értesitették a congressust, hogy urok el fogja venni Strassburgot, s ha az ilykép módositott föltételek szeptember tizedikéig el nem fogadtatnak, fentartja magának még további módositásoknak is inditványozását. Vilmos mérséklete soha erősebb próbára nem volt téve. Ingerlé őt szövetségeseinek jellemtelensége; ingerlé az ellenség fenhéjázó beszéde. Erős küzdelmébe s nem kis önmegtagadásába került, hogy arra reászánja magát, a mit most Francziaország kivánt. De tudta jól, hogy lehetetlen lesz, ha kivánatos volna is, az angol alsóházat és az egyesült tartományok rendeit reábirni a háborunak csak azért folytatására, hogy Francziaország kezéről elüssenek egy várat, oly várat, a melynek sorsa sem Angliát sem Hollandot

*) Monthly Mercury, aug. és sept. 1697.

közvetlenül nem érdeklé, oly várat, melyet a birodalom csakis a császári udvar esztelen makacssága miatt vesztett el. Elhatározta, hogy elfogadja a módositott békeföltételeket, s ryswicki megbizottjait azoknak a kitüzött idő alatt aláirására utasitá. Spanyolország és Holland hasonló utasitásokkal látták el követeiket. Nem volt kétség, hogy a császár, ha zúgolódik és tiltakozik is, kénytelen lesz követni e példát. Hogy ideje legyen a meggondolásra, ugy határoztatott el az egyezségben, hogy abba ő is bele foglaltnak tekintessék, ha november elsejéig hozzájárulását kijelenti.

Ezalatt Jakab egész Európát szánalomra és nevetésre inditá panaszaival és fenyegetéseivel. Hasztalan sürgeté azon jogának elismertetését, hogy mint Anglia királya ő is követet küldhessen a congressusra. *) Hasztalan intézett a confoederatio minden római katholikus fejedelméhez egy emlékiratot, a melyben arra hivá fel őket, hogy Francziaországgal egy Anglia ellen intézendő keresztes hadjáratra egyesüljenek az ő öröksége visszaszerzése végett, s hogy amaz istentelen Bill of Rights megsemmisitését eszközöljék, mely az igaz egyház hiveit a trónból kirekeszté. **) Mikor azt látta, hogy e felhivása figyelembe nem vétetett, egy ünnepélyes tiltakozást bocsátott ki bármely oly egyezkedések érvényessége ellen, a melyekben Anglia tényleges kormánya részt vett. Kijelenté, hogy mindazon szerződéseket, melyeket ezen ország a forradalom óta kötött, semmiseknek kell tekinteni. Tudtul adá, hogy ő, ha valaha

*) Jakab élete II.

**) Actes et Memoires des Negociations de la Paix des Ryswick ; Jakab élete, II.

ismét hatalomra jut, nem fogja azok által magát lekötöttnek tartani. Megengedé, hogy ama szerződések felbontása által talán nagy csapásokat fog saját és a keresztyén világ egyéb birtokaira hozni. De ezen csapásokért ő nem tartja magát isten és ember előtt felelősnek. Hihetetlennek látszék, hogy bár egy Stuart is, még pedig a Stuartok közt a leggonoszabb és legostobábbik, azt gondolta légyen, hogy az ő jogainak fentartása képezi nemcsak az ő alattvalóinak, hanem az egész világnak első és legszentebb kötelességét, hogy spanyol, német, olasz, franczia mind a legnagyobb bünt követik el, ha évről évre az ő ügye védelmében nem ontják véröket s pusztitják el jólétöket, hogy hatvan millió emberi lénynek az érdeke, kikre nézve a béke egy nagy áldás leendett, épen semmi tekintetbe se jöhet, a mikor egyetlen egy ember érdekével jön összeütközésbe.*)

Tiltakozásai daczára a béke megkötésének napja elérkezett. Szeptember tizedikén Francziaország, Anglia, Spanyolország, s az Egyesült-tartományok követei Ryswickben összejöttek. Három egyezséget kelle aláirni; s hosszas vita támadt ama fontos kérdés fölött, hogy melyiket irják alá legelőször. Már hajnali egy óra volt, mikor elhatároztatott, hogy a Francziaország és az Egyesült-tartományok közötti szerződésé legyen az elsőbbség; s már nappalodott mire az okiratok mind ki lettek állitva. Aztán a meghatalmazottak, számos bók közt üdvözölték egymást, a nagy munkában való részvétök alkalmából.**)

---

*) Jakab protestatiója meg van életrajzában, II.

**) Actes et Mémoires stb. Villiamson Lexingtonhez, sept. 14. 24. 1697.; Prior kézirt.

Egy naszád várta Priort. Sietett a partra, s átesvén egy éjegyeni tengeri viharon, harmadnapon kikötött Suffolk partjain.*)

Londonban nagyon ritkán volt nagyobb izgatottság észlelhető, mint az ő megérkezte előtti hónapon át. Mikor a nyugoti szél visszavetette a hollandi postahajókat, a közönség nyugtalansága szörnyü volt. Reggelenkint százan és ezeren azon reménynyel keltek föl, hogy a béke megkötésének hirére virradtak; s minden posta, mely e várt hir nélkül érkezett meg, keserü csalódást idézett elő. Az elégületlenek ugyan fenhangon hirdeték, hogy a béke nem fog megköttetni, s hogy az alkudozások, még az utolsó órában is, abba fognak hagyatni. Egyikök valakivel találkozott, a ki ép Saint Germainsből jött; másik ama kiváló szerencsével dicsekvék, hogy ő felsége a királyné kézirását láthatta; mind biztosak voltak abban, hogy Lajos soha el nem ismeri a bitorlót. Sokan, a kik igy beszéltek, oly nagy csalódásban éltek, hogy nagyszerü fogadásokba bocsátkoztak véleményök mellett. Mikor a hir Barcellona elestéről megérkezett, az áruló korcsmák mind teli voltak nemesküvő papokkal, a kik kaczagva s fenhangon dicsekedve rázták egymás kezeit.**)

Végre, szeptember tizenharmadika délutánján, a city némely üzérei, magánuton biztos értesülést vettek arról, hogy az egyezség tizenegyedike reggelének hajnalelőtti óráiban aláiratott. Maguknak tartották a titkot, és siettek abból hasznot huzni; de az a kapzsiság, melylyel a bankrészvényeket hajhászták s az ezekért adott magas árak

*) Prior.

**) L'Hermitage, jul. 20. 30. jul. 27. aug. 6. aug. 24. szept. 3. aug. 31. szept. 10. 1697.; Postman, aug. 31.

gyanút ébresztettek; s átalánossá lőn azon hiedelem, hogy valami nagyon fontos dolog történt. Másnap Prior, az ország főméltóságai előtt megjelent a békeokmánynyal Whitehallban. Azonnal kitüzetett egy zászló az apátság, s egy másik a Szent Márton templom tornyán. A Tower ágyúi ünneplék az örömhirt. Minden tornyon Greenwichtől Chelseaig hasonló zászlók feleltek erre. E napon épen nem szoktak hirlapok megjelenni: tehát rendkivüli számokat, ekkor először, nagy tömegekben szórtak szét az utczákon. A bankrészvények ára hirtelen fölment nyolczvanról kilenczvenhétre. Pár óra alatt több helyen diadalivek kezdtek emelkedni. Másutt örömtüzek égtek. A hollandi követ megjelentette küldőinek, hogy örömének az általa képviselt köztársasághoz illő pompás tüzijátékban akar kifejezést adni; s meg is tartá szavát; mert ily fényes látványa még soha sem volt Londonnak. Saint James squarei háza előtt száznegyven hordó szurok égett s terjesztett oly fényárt, hogy az egész Pall Mall és Piccadilly déli világitásban volt látható.*)

A jakobiták közt nagy volt a levertség. Nehányan, a kik szerfölött biztak Lajos szilárdságában, futásra vették a dolgot. Egy szerencsétlen tulbuzgója az isteni jognak a hullámokba ölte magát. De nem sokára a párt visszanyerte bátorságát. Az egyezség bár aláiratott: soha sem fog jóváhagyatni. Rövid idő mulva megérkezett a jóváhagyatás is: a békekötés ünnepélyesen kihirdettetett a heroldok által; s a legmakacsabb nem-esküvők kétségbe kezdtek esni. Nehány pap, a ki nyolczéven át hű maradt

*) Van Cleverskirke az Egyesült rendekhez, sept. 14., 4., 1697.; L'Hermitage, sept. 14. 24.; Postman utóiratai, u. a. k. Postman és Postboy, sept. 14. 24., Postman 18. 28.

Jakabhoz, most letette az esküt Vilmosnak. Hihetőleg azok közé tartoztak, a kik Sherlockkal ugy vélekedtek, hogy egy, bár törvénytelen eredetü, de megállapitott kormány, mindig jogositva van, a keresztyénektől engedelmességet követelni; de hogy Vilmos kormányát nem lehet tulajdonkép megállapodottnak tartani mindaddig, mig Európa legelső hatalmassága nemcsak megtagadja annak elismerését, de erélyesen támogatja is annak versenytársát.*) A számüzött ház buzgóbb és elszántabb hivei dühösek voltak Lajos ellen. Megcsalta, elárulta az ő menekültjeit. Hiába emlegették népe nyomorát. Hiába mondották, hogy minden segélyforrásait kimeritette, hogy birodalma minden részében a parasztság rongyokban jár, s még a legdurvább fekete kenyérrel sem lakhatik jól. Szerintök legelső kötelessége volt, az angol királyi családért feláldozni magát. A jacobiták oly képtelen badarságokat kiabáltak s irkáltak ellene, mint régebben Vilmos ellen. Egyike e gúnyiratoknak oly vakmerő volt, hogy az ország birái a szerzőjét befogatták s kezességre szoritották.**)

---

*) L'Hermitage, sept. 17., 27., sept. 24. oct. 4. 1697.; oct. 19. 29.; Postman, nov. 20.

**) L'Hermitage, sept. 21. oct. 1. nov. 2. 12. 1697.; Paris Gazette, nov. 20. 30.; Postboy, nov. 2. Ezen időben jelent meg egy ily cz. gúnyirat: Szatira a franczia királyra, melyet a Ryswickben megkötött béke után, anno 1697. egy nem-esküvő pap irt, s mely zsebéből a Sam kávéházában kipottyant. Idéz belőle nehány tisztességesebb sort. (Prozában: »Uram, mily képtelen hazugságokkal és bárgyu mesékkel tartogattok bennünket oly sokáig Saméknál! ki hitte volna józan észszel, hogy a nagy Lajos egyszerre williamita lesz? Te, a ki oly büszkén fenhordtad fejedet, s oly gőgös voltál beszédeidben, vén napjaidra ime whiggé változtál! Üldözött királyoknak finom vigasztalója vagy. Engem, ki ismeretes nonjuror va-

De ez a düh és boszankodás igen kis körre szoritkozott. A forradalom első éve óta oly hangosan soha sem nyilvánult a közöröm. Az ország minden részében, a hol a béke kihirdettetett, a közérzület diszebédek, körmenetek, loyális felköszöntések, üdvözletek, dobpergés, trombitaharsogás s kiütött hordófenekek által keresett magának kifejezést. Némely helyen az egész népesség, a maga jó szántából, a templomokba gyülekezett hálaadásra. Másutt fehérbe öltözött fiatal leányok serege borostyán-koszorukkal vett körül egy-egy zászlót, melynek »Isten áldd meg Vilmos királyt« volt a felirata. Minden vidéki városban az előkelőbb nemesség lovas csapatja kiséré több mértföldnyi uton a főpiaczra a polgármestert. Egy vasárnap nem is volt elegendő ily nagy öröm megünneplésére. November negyedikén, a király születésnapján, és ötödikén, az ő Torbayba érkezése évfordulóján, úgy Londonban, mint az egész országban, ismételtetett a harangozás, lövöldözés, kivilágitás.*) Azon a napon, a melyen fővárosába visszatért, minden munka szünetelt, minden bolt zárva volt ama roppant világvásár kétezer utczáján. Mert azon a napon a főutakat mértföldenként fris kavicscsal töltötték fel; a czéhek mind uj zászlókkal látták el magokat; a tisztviselők új diszruhákkal. Tizenkét ezer font költetett el a tüzi játékokra. Az

---

gyok, reábirnál az eskü letételére. Ha Job még élne, s e bohózatot látná, túltenne Oateson, s téged Boufflerssel együtt összeszidna. Miattad már elvesztettem, ha jól tudok számolni, kétszer nyolczszáz fontot per annum, *Bonae et legalis Angliae Monetae*. De most meg egészen tönkre tett a béke.«

*) London Gazette; Postboy, nov. 18. 1697.; L'Hermitage, nov. 5. 15.

egész környékből nagy sokasága a népnek betódult a látványosságokra. A city soha sem volt oly loyális és örvendetes hangulatban. A rosz idők elmultak. A guinea leszállt huszonegy shilling és hat pennyre. A bankjegy parira emelkedett. Az uj koronák és félkoronák, melyek teljes sulyuak, nagyok, éles keretüek voltak, vigan penegtek a fizető asztalokon. Nehány napi türelmetlen várás után köztudomásra jött, november tizennegyedikén, hogy ő felsége Margatenél kikötött. Tizenötödikén későn ért Greenwichbe, s ama tágas épületben maradt, mely az ő rendeletére, palotából kórházzá alakittatott át. Másnap reggel, egy szép, világos napon, nyolczvan hatfogatu hintó, teli főnemesekkel, főpapokkal, benső tanácsososokkal és főbirákkal, csatlakozott kiséretéhez. Southwarkon a lordmayor s az aldermanek teljes diszben jöttek elébe. Surrey nemzetőrsége az egész városon át a hidig sort képezett; a hidtól Walbrookig a city nemzetőreinek három ezrede volt felállitva. Egész Cheapsideen végig jobbról és balról e városrészek polgárai sorakoztak illető czéhzászlóik alatt. Szent Pál templom keritésénél állottak a hatodik Heinrik iskolája növendékei ama tizenhatodik századbeli ruházatukban, melyet még ma is viselnek. A székegyház körül, le egész Ludgate hillig s Fleet-streeten végig a londoniak három ezrede állott Temple Bartól Whitehall kapujáig Middlessex őrsége, és a gyalog testőrök állottak fegyverben. Az egész uton végig az ablakok szőnyegekkel, szalagokkal, lobogókkal voltak diszitve. De legszebb látvány volt a nézők megszámlálhatatlan sokasága, mind vasárnapi öltözetben, olyanban, minőt más országban csak a magasb rendüeken lehetett látni. »Soha sem láttam,« irja Vilmos az nap este Heinsiusnak, »soha sem láttam annyi jól öltözött embert egy tömeg-

ben.« Nem kevesbbé meglepték a király mindazon örvendező ragaszkodásnak jelei, a melyekkel e diadalutja alatt kezdettől végig találkozott. Kocsiját, azon percztől kezdve, a mint abba Greenwichnél beleült, egész a mig belőle Whitehall udvarán kiszállott, folytonos hosszas éljen kiáltások kisérték. Alig lépett be palotájába, tüstént üdvözlő és hála feliratok nyujtattak át neki országa minden nagyobb testületeitől. Feltünt, hogy ezen testületek közt első helyen állott az oxfordi egyetem. A felirat ékes szövegét, melyben e tudós testület ő felsége bölcseségét, vitézségét, erényeit magasztalá, nagy boszankodással olvasták a nonjurorek, örömujjongások közt a whigek. *)

Az örvendezésnek még nem volt vége. A király ünnepélyes bevonulása után pár óra mulva tartatott tanácsülésben, a hála isteni tisztelet megtartására a béke helyreállitásáért deczember másodika tűzetett ki. A Szent Pál káptalanja elhatározta, hogy e napon megnyitja a közönségnek az ő pompás székegyházát, mely egymást felváltó pogány és római templomromokon lassan emelkedék. Vilmos kijelenté azon óhajtását, hogy a congregatiónak tagja lehessen. De felvilágositották, hogy ha e szándoka mellet megmarad, ugy háromszáz ezer ember fog oda tolakodni, hogy őt láthassa, s London többi templomai mind üresen maradnak. Igy hát inkább csak az ő whitehalli kápolnájában vett részt az istentiszteletben, s meghallgatta Burnet szónoklatát, mely a helyhez képest kissé szerfölött di-

*) London Gazette, nov. 18. 22. 1697; Van Cleverskirke. nov. 14/24, 19/20.; L'Hermitage, nov. 16/26. Postboy és Postman nov. 18. Vilmos Heinsiushoz, nov 16/26.

csőitő volt.*) Szent Pál egyházában a city összes tisztviselői diszruhában jelentek meg. Compton ekkor először lépett föl a Gibbon faragványaival ékeskedő emelvényre, s onnét intézte szavait egy népes és fényes gyülekezethez. Beszéde nem maradt fönn, de tartalmát eléggé sejteti a jeligéje, melyet ama szép zsoltárból vett: »Örvendettem, mikor azt hallottam: menjünk be az Urnak házába.« Kétségkivül emlekezetökbe juttatá hallgatóinak, hogy azon hálaérzetén fölül, melylyel minden angol velök együtt adózik, ők mint londoniak külön hálával is tartoznak az isteni gondviselésnek azon kegyelemért, miszerint a nagy tűzvésznek immár utólsó nyomai is elenyésztek, s annyi év mulva ismét imára és isten dicsőitésére gyülekezhetnek azon a helyen, mely harmincz nemzedéknek ájtatosságai által volt megszentelve. E nap reggelén egész Londonban s az ország minden részében, Cumberland és Cornvall legtávolabb eső plébániáin is, a templomok tömve valának; az este pedig az ünnepélyek egy estéje volt.**)

Volt csakugyan elég ok az örömre és hálálkodásra. Anglia több nehéz próbáltatáson ment keresztül, s uj erővel és egészséggel szabadult ki azokból. Tiz évvel az előtt ugy látszott, hogy oda van szabadsága és függetlensége. Szabadságát visszaszerezte egy igazságos és szükséges forradalommal. Függetlenségét visszaszerezte egy nem kevesbbé igazságos és szükséges háboruval. Sikerrel megvédelmezte a Bill of Rights által megállapitott dolgok rendét Francziaország nagyhatalmu királya ellenében, Irland

*) Evelyn naplója, decz. 2. 1697. A beszéd fenmaradt; s meg kell vallanom, hogy megérdemli Evelyn megrovását.

**) London Gazette. decz. 6. 1697; Postman. decz. 4.; van Cleverskirke. decz. 2/12.; L'Hermitage, nov. 19/29.

benszülött ős népessége ellenében, a nonjurorek nyilt ellenségeskedése s amaz árulók még veszélyesb ellenségeskedései ellenében, a kik készek voltak bármily esküt letenni, de a kiket semmi eskü nem kötött le. Nyilt ellenségei számos csatatéren győztesek valának. Titkos ellenségei az ő hadseregeit, hajóhadait vezényelték, meg voltak bizva szertárai felügyeletével, oltárainál végezték az istentiszteletet, tanitottak egyetemein, hemzsegtek közhivatalaiban, ott ültek parliamentjében, hajlongtak, udvaroltak királya termeiben. Nem egyszer ugy látszott, hogy lehetetlen lesz kikerülni egy restauratiót, melyet nyomban fogna követni elsőben is a számüzetések és kobzások, az ország alaptörvényei megsértésének és a megállapitott vallás üldözésének egész rendszere, aztán meg a nemzetnek egy harmadik föllázadása azon uralkodó ház ellen, melyet kétszeri letétetése és számüzetése csak a gonoszban megátalkodottabbá tett. A háború és az árulás veszélyeihez legujabban még egy borzasztó pénzügyi és kereskedelmi válság veszélyei is csatlakoztak. Most mind az a veszély elmult. Béke volt künn és benn. Az ország, több évi szégyenletes hübériség után, ismét elfoglalta régi helyét az európai hatalmasságok közt. Sok jel igazolá azon reményt, hogy az 1688-forradalom a mi utolsó forradalmunk volt Az ősi alkotmány természetes, fokozatos, békés fejlődés utján, alkalmazkodott az ujabbkori társadalom igényeihez. A lelkiismeret szabadsága és a vitatkozás szabadsága már is korábbi időkben hallatlan mérvben érvényesült. A szabad verseny visszaállittatott. A közhitel ismét helyreállott. A kereskedés ujra föléledt. A kincstár tultelve volt. Mindenfelé érezteté magát a jólét, a királyi tőzsdétől kezdve egész a legtávolabb eső majorságig, Wales hegyei vagy Lincolnshire tőzege kö-

zött. A szántóvető, a pásztor, a northumberlandi szénbányák mivelői, Norwich takácsai és Birmingham hámorosai megérezték a változást, a nélkül, hogy okát tudnák; s az élénk nyüzsgés mozgás minden tengeri kikötőnél s minden vásárpiaczon világosan föltünteté kezdetét egy boldogabb kornak.

NB Olvasóink az utólsó kötettel kapják meg a tárgymutatót az egész munkához.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 49.691/19 51 K. SZ.